

MELLAN KAOS OCH KONTROLL

Boken utges med stöd av Sjöhistoriska Samfundet
och Sune Örtendahls stiftelse,
samt ingår i Forum navales skriftserie som nr. 48.

Mellan kaos och kontroll

Social ordning i svenska flottan 1670–1716

AnnaSara Hammar

Nordic
Academic
Press

NORDIC ACADEMIC PRESS

Tryckt med bidrag från
Sune Örtendahls stiftelse
Delegationen för militärhistorisk forskning

Kopiering eller annat mångfaldigande av denna inlaga
kräver förlagets särskilda tillstånd.

Nordic Academic Press
Box 1206
221 05 Lund
info@nordicacademicpress.com
www.nordicacademicpress.com

© Nordic Academic Press och AnnaSara Hammar 2014
Sättning: Aina Larsson/Sättaren i Ängelholm
Omslag: Jacob Wiberg
Omslagsbild: Författarens arkiv
Tryck: ScandBook, Falun 2014
ISBN 978-91-87351-09-9

Innehåll

Förord och tack	7
1 En organisation utöver det vanliga	11
Teoretiska perspektiv på makt och social ordning	17
Mikrohistorisk metod	22
Flottan i ett forskningssammanhang	26
Källmaterial	34
2 Flottan och stormaktstidens samhälle	39
Flottan som en militär organisation	41
Flottan och rättskipningen	52
3 Maktrelationer och social status	65
Manskap	65
Underofficerare	92
Officerare	109
Sammanfattning	128
4 Lydnad och disciplin	135
Våld och social ordning	137
Lydnad och hörsamhet, förtroende och tillit	154
Att ordna plats, rum och tid	162
Att rymma	178
Rätten utreder, dömer och straffar	186
Sammanfattning	198
5 Makten och motståndet	205
Att förhålla sig till underordningen	206
Försummelse och manipulation	221
Öppet missnöje och klagomål	229

Myteri och stora konflikter	242
Sammanfattning	252
6 Slutsatser och sammanfattning	259
Flottan och maktutövningen	260
Flottan och motståndet	270
Flottan och det tidigmoderna Sverige	276
Summary	283
The navy and the exercise of power	283
The navy and resistance	295
Noter	301
1. En organisation utöver det vanliga	301
2. Flottan och stormaktstidens samhälle	306
3. Maktrelationer och social status	309
4. Lydnad och disciplin	320
5. Makten och motståndet	329
Källor och litteratur	335
Otryckta källor	335
Digitaliserade källor	335
Tryckta källor	336
Litteratur	336
Ordlista	345
Tabeller	349

Förord och tack

Att bli antagen till en forskarutbildning och skriva en avhandling föreställer jag mig liknar att vara en ung löjtnant som får sitt första befäl. Till en början har man storslagna planer och föreställer sig hur man rors ombord på sitt ståtliga flaggskepp, hälsas med salut och imponerande hattar. Man drömmer om att med myndig min från akterdäcket iakttä hur en flitig besättning arbetar i solskenet. Man drömmer om berömmelse, turkosa kristallklara vatten, små färgglada fiskar och bländvita segel.

Sedan får man syn på sitt fartyg. Det är en liten skabbig lastskuta med order att segla mot Riga för att hämta ekvirke. Eller kanske grus. Redan från första början är man efter i tidsschemat och man lyfter ankar och sätter segel i osystematisk panik. Väl till sjöss läcker skutan som ett såll och lyder roder som en tjurig gädda. Istället för att stå och vara behärskat auktoritär på akterdäck rusar man omkring i regnbyarna och är jourhavande katastrofhanterare. Än är man uppe i masttoppen och lagar något tågvirke som slitits av i den nattliga stormen, än nere i den stinkande sörjan i hålskeppet på jakt efter läckorna. Sedan den berusade styrmannen föll överbord redan i hamnen är man dessutom ensam ansvarig för navigationen. Med en rostig kompass och ett holländskt sjökort från 1604 försöker man förgäves sätta en rimlig kurs. Provianteringen man i sista stund fick med sig är naturligtvis magasinens bottenskrap. Efter två veckor har besättningen skörbjugg, pest, diarré och mässling. I Riga hamnar man i en lång dispyt med tullmästaren, tillbringar ändlösa dygn med att fylla i blanketter, tillstånd och rapporter och ännu fler ändlösa dygn med att försöka hitta ett par pålitliga timmermän som kan fixa läckorna i skrovet för en överkomlig summa. Därefter jagar man sin besättning på stadens svartkrogar och måste under vapenhot tvinga dem att börja inlastningen av en samling ekplankor som inte helt ryms i lastrummet utan måste sågas itu. Hjemresan blir en kamp för att hinna i hamn innan novemberstormarna sänker skeppet eller vinterisen förvandlar seglandet till en polarexpedition.

Man hissar allt som går att hissa: näsdukar, underkläder, disktrasor. Väl hemma belönas man med amiralitetets skoningslösa inkquisition. Man tvingas göra reda för allt: de söndersågade brädorna, seglingsrutten, de oplanerade hamnstoppen på vägen hem, läckorna i skrovet, nätterna uppe i märskorgen och besättningens bedrövliga tillstånd. Allt i en förhoppning om att amiralen med bisittare ska hitta tillräckligt många förtjänster i ens förryckta agerande för att inte suspendera en på studs.

Det är en lycka att man inte behöver ta sig an sådana här uppdrag helt på egen hand. Jag har till exempel haft turen att ha en erfaren, luttrad och nykter skeppare ombord som upptäckt de mest förödande läckorna i tid, gett goda råd om segelsättning och kurs och som kunnat tyda de mest obegripliga sjökort. Den skepparen har varit min huvudhandledare professor Åsa Karlsson Sjögren. Hon har under dessa år, först under min magisteruppsats och sedan under min avhandling, blivit mer insatt i svenska flottan än någon någonsin skulle kunna önska sig, men ändå alltid kommit med just de kloka synpunkter, invändningar eller den uppmuntran som jag behövt. Jag har fått tillräckligt med frihet för att trivas men tillräckligt med uppbackning och pepp för att inte känna mig övergiven. En tonsäkrare handledare kan inte finnas. Tack!

Det har också varit en förmån att ha en spränglärdd skeppskirurg ombord som inte bara botar skörbjugg utan dessutom praktiskt nog reser med hela sitt bibliotek av litteratur (och kanske även en kopieringsapparat) och har ständig korrespondens med resten av den lärda världen. Den skeppskirurgen heter professor Jonas Liliequist och har varit min biträdande handledare. Tack för inspirerande samtal och många goda tips!

Historiens Captain Pellew har spelats av professor Martin Hårdstedt som tidigt under grundutbildningen övertalade mig att söka till forskarutbildningen och som sedan dess modigt tagit konsekvenserna av detta genom att alltid vara till hands med goda råd, inspiration, textkommentarer och uppmuntran. Från skuggdoktoranden till skugghandledaren: stort tack! För särskilt värdefulla kommentarer och varningar vill jag även tacka den som fick axla rollen som tullmästaren i Riga, det vill säga Christopher Collstedt i Lund som var min mittseminarieopponent och ritade mig en del nya, mycket användbara sjökort.

Jag vill också tacka alla deltagare vid det högre seminariet i historia, idéhistoria och – i begynnelsen – arkeologi vid min heminstitution.

Ett särskilt tack till Peter Lindström, Svante Norrhem, Glenn Sandström, Jonny Hjelm (som drabbats av min avhandling oförtjänt många gånger), Björn Norlin och Tomas Karlsson som läst och kommenterat extra noga genom åren. Utan era synpunkter hade avhandlingen blivit avsevärt sämre.

Min ensamhet och förvirring i den akademiska tillvaron har lindrats av mötet med andra doktorander. Utan någon särskild inbördes ordning: Erik, Elisabeth, Martin A., Fredrik H., Fredrik B. Olivia, Helena E., Helena H., Ina, Ingela, Petter, Henrik, Johan J., Johan H., David, Daniel, Lukasz, Olov, Evelyn, Robert, Stina, Kristina L., Synne, Anders, Radek, Ronny, Kristina E., Vala och Janina. Ett tack står inte på något sätt i proportion till den betydelse som ni haft. Ni har på många olika sätt, kring lunchbord, kaffekoppar och ölglas, gjort de här åren till en kreativ, rolig och inspirerande tid. Tack också till Camilla och Jenny för ärlige mænd och dödlig kuriosita i London och till doktoranderna i nätverket Premods för inspirerat storhetsvansinne.

Det har också hänt att jag ute på havet mött andra skepp och skutor. Tack till alla inspirerande marinhistoriker och andra som generöst delat med sig av värdefulla tips och idéer genom åren och fått mig att känna mig inkluderad i en forskningsgemenskap. För de lärdomar, blåmärken och blödande knogar jag fick på ett riktigt skepp, vill jag rikta ett hjärtligt tack till Ostindiefararen *Götheborgs* besättning på en resa från Bremerhaven till Göteborg sommaren 2010 samt från Luleå till Norrtälje 2013. Förlig vind till Kina!

Min familj och många vänner gläds med mig över att avhandlingskrivandet äntligen är färdigt och att deras dagar med svenska flottan nått sitt slut. Tack till min familj som alltid hejat på och särskilt till min mamma som fått genomlida många historiska utläggningar. Tack också till Erika och Per som förutom att ha den goda smaken att återvända till norr också (frivilligt) läste avhandlingen i höstas. Tack även till Maria, Li och Signe för många, långa diskussioner genom åren, för gott resesällskap och glada påhitt som erbjudit nödvändiga andningshål i ett hektiskt skrivande.

Det viktigaste för avhandlingen har dock varit en särskild plats, den färgsprakande och charmiga d-korridoren som, antagligen utan att någon förstätt det, utgjort humanisthusets forskningsfront. Vi gör det omöjliga möjligt. Här sitter bland annat den skarpaste hjärnan jag känner, Linn "Redlock" Holmberg. Tack för samtal om allt möj-

ligt, för en surrealistiskt trevlig helg i Paris och för att du hjälper till med att övertyga mig om att intellektuellt, akademiskt arbete funkar fint ihop med otyglad kreativitet, passionerade intressen, känslor och inlevelseförmåga. Och slutligen, till min främsta vapendragare som bokstavligen delat slitet med denna avhandling genom att under fyra och ett halvt år befinna sig i samma kontor: Bea, utan dig hade novemberstormarna i den råkalla Östersjön kanske sänkt skeppet till botten. Tack för att du gjort skrubben till Skrubben, för Arnold och för historierna från H-fors. Tack också för alla samtal om avhandlingen, akademin, litteraturen, poesin och själva livet. Nu lämnar vi strax våra lappade skutor i hamn, hissar kaptensflagg och styr mot nya äventyr på andra skepp. Salut!

AnnaSara Hammar

Umeå 2014

En organisation utöver det vanliga

Hösten 1672 seglade flottans fartyg *Danska Fenix* med ungefär 150 man ombord från Stockholm till Lübeck för att hämta ekvirke till skeppsgårdarna i Sverige. Det var en rutinresa som skulle ha lämnat få avtryck i amiralitetets material om inte två av officerarna ombord, kaptenen och underlöjtnanten, blivit osams redan innan skeppet gett sig av från Stockholm. Under resans gång hade osämjan utvecklat sig till en stormig konflikt som slutade i flottans domstol, amiralitetsrätten. I rätten klagade underlöjtnanten över att kaptenen varit otrevlig, uttalat hotelser och felaktigt bestraffat honom genom att ha ”avvisat honom ifrån kajutans kost och satt honom ifrån sitt kommando, angripandes honom till heder och ära”.¹ Kaptenen hävdade å sin sida att underlöjtnanten varit uppstudsigt och försökt uppvigla resten av besättningen mot honom.² Under det att rättegången fortskred framkom att konflikten utspelade sig på flera plan. Den var först och främst en lydnadskonflikt mellan en överordnad och en underordnad officer, men också en konflikt om pengar, om social status och om rangens betydelse för hur man förväntade sig att bli bemött. Även om konflikten var personlig aktiverade den delar av en större struktur som i den här avhandlingen kommer att kallas för en militär social ordning. Till ordningen hörde bestämda föreställningar om hierarki, lydnad, plikt och ansvar som påverkade konfliktens förlopp. Vad som utspelade sig i rätten fick på så sätt betydelse både för de två inblandade individerna och för andra lydnadsrelationer i flottan.

I den här avhandlingen undersöker jag den svenska flottans förmåga till disciplinering och kontroll under tre decennier i slutet av 1600-talet, samt de reaktioner kontrollen väckte hos flottans underlydande. De tre decennierna sträcker sig från 1670-talet till 1700-talets början och

hör hemma i en period som ofta beskrivits som konstant inriktad på krig. Perioden inleddes då Sverige slutgiltigt bröt unionen med Danmark 1523 och varade fram till stora nordiska krigets slut 1721.³ Den stat som växte fram under denna tid har haft många namn: maktstat, skattestat och militärstat för att nämna några.⁴ Namnen syftar på att staten successivt stärkte sitt inflytande över människors vardag, ofta på det lokala samhällets bekostnad, för att klara av att bedriva omfattande krig. De militära organisationerna fick en framskjuten position och tilläts sluka stora resurser. Många i rikets högsta styrelse, inklusive regenten själv, var militärer. Tillsammans engagerade armén och flottan hundratusentals människor som inrättade sina liv, sina sociala relationer och sina förväntningar efter krigets nycker och förlopp. De tvingades acceptera att den militära organisationen gjorde anspråk på deras tid och kroppar. På olika sätt försökte militära befattningshavare omvandla villkoren för överordning och underordning, lydnad, plikt och ansvar. Denna militarisering av samhället har i historieforskningen undersökts och diskuterats utförligt, men tonvikten har framför allt legat på vilka ekonomiska och sociala konsekvenser militariseringen hade för samhället som helhet. Den sociala ordningen inom de militära organisationerna är mindre undersökt. Hur den enskilde soldaten eller båtsmannen ställde sig till att inkluderas i en verksamhet som på många sätt låg långt ifrån vardagen hemma i byn eller staden vet vi ganska lite om. Vi vet, med några undantag, heller inte särskilt mycket om de metoder och strategier som användes för att kontrollera och disciplinera manskapet. En del av syftet med denna avhandling är därför att belysa samspelet mellan den militära organisationens ordning och den enskilda individens plats i den.

Flottan, som var den huvudsakliga garanten för stormaktsväldets framväxt, är för sin del märkligt underutforskad i svensk historia. Eftersom den är en stor och komplex organisation borde den ha väckt mer uppmärksamhet och sysselsatt fler forskare.⁵ Flottans huvudvarv utgjorde landets största arbetsplats och verksamheten dominerade de städer dit de var förlagda. Flottans krav på specialistkompetens och duglighet gjorde disciplineringen till en central fråga för ledningen i amiralitetet, vilket fick konsekvenser för de sociala relationerna inom organisationen. Samtidigt var det få av flottans underlydande som var professionella sjömän. De flesta, förutom ett litet skikt i toppen, var

deltidssjömän som var förankrade i lokalsamhällets bondekultur. I konflikter liknande den som utspelade sig mellan kaptenen och underlöjtnanten ombord på *Danska Fenix* prövades amiralitetets förmåga att upprätta en social ordning som godkändes och accepterades bland de underlydande, de må ha varit officerare, underofficerare, hantverkare eller båtsmän. Målet med ordningen var att organisationen skulle klara av att föra krig, men däremellan måste den även hantera en vardag med skeppsbyggeri, transporter och utbildning. Ordningen måste således vara anpassad för att klara både den stadiga rutinen i fredstid och krigets oförutsägbara kaos.

Den rättsliga arenan spelade en viktig roll som kontrollredskap. Protokollen från amiralitetsrättens sammankomster är rika på detaljer och utgör i avhandlingen både en källa till kunskap om flottans rättspraxis och ett fönster ut mot andra former av disciplinering. Hur bar sig flottan åt för att förvandla nyrekryterade unga pojkar till goda sjömän? Vad mötte disciplineringsförsöken för reaktioner? Vad hände då denna stora organisation med sina krav på omfattande produktion, avancerad teknik och samordning av resurser mötte bonddrängar och hantverkare? Svaren är av betydelse för dem som är intresserade av militära organisationer, det tidigmoderna samhället i allmänhet eller relationen mellan krig och fred.

Till stor del är avhandlingen inspirerad av den forskningsdiskussion som på senare tid förts om gränsen mellan det militära och det civila. Det har ifrågasatts huruvida det ens går att tala om det militära och det civila som olika sfärer i tidigmodern tid eftersom de flöt in i varandra.⁶ Min egen intention med avhandlingen var till att börja med att spinna vidare på dessa tankar om sammanflätning. Det tycktes finnas goda skäl till det. Eftersom den tidigmoderna jurisdiktionen till stora delar var knuten till person betydde det att en person i flottans tjänst var av amiralitetets intresse oavsett om han befann sig i arbete på ett fartyg, hamnade i konflikt med en kamrat på krogen eller använde överväld mot sin hustru.⁷ Den militära ordningen lade sig i människors familjerelationer, affärer och sociala samvaro. Men människor gjorde också anspråk på att använda sig av den militära organisationen och införliva den i sin vardag. Skepparen som hade en fordran på en annan skeppare, officeren som hade ett arv att reda ut eller pigan som anmälde en löjtnant för otillåtna sexuella handlingar blev alla en del

av amiralitetets verksamhet på samma sätt som skeppsbyggeri och krigföring var det. Den tidigmoderna vardagen formade den militära organisationen och satte gränserna för dess maktutövning.

Under arbetets gång har rättsprotokollen emellertid blottat en betydelsefull gräns mellan det civila och det militära. Den militära rättskipningen var till exempel delvis annorlunda än rättskipningen i civilsamhället. Brottslingen i den militära organisationen rannsakades och dömdes inte på det öppna tinget, utan bakom stängda dörrar. Han dömdes inte av socknens förtroendemän eller av rättslärda, utan av sina överordnade officerare. Han dömdes också efter en straffskala som med sina hårda kroppsstraff saknade motsvarighet i civil lagstiftning och rättspraxis.⁸ Tidvis innebar detta att den militära organisationen försökte etablera hierarkier och normer som gick på tvärs mot andra hierarkier och normer i samhället. En rimlig fråga att ställa sig är därför i vilken utsträckning människor accepterade och anpassade sig till den militära organisationens behov och i vilken utsträckning de försökte modifiera, undvika eller motsätta sig dem. Deras agerande berättar hur den tidigmoderna människan såg på inordning och motstånd och hakar i en annan livlig forskningsdiskussion på senare tid, den om hur vi ska förstå den tidigmoderna tidens maktutövning. Var den ett utslag av en kompromissvänlig konsensuskultur, så som förespråkats av en del svenska historiker, eller var den ett utslag av hårdhänt förtryck?⁹

Skillnaden mellan civilt och militärt blir synlig även på ett mer fundamentalt plan. Flottan sysselsatte sina underlydande i vad som med rätta kan beskrivas som en extrem verksamhet, nämligen storskalig våldsutövning. Denna våldsutövning väckte stundom starka reaktioner. Under slaget vid Ölands södra udde den 1 juni 1676 ägde åtminstone två kända myterier rum. Det ena återges i ett vittnesmål från kommissorialrättens undersökning i Dalarö den 17 juni 1676 när skeppskaptan Frans Lou försökte förklara varför han med sitt skepp *Jernvågen* inte lyckades undsätta amiral Claas Uggla på *Svärdet*. Väl medveten om att han brutit mot sin plikt som officer berättade han att han blivit förhindrad eftersom ”allt skeppsfolket stod honom emot”.¹⁰ Enligt Lou hade tre båtsmän tagit rodret och först blivit ivägkörda av löjtnanten som beväpnat sig med en yxa, men när masten på *Svärdet* hade fallit

gjorde de samtliga ett kontrakt tillsammans med varandra, och lupo till rodret, och med makt hindrade honom, att han icke fick gå fram emot fienden, sägandes att det vore fåfångt att de skulle giva sig i elden, när de ändå intet kunna uträtta eller salvera Ugglan. Och ehuruväl han föll på knä och bad dem att de skulle följa honom; så ville de likväl intet, blottandes honom ifrån sin värja eller huggare, den undertimmermannen skall hava upptagit och undandolt, när han för andra beställningars skull densamma ifrån sig lade.¹¹

Svärdet förlorades i striden och sjönk med sina 600 man, liksom *Kronan* hade sjunkit ett par timmar tidigare. Trots att Frans Lou enligt de gällande sjöartiklarna från 1644 hade haft rätt att med våld tvinga sin besättning till lydnad föll han på knä och bad sin besättning att följa honom.¹² I det andra myteriet övergav besättningen på *Svärdet* sina officerare för att med skeppsbåten fly från det brinnande fartyget.¹³ Även om det civila och det militära ur ett organisatoriskt perspektiv ofta var svåra att skilja åt, fanns det alltså någon form av gräns mellan dem i människors medvetanden. Den militära ordningen framstår som en avvikande ordning som det krävdes stora ansträngningar för att upprätthålla.

Diskussionen om gränsen mellan det civila och det militära är till sist intressant också ur ett allmänt perspektiv. Människan är en varelse med förmåga att organisera sig i storskalig våldsutövning. Hur människor förmås att delta i denna verksamhet trots ödesdiga konsekvenser är som jag ser det en av mänsklighetens viktigaste frågor. Att undersöka vad denna förmåga till krigsberedskap har betytt i det förflutna är att undersöka några av förutsättningarna för den värld vi lever i idag, där gränsen mellan det militära och det civila är fortsatt problematisk och där det militära i stor utsträckning ännu formar villkoren för en civil värld.

Avhandlingens syfte och frågeställningar

Denna avhandling behandlar alltså hur en militär organisation bidrog till att forma människors beteenden, relationer och handlingsutrymme i en tid då militära organisationer utövade stort inflytande på hela samhället. Men den handlar också om hur människors föreställningar om sociala relationer och rimlig maktutövning formade och

påverkade ordningen av en militär organisation. Syftet med avhandlingen är att undersöka hur flottans sociala ordning skapades och upprätthölls samt vad denna ordning fick för konsekvenser för olika individer och grupper. Avhandlingen tar avstamp i en kulturhistorisk och mikrohistorisk forskningstradition där enskildheter används för att dra slutsatser om helheten. Med hjälp av noggranna mikroanalyser kartlägger jag dels de strukturer som binder samman olika händelser och dels de undantag som splittrar och bryter upp strukturerna. Den sociala ordningen analyserar jag med utgångspunkt i tre överlappande teman som är inspirerade av Michel Foucaults teorier om maktrelationer och maktutövning.

För det första undersöker jag hur flottan strävade efter att etablera en hierarki med ojämlika maktförhållanden och hur denna hierarki påverkades av hur enskilda människor uppfattade betydelsen av social status och handlingsutrymme. I synnerhet undersöker jag vad som hände när konkurrerande maktrelationer hamnade i konflikt med flottans önskade ordning. De frågeställningar som ska besvaras är:

- Hur påverkade enskilda människors uppfattningar om status och auktoritet deras acceptans eller ifrågasättande av flottans hierarki?
- Hur samverkade andra maktrelationer i det tidigmoderna samhället med flottans hierarki?

För det andra undersöker jag vilken roll flottans hierarki spelade för amiralitetet och officerarnas möjligheter till maktutövning och kontroll av såväl enskilda individer som större kollektiv. Framför allt diskuterar och analyserar jag de handlingar som personer i en överordnad position utförde i syfte att styra människor i en underordnad position. De frågeställningar som ska besvaras är:

- Vilka maktstrategier använde de överordnade i flottan för att styra de underlydandes beteenden och varför?
- Hur samspelade repressiva och produktiva maktstrategier för att göra maktutövningen så effektiv som möjligt?

För det tredje undersöker jag vilka reaktioner maktutövningen mötte och i synnerhet vilket motstånd som uppstod. Här är det handlingar

utförda av individer i en underordnad position som är föremål för analysen. Slutligen diskuterar jag vad motståndet fick för konsekvenser för hur flottan utformade sina maktrelationer och sin maktutövning. De frågeställningar som ska besvaras är:

- Vilket slags motstånd uppstod bland de underordnade individerna i flottan och hur yttrade det sig?
- Hur påverkade motstånd och maktutövning varandra?

Jag har med hjälp av dessa frågor velat förstå hur en militär organisation lyckades inordna människor i våldsamt och krävande verksamhet trots att verksamheten tidvis befann sig i konflikt med andra uppfattningar om social ordning i samhället.

Teoretiska perspektiv på makt och social ordning

Avhandlingens teoretiska ramverk utgörs av den franske filosofen och idéhistorikern Michel Foucaults maktbegrepp.¹⁴ Foucault föreslog att hans verk skulle ses som en teoretisk verktygslåda, inte ett sammanhängande system. I denna avhandling har jag använt hans tankar om makt för att generera frågeställningar och analyser. Här presenterar jag först Foucaults syn på makt och hur Foucault använts i en svensk forskningskontext. Därefter beskriver jag mina tre tematiska utgångspunkter: maktrelationer, maktstrategier och motståndsstrategier. Utgångspunkterna bygger på kriminologen Magnus Hörnqvists nytolkning av Foucault i boken *En annan Foucault. Maktens problematik*.¹⁵

Foucault och makten

Min syn på makt är inspirerad av Michel Foucaults maktbegrepp så som han formulerar det i sitt klassiska verk *Övervakning och straff*.¹⁶ Han skriver att makten

inte uppfattas som en egenskap eller en egendom utan som en strategi och att man inte utgår från att det herravälde den leder till är något man ”lägger beslag på” utan är resultatet av mått och steg, manövrer, taktiska grepp, tekniker och mekanismer; att man i denna makt

urskiljer ett nät av ständigt spända, ständigt aktiva relationer, snarare än ett privilegium som man skulle kunna inneha.¹⁷

Den här definitionen av makt formulerades från början som ett ifrågasättande av en traditionell syn på makt som en tvingande, repressiv och negativ kraft. Enligt Foucault är makten snarare produktiv än repressiv. Makten skapar möjligheter, utrymme för handling, kunskap och tolkningsramar. Omtolkningen gav utrymme för undersökningar av makt och maktutövning på ett nytt sätt och fick ett stort genomslag inom en rad forskningsdiscipliner. Numera har den produktiva makten blivit ett sådant självklart begrepp att den har tappat sin inledande revolutionerande betydelse.¹⁸ Det har också uppstått en oöverskådlig flora av tolkningstraditioner som betonar olika aspekter av Foucaults teorier och begrepp. Historikern Roddy Nilsson har undersökt hur Foucault användes i svenska historieavhandlingar från början av 1990-talet till mitten av 2000-talet. Till att börja med dominerade det repressiva maktbegreppet och Nilsson skriver att Foucaults teorier framstod som en sofistikerad variant av ”social disciplinering och kontroll”.¹⁹ På 2000-talet började diskursteoretiskt inspirerade studier ta över.²⁰ Nilsson tycker sig över tid se en avradikaliserad Foucault där själva maktanalysen tonats ned och Foucaults mer djupgående ifrågasättanden av synen på kunskap, historia, orsaksförlopp och sammanhang slätats ut.²¹ I den här avhandlingen har Foucault inte medfört några radikala metodiska konsekvenser. Däremot hoppas jag kunna återinföra maktanalysen och göra Foucaults maktbegrepp både användbart och meningsfullt i den empiriska studien.

Problemet med makten som finns överallt

Foucault framhöll i sin kritik mot det repressiva maktbegreppet att makten inte undantrycker verkligheten utan tvärtom skapar den. Makten finns överallt. Varje handling som påverkar en annan handling kan betraktas som en maktutövning. Varje handling som återskapar den bestående ordningen kan också sägas vara en maktutövning. Denna utvidgning av maktbegreppet var fruktbar, men i det långa loppet problematisk. Hur kan vi analysera makten som fenomen om den finns överallt? För att det ska bli meningsfullt att analysera makt måste det finnas något som gör det möjligt att skilja maktutövning från att utöva

inflytande i största allmänhet. I *En annan Foucault* föreslår Magnus Hörnqvist att lösningen på problemet är att ta fasta på Foucaults egen betoning av relationer.²² I en ojämlik relation är en handling som utövas av den överordnade parten gentemot den underordnade alltid en maktutövning. Är relationen däremot jämlik måste vi nöja oss med att betrakta handlingen som ett sätt att utöva inflytande. Det går förstås att diskutera gränsdragningen och en del skulle argumentera för att Foucaults egen syn på makt förutsätter den vidare tolkningen, men frågan är hur stor nytta historiker har av att se alla slags handlingar som maktutövning. I denna avhandling är det därför maktrelationerna som är utgångspunkten för min analys av såväl maktutövning som motståndsstrategier. Båda förutsätter att det finns en maktrelation till att börja med, men medan maktutövningen syftar till att behålla maktrelationen intakt, syftar motståndet till att utjämna den. Förekomsten av ett spänningsfält mellan över- och underordning är villkoret för att en handling ska kunna beskrivas som en maktutövning.

Foucault och hans efterföljare har ibland kritiserats för att förbise den repressiva makten alltför mycket. Hörnqvist föreslår att repressiv och produktiv makt ska ses som två företeelser som existerar parallellt och verkar tillsammans. Den överordnade i en maktrelation kan kombinera olika sorters maktstrategier, som i vissa situationer kan vara både produktiva och repressiva.²³

Makt som relation

Maktrelationen mellan två individer utgör enligt Foucault maktens minsta beståndsdel och bygger på att den ena parten är överordnad den andra. Förutom att vara ojämlik kännetecknas maktrelationen av att den är omstridd och instabil. Omstridd eftersom den underordnade parten ständigt kommer att ifrågasätta relationen och instabil eftersom den kräver ständigt arbete för att upprätthållas.²⁴ Handlingar som understödjer en maktrelation kan kallas "maktstrategier" och handlingar som ifrågasätter eller motarbetar den kan kallas "motstånd". Maktrelationer och maktutövning flätas in i varandra eftersom maktutövningen fordrar maktrelationer samtidigt som maktrelationer fordrar en aktiv maktutövning. En maktrelation är alltid knuten till andra maktrelationer. Magnus Hörnqvist skriver:

En given maktrelation är inte endast indragen i en speciell kamp om positionerna i just den maktrelationen, utan det gäller för varje maktrelation att den existerar i ett samhälle och därmed är omgiven av, invecklad i och påverkad av andra styrkeförhållanden och kamper.²⁵

För att maktrelationerna ska kunna upprätthållas krävs att människor har ungefär samma föreställningar om vad en maktrelation är och på vilka grunder den upprättas. En rangordning fungerar endast om gruppen är överens om vad som genererar status och inflytande. Sådana överenskommelser kallar Foucault ”normer” och hör ursprungligen ihop med produktiv makt. Foucault beskriver normer som den summa av individernas faktiska beteende som har upphöjts till att bli ett värdeomdöme. Individer som avviker alltför mycket från gruppens norm utesluts. Genom att gruppen rangordnar sina medlemmar i förhållande till normen konstruerar den skillnader mellan dem i status, privilegier, rättigheter och skyldigheter.²⁶ Eftersom normen har uppstått ur ett faktiskt beteende förändras den när nya förutsättningar och idéer påverkar gruppens beteende. Därmed förändras även förutsättningarna för hierarkin, vilket medför att alla individer är konstant sysselsatta med att jämföra sig själva med andra medlemmar av gruppen. När individen justerar sitt beteende för att behålla sin egen position upprätthålls också de normer som möjliggör maktrelationen.

Makt som handling

Den sociala relationen utgör maktutövningens minsta beståndsdel, men utan att vara beroende av individens samtycke eller medvetna handlingar. En maktrelation kan enligt Foucault upprätthållas också av omedvetna och slentrianmässiga beteenden. Oavsett om de är medvetna eller omedvetna utgör alla handlingar som bidrar till att behålla maktrelationen intakt maktstrategier. Maktstrategierna upprätthåller inte bara maktrelationerna utan styr också de underordnades handlingar. Produktiva maktstrategier handlar alltså om att upprätta normer som får människor att understödja maktrelationerna som något självklart och naturligt. Vissa handlingar ingår i ett normsystem för vad som ses som en naturlig ordning och är så självklara att de inte upplevs som resultatet av påverkan eller styrning. I andra fall är styrningen

synlig, till exempel i form av system för uppmuntran, befordran och belöning. Eftersom den enskilda individen bygger en så stor del av sitt handlande kring att förhålla sig till normen kommer hon antagligen att försvara den även om hon inte alltid tjänar på den.

Repressiva maktstrategier handlar däremot om att faktiskt tvinga människor att uppföra sig på ett visst sätt, oavsett om de själva tycker att det är rimligt. Där den produktiva makten tillhandahåller möjligheter tillhandahåller den repressiva makten förbud. Den som inte lyder bestraffas på ett synligt och utstuderat sätt. Alla typer av våld och hot om våld är repressiva maktstrategier. Men även ett system som inte ger några rimliga handlingsalternativ är repressivt. Om individen är utlämnad till att antingen riskera livet i ett hårt och farligt arbete eller svälta ihjäl erbjuder systemet till exempel inga rimliga handlingsalternativ.

Både produktiv och repressiv makt utövas i någon mening med ett syfte. I den militära organisationen är syftet klart preciserat: förberedelser för krigföring. Med utgångspunkt i detta överordnade mål innesluter och utesluter organisationen individer, erbjuder dem rättigheter och privilegier samt lägger på dem skyldigheter och tvång. Det är viktigt att poängtera att även en militär organisation producerar handlingsmöjligheter, understödjer kreativitet och ger utrymme för individens egen vilja. Men i flottan fanns gränser för hur stora avvikelser från normen som kunde tillåtas. Det är i detta gränsland som det tydligast blir synligt hur flottan använde sig av olika maktstrategier, både produktiva och repressiva, för att kontrollera sina underlydandes beteenden. Hur den maktutövningen gick till kommer jag att undersöka i avhandlingens empiriska delar.

Makt och motstånd

Om maktutövning är de handlingar som en överordnad utför för att upprätthålla en maktrelation, är motstånd de handlingar som motverkar maktrelationen och som utförs av den underordnade. Foucault ansåg att det alltid uppstår ett motstånd där det finns maktutövning. Motståndet kan vara medvetet eller omedvetet, organiserat eller slumpmässigt, genomtänkt eller en följd av praktiska omständigheter.²⁷ Frågan är dock om inte motståndet ofta blir medvetet, eftersom det strider mot normen och därför tenderar att bli uppmärksammat. Att

beskriva en del handlingar som motstånd och politisera dem, även om de från början hade ett annat ursprung och syfte, är en normskapande maktstrategi i sig självt.

Motståndsstrategierna är till viss del avhängiga hur makten utövas. Olika maktstrategier fordrar olika sorters motstånd. Detta har lett till en diskussion om huruvida motståndet bara är en produkt av maktutövningen och alltså en del därav.²⁸ I min avhandling betraktar jag dock motståndet som en kraft i sin egen rätt som också producerar normer och handlingsalternativ. Jag undersöker allt från subtila motståndsstrategier, som taktisk tystnad och retoriska lögnar, till mer märkbara strategier, som öppet ifrågasättande och våldsamma konfrontationer.

Mikrohistorisk metod

I avhandlingen använder jag mig genomgående av mikrohistoriska metoder för att läsa och tolka källmaterialet. Mikrohistoria är också min utgångspunkt när jag närmar mig historiska frågor och problem. I detta avsnitt redogör jag för båda delarna.

Mikrohistoriska utgångspunkter

Mikrohistoria växte fram som en egen forskningsgren inom social- och kulturhistoria under 1970-talet och fick sitt verkliga genomslag under 1980- och 1990-talen.²⁹ I början var mikrohistoria en reaktion mot två saker. Liksom socialhistorien vände den sig mot en historieskrivning som skildrade historiska förlopp ovanifrån, ur elitens perspektiv. Men den riktade också kritik mot socialhistorien som under 1960-talet var ytterst kvantitativt inriktad. Mikrohistoriker ville visa att även den så kallade vanliga människan hade tankar, idéer och föreställningar som gick att komma åt genom historiska undersökningar och att dessa tankar hade betydelse för historieskrivningen i stort. Inom mikrohistorisk forskning talade man om betydelsen av skala och av distans kontra närhet.³⁰ Istället för att undersöka stora processer och generella samband ägnar sig mikrohistoriker åt det lilla, det enskilda och det närliggande. Genom detta riktar de också en kritik mot de stora historiska narrativen, till exempel berättelsen om det västerländska, moderna samhällets framgång. Om historien betraktas ur andra perspektiv än ovanifrån, menar många mikrohistoriker, faller det stora narrativet sönder. Det

som innebar framgång och befrielse för en grupp innebar kanske en hårdare tillvaro för någon annan.³¹ Beroende på om man studerar män eller kvinnor, rika eller fattiga, stad eller landsbygd, friska eller sjuka, ser historisk förändring olika ut. I den meningen har mikrohistoria ofta, men inte alltid, varit emancipatorisk och drivits av en önskan att ge röst åt de tysta, osynliga grupperna i historien genom att bevisa att de osynliggjordas perspektiv förändrar historieskrivningen. Ambitionen är en flerstämmig och mångtydig historieskrivning. I detta har mikrohistoria haft en hel del gemensamt med kvinnohistoria, genushistoria och postkoloniala studier. Idag är detta förstås föga kontroversiellt och mikrohistorisk forskning hämtar inte längre energi från att positionera sig mot en kungarnas och eliternas historieskrivning.

För mig utgör mikrohistoria ett sätt att hantera de relativistiska strömningar som under de senaste två decennierna påverkat hela humanvetenskapen. Det finns inom mikrohistoria en öppenhet inför att historikern i någon mening alltid är subjektiv och att det sätt vi berättar historien på också påverkar vilka tolkningar vi gör och vilka resultat vi presenterar. En historiker måste vara kritisk mot ett alltför omsorgsfullt tillrättaläggande av historien i välstrukturerade narrativ eller sammanhållna förklaringsmodeller. Det fragmentariska och osäkra måste få synas eftersom historien är fragmentarisk och osäker.³² Men innebär detta att det är lönlöst att som historiker hysa ambitionen att beskriva en verklighet, så som extremrelativisten skulle påstå? Nej, säger mikrohistorikern, vi måste fortfarande studera den verklighet som källmaterialet återspeglar, eller bär vittnesmål om, hur otydligt och osäkert källmaterialet än är. Trots sin skepsis mot tillrättalagda narrativ är mikrohistorikern i första hand intresserad av det levda livet. Detta kan ställas i kontrast mot en annan kulturhistorisk tradition som hanterat de postmoderna influenserna genom att framför allt intressera sig för källmaterialet som text, inte som vittnesbörd om en verklighet. För mikrohistoriker är text och utsagor bara betydelsefulla om de pekar mot en tillvaro av kött och blod.³³

Mikrohistoria har ibland kritiserats för att vara alltför upptagen av det enskilda, framför allt av det udda och exotiska. För att mikrohistoria inte ska bli ett kuriosakabinett är det viktigt att det enskilda ständigt kontrasteras mot en helhet. Detaljerna är inte viktiga för deras egen skull utan för vad de berättar om historiska processer och om människors livsvillkor.

Mikrohistoria som metod

De mikrohistoriska metoderna har utarbetats för att ge historikern möjligheter att handskas med ojämna, fragmentariska och knappa källmaterial. Här presenteras de metoder som använts i den här avhandlingen. Till att börja med handlar metoden om en inställning till materialet. Ett rättsmaterial är ingalunda representativt i den meningen att det beskriver händelser och beteenden som var vanliga. Snarare beskriver det händelser som var ovanliga och extrema. Enligt mikrohistorisk tradition är det dock möjligt att säga något om det normala, tack vare att beskrivningen av det ovanliga avslöjar vad som uppfattades som normalt. Det förutsätter emellertid en öppenhet för att det normala förändras över tid. Många mikrohistoriker använder sig av metoden att främmandegöra materialet för att undvika att projicera sina egna uppfattningar om vad som är normalt och självklart på en annan tid. Det innebär att de inte tar någonting för givet eller läser in orsaks samband som inte finns antydda i källmaterialet. Särskilt vaksamma måste forskare vara på det som inom mikrohistoria kallas falsk förståelse. Även om en handling beskrivs på samma sätt som om den hade ägt rum idag kan motiven vara annorlunda. Detta gäller även sådana självklara saker som att ord ändrar betydelse över tid och kan betyda olika saker beroende på var, när och av vem de yttras.

Förutom denna allmänna vaksamhet finns inom mikrohistoria en övertygelse om att detaljer innehåller nyckeln till förståelse. Enstaka utsagor, beskrivningar av händelser, påståenden och begreppsanvändningar studeras noggrant och jämförs med varandra. Grunden för mina analyser har följaktligen varit en mycket noggrann närläsning av källmaterialet, där jag fäst stor uppmärksamhet vid detaljer och deras betydelse. Vilka detaljer som varit intressanta har berott på sammanhanget. Antingen har de uppmärksammats för att de varit avvikande och udda, eller tvärtom för att de förekommit ofta och regelbundet. Ibland har de haft en stark symbolisk innebörd, det gäller framför allt gester och ord. Detaljerna har sedan använts för att dra slutsatser om en större ordning. Metoden är i den meningen starkt hermeneutiskt präglad. Detaljerna måste hela tiden jämföras med sitt sammanhang och med större strukturer. Det är först när de kontextualiseras som det går att dra slutsatser om vad de betyder.

Förutom att lägga stor vikt vid detaljer och det lilla livet kan en mikrohistoriker uppmärksamma materialets luckor och tystnader. Denna

metod har jag framför allt använt i kapitel 5, för att ur ett material producerat av en överhet kunna dra slutsatser om de underlydandes motiv och förhållningssätt. Att tolka källmaterialets tystnad är problematiskt eftersom tystnad i den ojämlika rättssituationen kan betyda många saker. Genom att jämföra olika luckor och olika slags frånvaro med varandra kan man konstruera sammanhängande strukturer av tystnad och därmed avgöra hur tystnaden ska tolkas.

Representativitet

Inom annan historieforskning är representativitet ofta centralt, vilket betyder att historikern försöker uppskatta och dra slutsatser kring hur vanligt ett fenomen har varit och hur många det har berört. Det fragmentariska material som mikrohistoriker ofta arbetar med gör sådana uppskattningar svåra. Det är till exempel omöjligt att dra slutsatser om representativitet på grundval av kvantitativa undersökningar eftersom materialet är ofullständigt.³⁴ I den här avhandlingen har jag gjort kvantitativa uppskattningar där så varit möjligt och där jag bedömt att de tillfört något till analysen. Detta gäller hur rätten handskades med olika mål, vilka som ställdes inför rätta och vilka straff de fick. Flottans arkiv har dock många luckor och i många fall går materialet inte att kvantifiera. Det går till exempel inte att dra några slutsatser om båtsmanskollektivet i sin helhet eftersom det finns alltför få rullor kvar och eftersom rullorna innehåller begränsat med information. Före 1680 anges i stort sett ingenting mer än båtsmannens namn. Istället använder jag den mikrohistoriska metoden att studera vilka reaktioner ett fenomen väcker i materialet. Om något bara nämns i förbigående utan att kommenteras kan det tyda på att fenomenet var så vanligt att det sågs som självklart. Om något istället fick mycket uppmärksamhet och diskuterades utförligt var det kanske mindre vanligt eller väckte oenighet.

För den enskilda individen i flottan var frågan om representativitet mindre viktig. Dödsstraffet betydde detsamma för den som dömdes till döden oavsett om han var ensam om det eller om han var en av många. Kravet på representativitet får enligt min mening inte användas för att utesluta berättelser och perspektiv bara för att de är unika, sällsynta eller avvikande. Det vore motsatsen till en mikrohistorisk strävan efter en flerstämmig, mångtydig och ibland motsägelsefull historieskrivning.

Flottan i ett forsknings-sammanhang

I en svensk kontext har maritim historia i allmänhet och flottan i synnerhet ägnats ett förhållandevis litet intresse, åtminstone bland historiker. Fynden av *Vasa* (1628), *Kronan* (1676) och flera andra stora örlogsfartyg har däremot bidragit till en livaktig marin arkeologisk forskning, som dock först nyligen börjat intressera sig för sociala relationer och människors tänkande.³⁵

Det historiska forskningsfältet kring flottan dominerades länge nästan helt av Jan Glete. Han ägnade sig åt flottans betydelse som komplex organisation för det tidigmoderna statsbyggandet.³⁶ Hans sista verk, *Swedish naval administration 1521–1721*, är en gedigen kartläggning av flottans verksamhet, från krigsoperationer till administration och skeppsbyggeri.³⁷ Det enda kapitel i boken som inte understöds av omfattande empiri är kapitlet om flottans personal och bemanning. Glete beklagar själv detta faktum och hänvisar till att människorna som arbetade på varven och ombord knappt ägnats någon uppmärksamhet av historiker.³⁸ Den som vill utforska sociala relationer i flottan har därför ganska lite att luta sig mot förutom de åldrande standardverken av Axel Zettersten och Otto Lybeck.³⁹ Några enstaka artiklar och nedslag finns dock. Ingvar Sjöblom och Björn Asker har båda skrivit kortare artiklar om sjöofficerarnas bakgrund och karriärer under sent 1500-tal och tidigt 1600-tal.⁴⁰ Magnus Perlestam har i två artiklar ägnat sig åt den sjömilitära lagstiftningen, samt synen på mod och feighet i en krigsrättegång mot skeppskapten Jonas Palmqvist 1698.⁴¹ När det gäller manskapet har båtsmanshålllets organisation varit föremål för visst intresse hos en del äldre forskare.⁴² Den stora omflyttningen av båtsmän från Finland till Karlskrona under 1680-talet har på senare tid behandlats av Nils Erik Villstrand.⁴³ Några mer omfattande studier kring hur flottan rekryterade och utbildade sin personal finns inte. Det är alltså i denna avhandling som flottans personal får sin första ordentliga genomlysning.

I någon mening speglar det svenska forskningsläget det internationella, även om maritima nationer som Storbritannien, Frankrike, Holland och Portugal av tradition haft mer livaktig forskning. Men även där har det socialhistoriska perspektivet fått ett begränsat utrymme.⁴⁴ Två verk har haft en avgörande betydelse för marinhistorisk forskning sedan de publicerades på 1980-talet. Det ena, *The wooden*

world. An anatomy of the Georgian navy av den brittiska historikern N.A.M. Rodger, publicerades 1986 och det andra, Marcus Redikers *Between the devil and the deep blue sea*, publicerades året efter.⁴⁵

Rodgers verk fokuserade på de sociala villkoren i den brittiska flottan under sjuårskriget 1756–1763. Rodger förde empiriskt väl underbyggda resonemang kring vad jag skulle vilja kalla ”skeppet som socialt rum”. Han lyfte fram ett antal faktorer som påverkade livet och relationerna ombord, från rekryteringsprocess och kosthållning till arbete och disciplin, utifrån antagandet att det utsatta livet till havs formade det sociala livet ombord på ett annat sätt än livet på land. Samtidigt utgjorde de tidigmoderna föreställningarna kring hierarki, ordning och lydnad grunden för alla sociala relationer ombord. Rodger ifrågasatte den stereotypa bild av den brittiska flottan som då figurerade i brittisk forskning: att flottan var en organisation dominerad av tyranniska och maktfullkomliga befälhavare och svältande, plågade besättningar.⁴⁶ Genom att länka samman flottans värld med rådande omständigheter i det brittiska samhället skrev Rodger fram en nyanserad bild av flottan som en föränderlig och komplex organisation.

Marcus Redikers *Between the devil and the deep blue sea* handlar om den transatlantiska handelssjöfarten under första hälften av 1700-talet, men också om det sociala livet ombord. Rediker inspirerades av E.P. Thompsons *The making of the English working class* och betraktade sjömän som ett tidigt arbetarklasskollektiv med den internationella maritima arbetsmarknaden som sin ”fabrik”.⁴⁷ Han kopplade ihop den med en framväxande kapitalism och menade att sjöfartens arbetsmarknad genomgick en tidig industrialiseringsprocess och att sjömannen hade mer gemensamt med industrisamhällets arbetare än med bönderna i sin egen agrara samtid. Den kollektiva karaktären på arbetet ombord, de särskilda villkoren till sjöss och de mytbilder som skapats kring sjömanslivet är bärande teman i boken. Rodgers och Redikers verk blev inte banbrytande endast för att de placerade de sociala villkoren i centrum, utan också för att båda höll en hög analytisk kvalitet inom ett forskningsfält som ofta tenderar att vara deskriptivt. Inom vad som skulle kunna kallas en civil maritimhistoria – även om gränsen mellan civil och militär sjöfart är svår att dra – har forskningen under de senaste decennierna breddats betydligt. I Peter Earles *Sailors. English merchant seamen 1650–1775* är underifrånperspektivet helt dominerande.⁴⁸ Forskningsfältet inkluderar numera också antropologiskt

inspirerade studier om *sailors' culture* och *maritime communities*.⁴⁹ De fokuserar vanligtvis på modern sjöfart, från 1800-talet och framåt, och sällan på perioden före 1750.

Rodgers bok medförde inte något motsvarande uppsving för en socialhistoriskt inriktad forskning om flottan. Efterföljarna har varit för få för att generera någon verklig teoretisk och metodisk utveckling och forskningsfältet släpar efter det övriga social- och kulturhistoriska fältet när det gäller både teoretiska utgångspunkter, metoder och begreppsanvändning. En anledning till det kan vara att militärt intresserade marinhistoriker känt sig främmande inför socialhistoriska och kulturhistoriska metoder, en annan att socialhistoriker och kulturhistoriker känt sig främmande inför flottan. I denna avhandling strävar jag efter att överbrygga klyftan mellan en militär- och marinhistorisk forskning å ena sidan och en kulturhistorisk forskning å andra sidan. Bland annat genom att knyta den marinhistoriska forskningen till tre större frågor. Den första handlar om den militära organisationen i det tidigmoderna samhället, den andra om människan i den militära organisationen och den tredje om det tidigmoderna samhällets förhållande till kontroll och social ordning.

Den militära organisationen och det tidigmoderna samhället

I en svensk kontext har forskningen om samspelet mellan militär och samhälle präglats av en diskussion om hur det var möjligt för ett fattigt och glesbefolkat land att under några decennier kliva fram som betydelsefull militär stormakt i Europa. Relationen mellan stat, militär och samhälle har undersökts i en rad studier, varav många haft sin upprinnelse i ett par forskningsprojekt som under 1970- och 1980-talen samlade historiker både inom Sverige och inom Norden.⁵⁰ Dessa forskningsprojekt lade viktiga pusselbitar till förståelsen av militärstaten och dess konsekvenser för lokalsamhället. Sven A. Nilsson undersökte i en serie artiklar hur krigen påverkade maktstrukturer och politiskt beslutsfattande från 1500-talets slut fram till och med 1720. I hans undersökningar framkommer att militärstaten inte var en utan snarare flera olika lösningar på samma problem: hur det fattiga Sverige skulle ha råd att föra stora krig.⁵¹ I Jan Lindegrens studie *Utskrivning och utsugning* som publicerades 1980 undersöktes krigspolitikens effekter på det lilla

lokalsamhället, med Bygdeå socken som exempel. Lindegren visade att den intensiva krigföringen mellan åren 1620 och 1640 fick stora konsekvenser. Till följd av utskrivningarna minskade andelen vuxna män kraftigt och därmed också den totala befolkningmängden. Gårdarna blev allt mindre och förestods allt oftare av en änka. Socknens resurser koncentrerades till jordbruket medan andra produktionsgrenar, som handel, hantverk, skogsbruk och bergsbruk, minskade.⁵²

Lokalsamhället var utgångspunkten även i Nils Erik Villstrands *Anpassning eller protest* om böndernas reaktioner på krigsmaktens utskrivningar.⁵³ Till skillnad från Lindegren betonade Villstrand böndernas självständighet, deras förmåga att reagera på och förhålla sig till centralmaktens krav och hur de med vardagsmotstånd och protester kunde slingra sig undan utskrivningarna eller åtminstone tvinga överheten till en ständig förhandling.⁵⁴ Villstrands avhandling är ett exempel på att diskussionen om makt och kontroll förändrades i början av 1990-talet och att de underordnade tillskrevs allt större inflytande över sin egen tillvaro. Denna förändring utmynnade så småningom i en större diskussion om kontrollens skepnader, vilket diskuteras lite längre fram i avsnittet.

På senare tid har även gränsen mellan det militära och det civila problematiserats, både internationellt och i svensk forskning.⁵⁵ Inspirerad av den tyska historikern Karen Hagemann ifrågasätter Maria Sjöberg vår tendens att slentrianmässigt behandla kriget som en manlig angelägenhet och att överföra moderna föreställningar om kriget på tidigmodern tid.⁵⁶ I *Kvinnor i fält* visar Sjöberg hur de tidigmoderna krigen upprätthölls genom ett hushållssystem, det vill säga att kvinnor följde sina män i fält och bidrog till deras försörjning. Uppdelningen mellan civila och militära sfärer menar Sjöberg är anakronistisk och riskerar att göra historikern blind för sammanhang i det förflutna.⁵⁷ Historikern Dag Lindström har en liknande inställning:

Det är påfallande att flera av vår egen tids distinktioner, såsom offentligt/privat och civilt/militärt, inte är relevanta för det tidigmoderna samhället. Men frågan uppstår då hur vi begreppsligt ska namnge och beskriva ett samhälle där dessa distinktioner saknas [...] med vilka begrepp kan vi beskriva och analysera det för- och tidigmoderna samhället utifrån dess egna villkor, utan att förutsätta det moderna som utgångspunkt?⁵⁸

Ordet ”civil” i betydelsen det militäras motsats finns belagt först 1750.⁵⁹ Det betyder att den militära organisationen i 1600-talets Sverige existerade utan ett ”civilt samhälle” som en artikulering och sammanhängande motpart. Det fanns däremot motsättningar mellan militära och vad vi med ett modernt uttryck skulle kalla civila intressen. Maria Sjöberg menar att integrationen mellan civilt och militärt i det tidigmoderna samhället ”formade en outtalad men ändå grundläggande motsättning i samhället”.⁶⁰

Precis som Sjöberg och Lindström finner jag det fruktbart att se den militära organisationen som integrerad med det övriga samhället. Flottan är ett illustrativt exempel. Å ena sidan var den en organisation som med sin storlek, komplexitet och storskalighet avvek från lokalsamhällets småskaliga produktion och traditionella ordning, men å andra sidan var den integrerad med lokalsamhället. Karl Bergman gör en poäng av detta i sin bok *Pest, produktion och politisk kultur*, där han undersöker örlogsvarvets betydelse för Karlskrona.⁶¹ Flottans krav på produktion, administration och teknisk kompetens hamnade tidvis i konflikt med det skråväsendetänkande som präglade stadens borgerskap, samtidigt som flotta och borgerskap stod i en ömsesidig beroendeställning till varandra. Bergman ser flottan som en representant för en ny ordning och ett nytt sätt att tänka som också kom att prägla och forma den ”civila” staden.⁶²

Jag kommer att argumentera för att det finns en poäng med att göra skillnad mellan det civila och det militära i en tidigmodern kontext, inte minst när det gäller den enskilda människans vardagsvillkor.

Människan och den militära organisationen

Hur enskilda människor i det tidigmoderna samhället förhöll sig till den militära ordningen är överraskande lite undersökt med tanke på den omfattande diskussionen kring militärstaten. Undantaget är arméofficerarna, möjligen Sveriges mest undersökta yrkeskår. Deras sociala bakgrund, karriärer och position i det tidigmoderna samhället har studerats utförligt av en rad forskare.⁶³ Sjöofficerare tas ibland med i dessa undersökningar, men ofta nöjer sig författarna med att nämna att villkoren för sjöofficerare och arméofficerare skilde sig åt, utan att precisera på vilket sätt eller vad skillnaderna fick för konsekvenser. Man kan dock ana att de stora kraven på duglighet och praktisk kom-

petens som sjöofficersyrket krävde gjorde det till ett mindre attraktivt yrkesalternativ för adelsmän och därmed öppnade dörren för en större social rörlighet.⁶⁴

När det gäller manskapet finns det färre undersökningar. Den rättsliga arenan, som visat sig så fruktbar när det gäller det civila samhället – om vi ska acceptera en sådan term – är tämligen underutnyttjad ifråga om militären. Ett undantag är Magnus Perlestam, som förutom de tidigare nämnda artiklarna också publicerat boken *Lydnad i karolinernas tid*, där han med hjälp av rättsmaterial från generalauditören undersöker synen på plikt och lydnad i armén och flottan.⁶⁵ Perlestam argumenterar för att lydnaden var villkorlig och situationsbunden. Det blev särskilt synligt i de konflikter som ägde rum mellan manskap och befäl. Den villkorliga lydnaden kopplar Perlestam ihop med ”kontraktstänkande”.⁶⁶ Kontraktstänkandet kan spåras tillbaka till det faktiska kontrakt som upprättades mellan furstar och legosoldater i det tidigmoderna Europas arméer. Men också till en allmän föreställning om att överordnade och underordnade var förbundna med varandra i en patriarkalisk lydnadsrelation med ömsesidiga förpliktelser. Om den överordnade parten bröt mot kontraktet och försummade sina skyldigheter kunde den underordnade vägra att uppfylla sin del. Eftersom Perlestam i första hand intresserar sig för själva fenomenet lydnad saknas dock en mer allmän diskussion kring den militära organisationens förmåga till maktutövning, som är den här avhandlingens primära fokus.

Social kontroll i det tidigmoderna samhället

Den bild som 1970- och 1980-talens forskningsprojekt gav av den tidigmoderna staten kom så småningom att kritiseras för att förmedla en alltför repressiv syn på makt och kontroll. Kritiken ledde till ett nytt sätt att diskutera interaktionen mellan makt och menighet, eliter och allmoge, stat och undersåtar, men skapade också meningsskiljaktigheter. En del historiker, av vilka Eva Österberg varit den mest framträdande, har framför allt betonat den tidigmoderna statens mer försonande drag. Överheten har försökt undvika konflikt, våld och tvång och istället riktat in sig på förhandlingar med en relativt stark allmoge.⁶⁷ Allmogen har i sin tur avfärdat våldsamma revolter som en metod att protestera mot överhetens maktutövning och istället använt godkända förhandlingskanaler eller ägnat sig åt en mjukare form av

motstånd, till exempel olika förhållningsstrategier.⁶⁸ Andra forskare, till exempel Martin Linde och Börje Harnesk, har menat att Österberg överbetonat de försonande dragen i den svenska militärstaten.⁶⁹

Jag instämmer med Österberg om att ett överdrivet konfliktperspektiv tenderar att göra historikern blind för maktutövningens alla nyanser och mjukare, icke-konfrontativa drag. Däremot är jag övertygad om att en mjukare maktutövning likväl kan förvandlas till en hårt tvingande struktur och att ett överdrivet förhandlingsperspektiv riskerar att underbetona den ojämlikhet som råder när den ena parten har tillgång till en massiv våldsapparat och den andra inte har det. Jag tror också att man får delvis olika svar på frågan om hur kontrollen såg ut och skapades beroende på vilken arena man undersöker. Det är inte minst den rättshistoriska forskningen ett tydligt tecken på.

Rättsväsendets förändring under 1600-talet är i sig en studie av en kontroll som förändras och olika forskare har betraktat konsekvenserna av den judiciella revolutionen på olika sätt. Den kan ses som att statsmakten skaffade sig ytterligare ett maktinstrument för att kontrollera sina undersåtar. Det gamla tinget som förlikningsarena, där lokalsamhällets medlemmar själva utdömde straff och bestämde bötesbelopp, manövrerades ut av statligt anställda och juridiskt skolade ämbetsmän.⁷⁰ Några forskare har argumenterat för att rättssystemet genomgick en brutalisering som innebar att dödsstraff och hårda fysiska kroppsstraff blev vanligare än förr.⁷¹ Samtidigt kan man argumentera för att rättssäkerheten ökade. Tack vare att det upprättades en processrätt med en fast instansordning minskade utrymmet för godtycke och orättvisa domslut. Rudolf Thunander fastslår i sin avhandling *Hovrätt i funktion* att hovrätternas tillkomst och verksamhet var ett tydligt utslag för en önskan om en ”socialt ansvars-kännande rättskipning” och framhåller att antalet verkställda dödsstraff minskade med 70 procent mellan 1635 och 1699.⁷² Jan Sundin ser i sin undersökning *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, en ökning av förekomsten av kroppsstraff under 1600-talet, något han hänför till en ökad social skiktning som gjorde att allt fler människor fick svårt att få råd att erlägga böter.⁷³ Sundin diskuterar också om den militära rättskipningen möjligen ökade toleransen för hårda kroppsstraff generellt, men konstaterar samtidigt att användningen av stymningsstraff försvann och att allmänheten ofta vägrade att delta i straff som lånats

in från militärväsendet, till exempel gatlopp.⁷⁴ Bilden är således inte entydig.

Den rättsliga arenan synliggjorde de människor som var den krigsförande statens viktigaste resurs men som ofta hamnade i konflikt med lokalsamhället. Soldater och officerare, men även båtsmän, utmärkte sig i rätten som överrepresenterade i våldskonflikter och sedlighetsbrott.⁷⁵ Historiker har anfört flera förklaringar till detta. På grund av att de hade deltagit i krigföring och militär exercis hade våldet blivit en självklar del av deras vardag och deras tröskel för att använda våld hade sänkts. Eftersom de i långa perioder var borta från sina hemtrakter stod de utanför den sociala kontroll som lade hämsko på olämpliga beteenden.

Det militariserade samhället såg dock inte någon total ökning av våldsbrottsligheten. Tvärtom minskade den.⁷⁶ Den sjunkande våldsbrottsligheten har tagits som intäkt för att 1600-talets människa var mindre våldsam än föregående perioders människor, trots den ständiga närvaron av krig och militärmakt. Detta har beskrivits som en följd dels av den ökade statliga kontrollen och dels av att människor fick tillgång till en arena där konflikter kunde lösas under statens överinseende.⁷⁷ Det har också tolkats som en civiliseringsprocess, som att människan blev mer empatisk, självbehärskad och förfinad som en följd av den nya statliga kontrollen.⁷⁸ Sådana tolkningar av våldsanvändning och dess orsaker bygger på en föreställning om att själva innebörden av begreppet ”våld” har varit relativt konstant genom århundradena. På senare tid har statens monopolisering av våldsanvändningen analyserats närmare av historiker som Erling Sandmo, Anton Blok och Christopher Collstedt.^{79a} Sandmo menar att förståelsen av ”våld” som en enhetlig kategori uppkom i samband med att den tidigmoderna staten började definiera vissa handlingar som i strid med statens maktanspråk.^{79b} Ett tydligt exempel är de adliga duellerna, som fram till och med duellplakatet 1662 var fullt lagliga och betraktades som personliga uppgörelser till följd av en hederskonflikt. Efter plakatet tolkades duellerna istället som brott mot staten.⁸⁰

Militärstatens ökade kontroll av rättsväsendet påverkade synen på våld, men också synen på hushåll, religion och könen. I *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle* analyserar Åsa Karlsson Sjögren synen på manligt och kvinnligt med ledning av tre nedslag i rättsprotokoll från rådhus-

och kämnärsrätter under 1600-talet. Flera förändringar under perioden, som en ökad kontroll av sexualiteten, färre kvinnor som företrädde sig själva i rätten, betoningen av en patriarkal egendomsöverföring och det faktum att kvinnan knöts allt hårdare till sin make som förmyndare, bidrar till en bild av att den patriarkaliska världen under militärstaten stärkte sitt grepp.⁸¹ Malin Lennartsson gör en mjukare tolkning av kontrollen i sin undersökning av protokoll från Växjö domkapitel och framhåller kyrkans tolerans och lyhördhet för människors önsknings och behov, i synnerhet kvinnors.⁸² De olika resultaten understryker att kontrollen kunde ha många skepnader beroende på vem som utövade den och var den utövades och att statens maktutövning inte på något sett var entydig. Kontrollen har i många fall komplicerade rötter. I sin undersökning av tidlagsbrottet under 1600- och 1700-talet framhåller Jonas Liliequist att det tycks ha varit en interaktion mellan ”överhetens strävanden och folkliga problematiseringar” av själva handlingen som medförde att antalet anmälningar till rätten stadigt ökade.⁸³ I en intressant diskussion om hur den folkliga misstänksamheten mot män som rörde sig i närheten av ladugårdar skärptes ju mer det talades om tide-lag, samtidigt som det nyfikna intresse för gärningen som talet förde med sig bidrog till att det begicks fler brott, blottläggs komplicerade processer mellan kontroll och kontrollerade.

Källmaterial

Avhandlingens huvudsakliga källmaterial utgörs av rättsprotokoll från amiralitetsrätten åren 1673–1703.⁸⁴ De kompletteras av material från kommissorialrätten 1676–1677,⁸⁵ generalauditören⁸⁶ och justitierevisionen⁸⁷. Amiralitetsrätten var flottans egen domstol och ledamöterna bestod av verksamma sjöofficerare. Kommissorialrätten 1676–1677 tillsattes efter det misslyckade sjökriget i juni 1676 och bestod av riksråd och högt uppsatta ämbetsmän inom den statliga förvaltningen. Generalauditören fungerade som militärväsendets högsta domstol och de mål som behandlades där föredrogs inför det kungliga rådet. Detsamma gällde justitierevisionen, som var generalauditörens civila motsvarighet. Medan amiralitetsrätten utgör avhandlingens huvudfokus har övriga instanser fungerat som komplement, antingen för att följa mål som börjat i amiralitetsrätten och sedan remitterats vidare eller för att belysa företeelser där amiralitetsrätten erbjudit knapphändiga exempel.

Förutom rättsmaterialet har jag även använt officersrullor, skeppslistor, lagtexter och brev. Med hjälp av officersrullorna har jag dels spårat enskilda officerares bakgrund och karriärer och dels gjort en mer omsorgsfull kartläggning av officerskårens sammansättning åren 1650–1715.⁸⁸ Flottans lagtexter utgjordes av sjöartiklarna 1644 och 1685.⁸⁹ Sjöartiklarna var ett levande dokument. Alla som arbetade inom flottan förväntades känna till lagens lydelse.

De brev som förekommer i avhandlingen skickades från officerare, underofficerare och manskap till amiralitetet och jag har använt dem i den mån de har kunnat bidra till att nyansera eller utvidga den bild av flottans sociala ordning som framkommer i rättsmaterialet.⁹⁰

Amiralitetsrättens protokoll

Huvudmaterialet består dock som sagt av rättsprotokoll. Här ges bara en kort översikt över materialet, dess förtjänster och begränsningar; en närmare genomgång av rättens verksamhet finns i kapitel 2. Amiralitetsrätten inrättades 1644 och efterträdde då holmrätten som högsta rättsinstans inom amiralitetet. Den upplöstes sedan 1717 och delades upp i två instanser. Från amiralitetsrätten finns protokoll bevarade från fyra år: 1673, 1685, 1692 och 1703. Därtill finns domar och inskickade handlingar från ytterligare fem år: 1686, 1691, 1701, 1704 och 1716.⁹¹ De ger dock föga insyn i de rättsliga diskussionerna och är osystematiskt ordnade. Av arbetsekonomiska skäl har jag till största delen lämnat dem därhän. Istället har jag närläst volymerna med bevarade protokoll i deras fulla längd för att upptäcka rutiner, mönster och återkommande beteenden hos rätten, de anklagade och vittnena. Närläsningen har jag kombinerat med detaljstudier av utvalda nyckelfall. De återspeglar i innehåll och förlopp det övriga materialet, men är utförligare och mer informationsrika.

I 1673 års volym, och sporadiskt i 1685, är domsluten bifogade protokollen, i de övriga volymerna finns inga domslut, däremot ett *resolutio* vid slutet av varje avgjort fall. Volymerna är olika långa: 1673 års volym är 377 sidor och 1703 års volym 1 462 sidor. Sammanlagt utgör amiralitetsrättens protokoll 3 695 handskrivna sidor, de flesta i gott skick. Materialet är både rikt och mångtydigt. Även om det har producerats av en överhet är det oftast de underlydandes handlingar som står i centrum. Om man har ambitionen att närma sig vardagslivet

för båtsmän, bösseskyttar, volontärer och underbefäl är rättsmaterialet antagligen den bästa källa som står till buds.

Samtidigt är de inblandade i målen på flera sätt inte representativa för vardagen inom flottan. För det första hamnade de allra flesta av flottans personal aldrig i en rättssituation. För det andra var rättens hantering av målen inte rättvis. Mål där de inblandade hade hög rang eller hög status tenderade att behandlas långt omsorgsfullare och mer detaljerat än mål där de inblandade hade låg rang och låg status. Det är officerarnas perspektiv som speglas i amiralitetsrättens protokoll och mycket sällan manskapets.

Slutligen finns det ytterligare en invändning att resa mot rättsmaterialet. Hur öppenhjärtiga och ärliga är människor som står framför en rätt? Det fanns otvivelaktigt en särskild ”rättens retorik” som både båtsmän och officerare anpassade sig till. Somligt kunde man säga, eller till och med förväntades man säga, inför rätten och somligt talade man inte om. Den sjömilitära ordning som amiralitetet på olika sätt försökte skapa både avspeglades och formades i denna rättsliga retorik. Förväntningarna på ett visst beteende i rätten återspeglade i regel också rättsledamöternas och officerarnas förväntningar på en viss grupp i allmänhet. Jag ser med andra ord inte denna rättsliga retorik som ett problem utan som en möjlighet.

Eftersom huvuddelen av mitt källmaterial består av rättsmaterial ägnar jag en stor del av avhandlingen åt att analysera konflikter av olika slag. Jag gör en viktig uppdelning mellan dem. Det fanns för det första konflikter mellan amiralitetet och dess underlydande. Dit räknar jag fall som rör rymning, uteblivande från arbetet, missbruk av tjänsten, misskötsel eller stöld från amiralitetets bodar och skepp. Dessa fall använder jag framför allt för att undersöka vilka villkor som amiralitetets underlydande ansåg sig leva under samt vilka förväntningar som ställdes på uppförande, lojalitet och lydnad.

För det andra analyserar jag mellanmänskliga konflikter, dit jag räknar bråk och meningsskiljaktigheter mellan enskilda individer: slagsmål, hot, sedlighetsbrott och stölder mellan enskilda. Liksom rättsituationen var en extrem arena var konflikten en extrem situation och knappast representativ för människors sociala liv i allmänhet. Den mikrohistoriska metoden kommer här till sin rätt. Genom att undersöka undantagen försöker jag dra slutsatser om det generella. Denna metod är inte utan risker. Det är lätt att övertolka och överbetona. En

särskild formulering i protokollen kan fästa uppmärksamheten vid fel detaljer och leda till fel slutsatser. Genom att jämföra de konflikter jag har valt att djupanalysera med andra konflikter i materialet samt med tidigare forskning och litteratur hoppas jag kunna minimera denna risk. De konflikter jag analyserar utgör visserligen undantag i flottans dagliga verksamhet, men aldrig undantag i materialet. Jag har valt dem för att de är representativa för hur konflikter generellt beskrivs och hanterades i amiralitetsrätten, även om de oftast är något mer detaljerat återgivna än genomsnittet.

Konflikterna är också behäftade med ett annat problem. De präglas ofta av sådant som inte syns i rättsprotokollen: personliga tvister, anti-patier, avundsjuka eller gamla missförstånd. Jag menar dock att även en personlig konflikt blottlägger sådant som maktrelationer, maktutövning och motstånd i och med att de aktiverade olika element i den sociala ordningen.

Disposition

Avhandlingen har disponerats efter de tre teoretiska begreppen "maktrelationer" (kapitel 3), "maktutövning" (kapitel 4) och "motstånd" (kapitel 5). Kapitel 2 är ett bakgrundskapitel. Resultaten sammanfattas och diskuteras i ett sjätte, avslutande kapitel: "Slutsatser och sammanfattning".

Eftersom jag anser att föreställningsförmågan utgör grunden för historisk analys och därmed också för vetenskaplig argumentation har beskrivningar och redogörelser av händelseförlopp fått ett förhållandevis stort utrymme. Ambitionen har varit att använda ett inläggande skrivsätt och behandla det förflutnas individer med varsamhet och respekt utan att försköna eller exotisera.

Citat ur källmaterialet har moderniserats för läsvänlighetens skull. I de fall där jag varit osäker på ord eller betydelser har detta markerats. Ordförklaringar återfinns i samband med att ordet första gången dyker upp och om det är av betydelse för förståelsen, samt i ordlistan längst bak i avhandlingen.

Flottan och stormaktstidens samhälle

1600-talets samhälle präglades av krig, en kraftigt militariserad statsapparat, den lutheranska protestantismens allt starkare ställning och tidvis ganska ansträngda förhållanden med missväxtår och hungersnöd. Men det var också en tid av stora projekt, statsbyggande och visioner.

Den sociala ordningen dominerades av ståndsideologin, en hierarkisk samhällsordning där var och en, åtminstone i teorin, hade sin särskilda plats med dess förutbestämda status. Det var i första hand det sociala värdet och inte de ekonomiska tillgångarna som avgjorde vilken en persons position i denna ordning skulle vara. Det sociala värdet gick i arv. En människa föddes till sin position och – återigen i teorin – stannade där under hela sitt liv. En ofrälse person, hur välbärgad han än var, kunde aldrig uppnå samma privilegier som den fattigaste adelsman. Systemet uppfattades som organiskt. De olika stånden – adel, präster, borgare och bönder – hade olika uppgifter och var lika nödvändiga för att samhällskroppen skulle fungera. Däremot var de inte likställda. Relationerna uttrycktes istället i termer av över- och underordning, några var kallade att befalla och andra att lyda.¹ Denna ordning var ett uttryck för Guds ordning och om den utmanades eller rubbades hotade samhällets sönderfall. Inom ramen för ordningen utkristalliserade sig ett komplicerat nät av befallningsrätt och lydnadsplikt, av rättvis omsorg och underdånig hörsamhet. Att rätt foga sig i sin underordning betraktades som att rätt underkasta sig Gud. Tjänaren skulle lyda sin herre, gesällen sin mäster, husfolket sin husbonde, församlingen sin präst och barnen sina föräldrar. Adeln sågs som särskilt lämpad att styra och befalla och rikets högsta poster var därför reserverade för adelsmän.²

Systemet var dock mer flexibelt och dynamiskt än vad det gav sken av. Samtidigt som ståndsideologin var som starkast utmanades den av den växande statliga förvaltningens krav på duglig arbetskraft. Den svenska adeln var för liten för att klara av att besätta alla höga tjänster och det förekom därför rekrytering på andra meriter än börd. För att ge statusmässig legitimitet åt nyrekryterade ofrälse män började kronan nyadla. Detta skapade dels möjligheter för duktiga och ambitiösa människor att klättra högt upp i samhällshierarkin, dels konflikter och spänningsfält. Gamla adelssläkter ställdes mot nya, börd mot duglighet.³ Dessa spänningsfält fick också direkt betydelse för amiralitetet och flottan. Flottan styrdes hela tiden av högadliga män, men en majoritet av officerskåren var inte adlig och det fanns starka åsikter om att duglighet och kompetens skulle väga tyngre än börd och bakgrund när nya officerare rekryterades.

Som ryggraden i den tidigmoderna sociala ordningen framträder hederskulturen. Om det tidigmoderna hedersbegreppet har det skrivits åtskilligt. Det är inte helt lätt att förklara vari heder och ära egentligen bestod, varken för dagens historiker eller för de människor som själva levde i det tidigmoderna samhället. Som historikern Jonas Liliequist konstaterat verkade hedern framför allt göra sig påmind när den saknades eller blev hotad.⁴ Den definition som jag funnit särskilt fruktbar är den som används av den norske historikern Erling Sandmo.⁵ Sandmo betraktar heder och ära som ett slags socialt medborgarskap som knöt individen till den sociala gemenskapen hemmavid men också till samhällslivet i stort. Den som förlorade sin ära förlorade sin ställning som social individ. En ärelös kunde inte vittna på tinget, inte vara fadder vid dop i kyrkan eller få burskap i en stad. För att bli betraktad som en ärlig person, skriver Sandmo, måste människan leva i sanning med Gud, fylla sin plats i den av Gud inrättade samhällsordningen och sköta den på förväntat sätt.⁶ För officeren och soldaten var heder och ära intimt sammanlänkade med fysiskt mod, manlighet och tapperhet. Liliequist betonar att en ärlig man alltid måste vara beredd på att försvara sin heder. Även en kort stunds tvekan kunde leda till anklagelser om feghet, eftergivenhet och oärlighet.⁷ Jag betraktar hederskulturen som en följd av att människor levde i ett materiellt knappt samhälle samtidigt som de var mycket beroende av de människor de hade omkring sig. Fungerande sociala relationer kunde betyda skillnaden mellan liv och död och

socialt anseende fick därför en framskjuten plats i samhällsordningen. De stundom våldsamma reaktionerna på varje form av hedersangrepp var en konsekvens av detta. Det kan dock vara så att sättet att uttrycka sig inför rättsledamöter och andra myndighetspersoner fick reaktioner att framstå som mer plötsliga och häftiga än de faktiskt var. En viss försiktighet när man tolkar vad det är som kännetecknar tidigmodernt socialt umgänge är därför på sin plats.

Flottan som en militär organisation

En stark och respektingivande flotta var nyckeln till kontrollen över Östersjön och uppbyggnaden av en sådan flotta slukade under 1500- och 1600-talen stora resurser. Flottan hade flera viktiga funktioner för det växande stormaktsväldet. Den upprätthöll förbindelserna mellan det svenska rikets olika delar kring Östersjön och säkrade handeln till och från de stora handelsstäderna, framför allt Reval (Tallinn) och Riga. I tider av oro ledsagade flottans skepp handelskonvojer för att skydda handelsskeppen från kapare, pirater och fientliga fartyg. Flottan stod också för en stor del av transportererna över Östersjön och fartygen fraktade både material och soldater till krigen på kontinenten. Under krig användes flottan till att blockera, stänga in och förhindra andra staters transporter, handelsförbindelser eller militära operationer. Rena sjökrig var förhållandevis sällsynta och helst skulle flottan framstå som så avskräckande för andra krigsmakter att ett sjökrig aldrig kom till stånd. Men om den avskräckande och hotande funktionen inte fungerade skulle flottan vara kapabel att bedriva ren krigföring till sjöss med allt vad det innebar av samordning, proviantering, militär ledning och sjöslag. Den främsta konkurrenten om kontrollen över Östersjön under 1600-talet var Danmark och det var mot den danska flottan som nästan alla de större sjöslagen under perioden utkämpades.

I likhet med andra militära organisationer var flottan egentligen inte en flotta, utan två: en i fredstid och en annan i krigstid. Den fredstida flottan kännetecknades av metodiskt rutinarbete. På varven passade skeppsbyggmästare och hantverkare på att rusta upp och bygga nytt inför nästa krig, som kronan alltid räknade med förr eller senare skulle bryta ut. När kriget väl infann sig var amiralitetet tvunget att upprätthålla den vardagliga verksamhetens transporter och varvsarbete, samtidigt som det också skulle klara av att möta det militära hotet.

Inför större sjökrigståg kommenderades hela flottan ut, vilket ställde stora krav på förmåga till samordning och planering och tänjde på amiralitetets resurser till det yttersta.

Politiska och strategiska funktioner

Redan under medeltiden fanns ett organiserat sjöförsvaret vid de svenska kusterna i form av den så kallade ledungen, som innebar att varje landskap ansvarade för att hålla, utrusta och bemanna ett visst antal skepp som kungen kunde sammankalla i händelse av krig. Vanligtvis var det handelsskepp som tillfälligt fick tjänstgöra militärt. Vid större krigståg hyrde kungen in särskilda krigsfartyg, kompletta med befäl och besättning. Under 1500-talet började fler och fler stater i Europa skaffa sig permanenta flottor.⁸ För svensk del grundlades en stående flotta 1522 då Gustav Vasa köpte ett tiotal skepp från Lübeck i samband med utbrytningen ur den dansk-svenska unionen, och den gav tydliga fördelar gentemot andra sjömakter i Östersjön såsom Danmark, Lübeck, Polen och Ryssland. Det faktum att Sverige var kapabelt att både inneha, utrusta och använda en stående flotta medförde att politiken under 1500-talets gång blev alltmer expansivt inriktad. Under Gustav II Adolf uppstod tanken att förvandla Östersjön till ett svenskt innanhav. Från 1560-talet, då Erik XIV inledde en svensk expansion i Baltikum, utökade Sverige successivt sitt territorium så att det till sist omfattade inte bara Sverige och Finland utan också Ingermanland, Kexholms län, Estland, Livland (södra Estland och norra Lettland), Riga, Ösel och de tyska områdena Bremen–Verden, Wismar och Pommern. Med tanke på den stora roll som armén ofta tilldelats i den svenska historieskrivningen är det värt att hålla i minnet att Sveriges expansion österut var helt beroende av en fungerande flotta. Flottans möjligheter att operera i Östersjön var en av faktorerna som fick Sverige att gå med i trettioåriga kriget. När kejserliga trupper började ta kontroll över viktiga hamnstäder längs södra Östersjö-kusten kände man sig från svensk sida tvingad att agera för att inte förlora strategiska hamnar och 1628 undsatte svenska trupper Stralsund med hjälp av flottan.

Efter frederna i Brömsebro 1645 och westfaliska freden 1648 såg det ut som om Sverige var på god väg att nå sitt politiska mål att kontrollera hela Östersjön. Dock tillhörde Skåne och Blekinge fortfarande Danmark. Ett politiskt mål var följaktligen att erövra Skånelandskapen

och på så sätt bli fri från Öresundstullen, vilket uppnåddes i Roskilde-freden 1658. I kriget 1657–1658 spelade flottan dock ingen avgörande roll utan misslyckades upprepade gånger med sina operationer. Under 1660-talet var flottan inte inblandad i några sjöstrider alls utan ägnade sig åt transporter och enstaka konvojresor.

Flottan under den karolinska tiden

1670-talet, avhandlingsperiodens första decennium, brukar ibland kallas flottans olycksår. När krig bröt ut med Danmark i september 1675 förfogade Sverige över sin största flotta någonsin, sett till antalet skepp. När flottan gick till segels försommaren 1676 bestod den av ett 60-tal skepp och 12 000 man – en hel svensk stad på vatten.⁹ Trots det gick ingenting som tänkt. Vid krigsutbrottet i september hann flottan nätt och jämnt ur hamn innan den motades tillbaka av först höststormar och sedan vinterkyla. 1676 års sjöstrider, som leddes av den sjömilitärt oerfarna ämbetsmannen Lorentz Creutz, slutade i en katastrof där flottan inte bara besegrades av en kombination av danska och holländska eskadrar utan också förlorade flera av sina största skepp. Regalskeppet *Kronan* förläste i slaget den 1 juni till följd av en felmanöver, redan innan själva slaget hade börjat. *Svärdet* sattes i brand och exploderade under slagets senare skede. *Äpplet* förstördes i hamn strax efter slaget, när ankaret släppte och hon drev på en klippa. Året därpå, 1677, besegrades den svenska flottan på nytt i två slag, i juni och juli.¹⁰ Dessa misslyckanden föranledde två långa och tidvis uppsplitande kommissorialrätter som ledde till att flera av de högsta officerarna entledigades från sina tjänster. Det stod så småningom klart att flottans problem inte berodde på enskilda officerares ageranden utan hade djupare orsaker. Amiralitetet hade drabbats hårt av den ansträngda svenska ekonomin under 1660-talet med följderna att skeppen var dåligt underhållna och besättningarna fått mycket lite övning.¹¹ Dessutom hade den danska flottan en fördel eftersom de danska hamnarna till skillnad från de svenska vanligtvis var isfria tidigt på året. Att förlägga flottans huvudbas till Stockholm hade varit logiskt så länge det största krigshotet kommit från Ryssland och Polen, men blev under 1600-talets täta krig mot Danmark alltmer opraktiskt.

Mot bakgrund av detta blev 1680-talet en tid av reformer. På kungens order flyttades flottans huvudbas söderut och kring varvet anlades

en ny stad: Karlskrona. Amiralitetet hade fått nya instruktioner 1683, och 1685 fick flottan också nya sjöartiklar. Vid 1690-talets slut hade Sverige en mycket välskött och modern flotta och många av de skepp som byggdes under de här åren var fortfarande fullt funktionsdugliga i mitten av 1700-talet.

I februari 1700 bröt krig ut på nytt mellan Sverige och ett samlat anfällsforbund bestående av Danmark, Sachsen-Polen och Ryssland. Det blev ett krig som skulle vara i över tjugo år och som för eftervärlden är känt som stora nordiska kriget. Detta långa krig slukade stora resurser, inte minst människoliv, och tömde landets ekonomiska tillgångar. Flottan spelade, som alltid, en central roll som upprätthållare av handelsförbindelser, fungerande transporter, blockader av fiendens hamnar och konvojering. Under stora nordiska krigets första decennium utfördes några större operationer – som bombningen av Köpenhamn 1700, expeditionen mot Archangelsk 1701, operationerna mot Kronstadt 1704–1705 och slaget vid Køge bukt 1710. Till största delen klarade flottan av att möta de krav och utmaningar som ställdes på den under dessa år. Stora nordiska krigets andra decennium inleddes dock med en pestepidemi 1710–1711 som drabbade flottan hårt, och präglades därefter av ett par större slag mot den växande ryska flottan som alla var misslyckanden ur ett svenskt perspektiv. Det långvariga kriget nötte långsamt ned amiralitetets resurser. Under kriget byggdes nästan inga större skepp överhuvudtaget och kosthållning och utrustning var ett ständigt återkommande bekymmer. Att den svenska flottan tappade mycket av sin förmåga illustreras av krigets slutskede, då ryska fartyg härjade längs hela Norrlandskusten, längs sydkusten ned till Norrköping samt på Åland och Gotland 1719–1720 och brände en rad svenska städer utan att flottan förmådde ingripa. Med stora nordiska kriget slutade inte bara Sveriges period som militär stormakt. Den flotta som möjliggjort den militära stormaktens operationer skulle under frihetstiden genomgå stora förändringar.

Flottan i Stockholm

Stockholm blev Sveriges marina bas redan under 1500-talet, och även om det fanns flera andra varv i Sverige där det byggdes stora örlogsskepp blev varvet i Stockholm så småningom det största och viktigaste. Till att börja med låg det på det som idag är Blasieholmen, innan det

1640 flyttades till Skeppsholmen. Vid undersökningsperiodens början 1673 var Skeppsholmen ett fullt utrustat örlogsvarv med amiralitetshuset som välkänt landmärke. Varvet var en del av Norra förstaden, som utgjorde en egen stad mellan 1602 och 1635 innan den blev införlivad med Stockholm och som tidigt präglades av kronans verksamhet. De stadsdelar som idag är Norrmalm (city) och Östermalm (dåvarande Ladugårdslandet) dominerades av sjömän, militärer, hantverkare och verkstäder. Från och med 1640 hade kronans folk förtur till tomterna på Ladugårdslandet och vissa delar av Norrmalm. Borgare som bosatte sig på Ladugårdslandet skulle slippa inkvartera knektar, men istället inkvartera sjöfolk.¹² Därifrån kunde flottans personal lätt ta sig till arbetet på varvet via de broar som förband Skeppsholmen med fastlandet. Där låg också Kungsgården där manskapet hämtade sin proviant, idag känt som Kronobageriet, en byggnad i hörnet Riddargatan/Sibyllegatan som fortfarande står kvar. Både Ladugårdslandet och delar av Norrmalm kännetecknades av låg trähusbebyggelse. Där fanns bara ett fåtal stora byggnader eller palats. Livet på och kring varvet präglades av att en stor del av människorna som vistades i området var där tillfälligt. Både båtsmän och underofficerare bodde ofta hos andra, i hyrda rum eller tillfälliga kvarter. Det var sällsynt att de hade egen gård eller bostad och mycket av sin fritid tillbringade de på småkrogar och i källare.

Flottan i Karlskrona

1680-talet präglades av omfattande uppbyggnadsarbete och provisoriska lösningar. Från 1683 var flottan stationerad både i Stockholm, i Kalmar och på det nya varvet i Blekinge, vilket syns i 1685 års protokoll som kommer från alla tre städerna. På den stora ön Trossö hamnade den nya staden Karlskronas centrum och det stora örlogsvarvet med verkstäder, förrådsbyggnader och hantverkarnas bostäder. Under 1690-talet tillkom på Lindholmen en repslagarbana och något senare en torrdocka, uthuggen ur berget. Den nya örlogshamnen blev väl befäst: två fästningsverk, Drottningsskär och Kungsholmen, bevakade farleden in. Mellan varvet och staden byggdes en avskiljande mur och varvsporten var under ständig bevakning. Båtsmansbostäderna växte upp på Björkholmen, som fick samma prägel av sjöfolk och militärer som Ladugårdslandet i Stockholm. Under avhandlingens undersökningsår

var Karlskrona ännu under uppbyggnad men redan ett kvitto på den tidigmoderna statens förmåga att driva igenom projekt av enorma proportioner.

Flottans inre organisation

Under hela 1500-talet och en bit in på 1600-talet styrdes flottan av regenten själv och en eller ett par inflytelserika amiraler. Så småningom utkristalliserade sig ett par viktiga poster – vid 1600-talets början hade en riksamiral, en viceriksamiral och en holmamiral ansvar för skeppsvarv och skeppsbyggeri.

Under Gustav II Adolf och Axel Oxenstierna fick den statliga administrationen ett nytt utseende. Militära och civila ämbeten separerades från varandra. Den lokala administrationen ställdes under kontroll av statliga landshövdingar medan armén delades in i regementen med fasta geografiska rekryteringsområden.¹³ I samband med 1634 års regeringsform fick armén och flottan varsitt kollegium: krigskollegium respektive amiralitetskollegium. Amiralitetskollegium tilldelades det övergripande ansvaret för all flottans verksamhet, som skeppsbyggeri, underhåll, proviantering och bemanning. För första gången samlades alla ansvarsområden under en och samma organisation. Sekretärer och bokhållare hade anställts för att vara de styrande amiralerna behjälpliga redan under 1620-talet, men nu växte administrationen ytterligare. I kollegiet presiderade riksamiralen. Under sig hade han ett par riksråd och ett par amiraler.¹⁴ Sammansättningen varierade liksom den praktiska sjökrigserfarenheten hos ledamöterna, men vanligtvis bestod kollegiet av ett par ledamöter ur den högre aristokratin som samtidigt satt i kungliga rådet samt ett par officerare med praktisk sjöerfarenhet. Amiralitetskollegium hade ett nära samarbete med kammarkollegium, vilket så länge flottan hade sin huvudbas i Stockholm underlättades av att kollegierna låg nära varandra.

Under 1680-talet och 1690-talet blev den dominerande personen i kollegiet Hans Wachtmeister. Han var en nära rådgivare till kungen men hade också egna erfarenheter från sjökriget 1675–1679 och drev igenom en omfattande omorganisation av flottan som innebar flytten till Karlskrona, ett nytt båtsmanshåll och uppbyggnaden av en helt ny moderniserad flotta.

Vid krigsutbrottet 1700 satt förutom Wachtmeister dock endast tre ledamöter i kollegiet: amiral Cornelius Ankarstierna, amiral Fredrik Evert Taube och amiral Verner von Rosenfeldt, den senare i ständig konflikt med Wachtmeister.¹⁵ Taube avled 1703 och hans ersättare bara ett par år efteråt.¹⁶ Åldrande och sjukliga ledamöter påverkade sedan kollegiets arbete under hela 1710-talet. I kombination med kriget medförde detta i perioder att ingen av kollegiets medlemmar var närvarande i Karlskrona. Efter Wachtmeisters död 1714 fick ingen fullt presidentskap över kollegiet förrän efter krigets slut, vilket påverkade kontinuiteten och kollegiets handlingsförmåga.¹⁷

Människorna i flottan

Sverige hade fördelen att ha god tillgång på virke, tjära, järn och koppar inom landets gränser och blev inte lika beroende som andra fartygsnationer, till exempel Holland och Storbritannien, av att kunna importera råvaror. Däremot var flottan tidigt beroende av att importera kompetens. Eftersom Sverige fram till sent 1600-tal saknade en större handelsflotta hade den ingenstans att hämta de kunskaper och det hantverkskunnande som behövdes. Istället blev det holländare, tyskar, danskar och engelsmän som ansvarade för att driva verksamheten, både på varven och på skeppen till sjöss.¹⁸

Redan under 1500-talet uppstod en strikt hierarkisk ordning och sjöfolket delades huvudsakligen in i tre kategorier: högre officerare, lägre officerare eller underofficerare samt manskap. Till att börja med var det få officerare ombord och de hade i stort sett två befälsgrader: amiral och skeppshövitsman (kapten).¹⁹ I medeltal hade dessa officerare inte mer än två–tre års tjänstgöringstid. Detta, skriver Gunnar Artéus, kunde omöjligen ha gett dem tillräckliga erfarenheter för deras uppgift.²⁰ Men det beror förstås på vad man menar att dessa officerares uppgift skulle vara. Två år var säkert en för kort tid för att lära sig hantera ett stort segelfartyg till sjöss, men det tycks heller inte ha varit officerarnas uppdrag. Från medeltiden och fram till 1500-talet användes skeppen mestadels som ett slags flytande fästningar. Taktiken, som kallades mëlétaktik, gick ut på att borda och äntra fiendens skepp och ta kommandot över dem. Officerarens uppgift var att leda sin besättning i en äntringsmanöver och det var viktigare att han kunde hantera

en sådan situation än att han var expert på praktisk segling. Ansvaret för att segla, navigera och öva manskapet överläts sannolikt på de lägre officerarna, framför allt skepparen.²¹

Både manskap och befäl rekryterades inför varje krigståg. Det fanns inga fasta tjänster utan personalen engagerades så länge de behövdes och avskedades sedan. Det finns mycket få uppgifter om hur själva rekryteringen gick till. En del av de professionella sjömännen var med stor sannolikhet hyrda, men en del av dem blev föremål för utskrivningar, liksom soldaterna. Det var ett osäkert sätt att skaffa manskap på, vilket märktes när flottan skulle bemanna de största örlogsskeppen. Flottan var till exempel under 1530-talet på väg att sälja det nybyggda skeppet *Stora Kravelen* eftersom det nästan var omöjligt att få tag i det folk som behövdes. Hon skulle bemannas med omkring 300 sjömän och 1 000 soldater. Försök gjordes med kostgård och skeppsgård, alltså att vissa landskap och städer ålades att ansvara för utrustningen av ett eller flera skepp alternativt betala en summa pengar, men det blev aldrig ett etablerat system.

Under 1600-talets första decennier ändrade sjökrigföringen karaktär. Tack vare innovationer i artilleriet började man förlita sig på fartygens eldkraft istället för bordning och äntring och skeppen började strida på linje. Denna krigföring ställde helt andra krav på såväl skeppens seglingsegenskaper som besättningens seglingskunskaper. Det märks inte minst på att organisationen ombord omformades. Andelen soldater krympte samtidigt som antalet officerare ökade och officersgraderna blev fler. I början av 1640-talet var de fem istället för två (amiral, amirallöjtnant, major, kapten och löjtnant). Officerskåren blev därmed betydligt mer differentierad. Tjänstgöringstiden hade också ökat avsevärt: under 1600-talets andra hälft tjänstgjorde en kapten i medeltal i tio år vid amiralitetet.²² Dessutom var de flesta av officerarna anställda av amiralitetet på helårsbasis istället för att endast anställas vid särskilda sjötåg. Från och med 1670-talet märks det att ett duglighetsideal slagit igenom i flottans organisation och att högre officerare medvetet strävade efter att öka de underlydandes kompetens, både befälens och de vanliga båtsmännens.

Vid 1600-talets slut hade de högre officerarna tagit över det fulla ansvaret för skeppet och seglingen, och sjökaptener hade vid stora nordiska krigets utbrott nästan femton års erfarenhet av flottan.²³ 1710 omfattade officerarnas hierarki hela åtta grader: amiral, viceami-

ral, schoutbynacht, kommandör, kapten, kaptenlöjtnant, löjtnant och underlöjtnant. Graderna var reglerade i förhållande till varandra i en pyramidliknande struktur. Amiraler förde befäl över hela flottan eller över större eskadrar, schoutbynachter över ett litet antal skepp och kaptener över endast ett skepp åt gången. Löjtnanter, liksom skeppare, kunde få befäl över mindre skepp eller lastfartyg men var annars underställda kaptenen ombord och skulle fungera som hans högra hand. De två nyaste graderna, kommandör, som tillkom under 1680-talet, och kaptenlöjtnant, som tillkom under 1710-talet, hade egentligen ingen praktisk funktion. De graderna var enbart till för att differentiera kollektivet och uppmuntra särskilt dugliga individer. Kaptenlöjtnant var en mellangrad mellan löjtnant och kapten som gavs till lovande löjtnanter. Kommandör var en mellangrad mellan kapten och schoutbynacht.

Förändringarna hos det högre befälet under 1600-talet måste märkbart ha påverkat underofficerarnas ställning. Underofficerarna var indelade i tre kategorier, skeppare, styrmän och konstaplar, var och en med sitt ansvarsområde och sin kompetens. Skepparen hade ansvar för skeppet och dess inventarier och för riggen. Styrmannen var ansvarig för navigationen ombord och konstapeln för artilleriet. När skeppskaptenen tog över ansvaret för skeppet och seglingen, försvann en stor del av skepparens möjlighet till inflytande, makt och status. Styrmannen var likaså inte längre ensam ansvarig för navigeringen utan kunde utsättas för hård granskning av löjtnanten eller kaptenen ombord. Trots att möjligheterna till maktutövning minskade fanns dock stora delar av ansvaret kvar. Både skeppare och styrman kunde dömas till hårda straff om skeppet råkade ut för en olycka.²⁴ Skeppare, högbåtsmän och konstaplar behöll också den viktiga uppgiften att leda skeppets besättning i arbetet samt att undervisa de oerfarna i manskapet.

Båtsmanshållet

Manskapet var indelade i båtsmän och bösseskyttar, två grupper med olika uppgifter ombord: att segla skeppet respektive att strida och sköta kanonerna. Både båtsmän och bösseskyttar kunde tas i anspråk som arbetskraft på varvet, till exempel som vintervakt. I fredstid mönstrades ungefär 5 000 båtsmän och bösseskyttar och i krigstid kunde den siffran fördubblas.²⁵

Från början rekryterades båtsmän och bösseskyttar med utskriv-

ningar och värvningar inför varje enskilt krigståg. Under 1620-talet ersattes utskrivningarna med fasta båtsmanskompanier och fasta upptagningsområden. Bönder och borgare förband sig att hålla en båtsman och stå för hans lön och uppehälle under den tid då han inte var inkallad i flottan. I gengäld fick de skattelättnader, befrielse från extra ordinarie pålagor och gårdar samt ett löfte om att slippa alla andra utskrivningar.

Till att börja med fungerade systemet inte särskilt väl. Utskrivningar förekom trots myndigheternas löften, löner uteblev och det var svårt att hitta personer som var villiga att tjänstgöra som båtsmän. I synnerhet de städer som fått eget ansvar för rekryteringen passade på att förvandla lösdrivare och bråkmakare till båtsmän.²⁶ På olika sätt försökte kronan göra båtsmanstjänsten mer attraktiv. Den instiftade till exempel näringsfrihet för båtsmän i städerna: en båtsman eller hans hustru hade rätt att bedriva hantverk eller försäljning utan burskap och beskattning. Detta väckte konflikter med borgerskapet och det fanns exempel på att städernas hantverkare förstörde båtsmannens varor eller på annat sätt försökte hindra båtsmansfamiljer att bedriva verksamhet.²⁷ Systemet orsakade med andra ord slitningar mellan militär och civilsamhälle, och den enskilda familjen eller individen kom i kläm. Under 1600-talets gång blev båtsmanhållet trots konflikterna ett effektivt sätt att skaffa båtsmän till en växande flotta och i mitten av 1630-talet hade systemet fått en relativt tydlig struktur. Fyra–fem skattebönder, åttatio frälsebönder eller tio borgare bildade en rote. Roten skulle betala båtsmannen lega, en handpenning som han fick omedelbart när han skrevs in, samt hemkallspenningar, en form av årslön.

Vid 1600-talets mitt rekryterades landsbygdens indelningsbåtsmän framför allt från Åland, Öland, Roslagen, Södra Möre, Gotland, Norrlandskusten, Österbotten och sydfinska skärgården, samt från Blekinge, Skånekusten och Bohuslän sedan dessa områden erövrats av Sverige. Städernas båtsmän kom från Stockholm samt en rad mellan-svenska städer.

Den roterade båtsmannen levde sitt liv under ständig bevakning och kontroll. Han fick inte lämna sitt arbete på skeppsgården eller ombord utan lov och inte heller gå ifrån sin rote utan kompanichefens tillstånd.²⁸ I varje rote fanns en rotemästare som hade till uppgift att rapportera till kompaniets befälhavare om någon båtsman försvann, blev sjuk eller dog. Men man ska inte överdriva kontrollen. Det fanns en ambition att ha fullständig uppsikt, däremot sällan resurser.

När det nya indelningsverket sattes i system 1680–1682 förändrade amiralitetet rekryteringen av båtsmän. För att säkerställa tillgången på duglig personal tillkom särskilda speciallösningar för områdena närmast Karlskrona, Blekinge och Södra Møre. Till exempel flyttades stora grupper av båtsmän och timmermän från andra delar av riket, företrädesvis Finland, dit.²⁹

De roterade båtsmännen kompletterades av värvade båtsmän som kallades ”enskilda båtsmän” och senare ”volontärer”. De anställdes för en begränsad period, vanligen under sommarmånaderna. Resten av året fick de klara sig själva. Ofta var det sjömän ombord på handelskepp som rekryterades på det här viset, de kallades då för kofferdibåtsmän. Det fanns uppenbara fördelar för amiralitetet med att anlita den här typen av båtsmän: de var dugliga och erfarna sjömän och ansvaret för dem var begränsat. Nackdelarna var att de var dyrare och inte alltid fanns till hands, även om flottan ibland uppfordrade (beordra manskapet att inställa sig i tjänst) dem under tvång.³⁰ Antalet volontärer ökade successivt under perioden. Bland volontärerna hade en del frivilligt tagit värvning i flottan för att göra karriär som underofficerare och under 1700-talet kom ordet ”volontär” att enbart syfta på denna grupp. Mot slutet av 1600-talet dök det också upp sjömän som gick under benämningen ”matrosor” och var båtsmän värvade i tyska städer.

För att fylla ut leden tvångsrekryterades lösdrivare samt straffångar: i städerna gjordes ibland razzior bland lösdrivare, som sedan skrevs ut till båtsmanstjänst i flottan, och brottslingar kunde dömas till tjänstgöring vid amiralitetet, förutsatt att de inte varit under bödelsyxan eller gjort sig till ”skälm”.³¹ Båtsmännen var alltså en heterogen grupp, även om kärnan alltid bestod av roterade män.

I flottans organisation ingick även människor som delvis stod utanför den militära hierarkin. På varvet arbetade mellan 500 och 1 000 personer, vilket gjorde varvet till den största arbetsplatsen i landet.³² Folket på varvet hade sin egen indelning, med skeppsbyggmästaren som högsta ansvarig över underlydande mästerknektar och timmermän. Läkare, apotekare, barberare, präster och civilbetjänter stod också utanför den militära hierarkin. Somliga av hantverkarna hade en egen skråordning med mästare, lärlingar och drängar. Flottan var med andra ord på många sätt en splittrad och svåröverskådlig organisation där flera olika hierarkier och maktordningar existerade parallellt.

Flottan och rättskipningen

I detta avsnitt ges en bakgrund till amiralitetsrätten och de mål som rätten hanterade undersökningsåren 1673, 1685, 1692 och 1703. Flottans rättsutövning bestod i grunden av tre olika delar. Den första delen utgjordes av lagtexten, där icke önskvärt beteende skiljdes från önskvärt och belades med straff. Den andra delen utgjordes av själva rättsförhandlingarna, där den anklagade rannsakades och dömdes. Den tredje delen utgjordes av en eventuell bestraffning, där den skyldiga skulle sona sitt brott. Dessa tre delar pendlade mellan att vara synliga maktredskap och att verka i det dolda. Den synliga delen av rättsutövningen bestod av sjöartiklarna, domsluten och bestraffandet. Sjöartiklarna skulle regelbundet läsas högt för flottans underlydande och alla förväntades känna till deras innehåll. Även amiralitetsrättens domar lästes upp offentligt sedan dörrarna till rättegångssalen öppnats efter domstolsförhandlingarnas slut. Bestraffningen var slutligen i hög grad en publik tillställning som de underlydande kommenderades ut för att bevittna. Det fanns alltså en genomskinlighet i rättsutövningen och det var tydligt vilka brott som borde bestraffas och vilka som blev bestraffade i praktiken. Men själva skeendet i rättsalen var en sluten process. Allt som sades mellan svarande, käre och rättsledamöter var belagt med sträng sekretess. På det viset skiljde sig den militära rättskipningen från rättsförandet i tingsrätter, kämnärsrätter och rådstugurätter, där även domstolsförhandlingarna var offentliga tillställningar. Detta signalerar att den militära rättsarenan hade delvis annorlunda syften än den civila. Den skulle naturligtvis skipa rättvisa, men det handlade i mindre grad om att upprätthålla ordning och lugn i lokalsamhället och i högre grad om att disciplinera människor in i en militär ordning. Det ansågs inte nödvändigt att flottans underlydande med familjer bevittnade det rättsliga förloppet och bildade sig en egen uppfattning om den anklagades skuld eller oskuld. De skulle vara tysta åskådare till rättens konsekvenser, det vill säga domen och straffet. Den militära organisationen hade intagit en annan sorts position i förhållande till sina underlydande än lokalsamhällets myndigheter.

En del av skillnaden bottnar i att det militära rättsväsendet hade en annan bakgrund än det civila, vilket härstammade från en medeltida tradition där konflikter och orättfärdigheter gjordes upp på tinget inför familj, släktingar, grannar och vänner. Öppenheten var i det civila

rättsväsendet en förutsättning för att rättskipningen skulle fungera. Under 1600-talet ökade staten kontrollen över rättsväsendet genom att inrätta hovrätterna och införa skolade jurister, domstolsbiträden och advokatfiskaler. Den gamla förlikningskulturen levde dock länge kvar.

Den svenska militärrättsliga lagstiftningens tillkomst kan spåras till den gamla gårdsrätten och de tillfällighetskontrakt som slöts mellan furstar och legosoldater på kontinenten.³³ Gårdsrätten var en samling rättsregler som gällde för kungens slott och gårdar. De fick tidigt en militär prägel eftersom de också inbegrep kungens militära förband och personliga vakt.³⁴ Både gårdsrätt, tillfällighetskontrakt och de första krigsartiklarna under Gustav Vasa betonade den personliga lyd-nadsplikten mellan soldater och regent. Det var lyd-nadsplikten, inte rättvisan, som var lagens centrum. Den vakt eller soldat som bröt mot lyd-nadsplikten bestraffades i en för ändamålet uppsatt krigsrätt.

Dessa tidiga disciplineringsförsök stärktes i och med uppkomsten av en stående armé där också roterade bönder skulle finna sin plats i leden. De tillfälliga kontrakt som tidigare upprättats mellan en krigförande furste och legosoldater omvandlades under 1500-talets andra hälft till en omfattande lag som successivt utvidgades. Det dröjde dock till Gustav II Adolfs krigsartiklar från 1621 innan det inom militären också fanns ett fast rättegångssystem med en tydligt formulerad processrätt.³⁵

Amiralitetsrätten

Amiralitetsrätten hade sitt säte vid flottans huvudvarv och var flottans mellaninstans. Den lägsta instansen var krigsrätterna, som bestod av tillfälligt hopsatta domstolar av tillgängliga officerare ombord eller i kompaniet. Krigsrätterna hade rätt att rannsaka och döma de brott som inte kunde generera dödsdomar, hårdare kroppsstraff eller förlust av ära. Sådana brott skulle dömas av amiralitetsträtten. Om amiralitetsrätten var osäker på straffet, eller om den beslutade sig för att döma ut dödsstraff, skickades protokoll och domslut vidare till generalauditören som fick sista ordet i målet.

I amiralitetsrätten satt officerare med löjtnants grad och uppåt. Från och med 1674 ingick också en juridiskt skolad assessor bland amiralitetsrättens ledamöter. Vanligtvis sammanträdde rätten ungefär en gång i veckan och bestod då av mellan fem och åtta ledamöter.³⁶ Under åren på Skeppsholmen höll rätten till i amiralitetshuset och under den

pågående flytten till Karlskrona sammanträdde den på provisoriska platser: i justitiefiskalen Teofilus Melins hus i Kalmar och ombord på skeppet *Carolus* i Karlskrona. Så småningom fick den sin fasta lokal i det nya amiralitetshuset i Karlskrona.

Rättens rutiner

Den judiciella revolutionen medförde att domstolen lade allt större vikt vid vittnesmål och bevisföring. Enbart ett erkännande räckte inte för att någon skulle dömas till ett straff, det behövdes både vittnen och fakta som styrkte erkännandet. De civila domstolarna arbetade efter särskilda frågeformulär och detsamma tycks ha gällt amiralitetsrätten. Rannsakningsprotokollen fick stor betydelse för rättens arbete. Den första rannsakingen utfördes av den anklagades befäl och skulle bifogas protokollen, men bands av allt att döma inte in tillsammans med dem, vilket medförde att de i de flesta fall gått förlorade. Detta gör att det i en del fall är svårt att avgöra vad kärnan i en konflikt egentligen bestod i, vilka motiv som låg bakom en viss gärning eller hur själva handlingen från början blev föremål för rättslig prövning. Ofta hänvisades det dock tillbaka till rannsakingen under de fortsatta förhandlingarna. Rätten ställde frågor som baserades på vad personen tidigare hade berättat och i ett eventuellt domslut summerades hela målet, varför det oftast ändå går att bilda sig en klar uppfattning om målets karaktär, orsaker och förlopp.

Från 1673 till 1703 förändrades rättens rutiner sakta men märkbart. Rätten tycktes få allt fastare rutiner och bli allt noggrannare med att ställa fastställda frågor. Dessa skärpta rutiner påverkade rättsförfarandet men också hur de anklagade och vittnena talade inför rätten, vilket kommer att diskuteras utförligare längre fram i avhandlingen.

Lagen

Sjöartiklarna hade två funktioner. Den första var att ligga till grund för rättens arbete, den andra att åskådliggöra rådande krav på hur flottans underlydande skulle bete sig. Under undersökningsperioden reglerades amiralitetets verksamhet av två versioner av sjöartiklarna. Den första versionen stadfästes 1644 och var, av amiralitetsrättens protokoll att döma, i bruk fram till september 1685.³⁷ Den andra versionen stadfästes

den 2 maj 1685 och var i bruk fram till 1795. Var och en som var anställd av amiralitetet var underkastad dessa sjöartiklar ”oavsett om flottan var till sjöss eller i hamn” och oavsett om han var ”inländsk eller utländsk, adel eller oadel”.³⁸ 1644 års sjöartiklar bestod av 59 artiklar som sammanlagt beskrev 126 straffbelagda förseelser.³⁹ De trycktes aldrig utan cirkulerade i handskrivna kopior bland flottans personal.

1674 fick den dåvarande holmamiralen Hans Clerk tillsammans med justitiefiskalen Teofilus Melin uppdraget att se över sjöartiklarna ”efter de äro något mörka”.⁴⁰ Av flera orsaker drog arbetet ut på tiden och först på 1680-talet återupptogs det, under påtryckningar av Karl XI, och resulterade i 1685 års artiklar. De nya artiklarna hade i stort sett samma disposition och tematiska indelning som de gamla. Den stora skillnaden var att de var kraftigt utvidgade. Livet i flottan reglerades nu av 275 artiklar istället för 59. De 126 straffbara förseelserna från 1644 hade blivit 273.

Det fanns också andra skillnader mellan de båda versionerna. Det hade tillkommit nya brottskategorier och det fanns en tydligare ansvarsfördelning och en striktare åtskillnad mellan gemena och officerare. Den senare versionen tog också större hänsyn till uppsåtet bakom handlingen. Brott som begåtts med uppenbar avsikt straffades i regel hårdare än brott som begåtts av obetänksamhet och slarv. 1644 års artiklar präglades därtill starkt av den mosaiska rättsläran. Talionprincipen, principen att straffet ska motsvara den skada som brottet orsakat (öga för öga, tand för tand) tillämpades fullt ut. Lagen hotar, likt Gud i Gamla Testamentet, den brottsliga med sin ”vrede och hämnd”.⁴¹ Dråp skulle straffas med att gärningsmannen bands rygg mot rygg med den döde och kastades över bord.⁴² En båtsman som bjöd en officer eller underofficer ”hugg med näven, när han honom något på ämbetets vägnar befallt varder”, skulle ”mista näven och köres av flottan”.⁴³ Det är emellertid osäkert om dessa straff verkligen verkställdes. 1673 dömdes båtsmännen Nils Tullnär visserligen till att mista ena handen efter att ha överfallit en löjtnant, men straffet leutererades (omvandlades) till två gatlopp.⁴⁴ Därefter förekom straffen inte alls i rättspraxis och 1685 hade de försvunnit även ur lagtexten. Det faktum att sjöartiklarna lästes högt måste dock ha inverkat på hur manskapet uppfattade flottans disciplinering, oavsett vilka straff som i slutändan dömdes ut. I 1685 års version uttryckte man sig mjukare och framhöll istället vikten av rättvisa.⁴⁵

År 1680 förbjöd kungen domstolarna att använda något annat än den stadgade lagtexten och att utdöma straff på eget bevåg. Bruket att i domsluten stödja sig på rättspraxis, ”den levande rätten”, minskade kraftigt. Fortfarande hade rätten viss frihet att själva avgöra brottets art och därigenom skapa prejudikat, men om det fanns ett tydligt stipulerat straff så skulle lagen gälla. Omsvängningen är tydlig både i lagtexten och i amiralitetsrättens arbete, där en ny sorts ängslighet kunde märkas i rättens diskussioner.⁴⁶

Brotten

Sammanlagt ställdes 1 172 personer inför rätta i 955 mål under undersökningsåren 1673, 1685, 1692 och 1703. Vissa individer återkom flera gånger och i verkligheten var det cirka 989 av flottans underlydande dessa år som någon gång stod som svarande i rätten. I några mål anklagades flera individer samtidigt, till exempel i större olydnadsmål.

Antalet anklagade nära nog fyrdubblades mellan 1673 och 1703, från 113 personer 1673 till 443 personer 1703.⁴⁷ Det fanns åtminstone tre orsaker till ökningen. För det första speglar den en administrativ utveckling som är tydlig i hela samhället på 1600-talet: den växande administrationen genererade helt enkelt mer material i form av protokoll och dokumentation. För det andra medförde de nya sjöartiklarna 1685 en ökad benägenhet att anmäla brott till rätten. Slutligen tycks det som om själva flytten till Karlskrona ökade amiralitetets möjligheter att kontrollera sin personal. Tabell 1 ger en mer detaljerad överblick över vilka brotten var och skillnaderna mellan de fyra undersökningsåren.

De vanligaste brotten som behandlades av rätten var försummelse, som stod för 34 procent av alla anklagelser, olika typer av avvikelsebrott och rymningar, som tillsammans stod för 26 procent, samt våldskonflikter, som stod för 14 procent. Detta är ungefär samma mönster som dyker upp i de få tidigare studierna av militära domstolar som gjorts. I Margareta Östergrens undersökning av underrätten vid Stockholms station i mitten av 1700-talet framträder ungefär samma sorts brottslighet.⁴⁸ Även i Niclas Bjälkenborns undersökning av brottsligheten vid garnisonen i Narva i slutet av 1600-talet framträder rymningar och våldsbrott som vanliga, med skillnaden att andelen stölder var markant större i landmilitärens garnison än i flottan.⁴⁹

Antalet brott och förhållandet mellan olika brottskategorier varierar

dock ganska kraftigt mellan åren. Stöld var ett av de vanligaste brotten 1673 men mycket mindre vanligt 1685 och andelen fortsatte att vara låg 1692 och 1703.⁵⁰ Bakom variationerna låg ibland ett förändrat beteende, men oftare en förändrad rättspraxis, vilket försummelsebrotten, avvikelsebrotten och sedlighetsbrotten är exempel på.

Försummelse och avvikelser – gamla vanor blir nya brott

Antalet försummelsebrott sjudubblades på 30 år och andelen ökade från 27 procent 1673 till 44 procent 1703. Ökningen berodde på att rätten började behandla brott som tidigare inte hade anmälts. År 1673 rörde de flesta försummelsebrott slarv med inventarielistor och förteckningar, illa utfört arbete eller uteblivna åtgärder som medfört olyckor.⁵¹ 1685 började man bestraffa vakter som somnat på sin post, ett brott som överhuvudtaget inte behandlades av rätten 1673.⁵² 1692 hade försummelsebrotten ökat kraftigt i antal och 1703 var de det enskilt vanligaste brott som behandlades i amiralitetsrätten.⁵³ Bakom förändringen fanns ingen egentlig lagändring och min tolkning är att amiralitetet helt enkelt utökade sin kontroll. Beteenden som de tidigare haft overseende med eller nöjt sig med att bestraffa ganska lätt började nu bestraffas hårdare och mer konsekvent.

Detsamma gäller avvikelsebrotten. Rätten gjorde skillnad på rymningar och kortare avvikelser från arbetet, men mellan de båda fanns en oklar gräns: en kortare avvikelse kunde glida över till att bli en rymning. Detaljer i händelseförloppet, båtsmannens påstådda intention och rättsledamöternas tolkningar avgjorde hur målet kategoriserades. Medan andelen avvikande ökade över tid minskade andelen rymningar. Ökningen av avvikelsebrott beror på att det bland avvikelsebrotten dök upp nya förseelser som tidigare inte dömts i amiralitetsrätten, till exempel att båtsmän uteblivit från paraden eller mönstringen. De verkliga rymmarna tycks däremot faktiskt ha varit färre 1703 än 1685 och 1692.⁵⁴

Problemet med avvikelser och regelrätta rymningar är att det finns stora mörkertal. Med hjälp av amiralitetsrättens siffror kan man grovt uppskatta att det deserterade manskapet som mest uppgick till 1,7 procent av svenska flottans personal.⁵⁵ Båtsmansrullor från Gotlands kompani 1689 antyder en något högre rymningsfrekvens än amiralitetsrättens siffror: 3,3 procent av båtsmännen i Gotlands kompani uppgavs

vara ”förrymda”.⁵⁶ Om situationen i Gotlands kompani antas gälla för resten av flottan innebär det att ungefär 165 båtsmän rymde från flottan varje år under slutet av 1600-talet och att omkring hälften av dem aldrig blev återfunna och ställda inför rätta. Det finns emellertid flera problem med en sådan uppskattning. Gotlands kompani kanske inte var representativt för flottan i stort och 1689 kanske inte var ett representativt år. I amiralitetsrätten varierade antalet fall stort mellan åren. 1673 ställdes endast 15 båtsmän inför rätta för rymning, 1692 hela 85 båtsmän. 70 av dem kom dock från samma två skepp, konvojskeppen *Gotland* och *Skåne*, vilket indikerar att siffrorna var känsliga för oroligheter och missförhållanden på enstaka skepp. Forskning om armén visar att antalet förrymda också kunde variera kraftigt mellan olika orter. I Nils Erik Villstrands undersökning rymde 21 procent av de knektar som skrevs ut i Kalajoki 1629–1679 och i Säminge hela 48 procent.⁵⁷

Något som antyder att amiralitetet ökade sin förmåga till kontroll av manskapet var att förrymda båtsmän lyckades hålla sig undan amiralitetet allt kortare tid. Eftersom rättegången brukade följa relativt snabbt efter fasttagandet går det att få en ganska bra uppfattning om hur länge båtsmannen hade lyckats hålla sig undan. Mellan rymningstillfället och första rättegångsdagen gick det 1673 mellan åtta och femton månader och 1703 i regel bara två till fem månader.⁵⁸ En förklaring kan vara det förändrade båtsmanshållet. En stor del av båtsmännen rymde nämligen hem. 1673 kunde detta hem ligga såväl i Ångermanland som i Österbotten och det tog alltså lång tid innan båtsmannen nådde hemmet, blev upptäckt och skickades tillbaka till amiralitetet. 1703 låg hemmet vanligtvis i närheten av Karlskrona och förutom att amiralitetet var närvarande på ett annat sätt i byarna i Blekinge och Södra Møre än i Norrland och Finland, gick kommunikationerna mycket fortare.

Dessa förändringar mellan undersökningsåren påminner om att amiralitetsrätten var en föränderlig och levande institution som påverkades av förändrad lagstiftning, av nya juridiska resonemang och inte minst av praktiska omständigheter.

Väld och konflikter

Andelen konflikter, det tredje vanligaste brottet, var ungefär lika stor alla fyra undersökningsåren. Om man räknar alla fall i rätten som

innehöll någon form av tvist mellan enskilda var antalet konflikter 228. Manskaper var inblandat i strax över hälften av dem och den vanligaste konflikten var slagsmål mellan två individer ur det. Tittar man istället på antalet anklagade i förhållande till gruppens storlek stod underofficerare och officerare i rätten betydligt oftare än manskapet i mål som gällde konflikter, både som käre och som svarande.⁵⁹ I synnerhet utmärkte sig löjtnanter, skeppare, konstaplar och konstapelsmått som överrepresenterade i konfliktmålen. Bland manskapet tycktes volontärerna vara något mer konfliktbenägna än de indelta båtsmännen. Detta skulle kunna tyda på åtminstone två saker: att lägre officerare och underbefäl var mer våldsamma och konfliktbenägna än andra eller att befälen hade tillträde till den rättsliga arenan i högre utsträckning än manskapet. Detta kommer jag att återkomma till i avhandlingens empiriska kapitel.

De flesta konflikter mellan överordnade och underordnade började som olydnad. Olydnadsbrotten minskade mellan 1673 och 1703 men var som flest 1685.⁶⁰ Kanske bidrog det faktum att flottan det året var uppdelad på tre orter och överhuvudtaget tycktes ha en rörig tillvaro till att konflikterna mellan manskap och överordnade ökade. Även antalet befäl som anklagades för otidigt kommando, det vill säga för att ha uppträtt för hårt eller felaktigt mot sina underlydande, ökade lite 1685.⁶¹ Överlag var det dock mycket få befäl som anklagades för att ha brustit i sitt kommando eller missbrukat sina befogenheter.

Olika grupper anklagades för olika brott

Det är tydligt att olika grupper dominerade i olika brottskategorier. Stöld, rymning och att sova på vaktposten var typiska manskapsbrott. Underofficerarna utmärkte sig i försummelse, våldskonflikter, skuld-tvister och otidigt kommando och officerarna i försummelse och våldsbrott.⁶² I någon mening speglar detta de olika gruppernas arbetsuppgifter men också vilka krav och ideal de måste förhålla sig till. Över tid går det att se en förskjutning: manskapet blev i allt högre utsträckning föremål för rättens kontroll. 1673 var nära hälften av de som stod som anklagade inför rätten manskap. En fjärdedel av de anklagade var holmfolk och administrativ personal och en femtedel underofficerare. Den resterande delen, åtta procent, var officerare.⁶³ Men en hårdare granskning av vaktposter och avvikande gjorde att andelen manskap

bland de anklagade 1703 var hela 76 procent.⁶⁴ Detta påverkade säkert rättens karaktär; den blev mindre en arena för tvister och konflikter och mer ett kontrollorgan som skulle se till att manskapet följde amiralitetets regler.

Straffen

Straffskalan i sjöartiklarna sträckte sig från böter till degradering, suspendering, kroppsstraff och dödsstraff. Degradering och suspendering gällde befälen, som alltså kunde bli fråntagna sitt kommando och tvingas arbeta som manskap eller bli avvisade från flottan helt och hållet. Kroppsstraffen kunde vara lättare prygel men också hårda fysiska straff som gatlopp, kölhalning och att springa rå.

Gatlopp i flottan innebar att den dömda fick springa genom två led med 150 man i varje som stod uppställda mitt emot varandra, antingen på land eller ombord på skeppet. Varje man i leden hade ett spö eller en tågända och var tvingad att ge den dömda ett slag när han passerade. Ett gatlopp räknades som två vändor. Den som dömts till sju gatlopp, vilket förekom, fick alltså springa fjorton gånger mellan leden.

Vid kölhalning bands den dömda fast i midjan med ett rep. Repet drogs sedan runt kölen på skeppet. En tyngd fästes vid den dömda och han hissades upp i storrånocken (den nedersta rån på stormasten), släpptes ned i vattnet, drogs under kölen och halades upp på motsatta sidan till storråns höjd. Tyngden var till för att undvika att den dömda slogs emot kölen och bröt ben eller krossade skallen. Genom att reglera hur hårt repet spändes efter skeppets sidor gick det att öka eller minska sannolikheten för att den dömda skulle överleva. Kölhalning beskrivs ofta som ett slags dödsstraff och det kunde det antagligen också vara. Det finns däremot inga indikationer på att det var så straffet användes i den svenska flottan.

Den som dömts till att springa rå hissades upp under storrånocken precis som vid kölhalning, men drogs inte under kölen utan hissades upp på samma sida sedan han doppats i vattnet. Det råder delade meningar bland forskare om huruvida springa rå ska ses som ett hårt och potentiellt livsfarligt straff eller snarare som en form av skamstraff. Det finns skäl att betrakta det som ett hårt straff. Fallet från storrån var högt, omkring sexton meter. I regel hade den dömda armarna bundna ovanför huvudet och ett alltför häftigt ryck i repet riskerade att slita

axlarna ur led. Det fanns en risk att den dömde slog sig i fallet ned och bröt ett eller flera ben och han löpte förstås också en risk att drunkna. Samtidigt kan man väga springa rå mot att utsättas för andra fysiska straff, som kölhalning, gatlopp och spöslitning, som utan undantag vållade smärta och lämnade efter sig skador och sår. Det finns dessutom vittnesmål om att sjömän frivilligt utsatt sig själva eller andra för en springa rå-liknande behandling. Att bli doppad från storrån var till exempel en vanlig invigningsrit för sjömän som för första gången korsade ekvatorn, seglade runt Kap Horn eller liknande.⁶⁵ En liknande sed ska ha praktiserats för civila resenärer som första gången seglade genom Öresund. Den som inte ville bli doppad fick betala en summa pengar till besättningen ombord.⁶⁶ Jag menar därför att springa rå visserligen var ett obehagligt straff, men att den centrala beståndsdel var skammen, inte det fysiska lidandet.

Den lättare pryglen var antagligen vanlig. Istället för den civila rätts spöslitning användes ”slag för om masten” eller ”slag med tjärtampen”.⁶⁷ Tjærtampen var ett annat namn på den från böcker och filmer välkända niosvansade katten. Den bestod av en kort tråkapp där ett antal tågändar var fastknutna, även om de sällan var så många som nio. Tågändarna tjärades vanligen in, därav smeknamnet ”tjærtampen”.⁶⁸ Från och med 1685 års artiklar ingick också trähästen i amiralitetets straffrepertoar.⁶⁹ Den dömde blev uppsatt på en trästock som var trekantig till formen med den spetsiga sidan upp. Straffets hårdhet reglerades dels med tiden som den dömde tvingades tillbringa där, dels med möjligheten att fästa tyngder vid den dömdes fötter.

De många hårda kroppsstraffen gav den militära rätten en annorlunda prägel än den civila. Denna skillnad framträder ännu tydligare i rättens domslut.

Döden, lönen och storrån – rätten dömer

I domsluten dominerade kroppsstraffen fullständigt, medan både bötesstraff och dödsstraff var relativt sällsynta. Bötesstraff förekom visserligen, och flottan hade fördelen att kunna hålla inne personalens löner, men detta utnyttjades mycket sparsamt i amiralitetsrätten. Dödsstraff var ännu ovanligare, knappt fem procent av det totala antalet domar. Av dessa verkställdes mindre än hälften. 65 procent av dem som fälldes för brott dömdes till kroppsstraff. Det finns få upp-

gifter om hur verkställandet av straffen gick till men det är rimligt att åtminstone kompaniet eller skeppslaget ställdes upp för att bevitna sina kamraters bestraffning. Vid många av straffen krävdes kamraternas uttryckliga deltagande.

Antalet utdömda straff ökade under undersökningsperioden. 1673 och 1685 var antalet fall i amiralitetsrätten fortfarande så litet att det var möjligt att en stor del av manskapet aldrig hade bevittnat vare sig gatlopp, springa rå eller kölhalning utan endast hört talas om dem. 1692 dömdes sammanlagt 78 personer till gatlopp och 89 till att springa rå. 1703 dömdes omkring 141 personer till att springa rå. Det betydde att antalet bestraffningar över året ökade och att den som hörde sjöartiklarna läsas upp 1703 nog hade en tydligare bild av vad till exempel straffet springa rå innebar. Däremot hade de antagligen en diffusare bild av straffet kölhalning, som endast dömdes ut sammanlagt sju gånger under de tre första undersökningsåren och ingen gång 1703.⁷⁰

Straffen användes för att märka ut skillnader i social status och etablera maktrelationer. Det blir särskilt tydligt om man undersöker vem det var som dömdes och till vilket straff. Det finns en markant snedfördelning i andelen fällande och friande domar. Av manskapet som ställdes inför rätta dömdes 78 procent till någon form av straff. Motsvarande siffra för det högre befälet var 15 procent.⁷¹ Tillsammans bildar de fällda och friande domarna ett tydligt mönster: ju högre upp i hierarkin, desto större chans att gå fri.

Det fanns också en tydlig skillnad när det gällde vilka straff som dömdes ut. Av de dömda officerarna fick 84 procent bötesstraff och av de dömda båtsmännen, bösseskyttarna och volontärerna fick 83 procent kroppsstraff.⁷²

De anklagade

Det är viktigt att komma ihåg att de personer som hamnade i rätten utgjorde en minoritet av flottans stora personal. Det första undersökningsåret, 1673, då antalet anklagade i rätten var som lägst, hamnade inte mer än omkring 1,4 procent av flottans underlydande inför amiralitetsrätten, om den totala arbetsstyrkan uppskattas till 8 000 man.⁷³ 1703, då antalet anklagade var som högst, var andelen 2,7 procent.⁷⁴

Detta betyder dock inte att det går att dra en skarp linje mellan de anklagade i amiralitetsrätten och individer som inte hamnade inför

rätta. Inte ens våldsbrotten, som i rättsprotokollen framträder som extrema, brutala händelser, kan beskrivas som en fullständig avvikelse från det normala. I synnerhet manskapet vittnar i protokollen om en utbredd våldskultur där hot och slagsmål hörde till vardagen. Det extrema i våldfallen handlade snarare om att våldet hade framstått som uppseendeväckande grovt och involverat vapen eller tillhyggen, inte det faktum att våld utövades, något som vi återkommer till i kapitel 4. Med undantag för några enstaka individer går det inte att betrakta de svarande i amiralitetsrätten som en liten skara bråkstakar som kan kontrasteras mot ett i övrigt skötsamt och ordentligt kollektiv. Det finns till exempel anledning att tro att många fall av mildare olydnad, slarv, tillfälligt avvikande eller meningsskiljaktigheter aldrig hamnade i amiralitetsrätten. En del utreddes och löstes i de tillfälliga krigsrätter som utgjorde flottans lägre rättsinstans. I andra fall såg officerarna genom fingrarna med beteendet. I sina förklaringar och vittnesmål tycks de anklagade dessutom ganska ofta referera till ett agerande som framstår som utbrett och självklart. Slumpen, oturen att ha ett särskilt nitiskt befäl eller små detaljer i händelseförloppet hade gjort dem till föremål för amiralitetsrättens intresse, medan kamrater i liknande situationer hade undkommit helt eller sluppit undan med en enkel tillsägelse.

Maktrelationer och social status

Enligt Magnus Hörnqvists tolkning av Foucault är själva förutsättningen för maktutövning ojämlika relationer. I flottan var ojämlikheten inbyggd i den militära hierarkin och reglerade alla sociala relationer, både dem mellan olika grupper som befäl och manskap och dem inom grupperna. Den grova indelning som skiljde mellan manskap, underofficerare och officerare var den tydligaste men också den som oftast orsakade konflikter. Ju högre upp i hierarkin desto mer detaljerade blev de formaliserade skillnaderna, och de högre officerarna hade tydligt utformade system för hur rang, ålder, börd och erfarenhet skulle påverka de enskilda individernas plats i hierarkin. Inom manskapet var hierarkiseringen mindre uttalad, men framför allt osynliggjordes den av att officerare inte uppfattade de små signaler som reglerade ojämlikhet och jämlikhet inom manskapsgruppen.

Med utgångspunkt i flottans indelning av manskap, underofficerare och officerare undersöker jag i detta kapitel hur individer i dessa grupper förhöll sig till de ojämlika maktrelationer som omgav dem. Avsikten är att analysera vad ojämlikheten fick för konsekvenser för de sociala relationerna inom respektive grupp och hur dessa konsekvenser i sin tur samspelade med flottans önskade ordning. Av intresse är också hur de normer och ideal som formades inom flottans olika kollektiv antingen understödde eller kom i konflikt med den militära hierarkin.

Manskap

I detta avsnitt undersöker jag manskapets underordnade position i hierarkin och hur den präglade deras förhållningssätt till varandra och till flottan. Vilka ideal och normer förhöll de sig till i sitt agerande? Vad hände när dessa hamnade i konflikt med den militära ordningen? Hur hanterade de sin underordnade position? Först beskriver jag de

gemensamma villkor som formade manskapets vardag, därefter vilka normer som präglade manskapskollektivets sociala ordning och till sist hur manskapet förhöll sig till de ideal som formulerades av flottan.

Fattigdom, rörlighet och duglighet

I amiralitetsrättens material framkommer tydligt att de flesta ur manskapet hade mycket små materiella tillgångar. De ägde ingen gård, ingen jord och ibland inte ens de kläder de hade på kroppen. Det är ingen slump att båtsmän inför rätta ofta förklarade sina brott med brist på mat, pengar eller kläder. I februari 1673 försökte till exempel tre båtsmän från Roslagens kompani, Peder Henriksson, Johan Eriksson och Mats Eriksson, stjäla masten från en borgarskuta vid Ladugårdsbron. Inför rätten berättade de att de stulit masten för att ”skaffa något att sälja sig till bröd, efter det litet förslår, som de bekomma till underhåll”.¹ Från amiralitetets skepp och bodar försvann spik, bultar, rep, drev, tunnband och enstaka verktyg eller annat som gick att smuggla med sig under kläderna och som båtsmannen sedan sålde för att få pengar till en bit bröd eller lite öl.² Ibland stals även mat.³ Brist på mat eller pengar var också den vanligaste förklaringen som gavs när en båtsman hade sålt sitt livré, de båtsmanskläder som ägdes av amiralitetet, samt en vanlig förklaring till att någon hade rymt från arbetet. 60 procent av de båtsmän som anklagades för rymning hade rymt antingen hem eller till sin rote, eftersom de på varvet saknade mat, kläder och pengar, som de hoppades kunna kräva från sina rotelöjdar. Innan båtsmannen Hans Bertilsson Gröning under en rymning 1692 olovandes tog värvning hos Livgardet i Stockholm, hade han talande nog först varit hos sin rotelöjda för att kräva roten på lönen. Men bonden avvisade honom ”för 1000de djävlar och sade, jag får väl en annan båtsman istället”.⁴ Utan rotelöjdas pengar bestämde sig Hans Bertilsson sig för att ta sig till Norrland, där han hade ett inestående arv. Han tog sig dock bara till Stockholm, och sökte arbete vid Skeppsbron. När han inte fick något följde han till sist med ”några gardeskarlar hem, med vilka han kom till att dricka”.⁵ De frågade om han ville gå med i gardet, vilket han först avböjde med hänvisning till att han var båtsman under kronan. ”Men de ville ej tro honom, utan sade att han ljuger”.⁶ Morgonen därpå lät han sig övertalas och följde med dem till kapten Sperling i Livgardet där han fick tre karoliner i värvningspengar.

Jakten på småsummor och enstaka måltider präglade båtsmännens brottmönster och utlöste spänningar mellan såväl båtsmän och rotebönder som mellan båtsmännen och amiralitetet. I ett brev från Västervik 1676 beskriver kapten Johan Bogman svårigheten med att hålla manskapet i "lydno" när han varken hade kost eller pengar att betala dem med.⁸ Alla stora konflikter inom flottan under undersökningsåren bottnade i tvister om kostutdelning eller löneutbetalningar. Manskapet protesterade när de upplevde att kosten delades ut orättvist eller när lönen dröjde. Protesterna var en blandning av en självmedveten vilja att kräva sin rätt och av frustrationen hos den som saknade marginaler. Amiralitetets problem att betala ut löner och distribuera kost verkade ha varit ett välkänt faktum även utanför flottan. En hökarhustru som i februari 1673 köpt stulet krut av de två bösseskyttarna Anders Israelsson Hall och Anders Larsson i Stockholm frågade: "Varför giver icke Kronan dem deras underhåll, så behövde de icke stjäla, sig till uppehälle?"

Att försörja en familj under dessa förhållanden var problematiskt. Före reformeringen av båtsmanshållet 1687, då båtsmanstorp på allvar började införas i Blekinge, hade båtsmannens familj sällan en fast punkt utan flyttade mellan rotebönderna. Ibland följde de med mannen till uppfostringsorten om våren och vistades tidvis även ombord på skeppen. De båtsmanshustrur som skymtar i protokollen tog tillfälliga arbeten som tvätterskor, sömmerskor eller försäljare av småsaker för att komplettera båtsmanslönen.¹⁰ Den ojämna kamp som båtsmansfamiljerna förde mot svält, bostadslöshet och splittring syns tydligt i tidens diskussioner kring tiggeri och föräldralösa barn. Båtsmansbarn var överrepresenterade på Stockholms barnhus, vilket Gustav Utterström poängterar i sin undersökning om fattiga, föräldralösa barn i 1600-talets Stockholm.¹¹

Den materiella knappheten gjorde båtsmännen och deras familjer sårbara och historier om tvång, våld och hot cirkulerade bland manskapet. Båtsmannen Caspar Lund hävdade att han i Karlskrona 1703 blivit överfallen av en "hop av överstelöjtnanten Rålambs värvare" inne på krogen Krypin.¹² Värvarna hade misshandlat honom och låst in honom i gardets vaktstuga där han blivit slagen "med ett spanskt rör [rottingkäpp] över näsan och på munnen". Sedan hade han blivit upphängd på väggen i handklovar "en timma" och därefter lämnad i flera dagar utan mat innan han till sist gett med sig, tagit emot värvningspengarna och därmed accepterat att bli värvad.¹³ Det är ett rimligt

antagande att hoten mot den egna kroppen och den egna existensen upptog en stor del av manskapets tankar. Men utsattheten fungerade samtidigt förenande och förde med sig en återkommande solidaritet. Inom den sociala grupp båtsmännen tillhörde gick småsummor ständigt hand ur hand i plötsliga affärer. Det ansågs självklart att hjälpa någon som befann sig i nöd. I september 1703 ställdes båtsmannen Per Juhl inför rätta för att ha sålt sin pajrock (kort överrock), sin skjorta och sitt täcke till ett par båtsmanshustrur i Karlskrona.¹⁴ En av hustrurna, Helena Persdotter, berättade att

hon råkat honom Per ut på gatan varest han stått och varit frusen och mycket uthungrat begärandes för Guds skull att hon ville ge honom penningar för täcket som han med många eder bedyrade ej vara kommiss täcke [amiralitetets täcke] utan dess eget, och som hon intet hade penningar begärde hon av sin värdinna Annika Andersdotter att få några penningar som hon ock fått.¹⁵

Men justitiarien läxade upp båda kvinnorna och förmanade dem

att de taga sig till vara för att inlåta sig i handel med båtsmännen om deras livré sorter oaktat huru högt de kontesterade dem vara deras egna, emedan de väl kunna tänka att sådant folk mycket litet eller alls intet äga förutan vad deras livré tillhör.¹⁶

Fallet åskådliggör både den knapphet båtsmannen levde i och den solidaritet som fanns inom manskapskollektivet. Helena Persdotter köpte inte ryan av Per Juhl för att hon behövde den, utan för att kunna erbjuda de 16 öre silvermynt han begärde.¹⁷ Annika Andersdotter lånade Helena pengarna utan större betänkligheter. Solidariteten visar sig också i det faktum att även om stöld var ett av de vanligaste brotten bland båtsmän och volontärer var det sällan de stal från kamrater.¹⁸ Ett liknande beteende mellan sjömän beskrivs av Marcus Rediker, som menar att knappheten bland sjömän medförde en hederskodex som kännetecknades av solidaritet och generositet inom den egna gruppen.¹⁹ Det var på många sätt en typisk fattigdomssolidaritet som opererade snabbt och effektivt, var tillfällig och spontan och egentligen bara ställde ett villkor: att de som omfattades av den tillhörde den egna gruppen. På det viset fungerade den sammanhållande men också som en gräns som stängde

andra grupper ute. Av amiralitetsrättens protokoll framgår att profosser, underofficerare och hantverkare aldrig inkluderades i manskapets solidaritet. Att dricka öl tillsammans med profossen eller konstapeln, vilket det hände att båtsmän och volontärer gjorde, var komplicerat eftersom även det vänskapliga och privata sammanhanget involverade en i grunden ojämlig arbetsrelation. I sjöartiklarna från 1685 reglerades samvaron mellan befäl och underlydande i följande formulering:

Komma underofficerare och gemena eljest i lag och samkväm tillsammans, då bör de gemena ställa sig emot sådana sina officierare beskedligen och väl, och fast än de där egentligen på ämbetets vägnar icke något hava att befälla, så bör likväl de gemena dem uti billiga saker såta och lyda, icke görandes dem någon vanvördnad, skymf eller skada, med ord eller gärningar, vid hårt straff av gatulopp, fängelse eller annat arbitralt, som saken är till.²⁰

Det faktum att manskapet hade lagstadgad plikt att lyda sina befäl även utanför arbetet omöjliggjorde förstås en mer djupliggande känsla av gemenskap. Det finns således inga tecken på att manskapet bjöd befälspersoner på öl eller inkluderade dem i sina solidariska småaffärer. Rediker går än längre och ser kollektivismen bland sjömän som ett sätt att skydda sig från hårda villkor och en förtryckande överhet.²¹ Det är lockande att på det viset måla upp en skarp gräns mellan ett solidariskt manskapskollektiv å ena sidan och orättvisa befäl å andra sidan. Men solidariteten kunde användas som maktmedel också inom den egna gruppen. Den ”jämlika” gemenskapen utnyttjades för att frambringa ojämlighet och markera skillnader i status båtsmän emellan. Denna användning av solidaritet kommer jag att diskutera närmare i avsnittet ”Solidaritetsens baksida”.

Rörlighet och social kontroll

En annan faktor, vid sidan av materiell knapphet, som påverkade den sociala ordningen inom manskapet var den stora rörligheten. Under delar av året bodde båtsmännen i de små trähusen på Ladugårdslandet eller på Björkholmen i Karlskrona. Den resterande delen bodde de hos någon rotebonde. På våren och hösten reste de mellan rotesocknen och flottans huvudbas, ibland mycket långa sträckor. Den sociala

kontrollen i byn som byggde på att alla kände alla var här delvis uppluckrad. Inom kompanierna fanns det visserligen flera personer som den indelta båtsmannen kände hemifrån, men eftersom kompanierna delades upp mellan skeppen var det inte säkert att han hade välbekanta ansikten med sig ombord. Besättningsrullan från skeppet *Gotland* 1689 är ett exempel på hur det kunde se ut. *Gotland* hade ungefär 250 man ombord. I manskapet ingick män från 25 olika kompanier – alltså 25 olika platser i landet – förutom 24 värvade tyska sjömän.²² Det sociala livet präglades sålunda av tillfälliga bekantskaper och sammanslutningar som bestod av ett arbetslag, vaktlag eller en rote. Inom den lilla tillfälliga gruppen uppstod snabbt vänskaper och lojaliteter. När Hans Bertilsson Gröning, båtsmannen som hade tagit värvning i Livgardet, skulle förklara för rätten varför han till sist angivit sig själv för flottans officerare sa han att han fått ”ont samvete över det att han gjorde illa” och dessutom vågade han inte ”umgås med sina kamrater av fara till bliva röjd”.²³ Att vara utesluten ur kamratskapen blev ett tillräckligt starkt incitament för att Hans Bertilsson Gröning självmant skulle anmäla sig till amiralitetet. Inom den lilla kamratreksen agerade båtsmännen ofta kollektivt. Det finns exempel på att vaktlag skyddade varandra inför rätten²⁴ och att båtsmän från samma ort rymde tillsammans,²⁵ stal tillsammans²⁶ och gick samman för att protestera mot vad de upplevde som orättfärdiga villkor.²⁷ Den lilla gemenskapen var på samma sätt som den stora beroende av att alla delade samma villkor och samma normer för hur man skulle bete sig. Dessa gemensamma villkor trädde in och styrde den sociala ordningen istället för en social kontroll som byggde på att alla visste allt om alla. Rörligheten medförde att den enskilda individen snabbt måste bilda sig en uppfattning om de människor han hade omkring sig, och de gemensamma normerna blev en måttstock mot vilken han kunde mäta andras beteende. Vi har redan snuddat vid ett solidaritetsbeteende som norm och vi ska lite längre fram undersöka manskapets syn på heder och ära. Men först några ord om den egenskap som i etnologiska och historiska undersökningar framträder som hjärtat i sjömannens självkänsla, nämligen dugligheten.

Den duglige båtsmannen

Dugligheten och förtroendet med det hårda, farliga och krävande arbetet till sjöss fungerade som en skiljelinje såväl mellan sjömän och landbor som mellan sjömän och sjömän. En sjömans erfarenhet mättes i hur krävande, hårt och farligt arbete han hade utstått. Detta duglighetsideal är i stort sett frånvarande i amiralitetsrättens protokoll eftersom båtsmän till skillnad från underofficerare och officerare inte kunde ställas till svars för illa utfört arbete. En av de få gånger då båtsmännens duglighet, eller snarare brist på densamma, nämns är i Hans Wachtmeisters vittnesmål från kommissorialrättens protokoll efter slaget 1676, som beskriver att de oerfarna båtsmännen ”aldeles häpna och försagda voro så att de intet visste vad de höllo uppå”.²⁸

Kanske är det på grund av detta som svenska båtsmän lite slentrianmässigt ofta beskrivs som oövade, oerfarna bonddrängar. Egentligen vet vi inte om de var det. Det enda som går att säga är att de saknade erfarenhet av att arbeta ombord på stora fartyg.²⁹ De kan dock ha haft sjövana. De rekryterades i största möjliga utsträckning från kustnära socknar med tradition av mindre handelsverksamhet, fiske, bonde-seglation, båtbyggeri och lotsväsende och många av dem hade antagligen goda kunskaper i sådant som rörde allmänt sjömannaskap. Det borde ha gått relativt fort för dem att lära sig att arbeta i en stor rigg.

Hela besättningen behövde heller inte vara skickliga och erfarna sjömän för att arbetet skulle fungera. De ovana kunde flottan utnyttja som muskelkraft och lära upp allteftersom. Båtsmännen delades därför in i befarna och obefarna båtsmän. De befarna båtsmännen skulle enligt sjöartiklarna ha högre lön och kunde bli utsedda till rotemästare eller kvartersmästare med ansvar för att undervisa och ha uppsikt över en grupp obefarna båtsmän.³⁰ För den enskilda individen kunde kompetens alltså leda till en högre position med högre lön. Detta borde i sig ha gjort duglighet till en åtråvärd och statusgenererande egenskap. Men också själva arbetet uppmuntrade till att visa duglighet och kompetens. För det första var det fysiskt krävande och farligt, vilket diskuteras utförligt av David Kirby och Merja-Liisa Hinkkanen i *The Baltic and the North Seas*.³¹ Även om de undersökningar som ligger till grund för Kirbys och Hinkkanens diskussion handlar om sjömän under 1800- och 1900-talen går villkoren att översätta till tidigmodern tid. Bland sjömän odlades en kultur där fysisk styrka, mod, redbarhet och förmåga att lösa besvärliga problem var egenskaper som värderades

högt. Den personliga säkerheten såväl som hela skeppets säkerhet var beroende av att folket ombord behärskade sina uppgifter. Dessutom underlättade en duktig sjöman arbetet för de andra i sitt vaktlag, medan en oerfaren försvårade det.

För det andra var arbetet publikt: varje man ombord var ständigt iakttagen när han utförde sina arbetsuppgifter, både av sina överordnade och av sina vaktkamrater. Marcus Rediker skriver att manskapet ombord var extremt sofistikerade när det gällde att bedöma skeppskamraternas skicklighet och bidrag till arbetet ombord.³² Den som var skicklig blev omedelbart uppskattad och beundrad; den som slarvade, maskade eller försökte undvika tunga sysslor blev lika omedelbart föraktad.

Båtsmännens inställning till duglighet framkommer sällan i amiralitetsrättens protokoll, men det finns undantag. 1692 undersökte amiralitetsrätten den trettonårige skeppspojken Magnus Ros död ombord på krejaren (tvåmastat mindre skepp) *Bartolomeus*, på begäran av pojken mor. Magnus Ros hade omkommit när han fallit från riggen och modern misstänkte skepparen för att i hårt väder tvingat pojken att klättra upp för att beslå segel och därigenom indirekt ha orsakat hans död. I vittnesmålen framkommer emellertid att Magnus Ros själv bett skepparen om att få beslå skeppets mesansegel (snedställt segel på bakkersten masten), trots att skepparen redan hade kommenderat två andra personer, en båtsman och en skeppspojke, att utföra uppgiften.³³ Detta struntade Magnus Ros i. Han klättrade upp i masten och bad båtsmannen att gå ned: ”Jag kan så väl beslå mesan som du.”³⁴ Men när Magnus Ros kom ut på den snedställda mesanrån tappade han greppet, föll ned i däck och skadade sig så illa att han dog.³⁵ I detta fall verkade det ha varit viljan att bevisa sin duglighet som drev skeppspojken att beslå seglet, trots att han inte hade behövt göra det. Minst tre personer var närvarande för att bevittna hans mod: skepparen, båtsmannen och den andre skeppspojken. Att han tappade balansen och föll bevisar att uppgiften var tillräckligt besvärlig och farlig för att han skulle ha vunnit åtskilligt i respekt om han hade klarat den.

Manskap i konflikt

Materiell knapphet, rörlighet och tillfälliga relationer samt ett fysiskt krävande, kollektivt och publikt arbete fungerade som sammansvetsande och sammanhållande villkor för manskapet i flottan. Men

samma villkor kunde även splittra. Tillsammans med ålder, erfarenhet och civilstånd spelade solidaritetsnormer och duglighetsideal en viktig roll i maktkamperna inom manskapskollektivet.

Av de totalt 123 konflikter som manskapet var inblandat i under de fyra undersökningsåren ägde 22 rum inom manskapet.³⁶ Det ringa antalet beror på att rätten nästan uteslutande behandlade våldsbrott där det förekommit vapen eller mycket grovt våld. Mindre konflikter bland manskapet förbigicks med tystnad. De 22 konflikterna räcker dock för att blottlägga ett nät av sociala relationer, statusgenererande egenskaper och normer som varje båtsman, volontär, skeppspojke och bösseskytt hade att förhålla sig till.

Det är värt att notera vilka sorters konflikter som inte ägde rum. Det finns till exempel inga tecken på att det uppstod konflikter mellan olika kompanier eller mellan människor med olika ursprung. Hemvist, språk och nationalitet hade åtminstone inte i de mål som amiralitetsrätten behandlade någon betydelse, trots att människors namn och vittnesmål skvallrar om att blandningen av människor var mycket stor. Samtliga konflikter bottnade istället i tvister om makt och status. Medan konflikter mellan manskap och befäl handlade om ifrågasättanden av en ojämlig relation handlade konflikterna inom manskapet om ifrågasättanden av en förment jämlik relation. Våldet utlöstes när den ena parten med förolämpningar eller utmaningar försökte tillskansa sig makt och inflytande på den andras bekostnad.

Till följd av detta utmärkte sig vissa delar av manskapet som särskilt konfliktbenägna och våldsamma. Volontärerna var inblandade i 13 av manskapets 22 konflikter, trots att de utgjorde en liten del av manskapet. Deras beteende i det sociala livet tycktes vara självmedvetet och, åtminstone hos somliga, aggressivt utmanande på ett sätt som skiljde sig från indelningsbåtsmän och bösseskyttar. En annan grupp som utmärkte sig var yngre män. Inte för att de oftare hamnade i bråk utan för att bråken blev mer våldsamma och oberäkneliga eftersom den unge båtsmannen eller volontären pressades till häftigt självförsvar av äldre kamrater.

Solidaritetsens baksida

Solidariteten inom manskapet kunde snabbt förvandlas till ett maktredskap och användas som en förevändning för att tillgripa våld. I amiralitetsrättens protokoll framgår att lagölet spelade en viktig roll för

gemenskapen i gruppen och att den som ifrågasatte det riskerade att bli slagen eller utesluten. När Måns Hansson Bång i april 1685 vägrade bjuda sina kamrater Albrekt Snar och Petter Speleman ur Södermanlands båtmanskompani på öl på en krog i Stockholm misshandlade de honom så illa att de slog av två revben på höger sida.³⁷ Måns Hansson Bångs hustru, Elisabeta Andersdotter, anmälde slagsmålet till rätten och förklarade att

de köpte öl på Liljeholmen och drack där 2 kannor öl, sedan begärde de att han [Måns Bång] skulle spendera halv riksdaler i lagöl, där till han nekade, sägandes i Kalmar hava spenderat lagöl, dock vill han spendera så mycket som han kan hava råd till.³⁸

I det här fallet flätades normen att uppträda solidariskt samman med den tidigmoderna dryckeskulturen. I föreställningen om att vara en ärlig karl ingick både att bjuda villigt och att acceptera vad som bjöds.

I ett annat fall från 1685 krävde kamraterna till båtsmannen Jacob Matsson Kring att han skulle spendera den ovanligt stora värvningslega han hade fått på lagöl.³⁹ Detta krav blev början till en våldsam konflikt som slutade med att Jacob Matsson Kring anklagades för dråp och dömdes till döden av amiralitetsrätten.

Jacob Matsson Kring blir påhoppad och klagar för sin kapten

Jacob Matsson Kring var en ung, nyligen värvad båtsman som av sina rotebönder i Ångermanland fått en ovanligt stor värvningspeng, hela 300 daler kopparmynt.⁴⁰ Kamraterna krävde att han skulle spendera pengarna och bjuda dem på öl, vilket han gjorde till dess att han bara hade 100 kopparmynt kvar.⁴¹ Under dessa påtryckningar hade han hamnat i ett ”litet klammeri” med en annan båtsman, Elias Loo från Blekinge.⁴² Efter en generalmönstring i Lyckeby utanför Karlskrona i oktober 1685 hade Jacob Matsson gått förbi Elias på gatan och hälsat, men inte fått svar. När Jacob gjorde ett nytt försök att hälsa ”svarar han [Elias] intet, utan stiger till, slår honom [Jacob] med handen fram över halsen att han föll omkull och enär Jacob uppkom säger sig intet hava sådant förtjänt, då river Elias mössan och halsduken av honom”.⁴³ Efter detta påhopp bestämde sig Jacob för att gå in på gästgivargården och söka upp sin kapten.

På gästgivargården hade kapten Petter Thijssen satt sig till bords tillsammans med proviantmästaren Gustav Scharp. Att en båtsman kunde kliva in mitt i sin kapstens måltid och direkt vända sig till honom med sina klagomål är i sig ett intressant vittnesmål om relationerna mellan officerare och manskap. Statusmässigt var skillnaden mellan dem mycket stor, men den markerades inte med fysiskt avstånd eller otillgänglighet. Rodger har noterat samma mönster i den brittiska flottan och ser det som ett utslag av att det farliga livet ombord delvis bröt sönder de vanliga klasskillnaderna mellan officerare och manskap.⁴⁴ Rodgers undersökning rör dock England i mitten av 1700-talet, när relationerna mellan överordnade och underordnade hade börjat röra sig mot en skarpare fysisk åtskillnad mellan människor från olika samhällsskikt. I slutet av 1600-talet förutsatte maktutövningen tvärtom en intimitet mellan överordnade och underordnade. På gästgivargården satt till exempel förutom kaptenen och proviantmästaren också en högbåtsman och ett par andra vanliga båtsmän som alltså åt och drack i kaptenens närvaro. Att bjuda in, visa upp och lägga sig i var ett sätt för överheten att demonstrera auktoritet och inflytande. Men de underlydande ansåg också att det var en rättighet att framföra klagomål till sin överordnade.⁴⁵ Det ingick i kontraktet i den patriarkaliska lydndsrelationen.

Elias Loo följde efter Jacob in på gästgivargården och kastade hans mössa efter honom. Men kapten Thijssen sa till de grälände båtsmännen att ”gå ut era fyllehundar och hålla styr på Eder”.⁴⁶ De föstes ut i förstugan av de andra båtsmännen och lämnades ensamma. Då överföll Elias Jacob på nytt. Han knuffade omkull honom på golvet, satte sig ovanpå honom och fortsatte slå.⁴⁷

Vid larmet från förstugan reste sig kapten Thijssen, lånade proviantmästarens käpp och begav sig dit. När han sköt upp dörren skyndade sig de bägge båtsmännen att ställa sig upp, men det var ändå tydligt att de hade ”varit tillhopa”. Kaptenen slog Elias med käppen ”några slängar”, men Elias hindrade honom: ”Slå mig inte, jag är stucken”.⁴⁸ Det uppdagades att Jacob under slagsmålet hade stuckit en kniv i buken på Elias Loo så att en bit av tarmarna glidit ut. Barberare tillkallades och såret syddes igen. Fyra dagar därefter dog Elias, och Jacob Kring anmäldes för dråp. Amiralitetsrätten dömde efter fem rättegångstillfällen Jacob Matsson till döden, men skickade vidare fallet till generalauditören med en omsorgsfullt formulerad önskan att Kunglig

Maj:t skulle benåda Jacob på grund av att han var ung och enfaldig och ”sökt lagliga vägar att undkomma denna olägenheten”.⁴⁹ Så skedde inte. Domen verkställdes den 20 juni 1686.⁵⁰

Det tycks som om den stora legan blivit ett hinder för Jacob Matsson i de sociala relationerna till andra båtsmän. Jag tolkar det som att mängden pengar separerade honom från de gemensamma knappa materiella villkoren och att det enda sättet för honom att bli inkluderad i gemenskapen var att dela med sig. Att han var ung och nyligen värvad gjorde det förmodligen svårare för honom att försvara sig. Av vittnesmålet att döma hade han använt 200 daler kopparmynt av sin lega för att göra kamraterna till viljes. Trots det kvarstod den osämja som fanns mellan honom och Elias Loo. Det är möjligt att det fanns andra, personliga skäl till konflikten mellan dem som inte framkommer av vittnesmålen i rättsprotokollen.

Knivslagsmålet mellan Jacob Matsson Kring och Elias Loo var ett typiskt slagsmål mellan unga båtsmän. Det utlöstes av en hotad social gemenskap och bestod av öppna förolämpningar som snabbt övergick i grovt våld, ofta med kniv eller annat tillhygge. Det var också typiskt i hur det blev behandlat i rätten. Orsakerna bakom våldet utreddes summariskt. När kapten Petter Thijssen av rätten fick frågan varför han avfärdat Jacob Matssons klagomål svarade han att han inte hade kunnat tänka sig att ”sådant skulle ske efter ofta händer på [att] båtsmän i fyllan träta och förlikas”.⁵¹ Även om rätten i sin utfrågning av kapten Thijssen markerade att den ogillade hans nonchalans, verkade de dela hans syn på konflikten som ett simpelt fylleslagsmål. De hedersrelaterade förolämpningar som förekom, till exempel att Elias Loo vägrade hälsa på Jacob Matsson, slog Jacob över halsen och kastade hans mössa och halsduk på marken, förbigicks med tystnad. Så handskades rätten genomgående med manskapskonflikter. Officerarna tycktes vara både blinda och döva för det sociala spel som pågick inom manskapskollektivet och konflikterna sågs som manskapets interna angelägenheter så länge de inte eskalerade till grovt våld eller utmanade den militära hierarkin.

Volontärerna

Volontärerna var inblandade i flest konflikter, både inom manskapskollektivet och med officerarna. Det är sannolikt ett uttryck för att de gjorde anspråk på en högre status än vanliga indelningsbåtsmän och

bösseskyttar. De flesta volontärer hade frivilligt låtit sig rekryteras till flottan och många av dem var ambitiösa och inställda på att göra karriär. En del blev så småningom underofficerare och somliga avancerade ännu längre. Många kom från ett lite högre socialt skikt än det övriga manskapet, och detta avspeglades i konflikternas karaktär.

Volontärerna Petter Malm och Petter Hiller satt en kväll i december 1685 och spelade tärning hos konstapeln Benjamin Wästerman då de blev osams och Hiller gav Malm en ”örfil” så att näsan började blöda.⁵² Som svar utmanade Malm, enligt ett av vittnesmålen, Petter Hiller ”ut för en värja om morgonen därefter”.⁵³ Hiller erkände i rätten att han hade blivit utmanad av Malm och berättade att han veckan därpå när han träffat Malm igen dessutom hade frågat: ”Var blev vårt slagsmål? [...] Jag håller dig för ingen ärlig karl om du icke håller ord och kommer ut” och då var, konstaterade vittnet, Malm tvungen att gå med.⁵⁴ De båda volontärerna stämde träff och fäktades, och det slutade med att Malm fick lättare skador i huvudet och ena fingret.

Detta slagsmål avvek till ganska stor del från de slagsmål som förekom mellan indelta båtsmän. I synnerhet var värjan ett främmande vapen för det indelta manskapet. Medan värjor kunde förekomma hos soldater och underofficerare tycks båtsmännen aldrig ha burit dem. Det gjorde dock volontärerna, och för dem spelade den en tydlig roll som statussymbol. Själva slagsmålet signalerade att Hiller och Malm såg sig som något annat än gemena båtsmän. Hela skeendet var arrangerat som en officersduell. Det inramades av en tydlig utmaning, en arrangerad mötesplats och förekomsten av högreståndsvapen, eller åtminstone något som liknade högreståndsvapen. Det förnyade duellplakatet från 1682 förbjöd duell och stipulerade stränga straff för den som bröt mot förbudet. Men för att det skulle räknas som en duell måste de inblandade vara antingen adelsmän eller officerare. Petter Hiller och Petter Malm var ingetdera och trots att de såg konflikten som en duell, behandlades den av rätten som ett vanligt slagsmål. Konflikten kallades ”fäktning” (en benämning på strid i största allmänhet), rätten frågade inte efter deras motiv till konflikten, som den antagligen hade gjort om de varit officerare, och de släpptes mot borgen trots att det förnyade duellplakatet trätt i kraft tre år tidigare, ”ty som ingen fara om den skadde är”.⁵⁵ Denna klyfta mellan volontärernas självuppfattning och officerarnas syn på deras position var typisk och förekommer vid flera andra tillfällen

i rättens protokoll. Den medförde att volontärerna lätt hamnade i konflikt med varandra samt med lydnapplikten och den sjömilitära hierarkin.⁵⁶

Karlar och pojkar

Den personliga statusen och möjligheterna att utöva makt inom kollektivet var till stor del beroende av den enskildas ålder och civilstånd. Åldern utgjorde en viktig länk i den enskildas sociala status under tidigmodern tid. Att passera gränsen mellan barn och vuxen innebar att ta ett steg uppåt i den sociala hierarkin och den förvandling som ägde rum i samband med detta förmedlades med symboliska signaler till omgivningen. Man bytte kläder, huvudbonader eller håruppsättningar. Det verkliga beviset på att någon lämnat barndomen bakom sig var att personen gifte sig och bildade familj.⁵⁷ Gränsen mellan man och pojke handlade lika mycket om civilstånd och erfarenhet som om ålder. Den som gifte sig blev automatiskt en vuxen man, medan den som var ogift kunde till sin förtret kallas pojke och barn relativt länge.⁵⁸ En pojke var per definition underordnad alla vuxna människor och saknade den vuxne mannens heder. Att använda ”pojke” som ett nedsättande skällsord mot vuxna män var därför vanligt. Efter den misslyckade sjöstriden i slutet av maj 1676 kallade generalamiralen Lorentz Creutz till sig alla sina höga officerare ombord på skeppet *Kronan*, där de enligt vittnesmål blev ”utbannade som pojkar”.⁵⁹ Vittnesmålet signalerade att Creutz bröt kraftigt mot den sociala ordningens koder, som föreskrev att en vuxen man oavsett sina eventuella misstag skulle behandlas på ett sätt och pojkar på ett annat. När löjtnant Mattias Grabbe 1685 hamnade i bråk på Anders Gunnarssons källare i Kalmar för att källarmästarens pojke skrivit upp ett stop öl för mycket, svarade han på rättens fråga om han grälat med pojken: ”Jag håller mig för god att träta med pojkar.”⁶⁰

Pojkar och pojkar på gränsen till karlar

I flottan markerades skillnaden mellan vuxna män och omyndiga pojkar på flera sätt. En karl fick bättre betalt men hade också tyngre arbete. En skeppsgosse fick ingen lön alls utöver mat och kläder. Var gränsen mellan skeppsgosse och båtsman gick var dock oklart.

En pojke fick inte antas som skeppsgosse före tolv års ålder (undantag

förekom säkert), samtidigt som det finns belägg för att en del båtsmän och volontärer var så unga som femton eller sexton år.⁶¹ Det fanns här en möjlig överlappningsperiod mellan skeppsgossar och båtsmän. I september 1685 kom det till rättens kännedom att äldre båtsmän klagade över att så många ”små pojkar till volontärer och båtsmän värvade bliva, och åtnjuta lika lön med en vuxen karl”.⁶² De vuxna männen protesterade mot att pojkar gjordes ”lika med dem i lönen, men ej i arbetet”.⁶³ Klagomålen handlade förstås till det yttre om en rättvis arbetsfördelning, men de handlade också om status. Att alltför unga pojkar fick samma lön som vuxna män uppfattade männen som en skymf. För pojkar innebar en tjänst som karl omvänt ett sätt att framställa sig själv som vuxen och därmed tillskansa sig en högre social status.

Den pojke som strävade efter att åtnjuta den vuxne karlens position måste dock se till att hans egna anspråk överensstämde med omgivningens uppfattningar om honom, annars blev han ifrågasatt. I de ovannämnda klagomålen till amiralitetet använde männen åldern som ett sätt att utesluta de yngre från en vuxen manlig gemenskap. Men ifrågasättandet kunde också komma underifrån, som i ett fall 1692 då den nyantagna indelningsbåtsmannen Sven Månsson Grå blev påhoppad på gatan av fyra skeppspojkar. ”Se en sådan konungens karl där går!” sa den ena av skeppspojkarna när han fick syn på Sven Månsson, och tillade att han var en ”så god karl som han [Sven Månsson] är, fast han intet annat är än en pojke”.⁶⁴ Skeppspojkarna gav Sven Månsson Grå ett antal örffilar och tog stryppgrepp på honom, så hårt att han inte kunde arbeta på flera dagar.⁶⁵

Det framgår inte av protokollen om de fem inblandade kände varandra sedan tidigare eller om det låg någon tidigare konflikt bakom överfallet. En av skeppspojkarna som varit inblandad i överfallet förklarade att Sven Månsson Grå hade gått förbi dem, drucken och med en tobakspipa ”uti munnen”.⁶⁶ Skeppspojkarnas agerande signalerade en avundsjuka gentemot den troligtvis jämgamla båtsmannen som med lön och värvningspengar plötsligt höjt sin sociala status över pojkarernas barntillvaro. Men de antydde också att hans nya position var falsk – han var fortfarande inget annat än en pojke. Berusningen och pipan tolkades som att Sven Månsson Grå försökte spela vuxen. Dessa uppfattningar om att den personliga sociala statusen och positionen var beroende av ålder skapade ett krav på yngre män att ständigt bevisa att de förtjänade sin status. Att skeppspojken Magnus Ros ville utföra

ett svårt och farligt arbete ombord på *Bartolomeus* kan till exempel ses som ett försök att passera gränsen mellan pojke och karl. Som ung och ogift hade han inte så många andra sätt att vinna status på än att visa sig modig och duglig. Att som ung man erövra en position som vuxen karl var överhuvudtaget ett vanskligt projekt. Detta gällde särskilt våldsamma konflikter.

Knivslagsmål i vaktstugan

Den femtonåriga volontären Wilhelm Mertz blev i april 1685 orsaken till en våldsam konflikt och en serie händelser i Skeppsholmens vaktstuga som skulle leda till att han högg en kniv i bröstet på volontären Lars Fisk och dömdes till döden av rätten. När Wilhelm Mertz först kom in i vaktstugan var det sen kväll och han hade med sig en urdrucken ölkanna och två knivar. Inne i stugan satt redan volontärerna Lars Fisk och Anders Hägerman samt skeppspojken Lars Duva. Wilhelm Mertz slog sig ned bland dem och strax därpå tog han fram sina knivar, ”slåendes med narri med den ena åt honom [Lars Fisk] och den andra åt Anders Hägerman”.⁶⁷ Lars Fisk förmanade honom att han skulle ”akta sig, ty den onde kan snart vara framme”, men Wilhelm Mertz svarade att han inte skulle bekymra sig om det och behöll knivarna synliga.⁶⁸ Framför spisen stod en bänk där Lars Fisk nu lade sig. Även Wilhelm Mertz ville lägga sig ned på bänken och frågade Lars om det var meningen att han skulle ”taga bort rummet för roddarna”⁶⁹ – Wilhelm var den dagen kommenderad till roddare. Lars svarade att han hade lika stor rätt till bänken som roddarna och låg kvar. Trots detta svar gick Wilhelm och satte sig på bänken, och enligt egen utsago råkade han då komma åt Lars Fisks fötter. Kring fötterna utspelade sig sedan en miniatyrmaktkamp. Lars hävdade att Wilhelm satte sig på fötterna och när han anmärkte ”ska du sätta dig på mina fötter!” puttade Wilhelm ned fötterna på golvet. Lars lade upp fötterna igen och Wilhelm föste ned dem från bänken en andra gång. Detta blev droppen för Lars Fisk, som reste sig upp, tog Wilhelm Mertz i halsduken, kastade honom baklänges över bänken och slog honom med knytnäven i nacken medan han ropade på den vaktstående konstapeln. När konstapeln inte kom släppte Lars sitt grepp och gick till dörren för att klaga, eftersom ”där vore ett sådant rum

där han inte finge röra sig”.⁷⁰ Wilhelm kom efter och högg kniven i bröstet på honom. Sedan försvann Wilhelm ut ur stugan av fruktan för ”hugg av konstapel”.⁷¹

Skämt och allvar

Såret i bröstet läkte med en barberares hjälp och Lars Fisk berättade att de båda hade förlikats, men rätten var inte nöjd. I domslutet den 3 juni 1685 dömdes Wilhelm Mertz till döden i enlighet med sjöartiklarnas tjugonde paragraf.⁷²

Vad var det som egentligen hade hänt? Och varför? Till att börja med hade Wilhelm Mertz enligt vittnena varit berusad. Han erkände själv att han suttit och druckit öl med volontären Anders Berling strax innan han skulle gå på vakten. Det övermodiga och provocerande beteendet inne i vaktstugan kunde förklaras med att han varit full och omedveten om sina handlingars konsekvenser. Kanske var det detta berusade beteende som Lars Fisk uppfattade som hotfullt när han bad Mertz att akta sig eftersom den onde snart kunde vara framme. Med en sådan tolkning låg våldshandlingen i luften från den stunden knivarna kom fram till det att hugget utdelades. Wilhelm Mertz själv hävdade dock att det var på ”narri” som han suttit och lekt med knivarna framför volontärerna Lars Fisk och Anders Hägerman. Ordet ”narri” var ett laddat ord. Det dök ofta upp i samband med slagsmål, dueller och hedersrelaterade gräl och syftade på en särskild sorts utmanande skämt, ibland med sexuella anspelningar, som hörde ihop med raljeri, en respektlös jargong som användes manliga vänner emellan.⁷³ Raljeriet var ett riskspel. Det var både ett tecken på vänskap – från vännerna tålde man förolämpningar och provokationer som man inte hade accepterat från en främling – men också en grogrund för misstro. Det fanns alltid en risk att skämtandet kunde bli allvar, eller uppfattas som allvar av dem som hörde på. Medvetenheten om en sådan risk gjorde att det räckte med ett enda förflugit ord för att den vänskapliga förtroligheten blixtnabbt skulle förvandlas till en öppen konflikt. Jonas Liliequist föreslår att denna känslighet för förolämpningar ska ses som karaktäristisk för det manliga umgänget under 1600-talet.⁷⁴ Eftersom heder och ära utgjorde nyckeln till ens position, status och goda relationer med andra fordrade varje kränkning ett omedelbart försvar.⁷⁵ Samtidigt

framstod det som ett tecken på manlig vänskap att utstå grova skämt, tråkningar och provokationer. Umgänget var en ständig balansgång och ord, minspel och gester bevakades noggrant. Det gick en fin gräns mellan att vara en god vän som utstod grova skämt och att blotta en omanlig eftergivenhet eller feghet. Inte ens den förtroliga vänskapen, skriver Liliequist, var mer ”avslappnad än att den i ett ögonblick kunde fås att balansera på en knivsegg”.⁷⁶

Det går att tolka konflikten som en konflikt om status och ålder där Wilhelm Mertz försökte hävda sig mot den äldre Lars Fisk och där Lars Fisk satte den yngre kamraten på plats. Wilhelm Mertz försökte möjligen agera som om han hade en vuxen mans status och anamma den jargong och de uppträdesregler som kännetecknade manligt umgänge. Det var inte menat som en provokation, åtminstone inte från början. Men hans försök underkändes av volontären Lars Fisk i en serie skarpa markeringar: tillsägelsen att lägga undan knivarna, tillsägelsen att han skulle låta bli fötterna och slutligen tillrättavisningen där Lars Fisk använde ett tydligt uppfostringsvåld riktat mot en underordnad och inte en jämlike. Dessa tre handlingar signalerar att Lars Fisk betraktade Wilhelm Mertz som en pojke.

Redliga karlar kräver sin kost

Som ung och gift var en man särskilt utsatt i konflikter eftersom hans utgångsläge i alla situationer var den underordnades. Den gifte mannen hade däremot tillgång till en sfär inom vilken han inte var underordnad någon. Inom sitt hushåll var den gifte mannen enväldig härskare. Kekke Stadin skriver:

Hushållet framställdes som en stat i miniatyr där ”en allena”, det vill säga hufvudern, var herre och kung med enväldig makt. Såsom samhällsmakten upprätthölls av staten och dess företrädare, så ägde också mannen ensam auktoritet inom hushållet. Hushållet var hufvuderns eget lilla kungarike.⁷⁷

Som företrädare för ett hushåll hade den gifte mannen möjlighet att odla ett visst självständighetsideal. Att ”åberopa huset” kunde vara ett sätt att hävda autonomi och vinna respekt. Detta gällde också bland män som i realiteten saknade egen gård.⁷⁸

Vintern 1685 arbetade ett tjugotal båtsmän ur Roslagens kompani med virkeshuggning på Djurgården då det uppstod problem med kostdistributionen. På tolv dagar hade båtsmännen inte fått någon kost, vilket berodde på bristande kommunikation mellan landshövdingen Didrik Wrangel och officerarna. Båtsmännen fick höra att kosten skulle delas ut på varvet mitt emot Långholmen istället för på Djurgården. Eftersom det var tre fjärdedels mil från den platsen där båtsmännen arbetade och de ansåg att de omöjliga skulle kunna gå den sträckan varje dag för att få ut sin kost, bestämde de sig för att ta saken i egna händer.⁷⁹ När kosten skulle föras till varvet begav sig båtsmännen tillsammans med sina hustrur till utskänkingsplatsen och tog tunnorna med kött och lax ”ur underofficerarnas händer”.⁸⁰ Till sitt försvar anförde båtsmännen en annan händelse, då en grupp båtsmän från Södermanlands kompani ansåg sig blivit lurade på kosten på ett liknande sätt. Enligt skepparen Petter Widbom hade båtsmännen sagt: ”Kanske I velen göra med oss som I gjorde med sörmlänningarna, och hava borta vår kost som I gjorde deras.”⁸¹

Utebliven kost eller uteblivna löneutbetalningar var den enskilt största utlösaren till större oroligheter vid flottan. Men oroligheterna behandlades olika av rätten. Tolv år tidigare, på hösten 1673, hade en samling båtsmän och bösseskyttar gått till proviantmästaren Hans Mårtenssons hus och krävt att få ut sin kost eftersom kostutdelningen blivit försenad. De var oroliga för att de inte skulle få någonting alls att äta innan några av dem skulle gå på vakt.⁸² När proviantmästarens skrivare, Didrik Ståhle, försökte diskutera med båtsmännen och be dem gå i förväg till provianthuset blev de bara alltmer uppretade, hotade Didrik med att ”djävulen skulle ta honom” och påstod att de hade order från amiralen (Måns Mannerfält) att proviantmästaren skulle ge ut kost åt dem.⁸³ Inför rätten framkom att skaran hade bestått av båtsmän från Ölands kompani och av bösseskyttar från Smålands kompani. Aktionen hade haft en ledare och när rätten misslyckades med att reda ut vem det var lades fallet ned och alla de inblandade friades.⁸⁴

Som de båda situationerna framställs i protokollen var manskapet mer aggressiva i sina krav i situationen 1673 än vad de var 1685. Ändå friades de inblandade i fallet från 1673 medan de 21 roslagsbåtsmännen dömdes till att bli dragna under isen i den vinterkalla Mälaren.⁸⁵ De 21 båtsmännen på Djurgården hade förvisso utan tillstånd avvikit från sitt arbete för att hämta sin kost, medan båtsmännen på Skeppsholmen gått

till proviantmästarens hus på sin lediga tid.⁸⁶ Frågan är om denna skillnad i omständigheter motiverade skillnaden i bestraffning. En närmare analys av hur roslagsbåtsmännen uttryckte sig, både i själva situationen och i rätten, kan ge en annan förklaring till skillnaderna i domslut.

Av de 21 inblandade båtsmännen var alla utom två gifta. Enligt vittnesmål skulle båtsmännen ha sagt till underofficerarna att ”de tjäna för karlar [med en vuxen mans lön] och intet för pojkar, och ity intet kunna låta så narra kosten bort ifrån sig”.⁸⁷ Båtsmannen Johan Flink tillade i sitt vittnesmål att han tjänade för karl eftersom ”att han skulle hava mat åt hustru och barn”.⁸⁸ Själva aktionen tycktes ha tillkommit i samråd båtsmännen emellan med det uppenbara syftet att ta den kost som de ansåg sig ha förtjänat. Uttrycket ”narra kosten bort ifrån sig” var i sammanhanget tvetydigt. Båtsmännen kan ha menat att de inte kunde mista kosten eftersom de hade familjer att försörja. Men de kan också ha menat att deras status som gifta vuxna män inte tillät att de blev lurade. Rättsledamöterna tolkade uttalandet enligt den sista betydelsen, och det framstod som om båtsmännen anklagade underofficerarna för att medvetet ha försökt föra dem bakom ljuset – en grov hedersrelaterad beskyllning. Båtsmännen förnekade att orden fallit just så och ville istället vrida betydelsen till den första, att deras position som familjeförsörjare krävde att de fick ut sin kost, men deras argumentation avvisades av rätten och alla befanns skyldiga. Domen leutererades senare i högre instans, men amiralitetsrätten valde ändå att verkställa straffet.⁸⁹ Det är mycket förbryllande att amiralitetsrätten kunde gå emot ett beslut från generalauditören – indirekt kungen själv – och protokollen ger inget bra svar på varför. Jag vill dock föreslå en tänkbar orsak.

Den hotfulla ärligheten

De 21 båtsmännen från Roslagens kompani var måna om att framställa sig som ärliga och redliga inför rätten. De använde dock nästan inte alls den underdåniga retorik som var vanlig bland manskapet.⁹⁰ Istället förklarade Johan Flink sakligt att eftersom provianten skulle föras till varvet och landshövdingen var bortrest ”kunde de intet längre vänta, efter de allaredan i 12 dagar väntat hava och sin kost förtjänat, emedan de redligen arbetat som de ock ännu göra vilja”.⁹¹ Deras avsikt var inte att vara uppstudsiga, men de ansåg att de hade rätt till sin kost eftersom

de ”oförsumligen göra sin tjänst”.⁹² Båtsmännens försäkringar om att de arbetade redligt fick dock inför rätten motsatt effekt. Till skillnad från de bösseskyttar och båtsmän som 1673 stått utanför proviantmästarens hus byggde roslagsbåtsmännens argumentation på att de var gifta män, med den status det innebar. De arbetade för att försörja hustru och barn och uppfattade sig ha ingått ett kontrakt med amiralitetet om arbetets villkor. Båtsmannen Erik Urväder påpekade att de som godvilligen inställde sig som vintervakt hade blivit lovade att ”sin riktiga kost få åtnjuta, det de tyckte dem nu skulle hållet bliva”.⁹³

Fyra av hustrurna var med under själva aktionen och enligt skepparen Petter Widbom var det de som ”började tumultet”.⁹⁴ Det fanns både i båtsmännens agerande och i deras vittnesmål en självmedvetenhet som officerarna i rätten kunde uppfatta som utmanande och provocerande. Hustrurnas närvaro underströk att konflikten gick utanför relationen mellan amiralitetet och båtsmännen. Båtsmännen berättade att alla hade varit överens om att genomföra aktionen och att de inför underofficerarna hade ”talat lika, alla med en mun”.⁹⁵ De refererade dessutom till händelsen med ”sörmlänningarna” i syfte att understryka den orättvisa behandlingen. I sina vittnesmål ställde båtsmännen, medvetet eller omedvetet, sin egen redlighet mot underofficerarnas försumlighet. Det är sannolikt att amiralitetsrätten såg 21 skötsamma och gifta båtsmän i en kollektiv aktion som ett mycket större hot mot amiralitetets ordning än en löst sammansatt skara bösseskyttar och båtsmän och därför bestraffade de förra hårdare.

Hushåll och flotta

Vad betydde hustrurnas närvaro vid och inblandning i männens konflikter? Det är i amiralitetsrättens protokoll tydligt att hustrur agerade tillsammans med, och ibland som representanter för, sina män i förhållande till amiralitetet och flottan. Det är också tydligt att ingen verkade tycka att dessa hustrurs inblandning var anmärkningsvärd eller inkräktade på en förment manlig arena. Ingen gång verkade någon ifrågasätta deras närvaro eller rätt att blanda sig i. Detta stämmer väl överens med den bild som socialhistoriker tecknat av det tidigmoderna samhället. Det fanns ingen konsekvent uppdelning mellan en offentlig manlig arena och en privat, kvinnlig arena.

Själva hushållet befann sig under tidigmodern tid i ett spänningsfält

mellan att vara en privat sfär och allmän egendom. Husbonden ansåg att hushållet var hans enskilda angelägenhet och varje inblandning av utomstående – i synnerhet andra män – uppfattades som en kränkning.⁹⁶ Men hushållet var också en integrerad del av den sociala kontrollen. Tron att en ensam individ kunde nedkalla Guds straff över en hel bygd medförde att det enskilda hushållet granskades närgånget av grannar, vänner och släktingar. Det sociala livet i den tidigmoderna byn har ofta kallats ett slags teater där människan alltid var på scen. I det trångbudda 1600-talet måste var och en räkna med att allt de företog sig skedde inför andras blickar, i en ”permanent og total offentlighet”.⁹⁷ Det privata rummet var på så sätt vidöppet. För en gift man som värnade sin heder eller som ville klättra i en social hierarki spelade allting roll. Varje handling och varje ord innanför eller utanför den egna stugdörren kunde bidra till att antingen öka eller minska hans sociala anseende. En husbondes överordning inom hushållet var både en statusmässig tillgång och ett svårhanterligt krav eftersom mannen blottade förlorad manlighet och prestige om han misslyckades med att utöva sitt husbondevälde.⁹⁸

Den gifte mannen i flottan måste ha påverkats starkt av att befinna sig i samhällets nedersta skikt och av att sakna en fast punkt för sitt familjeliv. Hushållet för båtsmannen var inget hus med väggar och tak, det var en social konstruktion som bäst symboliserades av hustruns fysiska närvaro. Hon hade makten att undergräva eller understödja mannens roll som husbonde. I amiralitetsrättens protokoll är det framför allt hennes understödjande funktion som märks. Hon talar för sin man i rätten, är en trogen kompanjon som handhar hans lön, tar hans parti i konflikter och försvarar hans agerande. Ett exempel är Britta Andersdotter som i januari 1716 skrev till rätten och bad att hennes man, båtsmannen Mickel Gös som stod anklagad för hor, skulle förskonas från dödsstraffet. Han har, skrev Britta, ”så länge vi varit tillsammans, sig ställt som en vettig och äkta man, och aldrig visat mig annat än en rättskaffens kärlek”.⁹⁹

Mötet mellan hushållets laddade värld, där ett samhälles föreställningar om sexualitet, makt, status, ekonomi, kön och ordning strålade samman, och den militära organisationen är åtminstone när det gäller äldre tid kraftigt underutforskat. Flera forskare har dock uppmärksammat kvinnors betydelse för de tidigmoderna arméernas organisation. Hushållet bidrog till arméernas försörjning och möjliggjorde på så sätt

den tidigmoderna krigföringen.¹⁰⁰ Förutom denna praktiska funktion framkommer i amiralitetsrättens protokoll ytterligare en betydelse. Om det var som Petter Widbom hävdade, att det var båtsmanshusstrurna som startade konflikten på Djurgården, antyds ett intressant förhållande mellan hushåll och flotta. Det patriarkaliska kontraktstänkande som går att skönja hos de 21 roslagsbåtsmännen och som också Magnus Perlestam diskuterar i sin undersökning om lydnad och olydnad i militära organisationer ska kanske ses som ett kontrakt mellan den enskilde båtsmannens hushåll och amiralitetet.¹⁰¹ Eftersom hustrun inte drabbades på samma sätt som sin man om hon protesterade mot en orättvis ordning – amiralitetet kunde till exempel inte anklaga henne för myteri – var hon friare att uttrycka sitt missnöje. Hon kan därför ha varit pådrivaren i vissa av konflikterna mellan flottan och manskapet. Möjligen var detta skälet till att rätten gick emot generalauditörens dom. Så länge enbart män var involverade i konflikten kunde den hållas inom flottan. Men när även hustrur engagerade sig kunde konflikten eskalera och orsaka utbrott av allmänt missnöje även bland andra båtsmän och båtsmansfamiljer. Konflikten utmanade inte bara den militära organisationens ordning utan den samhälleliga.

Ålder, erfarenhet, duglighet och civilstånd drog alltså osynliga gränser mellan medlemmarna i ett arbetslag, ett kompani eller en skeppsbesättning. Medlemmarna i manskapskollektivet urskilde vilka som gick att lita på, vilka som hade hög och låg status inom gruppen och vilka som hörde till och vilka som skulle stängas ute. Under det tunga farliga arbetet, i samvaron på krogen och gatan och under hushållets allestädes närvaro, formades inom manskapet normer och ideal delvis oberoende av underordningen i den sjömilitära hierarkin. Men underordningen var till syvende och sist något som manskapet också tvingades att förhålla sig till. Det var den som dikterade de grundläggande villkor som de och deras familjer levde under.

Att förhålla sig till underordningen

I de förnyade sjöartiklarna från 1685 fanns ett edsformulär som skulle sväras av all personal i flottan. Det formulerade det ideala förhållnings-sättet för flottans underlydande. I sin fulla längd löd det såhär:

Jag N.N. lovar och svär vid Gud och hans heliga evangelium, att jag vill och skall för min rätta konung och arvfurste [...] herr CARL den XI [...] en huld, redlig och trogen krigsman och tjänare vara, så att jag i alla måtto skall söka och befordra Hans Kungl. Maj:ts och dess rikets gagn och välfärd, hindra och avvärja Hans Maj:ts och dess rikets skada och fördärv, samt i tid tillkännagiva, och varna Hans Maj:t för all dess och dess rikets olycka. Där hos skall jag ock rätta mig efter Kungl. Maj:ts författade och mig föreläsna sjöartiklar, och dem efter min yttersta förmåga efterkomma och fullgöra, samt mig som en redlig och trogen soldat och sjöman anstår, manligen och väl hålla, i fäkt- och slaktningar, stormningar, skärmytslingar samt alla andra occasioner, som mig befallda vara, till land eller vatten. Jag vill och skall jämväl villig och flitig vara att vaka och arbeta till Konungens och dess rikets bästa, det vare sig var det vill, och var det befalldes. Mina förmän och officierare, högre eller lägre, skall jag hörsam och lydlig vara, i allt det de till Konungens och dess rikets tjänst bjuda, och mig för GUD, Konungen och var ärlig man försvarligt vara kan. Ifrån den eskader som jag hör under, och det skepp jag är förordnat uppå, skall jag ej vika eller avdraga, utan den så länge liv och makt i mig är, och så ofta mig befallas, stadigt och villigt följa, och akta, samt mig så i det ena som andra, såsom en skyldig och oförfärad soldat och tjänare ägnar och bör förhålla, både i det kall jag nu haver, så väl som det framdeles mig betros och befallas kan. Vilket allt jag troligen och redligen hålla skall, så sant mig Gud hjälpe till liv och själ.¹⁰²

Som Magnus Perlestam visat i sin undersökning av sjöartiklarna 1685 omfattades olika grupper av olika krav och ideal.¹⁰³ ”Betoningen på lydriad och underdånighet går helt klart som en röd tråd genom många av de åligganden som den lägre graden hade mot den högre”¹⁰⁴, skriver Perlestam. Befälen skulle däremot ”leda, övervaka och bestraffa men även undervisa, uppmuntra [...] och visa omsorg”.¹⁰⁵ I rättsprotokollet blir det tydligt att olika grupper dömdes för olika sorters brott. Manskaret dömdes framför allt för ordningsrelaterade förseelser, för avvikelser, konflikter, stöld och olydnad. Däremot ställdes en båtsman aldrig till svars för att inte ha uppträtt tappert och manligt nog i strid, för bristande kompetens eller duglighet eller för ansvarsrelaterade brott. Man kan säga att de krav ur edsformuläret som båtsmännen hade misslyckats med att följa var kraven ”villig och flitig” samt ”hörsam och lydlig”. Den starkt betonade hörsamhetsplikten befäste den

underordnade positionen i den sjömilitära hierarkin och det villkorade handlingsutrymme som den förde med sig.

För det mesta tycks medlemmarna av manskapskollektivet ha accepterat sin underordning. Det finns från den här perioden inga uppgifter om omfattande protestaktioner i stil med de stora, av klassretorik omgärdade, myterier som till exempel ägde rum i den brittiska flottan under 1790-talet. Klagomålen på officerarna och deras maktutövning är också jämförelsevis få.

Retoriken i rätten

I sin retorik inför rätten var de flesta ur manskapet anpassliga och underdåniga. När till exempel båtsmannen Lars Svensson Lustig dömdes för att ha tagit dubbel värvning som soldat lät han skriva en supplik till rätten där han förklarade sig och bad om förskoning.¹⁰⁶ Han berättade att han tjänat sjöstaten i 25 år med ”manlig flit och idkesamhet” och under dessa år hade inga officerare haft något att klaga på. Den grova synd han nu hade begått förklarade han var en följd av enfaldighet och oförstånd. Han lät sig lejas med ”smickeraktige ord” och ”listiga praktiker” och eftersom han hade varit berusad hade han inte kunnat stå emot. Han lovade vidare att aldrig mer begå en sådan ”elak gärning” utan förbli ”efter yttersta förmåga en huld, trogen och flitig tjänare”.¹⁰⁷

Suppliken visar att idealet ”flitig” var väl förankrat i en allmän föreställningsvärld och att manskapet förhöll sig aktivt till det. Ordet ”enfaldighet” hade en dubbel betydelse. Det kunde i vissa sammanhang betyda att någon var dum eller okunnig. Men vanligare var att det syftade på att någon var enkel och okonstlad, eller oskuldsfull och oskyldig som ett barn.¹⁰⁸ Den bild som Lars Svensson Lustig tecknar av sig själv, som en flitig båtsman som med smicker och list övertalats till att begå ett brott, är en bild av en person i fullständig underordning. Denna bild är återkommande i manskapets vittnesmål. ”Jag förstod inte bättre”, förklarade Nils Torstensson Småsnäll som svar på varför han på julafton, när han var skickad med en häst och kärria till Göteborg efter svinföda, passade på att leja en annan båtsman i sitt ställe och själv gå hem.¹⁰⁹ ”Jag gjorde det av oförstånd”, sa Johan Andersson Brenning som svar på frågan varför han rymt från amiralitetet i Kalmar och hållit sig undan flottan i ett halvår.¹¹⁰ Oförstånd var också orsaken till att båtsmannen Olof Persson Ölänning hade hotat profossen Hen-

rik Henriksson med kniv när han blev funnen hos sin bonde efter att ha missat skeppet *Sankt Jacobus* avsegling.¹¹¹

”Oförstånd” och ”enfaldighet” blev till en del av en ångerfull bekännelseretorik där den anklagade båtsmannen eller bösseskytten bekräftade de ideal de skulle leva upp till och därmed sin position som underordnade i flottan. De ifrågasatte inte officerarnas rätt att anklaga, döma eller bestraffa dem. Inte heller deras rätt att befalla, med våld korrigera och tukta felsteg eller på andra sätt kontrollera deras liv och utrymme. En del av acceptansen kom från en allmän övertygelse om att världen hade en hierarkisk ordning och att det i varje människas plikt ingick att underkasta sig den ordningen. För människor i underordnad position i det tidigmoderna samhället framställdes lydnad och hörsamhet som en viktig del av att vara en god, hederlig människa. Den som satte sig emot överheten gjorde motstånd mot Guds ordning och drog straff över både sig själv och samhället som helhet. På sin höjd kunde hon underdånigt framhålla sin nöd och hoppas på att överheten skulle lyssna till hennes klagan. Själva lydnaden förväntades vara uppriktig och komma till uttryck i kärlek, underdånighet och förståelse.¹¹² I gengäld skulle överheten visa omsorg och vara rättvis, god och mild. Men även om överheten var ansvarslös, utnyttjande och hänsynslös gav det inte den enskilda människan rätt att bryta mot lydnadsplikten.

I den täta sammanlänkningen av heder, lydnadsplikt och religion hade överheten ett kraftfullt socialt påtryckningsmedel. Det är emellertid viktigt att påpeka att de flesta människor i det tidigmoderna samhället var inbegripna i någon form av lydnadsrelation. Även de som befann sig högt upp i hierarkin hade någon att lyda: en förälder, en överordnad i tjänsten eller en gynnare och rådgivare. Att underkasta sig var en självklar del av det sociala livet och ingen skam, statusförlust eller förödmjukelse, även om det förstås kunde vara det. Lasse Lucidor ska till exempel ha vägrat att buga för Per Brahe med argumentet att han ”ännu inte svultit nog för att sälja sin frihet för några hundra riksdaler om året”.¹¹³

Verklig lydnad gick utöver handlingen att bara foga sig efter någon annans vilja. Peter Englund skriver att en människa genom att lyda fick möjlighet att uttrycka ”en rad känslor och egenskaper som värderades högt under denna tid, som lojalitet, trohet och lydlig tillgivenhet”.¹¹⁴ Lydnaden kunde uttrycka förtroende, tillit och vänskap. Den kunde vara ett redskap för att klättra på den sociala stegen och för att utöva

makt. Den kunde också användas som ett sätt att behaga Gud och därigenom få en religiös dimension, nog så viktigt i den tidigmoderna människans tankevärld. Att använda en underdånig retorik inför rätten hade alltså en funktion utöver anpassligheten. Den som kallade sig själv ”enfaldig” signalerade också en religiöst korrekt ödmjukhet och den som uppträdde underdånigt försvarade sin plats som en hederlig och ärlig människa.

Att manskapet vanligtvis uttryckte mycket litet motstånd mot sin underordning i rätten är därför ganska väntat. Samtidigt utgör amiralitetsrättens protokoll ingen fullständig förteckning över manskapets uppträdande och det finns goda skäl att misstänka att mörkertalet när det gäller lättare försummelser, okunskap, motvilja eller oduglighet är ganska stort. I manskapets beskrivningar av vad de faktiskt hade gjort utläser jag flera beteenden som kan tolkas som en form av motståndsstrategier. Med dessa förbehåll, som kommer att behandlas utförligt i kapitel 5, vill jag ändå framhålla att stora delar av manskapet var måna om att behålla maktrelationerna intakta. Underordningen var inget hot mot att kunna uppträda som en god, hederlig och gudfruktig människa utan kunde tvärtom utnyttjas för främja den egna statusen.

Men det fanns också andra anledningar till att manskapet sällan ifrågasatte sin underordnade position. Den samlade bild som framträdde när jag läste amiralitetsrättens mål var att manskapets vardag kännetecknades av framför allt två saker: materiellt mycket knappa villkor samt ett maktspel sinsemellan som för de överordnade officerarna var antingen osynligt eller ointressant. Eftersom manskapet inte konkurrerade om överordnade positioner i flottans makthierarki avgränsades den egna gruppen av en social samhörighet baserad på gemensamma levnadsomständigheter istället för föreställningar om exklusivitet eller upphöjdhet. Den som inte delade dessa omständigheter stängdes ute. Tillsammans med den påbjudna underordningen tvingade dessa villkor fram handlingsmönster och strategier som ofta samspelade med den militära ordningen och då passerade obemärkt. Flottans bestämmelser rörande lön, duglighet, erfarenhet och ålder användes av båtsmän och volontärer för att hävda status och inflytande gentemot kamrater. Deras maktkamper kom på så sätt att understödja den militära ordningen och bidra till att manskapet behöll sin underordnade plats i hierarkin.¹¹⁵

Amiralitetsrättens ointresse av manskapets konflikter kan förklaras

med detta. Eftersom konflikterna inte utgjorde något hot mot ordningen ägnades de ingen särskild uppmärksamhet. Det var bara när manskapets uppfattningar om social status hamnade på kollisionkurs med den militära hierarkin som de blev föremål för överhetens fokus. Sådana krockar inträffade då den militära rangen inte motsvarades av ålder eller erfarenhet. Detta hände ganska sällan i relationerna mellan manskap och officerare, men desto oftare i relationerna mellan manskap och underofficerare.

Underofficerare

Flottans underofficerare utgjorde ett mellanskikt i flottans hierarki med flytande gränser både mot de högre officerarna och mot manskapet. I detta avsnitt är det de flytande gränserna som är undersökningens fokus. Hur påverkades underofficerarnas sociala relationer av att deras position ofta var oklar och osäker? Vilka strategier använde de för att definiera, försvara och underbygga sin position? I protokollen framkommer två faktorer som påverkade underofficerarnas position: deras kompetens och hur deras militära rang kompletterades av andra prestigegenererande egenskaper som ålder, erfarenhet och civilstånd.

I fredstid fanns det omkring 200–300 underofficerare i flottan, och antalet kunde fördubblas i krigstid.¹¹⁶ Det var tillräckligt få för att många skulle känna varandra och vara sammanlänkade genom till exempel släktband, men för många för att utgöra en enda sammanhållen grupp. Dels var de uppdelade på skepparstaten, styrmansstaten och artilleriet och dels var det relativt stor omsättning på underofficerare, framför allt på styrmän och konstaplar. De olika rangordningarna inom varje stat samspelade inte med varandra och tidvis uppstod konflikter kring hur de skulle tolkas och vilken av dem som skulle ha företräde. Varje stat hade en egen sammansättning av människor och kompetens och en egen rekrytering. Slutligen spände underofficerarnas sociala bakgrund över ett mycket brett spektrum. De flesta var förstås ofrälse, men det fanns ett litet antal som hade adlig bakgrund. Under stora nordiska kriget var andelen adliga underofficerare som störst, omkring sju procent.¹¹⁷

Medan de flesta skeppare verkar ha rekryterats bland högbåtsmännen eller ur manskapet rekryterades styrmännen från skärgårdens kust-

befolkning och lotsväsende. Konstaplarna i artilleriet hade ytterligare ett annat rekryteringsmönster. Till de tjänsterna sökte sig män med erfarenhet av artilleri, eller män med karriärsambitioner som i många fall börjat i flottan som volontärer. Många av underofficerarna delade manskapets bakgrund och erfarenheter och hade därför tidvis svårt att motivera sin maktställning. Detta i samverkan med att underofficerarna hade ansvaret för att driva igenom de högre officerarnas order ledde till att underofficerarna ofta var inblandade i konflikter med manskapet. Nästan en fjärdedel av alla konflikter som behandlades i amiralitetsrätten involverade en underofficer och en underlydande båtsman eller volontär.¹¹⁸

Skepparstaten

Den underofficersgrupp som tjänstgjorde längst tid i flottan var skepparna. En överskeppare tjänstgjorde i medeltal 9,8 år.¹¹⁹ Erfarenhet och duglighet utgjorde skepparens främsta meriter. I *Siöömansmemorial* från 1680-talet skriver viceamiral Verner von Rosenfeldt att skepparen måste vara en ”en allvarsam, drivande och aktsam man, och för allt en god befaren sjöman”.¹²⁰ Skepparen förde ibland eget befäl på mindre skepp men var för det mesta underställd ett högre befäl. Till skillnad från styrmän, konstaplar och högre officerare, som bytte skepp mellan varje seglingssäsong, knöts skepparna vanligen till ett visst skepp. Av överskepparna 1672 var till exempel 83 procent kvar på samma skepp året därpå.¹²¹ Skepparen hade därmed möjlighet att upprätta en egen maktsfär ombord och såg i värsta fall det kommanderande befälet som en inkräktare. Det finns vittnesmål från brittiska handelsskepp om att konflikter med jämna mellanrum bröt ut mellan skepparen eller styrmannen och kaptenen ombord, särskilt om den lägre rankade underofficeren var gammal och erfaren och den högre officeren ung och oerfaren.¹²² Sådana konflikter verkar dock ha varit ovanliga i den svenska flottan under den här perioden. Sammanlagt finns fyra konflikter mellan skeppare och officer i materialet och alla utspelade sig mellan skeppare och löjtnant ombord på små fartyg.¹²³

Styrmansstaten

Styrmännen ombord hade huvudansvaret för navigationen. Medan skepparna rekryterades inom flottan hämtades styrmännen från en civil maritim lotstradition. Hela 93 procent av styrmännen under senare delen av stormaktstiden tycks ha antagits till sin tjänst utan tidigare tjänstgöring i flottan.¹²⁴ En styrman började vanligen som lärstyrman för att sedan avancera till medelstyrman och överstyrman. På många sätt påminde styrmannen om en specialiserad hantverkare som skulle hålla sig med egna instrument och behärska ett fåtal avgränsade uppgifter.¹²⁵ Styrmännens kunskaper och kompetens var föremål för kritik och ifrågasättanden under hela undersökningsperioden. De var den grupp som stannade kortast tid i flottans tjänst. De lärstyrmän som inte avancerade tillbringade i medeltal två år i flottan.¹²⁶

Förutsättningarna för navigering förändrades mycket under 1600-talets gång. I Östersjöns kustnära vatten hade man traditionellt inte haft så stort behov av navigatörer som läste sjökort eller kunde göra omfattande beräkningar. Istället behövde sjöfarten duktiga lotsar som var förtrogna med skärgårdarnas alla grund, strömmar och farleder. Amiralitetet började dock alltmer se nyttan i att ha styrmän som kunde navigera även i främmande farvatten. Den praktiska erfarenhet som styrmän rekryterade ur lotsfamiljer i skärgården hade tillägnat sig var därmed otillräcklig. Redan 1662 skulle styrmännen få teoretisk undervisning i styrmanskonsten.¹²⁷ Det dröjde till 1692 innan undervisningen blev mer organiserad i en särskild styrmansskola, men då blev styrmännen den första grupp i flottan som fick en egen formell utbildning med examen.¹²⁸

Artilleriet

Konstaplarna var den enda grupp ombord som inte var sjömän utan i första hand militära befäl. Även de hade en förhållandevis kort tjänstgöringstid i flottan, omkring fyra år.¹²⁹ Deras uppgift var att leda bösse-skyttarna i strid, antingen som befäl vid kanonerna eller i närstrid vid äntringar, och ta ansvar för all utrustning som hörde till artilleriet ombord. Vid sidan om detta fick de också ofta uppdraget att vara allmänna vaktbefäl. Att bli antagen till konstapel utgjorde en inkörsport till en längre officerskarriär för dem som saknade de kontakter och den bakgrund som behövdes för att bli antagen som underlöjtnant. Många

konstaplar var därför unga och oerfarna. I Verner von Rosenfeldts ögon var konstaplarnas bristande sjömanskap ett problem. Han klagar över de unga män som tror att det räcker med att studera böcker för att bli konstapel så ”att på sådant sätt ofta ske, att karlen blir försedd med en tjänst men tjänsten intet med en karl”.¹³⁰ Vidare ansåg han att konstaplarna i allmänhet lade alldeles för lite tid på att lära sig sjömansyrket, trots att många av dem hade ambitioner att bli löjtnanter.

Underofficerarna bestod därmed av tre separata kollektiv som vart och ett skulle passas in i flottans hierarki. För skeppare och styrmän var yrkesskickligheten det avgörande för den personliga statusen. Försummelse och oskicklighet kunde medföra både bestraffning och tappad prestige. För konstapeln var det snarare förmågan till auktoritet som spelade störst roll. En förmåga som ofta sattes på prov.¹³¹

Konflikter mellan underofficerare och manskap

På våren 1685 hamnade lärstyrmannen Jöran Bromtholt i bråk med de båda båtsmännen Olof Hamburg och Henning Nyman ombord på skeppet *Makrillen* i Stockholm. Båtsmännen hade upprepade gånger satt sig emot hans kommando, både ombord och när de var i land för ärenden. Olof Hamburg hade till och med utmanat styrmannen ”ut att slåss med sig” på en krog på Långholmen.¹³² Enligt ett av vittnena, konstapel Gabriel Leiman, hade Olof Hamburg sagt att han inte aktade sin ”styrmans kommando, utan konstapelns”.¹³³ Den andra båtsmannen, Henning Nyman, hade vägrat ro jakten *Mjöhunden* till varvet på styrmannens befallning och kallat honom ”käpp-Jöran” när styrmannen bestraffade honom genom att slå honom med sin käpp.¹³⁴

Fallet är långt och innehållsrikt och berör på flera sätt problemen med underofficerarnas auktoritet. Det första och mest uppenbara problemet var att auktoriteten var oklar. När Jöran Bromtholt befälde Henning Nyman att ro jakten till varvet på ”landshövdingen och kommandörens vägnar” svarade båtsmannen att han tjänade staden, inte amiralitetet.¹³⁵ Det framkom också att Olof Hamburg under resan med *Makrillen* hade tjänstgjort som skeppare medan Bromtholt endast varit lots. Han hade med andra ord inte stått under Bromtholts kommando.¹³⁶ I bråket som uppstod på krogen ingrep Olof Hamburg när Jöran Bromtholt började slå en annan båtsman med orden: ”Gud giver att I icke ville äta upp honom.”¹³⁷ Styrmannen gav då Hamburg en örfil,

men ”efter han [Olof Hamburg] tjänade för skeppare, svarade han, ’du haver ingen hundsfott [hundfitta, vanligt skällsord] att slå’, och slog intet emot honom [styrmannen], utan sade, ’vill du slåss så kom ut och inte uti en ärlig mans stuga.’”¹³⁸ Genom att hänvisa till skeppartjänsten förvandlade Olof Hamburg den tuktande tillrättavisningen till en hederssuppgörelse mellan likar.

I konflikten mellan Hamburg och Bromtholt är det oklart om det avgörande var det faktum att Hamburg tillfälligt tjänstgjorde som skeppare och därför inte kunde kommenderas av Bromtholt eller att Bromtholts auktoritet blev ogiltig eftersom han ombord på *Makrillen* tjänstgjort som lots. Som Perlestam visar i *Lydnad i karolinernas tid* hade det stor betydelse vem som gav en order och i vilken situation. En befälsauktoritet kunde förkastas om sammanhanget och personen var fel.¹³⁹ I detta fall flyttades skiljelinjerna mellan underlydande och befäl fram och tillbaka flera gånger. Lärstyrmannen blev lots och båtsmannen skeppare. Gränsen mellan underbefäl och manskap var utsuddad. Också Henning Nyman hade förkastat styrmannens auktoritet, fast på andra grunder. Han försökte hävda att han hade lydnadsplikt gentemot staden (Stockholm) och inte amiralitetet och att han därför inte behövde lyda styrmannen.

Slutligen kan man anta att de inblandades tjänstgöringstid och ålder också spelade viss roll. Jöran Bromtholts karriär som styrman tycks ha varit kort. Han dök upp i rullorna som lärstyrman 1683 och försvann igen 1687, då fortfarande som lärstyrman. Däremellan blev han degraderad till gemen i två månader eftersom rätten i det ovan beskrivna fallet ansåg att han ”allt för otidigt haver slagit båtsman”.¹⁴⁰

Johan Wass går på vakt och vägrar lämna ifrån sig värjan

Det överväld som rätten kritiserade i sitt domslut i det ovanstående fallet är återkommande bland hårt pressade underofficerare. Det var ännu tydligare i en disciplinkonflikt samma år mellan volontären Johan Wass och den mycket unge konstapeln Jonas Palmqvist. En kväll klockan sju i mars 1685 kom volontären Johan Wass till vaktstugan på Skeppsholmen för att inställa sig på sin vakt. Han var då både försenad och enligt vittnen berusad.¹⁴¹ Med sig hade han en stukat, en lång stickvärja, skyddad av en balja som satt fast i ett livgehäng på sidan. Volontären Wass ursäktade sig inför det vakthavandet befalet,

konstapel Jonas Palmqvist, och sa att han varit i Kungsgården och tagit ut kost och sedan suttit hos en god vän och druckit en kanna öl med honom.¹⁴² Konstapel Palmqvist svarade med att bestraffa honom för att han kommit försent med fem slag ”för knuten”, det vill säga fem slag av vakten vid vaktstugan. Wass verkar ha accepterat bestraffningen utan vidare, men sedan bad konstapel Palmqvist honom att ta av sig värjan och lämna den ifrån sig. Johan Wass vägrade. Han förklarade för konstapeln att han burit värjan i fjorton år av rädsla för sina fiender och aldrig förut behövt ta den av sig.¹⁴³ Då tog konstapel Palmqvist värjan ifrån honom och hängde upp den på väggen inne i vaktstugan. Så snart konstapeln var utom synhåll tog Johan Wass ned värjan igen och tog den med sig när han gick mot sitt vaktställe på skeppet *Solen*.

När konstapel Palmqvist fick veta att Johan Wass brutit mot hans order rusade han efter honom. Vid trappan till amiralitetshuset kom han ifatt och började slå Johan Wass i huvudet med ett spanskt rör. Wass drog fram sin värja och i samband med det gled baljan av så att värjan blev bar, ett uppenbart hot mot konstapeln, som ropade på vakten.¹⁴⁴ Wass skyndade från platsen till sitt vaktställe. När konstapeln kom efter och befalld honom att gå i arrest vägrade Wass och stötte mot konstapeln med sitt vaktvapen, morgonstjärnan.¹⁴⁵

Fyra gånger hade Johan Wass nu satt sig upp mot sin konstapel: när han kom för sent till vakten, när han vägrade lämna värjan ifrån sig, när han gick och hämtade värjan mot sin konstapels order och slutligen när han vägrade följa konstapeln i arrest. Medan han tycktes acceptera bestraffningen för att han kom försent var det uppenbarligen annorlunda med värjan.

Som förklaring till att han bar värjan angav Johan Wass att han hade fiender som han ville skydda sig mot. Men han skulle inte bli vapenlös på vakten om han lämnade värjan i vaktstugan. Vakten på Skeppsholmen hade ett särskilt vapen, morgonstjärnan, som han skulle få bära istället. Varför dög inte det? Det ligger nära till hands att argumentera för att värjan var en statussymbol för honom liksom för volontärerna Petter Hiller och Petter Malm. Den länkade samman Johan Wass med ett högre samhällsskikt. Somligt i Johan Wass person och uttalanden gör det möjligt att anta att värjan hade denna symboliska betydelse för honom. Av protokollen framgår att Johan Wass hade många tjänstgöringsår bakom sig. Först hade han tjänat som skeppspojke, sedan som vintervaktsbåtsman och till sist som frivillig volontär. Däremellan

hade han enligt egen utsago också hunnit med att tjäna som fänrik. Av detta kan man gissa sig till att Johan Wass borde ha varit åtminstone i 30-årsåldern. Konstapeln Jonas Palmkvist var arton år gammal och kom från en adelsfamilj. Han hade börjat i flottan som volontär och 1683 avancerat till konstapelsmått men var 1685 fortfarande ung och oerfaren, vilket påtalades i rätten.¹⁴⁶ Den maktrelation som enligt den sjömilitära hierarkin skulle råda dem emellan utmanades därmed av andra omständigheter. Johan Wass underkände Jonas Palmqvists auktoritet som befäl. När konstapeln försökte ta ifrån Johan Wass värjan hade han svarat att han var ”så god som konstapeln efter han haver tjänat förr för fänrik”.¹⁴⁷ Johan Wass försökte få det att framstå som om Jonas Palmqvists beslut att ta ifrån honom värjan var en skymf mot hans heder. Därifrån var steget kort till hedersrelaterade beskyllningar. Konstapel Palmkvist hävdade att Wass sagt att ”1000 djävlar taga sig” (grov svordom, här i betydelsen att han skulle kunna göra vad som helst) om någon tog värjan ifrån honom och retsamt ropat ”hej, ta lustig” när han sprungit ifrån Palmkvist vid amiralitetshuset.¹⁴⁸ Johan Wass nekade till båda yttrandena men påstod i sin tur att Palmkvist hade skällt honom för hundsrott utanför vaktstugan.¹⁴⁹ Oavsett om skällorden uttalades så markerade både Johan Wass och Jonas Palmkvist genom att hänvisa till dem att konflikten förutom om disciplin handlade om status och prestige.

Underofficerarna och auktoriteten

Både konstapel Palmqvists och styrman Jöran Bromtholts agerande illustrerar underofficerarnas problematiska relation till det underlydande manskapet. Liksom yngre båtsmän och volontärer gång på gång fick sin status ifrågasatt och var tvungna att stundtals gripa till våldsamt försvar, måste underofficerarna hävda sin auktoritet på ett ibland mycket våldsamt sätt. Av de sjuutton befäl som i rätten anklagades för ”otidigt kommando” var elva underofficerare.¹⁵⁰ När manskapet då och då klagade på brutala befäl var det alltid en underofficer som åsyftades.¹⁵¹ En tolkning kan vara att manskapet helt enkelt inte tordes anmäla sina högre befäl för övervåld eller otidigt kommando eftersom de i regel ändå inte blev trodda.¹⁵² En annan tolkning är att underofficerarna verkligen var mer våldsamma än de högre officerarna eftersom de tvingades kompensera för en brist på social status. Den

sjömilitära hierarkin var otillräcklig för att upprätthålla ojämlika positioner mellan överordnad och underordnad och måste förstärkas av andra prestigegenererande faktorer. Hos högre officerare kunde dessa till exempel vara börd och bakgrund, utbildning och beläsenhet och ekonomiska tillgångar vid sidan om ålder, civilstånd och erfarenhet. Underofficerare som vare sig hade börd eller ekonomiska tillgångar och som dessutom var unga, ogifta och oerfarna tvingades använda andra strategier för att behålla sin auktoritet: ett aggressivt, hårdhänt befälskap. Men det var som vi sett inte alltid tillräckligt. Henning Nyman rodde aldrig jakten *Mjöbhunden* till varvet, och Johan Wass tog aldrig av sig värjan när han gick på vakt. Först ifrågasatta av sina underordnade och därefter kritiserade i rätten av sina överordnade hade styrmän som Jöran Bromholt och konstaplar som Jonas Palmqvist onekligen en besvärlig position.

Konflikter mellan underofficerare

Underofficerarna blev ifrågasatta av sina underlydande och granskade av sina överordnade. Dessutom utsattes de för hård konkurrens sinsemellan. De solidaritetsnormer som bidrog till att svetsa samman manskapskollektivet saknas helt bland underofficerarna. De var istället konstant upptagna med att försvara och utöka sitt maktutrymme. Konflikter mellan underofficerare är relativt få i materialet, bara 9 att jämföra med manskapets 22 och officerarnas 6. Precis som när det gäller manskapet är det dock svårt att säga vad antalet konflikter i rätten signalerar. Konflikterna avviker dock både från de konflikter som utbröt inom manskapet och de som utbröt mellan högre officerare. Manskapet och de högre officerarnas konflikter utspelade sig i huvudsak utanför tjänsten eller på krogen (manskap och officerare), i vaktstugan under frivakten (manskapet) eller hemma hos någon (officerare), och utlöstes av att någon ifrågasatte någon annans heder och ära. Konflikterna mellan underofficerare ägde däremot oftast rum när båda var i tjänst och kretsade kring sådant som maktutövning, inflytande, kompetens och yrkesskicklighet. Ett typiskt exempel är följande fall från Karlskrona sommaren 1703.

Skepparosämja på varvet

Anders Utter och Petter Swanankar var båda i tjänst på varvet i Karlskrona när de råkade i gräl med varandra. Anders Utter befann sig i paradhuset och väntade på att få order från holmmajoren och Petter Swanankar hade vakt.¹⁵³ Enligt Anders Utter hade Swanankar dykt upp och börjat ta för sig av veden som timmermännen lagt vid varvsporten. Utter hade fått order att all ved skulle hämtas av en högbåtsman och tas till reservhuset, och reagerade med att säga till Swanankar att veden ”kom honom intet an således att disponera”.¹⁵⁴ Swanankar svarade enligt Utter: ”Om jag kommenderar vakten så kommenderar jag veden”,¹⁵⁵ alltså att den som hade befälet över vakten också underförstått hade rätt att ta ved till corps de gardet. Swanankar försvann men kom tillbaka en stund senare och återupptog argumentationen om veden. Efter ytterligare ett par påhopp drog Swanankar sin värja och gav Utter flera hugg.

Swanankars vittnesmål gav en annan bild. Enligt honom ifrågasatte Utter både hans rätt att ta veden och hans rätt att vara i paradhuset genom att fråga vad han ”hade där att göra”.¹⁵⁶ Av ytterligare vittnesmål framkommer att det satt flera andra skeppare i paradshuset och fördrev tiden i väntan på att löjtnanten Gulick Olofsson skulle komma i land. Skepparen Mårten Gröning förklarade att Utter ”tilltal Swanankar huru han bytt veden, han skulle lära honom annat efter Herr Amiralen Rosenfeldts order”.¹⁵⁷ Swanankar svarade: ”Jag aktar ej dina order, ej heller Amiralens, han unnar mig fuller ha någon ved i Corps de gardet till tobakseld.”¹⁵⁸ Därefter kom Swanankar in i paradshuset flera gånger och fortsatte tala om veden tills Mårten Gröning till sist sa: ”Min gode skeppar Swanankar I kunde väl låta bli att bruka mun på oss, emedan vi fast vi inga värjor eller kommando hava, ändå äro satta hit att göra vår tjänst.”¹⁵⁹ Swanankar replikerade helt kort: ”Jag skiter i Ert kommando.”¹⁶⁰

Konflikten fortsatte när Swanankar befallde att varvsporten skulle stängas. En annan skeppare, Anders Frimodig, som ville gå ut och köpa tobak, blev inlåst på varvet trots att Gröning försökte övertala Swanankar att släppa ut honom: ”Du känner ju Frimodig, du kan väl låta honom gå ut.”¹⁶¹ Anders Utter frågade om han trodde att han kunde förbjuda folk att passera ”ut och in på varvet”.¹⁶² Efter detta ifrågasättande klagade Swanankar hos löjtnant Gulick Olofsson, som kommit i land. Men när de

kommo vid knutposten, stöter Utter till Swanankar för bröstet och sade: ”knoppa du dig in och lägg dig”, då skeppar Swanankar sagt: ”kommendera mig intet längre på min vakt”, blottandes då sin värja var med han givit Utter trenne slängar. Ett över ansiktet, det andra över armbågen, det tredje över axeln. Eljest berättade han att medan de satt in i Corps de Gardet har Utter skällt Swanankar för hundsfojt och sagt sig skola kommendera honom.¹⁶³

Flera vittnen intygade att Swanankar hade varit uppenbart berusad och alkoholen var kanske den främsta orsaken till att han uppvisade en viss grälsjuka. Alkohol var på ett eller annat sätt inblandat i de flesta konflikter som behandlades av amiralitetsrätten men kan inte förklara varför somliga konflikter kretsade kring heder och ära medan andra tydligt kretsade kring tjänsteutövning och maktinflytande. I det här fallet anklagade skepparna varandra för att inkräkta på den andres befogenheter och båda försökte på olika sätt ifrågasätta och begränsa den andres maktutövning. De olika byggnaderna förvandlas i konflikten till skepparnas respektive domäner. Swanankar ansåg sig kommendera corps de gardet och Utter paradshuset. I kraft av detta åberopade de rätten att kontrollera också andra företeelser, som veden, vakten och varvsporten. Utter använde amiral Rosenfeldts order som förstärkning medan Swanankar avvisade den som betydelslös: ”Han unnar mig väl att ha ved till tobakseld.” Värjan fanns med som en symbol för kommando. Swanankar bar en på sig, medan de andra skepparna från reserven var utan.

Mellan Utter och Swanankar fanns slutligen en rangskillnad. Utter tjänstgjorde som holmskeppare (överskeppare) medan Swanankar bara var underskeppare.¹⁶⁴ Swanankar kan ha uppfattat Uppers tillsägelse att han skulle låta bli veden som ett försök att tukta eller tillrättavisa och därmed markera en ojämlig relation. Swanankars reaktion, som i vittnenas berättelser framstår som aggressiv, grälsjuk och provokativ, var ett sätt att hävda status.

Skepparkonflikten illustrerar hur oklara befälsstrukturer och små rangskillnader påverkade sociala relationer mellan underofficerare. Eftersom ojämligheten var ständigt skiftande blev den beroende av små detaljer i underofficerarnas beteende, vad de sa, hur de sa det, vad de gjorde och om de omgav sig av rätt symboler, till exempel en

värja. En underofficer kunde snabbt få sin status sänkt och tvingades ständigt vara på sin vakt mot angrepp, hot, förolämpningar och ifrågasättanden.

Konflikter med officerare: att sträva uppåt

Slutligen präglades underofficerarnas sociala ordning av att de måste förhålla sig till sin egen underordning. För att klättra i hierarkin var de beroende av de högre officerarnas erkännande och ofta blev flottans underofficerare nitiska väktare av den militära ordningen. Men även gränsen uppåt var instabil. Mellan en löjtnant som förde befäl på ett lastfartyg och en skeppare var det en liten skillnad i rang och status. Många löjtnanter som rekryterats från underofficerarna delade i själva verket underofficerarnas sociala bakgrund och status och hamnade i samma konfliktsituation med dem som konstaplarna gjorde med volontärerna. Samtidigt som underofficerarna försvarade den militära ordningen kunde de undergräva enskilda officerares auktoritet. Styrmannen Måns Bas ombord på katten (litet flatbottnat lastfartyg) *Vågen* ifrågasatte till exempel öppet löjtnanten Erik Alms beslut att låta varpa in skeppet sista biten in till hamnen eftersom det blåste för hårt. När löjtnanten insisterade sa styrmannen ”salvo honore [oaktat hedern], jag skiter i halsen på löjtnanten” och gick iväg till kabyssen för att tända sin pipa.¹⁶⁵ I detta fall gick de båda befälens åsikter om hur skeppet bäst skulle manövreras isär och konflikten var således utlöst av yrkesrelaterade beslut. Men det var också en fråga om maktutrymme, som i följande fall från 1685.

Otidigt väsende ombord

Hösten 1685 anklagades löjtnanten, skepparen och styrmannen på krejaren *S:t Simon* i rätten för att ha fört ett ”otidigt väsende” ombord.¹⁶⁶ Löjtnanten Daniel Olandius som hade haft befälet förklarade att konflikten hade börjat när skeppet låg för ankar utanför skansen i Riga i väntan på att vinden skulle vända så att de kunde sätta segel och påbörja resan hem. Löjtnanten hade just kommit ombord efter att ha varit hos tullen och satt sig i kajutan för att skriva i sin loggbok då skepparen Pável Hindersson Liten kom in och bad att få sitta och tala en stund, eftersom tiden gick långsamt. Löjtnanten lät skepparen komma in, men

när skepparen frågade om inte också styrmannen kunde få komma in sa han nej, eftersom han var på väg att lägga sig. Trots löjtnant Olandius svar hämtade skepparen styrmannen, David Fuhl, och satte sig till bords med honom i kajutan. När de hade samtalat en stund hade skepparen börjat anklaga styrmannen ”för det han suttit i blacken”. Anklagelsen var en förolämpning, men styrmannen svarade stillsamt: ”Har jag pliktat med kungens fångelse så har det skett av orsak av min försummelse.”¹⁶⁷ Eftersom skepparen inte fick någon reaktion började han slå styrmannen i huvudet med sin tobakspipa varpå styrmannen ”stillatigande” lämnade kajutan och gick och lade sig. Skepparen följde efter och en stund senare kom en skeppspojke in i kajutan och sa till löjtnanten att skepparen ”David i kojan slår”. När löjtnanten gick för att se efter var allt dock lugnt. Skepparen syntes inte till och styrmannen låg i sin koj, så han gick och lade sig. Men vid midnatt när löjtnanten skulle ut och sätta vakten, och passerade skepparens koj, hade skepparen slagit honom och sagt ”du falska skälm, jag skall betala dig som de andra”. Han fortsatte sedan med förolämpningar som ”boren skälm”, ”svinhundar”, och ”tjuv”. Han beskyllde sedan löjtnanten för att alla kläder han hade på sig var stulna. Inför rätten beskrev Olandius att han till sist såg sig nödgad ”för ett sådant leverne draga ifrån farkosten i land och begära hjälp”.¹⁶⁸

Skepparen Pável Hindersson Liten hävdade att löjtnanten inte nekat styrmannen att komma in i kajutan utan tvärtom bjudit dem båda på brännvin och tobak ”varav han blev galen i huvudet, begynte skämta med Fuhlen om blacken”.¹⁶⁹ Han förnekade först att han slagit styrmannen med tobakspipan eller slagit honom när han låg i sin koj. När löjtnanten gick ut för att sätta vakten hade han visserligen kallat honom ”falsker karl” och ”skälm” men inte ”svinhund” och han hade heller inte nämnt kläderna, bara rocken. Han erkände att löjtnanten rott i land ”och sagt sig skola taga skansvakten ombord att föra skepparen uti arrest” men sa också att löjtnanten istället suttit hos en bagare och druckit hela natten och kommit ombord först på morgonen. På rättens fråga varför han kallat löjtnanten för skälm svarade han att Daniel Olandius sålt barlasten och köpt kläder för pengarna som egentligen skulle ha kommit underofficerarna till del. Han påstod också att löjtnanten förskingrat manskapets kost och att han köpt öl till kajutan istället för ”dricka” till båtsmännen.¹⁷⁰ Allt det här redogjorde löjtnanten omsorgsfullt för under två rättegångsdagar och han friades så småningom från skeppa-

rens anklagelser.¹⁷¹ Skepparen dömdes däremot till att mista tjänsten och betala 60 mark i böter för att han ”sökt att ljuga äran” av en officer.¹⁷²

Både Påvel Hindersson och styrmannen David Fuhl verkar ha haft korta karriärer i flottan. Påvel Hindersson kom in i rullorna 1684 och försvann efter 1686. David Fuhl stod som överstyrman åren 1686–1687.¹⁷³ Det finns en möjlighet att *S:t Simon* helt enkelt var ett tillfälligt inhyrt handelskepp med tillfälliga underofficerare ombord. Daniel Olandius tjänade däremot flottan i åtminstone elva år som underlöjtnant.¹⁷⁴ Att skeppet och underofficerarna inte tillhörde flottan och att löjtnanten därför sågs som en utomstående skulle kunna förklara varför konflikten hade sin upprinnelse i skeppets rumsliga maktcentrum: kajutan. Det var genom att låta styrmannen komma in dit som Påvel Hindersson öppet trotsade löjtnant Olandius maktutövning. Rätten menade att Påvel Hindersson sedan försökt ”upphissa” styrmannen mot löjtnanten och när det inte lyckades istället börjat förolämpa honom.¹⁷⁵ Hade kajutan varit en gård och Daniel Olandius husbonde hade detta beteende varit en fullständigt oacceptabel kränkning av husbonden och hans maktsfär.¹⁷⁶ Högre officerare verkade ha betraktat kajutan just som en förlängning av den egna gården eller den egna maktsfären. Det var ett rum för formell representation men också en privat bostad som den högre officeraren bjöd in familj och vänner till, förvarade personliga ägodelar i och disponerade efter eget huvud. Det är därför rimligt att tänka sig att rättens tolkning var helt rätt: skepparen bjöd in styrmannen i syfte att provocera fram ett bråk. Löjtnanten tycks dock inte ha ingripit. Istället lämnade styrmannen rummet när skepparen började slå honom.

Av styrmannens vittnesmål framgår att skepparen fortsatte slå honom när han lagt sig i sin koj, med örffilar och ”näsknäppande” som styrmannen försökte värja sig mot genom att sätta händerna för ansiktet. Att slå någon som låg försvarslös i sin säng sågs i regel som fejt och skymfligt. Men att provokativt gå över gränsen för ett acceptabelt uppförande var också ett sätt att demonstrera makt. Näsknäppandet och örffilen liknade det upptuktelseväld som volontären Lars Fisk använde mot volontären Wilhelm Mertz i slagsmålet i vaktstugan. Även denna gång var kränkningen dubbel. Det var naturligtvis en förolämpning riktad mot styrmannen, men kanske framför allt mot löjtnanten eftersom skepparen tog sig rätten att tukta och slå ett annat befäl utan löjtnantens tillstånd.

Anklagelserna om tjuveri och försnillning verkade ha kommit till av en stundens ingivelse. När maktkampen kring kajutan runnit ut i sanden eftersom ingen av de övriga tycktes bli tillräckligt provocerad tog skepparen till ytterligare hederskränkningar gentemot löjtnanten och utmanade honom å det grövsta genom att kalla honom ”boren skälm”, ”svinhund” och ”tjuv”. Den här gången fick han en reaktion. Löjtnanten hotade med att hämta skansvakten, men det hade han sedan inte gjort utan blivit sittande hos en bagare hela natten, konstaterade skepparen lite föraktfullt.

Sammantaget hade skepparen Påvel Hindersson Liten med denna serie slag, förolämpningar och beskyllningar ägnat sig åt ett demonstrativt maktspel som både kretsade kring själva rummet – kajutan – och kring löjtnant Olandius trovärdighet som officer. Inför rätten i Karlskrona bad Påvel Hindersson inte om ursäkt för sitt beteende utan kom istället med fler anklagelser.¹⁷⁷ Rätten såg mycket allvarligt på skepparens beskyllningar och hans straff diskuterades utförligt. Assessorerna tyckte att det räckte med att döma honom till böter och till att mista tjänsten eftersom han uppenbarligen var okunnig om vad hans beskyllningar kunde få för konsekvenser i rätten.¹⁷⁸ Kaptenerna i rätten var av en annan uppfattning och tyckte att han lika gärna kunde dömas för ärelös: ”En officerare bör hålla sin ära och heder så kär som livet, tyckte ity han borde så straffas, som han löjtnanten tillägga velat, och att löjtnanten intet borde lida för hans oförstånd av processen.”¹⁷⁹

Underofficerarna och ett aggressivt manlighetsideal

Hur ska man förstå uppträdandet hos Påvel Hindersson, Petter Swanankar, Jonas Palmqvist och Jöran Bromholt? Var de särskilt aggressiva och våldsamma individer? Det är möjligt och stöds av att konflikterna i rätten är förhållandevis få. Men det låga antalet konflikter kan lika gärna vara en indikation på att rättsarenan i den militära organisationen hade en mycket avgränsad funktion och att många konflikter aldrig blev anmälda dit. Det grova våld som användes i de konflikter som faktiskt anmäldes kan vara ett tecken på det. Jag tänker mig att underofficerarna ganska regelmässigt använde sig av våld och hot som en strategi för att tillskansa sig makt. Enligt Mats Hallenberg växte det under 1500-talet fram ett aggressivt, våldsamt manlighetsideal när staten alltmer började ta kontroll över lokala arenor och driva igenom

statsmaktens beslut. Ofta användes legosoldater eller män med ett förflutet i det militära som kunde använda våldsamma metoder.¹⁸⁰ I flera exempel från 1500-talet beskrivs hur adelsmän och fogdar terroriserade sina bönder och misshandlade både kvinnor och män, ofta på bondens egen gård. Hallenberg menar att detta agerande var typiskt för denna nya typ av aggressiva män i statens tjänst. De utövade sin dominans genom att attackera andra mäns manlighet, till exempel genom att göra intrång på en annan mans gård eller misshandla och våldta en annan mans hustru. Om adelsmannen Bengt Nilsson skriver Hallenberg: ”By violating the integrity of the household as well as its women, Bengt Nilsson demonstrated his masculinity by proving the peasant ultimately powerless and therefore unmanly.”¹⁸¹

Som tidigare nämnts var husbondens förmåga att härska över sitt hushåll avgörande för hans sociala anseende. Andra män som lade sig i hur han skötte sin husbondeplikt uppfattades som inkräktare, något kocken Jacob Stiernborg fick erfaras när han i december 1673 försökte förmana sin måg konstapeln Daniel Enehorn till ”enighet med sin hustru med vilket han illa levat haver”.¹⁸² Jacob Stiernborg blev då överfallen med ”hårdragande, halvridande, strypande, hugg, slag och styng av luntesticka [luntstake] samt knytnävar”.¹⁸³

Hallenberg menar också att även om det under 1600-talet växte fram andra ideal för den goda ämbetsmannen, förvaltaren och statsmannen, levde det aggressiva manlighetsidealet kvar eftersom militären fortsatte att ha en framskjuten position i samhällslivet. Det är möjligt att detta aggressiva manlighetsideal rådde längre hos grupper i mellanposition som hade få andra möjligheter att tillskansa sig makt – för flottans del volontärer, underofficerare och löjtnanter. Påvel Hinderssons försök att provocera fram ett gräl för att tillskansa sig ett större maktutrymme kan ses som uttryck för ett sådant manlighetsideal.

Den kompetenta underofficeren

Underofficerare kunde använda duglighet och yrkeskompetens för att försvara sin maktposition. De var beroende av sin kompetens för att få behålla sin tjänst och den spelade en viktig roll i politiken kring tjänstetilldelning, avancemang och lön. Det personliga ansvaret för skepp och skeppens utrustning vilade därtill tungt på skeppare och styrmän. Försummelse eller misstag kunde medföra stränga straff.¹⁸⁴

Till skillnad från manskapets är underofficerarnas uppfattningar om duglighet och kompetens synliga i rättsprotokollen. Kompetensen var förbunden med fyra saker: att visa gott sjömanskap, att ärligt redogöra för skeppet och dess inventarier, att rätt kommendera de underlydande och att lyda sina officerares order. Den som misslyckades med något av detta satte både sin tjänst och sitt personliga anseende på spel. Hösten 1703 gick galioten (ett litet lastfartyg, flatbottnat för att kunna segla på grunda vatten) *Lärkan* på grund i Blekinge skärgård. Överstyrmannen ombord, Abraham Höjer, hölls som ansvarig för skeppets förlisning och dömdes till döden av amiralitetsrätten.¹⁸⁵ I en skrivelse till amiralitetet försökte Abraham Höjer förklara hur det kom sig att han hade navigerat så fel att skeppet gick rakt på en klippa och varför han ändå borde befrias från straff. Han hänvisade bland annat till det dåliga vädret (det var dimma) och till de oberäkneliga strömmarna i trakten, som han menade kunde få den mest erfarna styrman att ta fel på kursen. Han försäkrade också att han gjort allt som ett anständigt sjömanskap krävde.

Gud nåde en fattig sjöman, ibland dem mig eländige, som sedan Gud mig ur sjönöd livet lämnat, äntligen [slutligen] måste löpa hasard om min välfärd. [...] Aldrig skall mig heller någon överbevisa hava satt mig emot kommando, mindre ett anständigt sjömanskap ur akt slagit, eller vederhöriga påminnelser försummat, men att skadan timat, var Guds straff och våda, den min mänskliga flit intet väja visste, uti den starka dimma, mist och töcken. Vad fördenskull jag *spem inter et metum* [mellan hopp och förtvivlan], av dumhet och häpnad talt eller talat, beder jag måtte förklaras min enfaldighet och oskuld till försvar, såsom den där uti processer och lag alldeles okunnig.¹⁸⁶

Retoriken i Abraham Höjers skrivelse följer ett välkänt mönster från 1600-talets domstolar. Han kallade sig själv ”fattig sjöman” och ”eländige” och framhöll att han talade av ”enfaldighet” eller ”dumhet och häpnad”, uttryck för underdånighet och ödmjukhet. Dessa uttryck var både en del av en retorisk mall som användes i brev från underordnade till överordnade och en del av en rättslig retorik för att få rätten vänligt inställd.¹⁸⁷ Det intressantaste är att han argumenterade för att han med sin ”mänskliga flit” inte hade kunnat undvika skadan. Den var ”Guds straff och våda”. Argumentet att man hade gjort vad som var mänskligt

möjligt var återkommande bland de underofficerare som ställdes till svars för sina misstag och felbeslut. 1673 anklagades skepparen Anders Nilsson för att ha seglat bojorten *Ugglan* på grund i Värmdöskären. Den korta redogörelsen för fallet i protokollen är drygt en halv sida lång och slutar tvärt, men i marginalen har skrivaren antecknat att skeppet gick på grund alldeles emot skepparens ”vilja och vållande”.¹⁸⁸ Det kan tyckas överflödigt att argumentera för att man hade seglat ett skepp på grund mot sin vilja, men det var ett försök att undvika att anklagelserna blev hedersrelaterade. Misskötsel av arbetet kunde förvandlas till en fråga om heder och ära för alla grupper, men det tycks som om det för människor med specialiserade kunskaper, till exempel underofficerare, var dubbelt komplicerat eftersom kompetens var det huvudsakliga sättet för dem att skaffa sig socialt anseende. För människor som befann sig i ett mellanskikt var ett gott anseende av största betydelse om de ville klättra uppåt i hierarkin.

Den sydafrikanske historikern Nigel Worden skriver om heder i en artikel om hantverkskonflikter i Kapstaden i mitten av 1700-talet: ”To be honourable was to be set above others. Honour was therefore particularly meaningful to those who wished to claim social status but whose rank was insecure.”¹⁸⁹ Hantverkarna i Kapstaden var enligt Worden en grupp för vilka hedern fick en avgörande roll. De var ofta födda, uppvuxna och utbildade i norra Europa och hade därifrån med sig skråväsendets speciella uppfattningar om heder samt en förhållandevis hög social status. I Kapstaden fick hantverkarna lägre status än vad de var vana vid hemifrån och stadens karaktär av tillfällig genomfartsort gjorde de sociala strukturerna instabila. Det geografiska avståndet mellan Karlskrona och Kapstaden är förvisso stort, men det fanns uppenbara likheter mellan städerna. Flottan som organisation skapade ett stort in- och utflöde av människor, av nya ansikten och uppluckrade sociala nätverk. Liksom det i Kapstaden fanns en stark överhet som gärna ville omskapa de sociala relationerna och flera kluster av andra sociala ordningar med rötterna i till exempel sjömanskultur, tysk hantverkarskultur och holländsk borgarkultur, ville amiralitetet i Karlskrona etablera en militär ordning. Denna ordning möjliggjorde underofficerarnas status som befäl och hederliga yrkesmän, men bara om de bevisade att de förtjänade sin position. När någon, som styrmannen Abraham Höjer, skulle förklara sig inför rätten kunde han därför argumentera för att olyckan ägt rum trots att han fattat utmärkta beslut.

I Abraham Höjers fall var besättningens vittnesmål så graverande att han dock hade svårt att göra sig trovärdig. Han hade hållit fel kurs, gett order om vändning för sent och inte lodat tillräckligt ofta. Löjtnanten ombord, som hade litat på att styrmannen kände till farvattnen väl, hade inte haft skäl att misstro honom förrän det var försent.

Härvid inföll löjtnanten och sade att han dessa åren gjort 8 resor på Stockholm, och haft allenast betjäning av lärstymän, och då har det gått väl, varför han nu så vida han hade en överstyrman intet annat kunnat tro än att han kunde föra honom däråt, och skall styrmannen om aftonen, då löjtnanten jämte honom ville vara uppe och tillse om seglingen, sagt att han måtte väl gå neder och förtro honom verket, vilket styrmannen tillstod.¹⁹⁰

I löjtnantens vittnesmål framkommer en uttalad förväntning på att rang, erfarenhet och kompetens skulle samspela. Denna tillit till överstyrmannens kompetens friade honom från ansvar medan Abraham Höjer förlorade både anseende och tjänst. Hans straff leutererades från döden till fängelse och ett år som gemen båtsman och han återvände aldrig till styrmanstjänsten.¹⁹¹

Officerare

Officerskåren var till skillnad från manskap och underofficerare en relativt begränsad grupp på 120–130 personer. Trots skillnader i rang, lön och inflytande behandlades officerarna ofta som en sammanhållen grupp. De hade gemensamma privilegier, som rätten att njuta kajutekost och äta i kajutan, rätten att bestraffa, rätten att bära värja privat och rätten att få konflikter behandlade direkt av amiralitetsrätten istället för att gå via en underrätt. Yrket gick i arv och det var vanligt att officerarnas söner och döttrar gifte sig med barn till andra sjöofficerare.¹⁹² Vid sidan om rangen användes börd, bakgrund, gemensamma normer och ideal för att manifestera gemenskap inom gruppen och utesluta dem som inte hörde dit. Det låga medlemsantalet, de många släktförbindelserna och de gemensamma privilegierna gjorde gruppen till ett väl sammanhållet kollektiv gentemot underofficerare och manskap.

I följande avsnitt undersöker jag officerskårens sammansättning och hur den påverkade officerarnas försök att legitimera sin status som

överordnade i flottans maktrelationer. Fokus ligger på gemensamma normer och ideal men också på skillnader, konflikter och motstridigheter.

Officersideal

Eftersom krigstjänst länge varit adelns huvuduppgift var officersyrket att betrakta som ett klassiskt adelsyrke.¹⁹³ Adelsståndets värderingar måste därför ha satt stark prägel på officerskåren. Över 87 procent av de högre officerarna (överste till fältmarskalk i armén, major eller schoutbynacht till amiralgeneral i flottan) i hela militärväsendet var adliga enligt James Cavallies undersökning av perioden 1654–1699.¹⁹⁴ Bland flottans flaggmän var andelen adelsmän något mindre: 77 procent av flaggmännen hade adlig status, varav omkring en fjärdedel hade blivit adlade under karriärens gång.¹⁹⁵ Det stora inslaget adelsmän bland flaggmännen och kopplingarna mellan adeln och krigartjänsten gjorde att officerarna hämtade många av sina ideal rörande makt och maktutövning från adeln. Historikern Kekke Stadin menar till och med att officersidealet i själva verket var detsamma som ett adelsideal.¹⁹⁶ För adeln var bördens inte nog. Den upphöjda position som bördens innebar måste markeras och synliggöras genom uppförande, vanor, utbildningsideal, kläder och attribut. Det gällde i stor utsträckning att markera en exklusivitet och därigenom legitimera sin maktutövning.¹⁹⁷ En officer skulle, liksom en adelsman, vara välutbildad och ha både boklig bildning i språk, historia och matematik och praktiska färdigheter i fäktning, ridning och dans. Studieresor utomlands ansågs meriterande. Han skulle därtill besitta egenskaper som mod, manlighet, uthållighet, ärlighet, nykterhet och flit.¹⁹⁸ Enligt idealet skulle officeren helst också vara godsägare. Det fanns flera fördelar med det, enligt tidens sätt att se det: som godsägare var officerarna redan kända och aktade i den bygd som också var upptagningsområdet för dess förband. Och som officerare ökade de sitt sociala anseende i samma bygd.¹⁹⁹ Även om idealet alltmer sällan uppfylldes under 1600-talets senare hälft levde det kvar och förstärktes av att officerarnas lön före reduktionen ofta omvandlats till gods och gårdar. Ytterligare en viktig egenskap för officerare var förmågan att upprätthålla ett ståndsmässigt socialt liv med bjudningar, god mat och underhållning.²⁰⁰

Det finns många tecken på att dessa ideal var levande och verkliga

inom den svenska sjöofficerskåren. Många av de svenska officerarna var välutbildade, språkkunniga och beresta. Att ta tjänst utomlands var ett erkänt sätt att meritera sig och svenska officerare sökte sig till både holländska, brittiska och franska örlogsfartyg.²⁰¹ Rättsprotokollen talar sällan om de önskade idealen, men desto oftare om deras motsatser: feghet, slarv, fylleri, oärlighet och bristande behärskning.²⁰² Alltför hårdhänta bestraffningar kategoriserades i amiralitetsrätten som ”otidigt kommando”, vilket insinuerade att officeren straffade orättfärdigt, i vrede eller affekt. Officeren förväntades vidare visa omsorg om sitt manskap och sina underordnade, likt en godsägare eller en husbonde som visar omsorg om sitt husfolk.²⁰³

I rättsmaterialet finns också flera fall som visar att officerare ofta umgicks tillsammans och befäste sin samhörighet med bjudningar, brorskål och andra vänskapligheter. Vi ska återvända till några av dessa fall lite längre fram. Men först finns det skäl att behandla ett annat slags ideal. Samtidigt som adelsidealet var starkt framträdande hos sjöofficerarna fanns också en tydlig duglighetsretorik som delvis hade sin bakgrund i den diskussion som fördes i det stormaktstida samhället om huruvida börd eller duglighet skulle vara den avgörande faktorn vid tillsättning av höga tjänster.²⁰⁴

Äldre historisk forskning har ofta ställt upp dugligheten som en motpol till adelsideologin. I moderna ögon har det tidiga 1600-talets högt uppsatta men icke seglingskunniga sjöofficerare nästan varit en anomali. Historikern Gunnar Artéus placerar dem på en skala mellan vad han kallar förprofessionalitet (som kännetecknas av en obetydlig utbildning och erfarenhet samt en ”omilitärisk” eller helt oprofessionell mentalitet) och halvprofessionalitet.²⁰⁵ Sjöofficerskårens utveckling under 1600-talet har följaktligen av Artéus och andra beskrivits som en del av en professionalisering som innebar ökade krav på praktiska färdigheter och examina och att kompetens blev viktigare än börd och social bakgrund.²⁰⁶

Problemet med ett sådant resonemang är att forskaren på förhand sätter upp ett facit över hur en professionaliserad yrkeskår bör vara. Vasasönernas sjöofficerare kan bara beskrivas som omilitäriska om man med militär mentalitet menar något annat än vad som var idealet under tidigt 1600-tal. Jag anser att diskussionen om professionalisering riskerar att bli anakronistisk och vill hellre betrakta sjöofficerskårens förändring som en strategi för att möta nya utmaningar.²⁰⁷ Kraven på en

ny stridstaktik till sjöss omformade långsamt de sjömilitära idealen. Att högadliga män utan någon tidigare erfarenhet av krigföring till sjöss till och med 1670-talet kunde få höga poster i flottan var inte ett utslag av bristande professionalitet utan av ett annat slags professionalism. Rådande maktstrukturer krävde helt enkelt högadliga män på de ledande ansvarspositionerna för att organisationen skulle fungera. Flera faktorer samspelade för att dessa maktstrukturer så småningom skulle förändras. För flottans del fick misslyckandena under skånska kriget 1675–1679 stor betydelse och efter kriget var det inte längre möjligt för högadliga män utan militär erfarenhet att få höga positioner i flottan.²⁰⁸ Istället dominerades officerskåren alltmer av tydliga duglighetsideal. Det högadliga inslaget i flottan sjönk och adelsmän inledde allt oftare sina karriärer som underofficerare.²⁰⁹ Betydde detta att adelsidealen och duglighetsidealen hamnade i konflikt med varandra? Både ja och nej. Ofta tycks idealen snarast ha smält samman, men ibland framträdde en viss spänning. I *Siöömansmemorial* från 1680-talet skriver viceamiral Verner von Rosenfeldt, själv en förespråkare för duglighet och praktiska färdigheter:

Min oförgrifliga mening är det, att inom skeppsbord, borde ingen beklåda något *officium*, och njuta lön, utan han kan göra tjänst där för. Ty ingen nobilitet eller hög släkt hjälper på sjön, utan där vill *conduite* [skicklighet, omdömesförmåga] och erfarenhet till.²¹⁰

En sjöofficer måste lära sig yrket från grunden, skriver von Rosenfeldt. Allra helst ska han börja som vanlig båtsman för att skaffa sig en djupgående förståelse för seglingens väsen, och om hans börd förbjuder detta föreslår von Rosenfeldt att han söker sig utomlands och tjänar på skepp där ingen känner till hans ursprung. Memorialet blev aldrig tryckt, kanske för att von Rosenfeldt formulerade sig alltför skarpt om adelns förtur till höga tjänster och raljerade öppet över odugliga unga män av börd vars ”blöta subtila händer” inte tålde att handskas med tågvirke, beck och tjära.²¹¹ Men faktum är att duglighetsidealet fanns närvarande redan i sjöartiklarna från 1644. Där gavs detaljerade instruktioner om vad som förväntades av varje person ombord, vilket ansvar som ålades kapten, skeppare, styrman och konstapel och vilka färdigheter en båtsman skulle behärska.²¹² Lönen knöts i sin tur till duglighet. Om någon inte kunde göra skäl för lönen skulle den sän-

kas ”till dess han sina stycken så mycket sjöfarten vidkommer, lärt haver”.²¹³

Allt som kunde tänkas öka en officers praktiska kunskaper och erfarenhet välkomnades och verkar också ha blivit alltmer eftertraktat under undersökningsperioden. På 1650-talet rekryterades en tredjedel av underlöjtnanterna ur underofficerskåren. På 1670-talet hade andelen ökat till hälften och under stora nordiska kriget var den uppe i 84 procent.²¹⁴ Dessa underlöjtnanter hade inga svårigheter att avancera till kaptener. Det var först vid befordran till flaggmansgraderna som deras underofficersbakgrund inverkade negativt på deras karriärmöjligheter.²¹⁵ Amiralitetet gav också gärna tillstånd till sina officerare att med bibehållen lön resa utomlands och segla på främmande länders skepp för att ordentligt lära sig till exempel navigation och segelhantering. De som gjort sådana resor nådde i regel långt i sina karriärer.²¹⁶ Att skaffa sig praktiska färdigheter blev med andra ord ett sätt att avancera i rang.

I flottan fanns ett flertal officerare som förkroppsligade ett duglighetsideal. Johan Olofsson Berg började som skeppsgosse och slutade som amiral. I likpredikan framhölls särskilt hur han mödosamt arbetat sig upp i flottans hierarki, om än i deterministiska ordalag. Han var, skrev prästen, ”inklinerad att söka sig vidare uti världen”.²¹⁷ Hans uppbrott sågs som bestämt av Gud och alltså en del av den gudomliga ordningen. På ett liknande sätt kunde de utmanande duglighetsidealen jämkas ihop med ståndsideologin så att en riktig officer kännetecknades både av sin börd och sitt sjömanskap. Sjöofficersidealet var således inte enbart ett adelsideal, som hos Kekke Stadin, utan hade fått egna, delvis annorlunda, kännetecken varav praktisk erfarenhet och duglighet var viktiga.

Sjömanskap och duglighet hos officerarna

Eftersom händelserna under sjökriget 1675–1679 starkt påverkade de officersideal som kom att råda i flottan efteråt finns anledning att undersöka dessa händelser lite närmare.

I rättegången efter sjöslagen sommaren 1676 målades flottans tillstånd upp som den fullständiga motsatsen till duglighet, ordning och kompetens.²¹⁸ Nästan samtliga vittnen beskrev ett kaotiskt händelseförlopp där misstag till följd av okunskap tycktes vara mer regel än

undantag. Amiral Johan Bär hävdade att ”ingenting beställdes med vederbörligt skick och manér utan där skedde sådana byten och förändringar med eskadrarna och officerarna att man intet visste vad man skulle rätta sig efter”.²¹⁹ Flottans befälhavare Lorentz Creutz beskrevs av amirallöjtnanten Klerck som ”hetsig och obstinat”: han ”frågande ingen om något, gjorde mest allt efter sitt eget behag och aktade varken skyldig eller oskyldig utan skar dem nästan alla över en kam”.²²⁰ Christer Boije berättade att han för sin del ”icke allenast sitt eget ämbete, utan ock de andra officerarnas tjänst och beställningar hava måst förätta, alldenstund de unga och oförfarna voro”.²²¹

Med sin retorik ville de vittnande officerarna förstås befria sig själva från all skuld och lägga över den på generalamiralen Lorentz Creutz. Creutz var inte den första amiralgeneralen utan sjöerfarenhet som blivit utsedd till att leda en flotta. Det var tvärtom ett vanligt förfarings-sätt.²²² Det ovanliga var de andra officerarnas starka reaktion mot hans ledarskap och hur de under rättegången resonerade kring hans bristande kompetens och oduglighet. De menade i sina vittnesmål att det fanns en särskild sjömilitär kompetens som en officer borde ha tillägnat sig för att bli respekterad. Anklagelser om oduglighet användes som ett sätt att undergräva andras trovärdighet. När kaptenen på skeppet *Äpplet* vittnade om att han blivit hindrad av Christer Boije att anfälla fienden i slaget den 1 juni 1676 kommenterade en annan officer att rätten skulle strunta i kaptenens vittnesmål ”ty han förstår sjöväsendet mindre än intet, och vet icke till att göra åtskillnad på bak- eller framstam”.²²³ Vid 1670-talets mitt hade sjömanskap blivit en av de viktigaste egenskaper en svensk sjöofficer förväntades besitta.

Duglighetsidealet framträdde möjligtvis som tydligast i en strids-situation, när felmanövrer eller okunskap kunde leda till stora misslyckanden, men även i fredstid poängterades duglighet som viktigt. När kapten Marcus Wernle tvingades avvika från de handelskepp han skulle eskortera, eftersom hans skepp *Phoenix* var så läck att han inte trodde att hon skulle ta sig hela vägen från Frankrike till Sverige, var det hans sjömanskap som ifrågasattes.²²⁴ När han friades var det därför att rätten ansåg att ”Kapten härvid brukat den conduite, som en rätt sjöman ägnar och anstår”.²²⁵ I det friande domslutet över löjtnant Johan Wilhelm, som var befäl på fartyget *S:t Thomas* som förliste utanför Bornholm 1685, hette det att Wilhelm hade ”använt all möjlig flit, brukat god sjömanskap och som en rätt officerare sig förhållit,

och denna skadan allena av en oförmodlig olycka, som intet stått till avböja, timat”.²²⁶ Gott sjömanskap länkades samman med ett korrekt uppträdande som officer.

Mod och manlighet

För en sjöofficer fanns ytterligare ideal som hörde ihop med duglighetsidealet. Att vara en duglig officer kunde också betyda att visa tapperhet och fysiskt mod. Efter sjöslagen 1676 var Johan Bär den av de tre huvudanklagade som på grund av sin rang framstod som den svårast beskyllda.²²⁷ Bland annat anklagades han för att i slaget mellan Bornholm och Rügen den 26 maj ha fäktat som en ”pultron” (en förrädare och feg person).²²⁸ Mycket av Johan Bärs försvar handlade om att försvara sig mot sådana beskyllningar. I en lång försvarsplädering den 2 maj 1677 framhöll Johan Bär sin tapperhet, sin lojalitet och sin ärliga inställning som en kungens officer. Han hade inget ”harhjärta”, man kunde inte beskylla honom för att vara en ”pultron”, han hade alltid ”hållit sig som en ärlig karl” och han hade blivit svårt skadad i striden vid Köpenhamn 1659.²²⁹ Han framhöll att han alltid hållit sitt skepp nära fienden och aldrig vikit ur slaget annat än när han tvingades att göra det på grund av sönderskjutna brassar. Amiralitetsrätten lät sig till att börja med inte övertygas av Bärs försvar. Efter hans förklaringar i juli 1676 sa rätten: ”Om han hade fäktat så manligen och väl som han soutinerar [påstår], så måtte ju han hava mist något folk.”²³⁰

Vad betydde det att fäkta manligen? Ett par av officerarna i sjötåget 1676 hade enligt både rättsledamöter och officerare gjort sig förtjänta av ett sådant beröm. En av dem var Claas Uggla på skeppet *Svärdet*, som offrade både sig själv, sitt skepp och sin förmodligen skräckslagna besättning i striden. Sedan *Kronan* kantrat och sjunkit stannade *Svärdet* kvar, omringades av danska och holländska skepp och sköts i spillror. När en eld bröt ut ombord gav Uggla order om att låta den brinna. Han såg hellre att skeppet brann upp än att det hamnade hos fienden. När Hans Wachtmeister i sitt första vittnesmål skulle förklara för rätten hur Claas Uggla hade uppträtt sa han att Uggla ”fäktade manligen, med största beröm så länge han kunde, och till dess skeppet språng upp”.²³¹

Ordet ”manlig” syftade på en specifik militär egenskap, att vara modig på slagfältet.²³² Mansidentiteten knöts samman med en förmåga

att bruka och utvärda våld. Att ”stå kvar” var ett tecken på manlighet.²³³ Magnus Perlestam framhäver att idealen var betydelsefulla för den rådande stridstaktiken.²³⁴ 1670-talets sjöslag var oftast rena eldstri-der och det fanns ingenstans att gömma sig, fly eller ta skydd. Disciplinen underlättades av högt hållna ideal. Manlighet blev en fråga om att föra sig rätt i strid, om att beväpnas sig rätt och dö på rätt sätt.²³⁵ De höga officerarna, i synnerhet flaggmännen, var tvingade att föregå med gott exempel. Därför beskyldes de för att ha handlat fegt var gång de befunnit sig för långt ifrån striden.

Att fäkta som en ärlig man

Den fulla vidden av att ”fäkta som en ärlig man” kan bara förstås om uttrycket knyts till den roll officeren spelade i förhållande till sin kung. Johan Bär bedyrade att han hade gjort sin plikt mot både kung och fädernesland och inte kunde begripa orsaken till de anklagelser som nu riktades mot honom.²³⁶ Men advokatfiskalen Erik Lovisin lät kalla tre vittnen som alla hade hört Johan Bär i ett samtal på borggården våren 1676 säga ”huru skall man ha lust till att fäkta, de vill göra oss till skälmar och tjuvar allihopa”²³⁷ samt att han hade ”föga lust [...] till att tjäna längre”.²³⁸ Dessa uttalanden användes av advokatfiskalen som ett sätt att ifrågasätta Bärs lojalitet till kungen och blev snabbt till en av de främsta åtalpunkterna mot honom. Det brott som Johan Bär anklagades för var ett brott mot kungen själv. Med Andreas Marklunds ord: ”den krigiska manligheten handlade om att strida och dö när kungen kallade”.²³⁹ En officer som inte var beredd att göra detta stämplades som feg, som en förrädare eller som både och. En trogen krigsman, skriver Kekke Stadin, agerade manligt och var beredd att dö för sitt land.²⁴⁰

Duglighet som status

Duglighet, manlighet och lojalitet fungerade sammansvetsande för officerskollektivet. Motsvarande krav ställdes inte på någon annan grupp inom flottan. En underofficer kunde visserligen anklagas för att vara oduglig som sjöman, men han anklagades aldrig för feghet eller bristande lojalitet till kungen. Manskapet ställdes aldrig till svars för brister i duglighet, manlighet eller lojalitet. Dessa plikter knöts

intimt samman med officerens personliga heder och sociala status. Det framgår till exempel av kommissioralrättens protokoll att rättegången i sig själv var socialt stigmatiserande. Johan Bär beklagade sig vid två tillfällen inför rätten att han ”kunde nästan varken komma i kyrka eller kloster, alla människor preka fingret på honom”.²⁴¹ I en attest till rätten bad han den att skynda på och ge honom ett domslut så att andra människor visste hur de skulle behandla honom. Antingen

[...] spotta mig i ögonen om jag mig hållit som en pultron, skälm och förrädare, eller ock låta mig bliva vid min gamla renommé av ett redligt och ärligt förhållande, uti alla mina livsdagar.²⁴²

Redan första gången Johan Bär stod inför rätten hävdade han att han hellre ville ”vara död, än så bliva beskylld och hanterad som med honom skett är”.²⁴³ Claas Ugglå hade enligt vittnen sagt till sina officerare att det var ”bättre att ärligen dö för fienden än bliva hängd i Stockholm” och föredrog att låta skeppet brinna upp framför att utsättas för en rättegång.²⁴⁴ Starka hedersrelaterade skällsord finns också i rättegångsprotokollen: ”skälm”, ”pultron”, ”förrädare”, ”hundsfoth” och ”tjuv” förekom flitigt. ”När jag kom ombord på *Kronan* hette jag både tjuv och skälm”,²⁴⁵ berättade Johan Bär för kommissionen. Claas Ugglå påstås ha ropat till de officerare som flydde slaget: ”Se hur de hundsfottarna löpa, se hur de ränner, de tjäna sin konung och fädernesland som skälmar och pultroner.”²⁴⁶

För officerarna var duglighet ett vitt begrepp som inbegrep allt från praktisk seglingskunskap till rätt inställning till sin kung. Kompetens, mod och manlighet kännetecknade officerskollektivet och användes för att skilja officerare från andra. På grund av officerens viktiga roll som militär ledare uppmärksammades duglighet, eller snarare oduglighet, på ett mycket tydligt och artikulerat sätt både inom flottan och av kritiska utomstående iakttagare.

Som en rätt äreälskande kavaljer anstår

Den gemensamma tillhörigheten till en elit med gemensamma ideal och värderingar hindrade inte att det förekom konflikter inom officerskollektivet. Men också konflikter kan fungera som inneslutande och stärka de sociala banden mellan individer i en grupp. Ett exempel på

en samhörighetsskapande konflikt bland officerarna var duellerna. Den tidigmoderna duellen var laddad med symbolik. Den var från och med 1662 förbjuden i en särskild lag (duellplakatet). Duellen har beskrivits som en ritualiserad våldshandling mellan män i samhällets övre skikt, och officerare var överrepresenterade bland duellanterna.²⁴⁷ Duellen involverade starka föreställningar om manlighet och omanlighet, ära och ärelöshet och användes både för att lösa konflikter och för att skapa ett ”klassmedvetande” hos medlemmar i en elit.²⁴⁸ Samma bevis på fysiskt mod och tapperhet som avkrävdes officeren i strid avkrävdes honom i duellen. Under slutet av 1600-talet blev duellen alltmer ifrågasatt. 1682 skärptes lagstiftningen ytterligare i det förnyade duellplakatet vilket, till skillnad från det första duellplakatet 1662, också gav tydligt utslag i domstolarnas verksamhet. Trots detta fortsatte adelsmän och officerare att utmana varandra på duell. Till det yttre påminde officersslagsmålet om båtsmansslagsmålet. De följde ungefär samma mönster, innehöll samma ärekränkande förolämpningar och samma slags våld med knytnävar, sparkar, hårdragning och knuffar och utlöstes nästan alltid i samband med alkoholkonsumtion. Men inför rätten fick duellerna en helt annan tyngd och skilde berusade officerare i slagsmål från berusade båtsmän i slagsmål. Duellen markerade en officerstillhörighet.

I amiralitetsrättens material från de fyra undersökningsåren finns tre konflikter beskrivna som uttryckligen kallades dueller av amiralitetsrätten. Den första utspelade sig hösten 1673 och de båda andra hösten 1685. I det första fallet hade majoren Arvid Björnram bjudit hem kapten Hans Sturck och löjtnanterna Olof Nortman och Israel Hansson till sig där han ”trakterade dem det bästa jag kunde”.²⁴⁹ De drack vin och tycktes ha det trevligt, men när Israel Hansson ville dricka kapten Hans Sturck ”till med ett glas vin” ursäktade sig kaptenen med att han inte förmådde dricka mer vin utan hellre ”skulle se, att kunna få öl”.²⁵⁰ Som händelsen beskrivs i rättsprotokollen blev detta vändpunkten i samvaron. Israel Hansson uppfattade kaptenens ursäkt som en förolämpning och sa: ”Håller du dig för god att dricka, givandes sig fanen att inte vara så god som en kapten?” Hans Sturck svarade: ”Hej, intet haver jag heller lupit gatlopp” varpå Israel Hansson kallade kaptenens hustru för skvallerbytta och hora. Därefter utbröt tumult. Hans Sturck slog Israel Hansson ”vid örat”, de drog varandra i håret, slog omkull ljuset och hamnade i mörkret i slagsmål med de

två andra officerarna, som till en början försökte skilja de stridande åt men istället blev indragna i konflikten.²⁵¹ De båda löjtnanterna Israel Hansson och Olof Nortman gick till sist sin väg, men morgonen därpå kallade de ut både majoren och kaptenen på duell utanför tullporten. Duellen fördes både med värja och med slag och sparkar och Israel Hansson verkade ha utmärkt sig som särskilt våldsamt.²⁵² Sedan han stuckit Hans Sturck gav han sig på major Arvid Björnram som slogs med Olof Nortman på marken och stack honom med värjan i ryggen, handen och foten för att sedan sparka honom flera gånger i ryggen och i huvudet.²⁵³ Förutom det grova våldet återkommer i Arvid Björnrams vittnesmål att löjtnanterna brukat ”gruvliga ord, med vilka de rörde både heder och ära”.²⁵⁴ Vittnen till själva duellen utanför tullporten bekräftade att Israel Hansson hade ”skällt herr majoren Björnram och kapten Sturken (salva honore) för hundsfottar, skurkar och skälmar”.²⁵⁵ Slagsmålet innehåller många av duellens klassiska drag. Israel Hanssons förolämpningar – att kaptenen inte var god nog som kapten, att hans hustru var en skvallerbytta och en hora och både major Björnram och kapten Sturck var hundsfottar, skurkar och skälmar – var typiska ärekränkningar. Jonas Liliequist har beskrivit sådana ord som hederskodade förolämpningar som tvingade fram en försvarsreaktion, ofta fysisk. Den som utsattes för dem måste försvara sig om han inte i omgivningens ögon skulle bli till det han kallades för: en skälm, en tjuv eller en skurk.²⁵⁶ Vad kapten Sturck menade med ”intet haver jag heller lupit gatlopp” framkommer inte av protokollen. Möjligen hade Israel Hansson någon gång tidigare blivit dömd att springa gatlopp, ett straff som inte utdelades till officerare. Anspelningen på straffet skulle i så fall vara ett angrepp på Israel Hanssons status som officer. Samtliga förolämpningar krävde att den part som mottog dem måste bevisa sig vara en äreälskande kavaljer, med major Arvid Björnrams ord. Duellerna aktualiserade en manlighetsuppfattning där heder och ära och fysiskt mod spelade stor roll.

Collstedt har konstaterat att retoriken i rätten speglade en annan, mer sammansatt och komplicerad syn på manlighet. Kristen mildhet, fredlighet och vänskaplighet framträdde som viktiga beståndsdelar i de duellerande parternas försvar och tycktes ingalunda hota eller stå i konflikt med den stridbara, konfrontativa manlighet som manifesterades i duellerna.²⁵⁷ Tvärtom var det lika viktigt att framstå som en måttfull, försiktig och fredsälskande man som att visa tapperhet och mod. Coll-

stedts undersökning inriktar sig dock på en senare tidsperiod, när den skärpta lagstiftningen kring duellbrott på allvar börjat påverka adelsmäns och officerares benägenhet att duellera. Det är troligt att parterna högst medvetet formulerade sig i enlighet med lagstiftning och goda, kristna ideal i sina inlagor för att vinna rättens sympati, men att dessa ideal inte hade fått fullt genomslag i relationerna människor emellan. I Olof Nortmans och Israel Hanssons försök att förlikas med major Arvid Björnram kallas duellen ett missförstånd och Israel Hansson förnekar helt att han uttalat några grova skällsord:

Där herr majoren hade hela världen till vittnes, så vet han likväl i sitt eget hjärta att han intet med samma ord så argt mot herr majoren menat och utbrustit haver, som nu över honom klagat är, emedan han alltid herr majoren haver skattat för sin synnerlige gode vän och gynnare.²⁵⁸

Israel Hansson tycks mena att hans uppsåt var ett annat än vad major Björnram uppfattat. Ingen av officerarna framställer emellertid sig själva som goda kristna och fredsälskande män. Istället är det hedern och äran som står i fokus, även hos rättens ledamöter. Olof Nortman och major Arvid Björnram förlikades efter att Nortman gått med på att i skrift betyga ”att han intet annat med honom [Björnram] vet än allt ärligt och gott, som en rätt äreälskande kavaljer anstår”.²⁵⁹

De båda andra duellerna ägde rum efter det förnyade duellplakatet 1682, vilket förändrade rättens hantering av fallet och retoriken kring det. Medan rätten i fallet 1673 huvudsakligen var inställd på att åstadkomma en förlikning mellan de inblandade, var det tydligt att duellanterna 1685 skulle bestraffas. I det första av fallen 1685 nekade båda de inblandade officerarna till att en duell överhuvudtaget ägt rum och hela rättegången ägnades åt att fiskalen försökte bevisa att officerarna faktiskt varit i slagsmål med varandra. Enligt vittnen hade kommandören Anders Jacobsson och kaptenen Mickel Albrektsson suttit och druckit öl tillsammans när kapten Albrektsson sagt att ”under amiralitetet många officerare finnes, som intet äro värda officerare kallas”.²⁶⁰ Han hade sedan inkluderat kommandörens måg Anund Fägerman bland dessa officerare varpå kommandören tagit en silverkanna och slagit kaptenen i huvudet så han föll av stolen. Kapten Albrektsson nekade i rätten till att ha sagt något kränkande om Anund Fägerman:

Kanske efter vi hava bägge varit kommenderade på ett skepp och han hela tiden mest varit borta, men jag måst hava uppsikt där på allena, kunde således fällt ett ord, att han ock väl hade kunnat dragit omsorg för skeppet så väl som jag.²⁶¹

förklarade kapten Albrectsson. Kommendören nekade i sin tur till att ha slagit kaptenen med kannan:

Nej, vi hade ingen kannan, utan ett litet silverstop och hände sig en gång, enär jag druckit honom till, och räckte åt honom kannan, var han så drucken att han intet kunde sitta på stolen utan i det han skulle taga kannan föll han baklänges med stolen omkull.²⁶²

Även kaptenen tillstod att de ”vore hel druckne” och trots att flera vittnen sa att de sett kommendören slå kaptenen med kannan två gånger och att kaptenen var blodig på hakan och halsduken efteråt stod de båda officerarna fast vid sitt påstående att någon duell eller något slagsmål aldrig ägt rum.²⁶³ Rätten remitterade till sist fallet vidare och något domslut finns inte bevarat.

Både i fallet 1673 och i detta fall framstår växlingarna mellan ett muntert, vänskapligt samförstånd och en öppen konflikt som blixtnabba. Detta är ännu tydligare i det sista av de tre duellfallen.

Duellutmaningen mellan Paul Qvickelberg och Jonas Wallerstedt

Bokhållaren Erik Svart hade bjudit in de bägge officerarna kommendör Paul Qvickelberg och kapten Jonas Wallerstedt till en prästänka där de sedan tillbringade kvällen med att sitta och dricka tillsammans. De bägge officerarna blev ”lustiga och druckna” och drack brorskål med varandra. Efter en stund började de dansa. Först dansade kapten Wallerstedt med notarien Johan Andersson, som hade logi hos prästänkan, och sedan med kommendör Qvickelberg. Notarien berättade att kommendören

under deras dansande agerade kvinns- och kapten mansperson, men enär Qvickelberg tillböd att ombyta och dansa föråt, ville Wallerstedt honom det ej tillåta, utan dansade allt fort, då kommendören ropte: ”du, hund, hunder”. Kaptenen svarade sammaledes: ”Du hund, hun-

der.” Litet därefter sade kommandören några ord till kaptenen, men hörde intet vad det var, utan kaptenen svarade: ”Bror, mente du det med allvar?”, då kommandören sade: ”Ja”. Satte sig så bägge ned vid bordet och drack varandra till, men icke långt därefter sade kommandören: ”Du har tjänt [papperet skadat, svårläst ord]”, kaptenen svarade: ”Ja, det har jag gjort och hoppas vara ändå en ärlig karl, eller vad håller du mig för?” Då sade kommandören: ”Jag håller dig för en hundsfoff”.²⁶⁴

I ett annat vittnesmål från kapten Jonas Wallerstedt framgår att diskussionen som notarien hade svårt att höra handlade om att kaptenen tjänat vid eskadern i Kalmar och att kommandören ”bett fanen taga dem alla, som icke hålla vid amiralgeneralen [i Karlskrona]”.²⁶⁵ Kommandören hade enligt Wallerstedt också sagt ”kyss mig i röven, din hundsfoff” och utmanat honom på duell, vilket kapten Wallerstedt hade avstyrt med hänvisning till duellplakatet. Notarien verkade för sin del osäker på hur skällsorden skulle tolkas eftersom ”bäst de trätte, stodo de åter och taltes vid med löje”.²⁶⁶ Det var svårt att skilja det grova men vänskapliga skämtandet från äkta förolämpningar. Till och med kaptenen måste fråga: ”Bror, mente du det med allvar?” Under rättegången framkom att kommandör Paul Qvickelberg under hela skeendet varit ordentligt berusad och rättens ordförande generalamiralen Hans Wachtmeister påpekade att ”kommandören har sådant sinne, enär han drucken är, så han inte kan styra sig”.²⁶⁷ Detta utgjorde ingen förmildrande omständighet i rättens ögon och kommandör Qvickelberg dömdes till att mista sin tjänst, sitta två år i fängelse och böta 2 000 daler silvermynt.²⁶⁸

I alla de tre duellfallen hade samtliga officerare utom de bägge löjtnanterna en lång tjänstgöringstid bakom sig i flottan: mellan tio och nitton år.²⁶⁹ I samtliga fall fanns också en rangskillnad mellan de inblandade officerarna. I det första fallet var det två löjtnanter, Olof Nortman och Israel Hansson, som hamnade i konflikt med kapten Hans Sturck och major Arvid Björnram. I det andra fallet orsakade ett par förflugna ord från kapten Mickel Albrektsson ett våldsbrott från kommandör Anders Jacobsson. I det tredje fallet blev kapten Jonas Wallerstedt enligt rättsprotokollen gång på gång provocerad av kommandör Paul Qvickelberg. Rangskillnaden tycks däremot inte ha varit någon orsak till duellerna. Vid två tillfällen yttrades något som tyder på

en medvetenhet om skillnaden i status. Israel Hansson kallade major Björnram sin ”synnerlige gode vän och gynnare”, vilket anspelar på ett patron–klient-förhållande. Kapten Albrektsson frågade enligt vittnesmål kommandör Jacobsson ”far, varför slog I mig?” vilket signalerade att Jacobsson var den äldre mannen.²⁷⁰

I övrigt var skillnader i rang, ålder och status helt frånvarande i vittnesmålen. Istället var de fulla av markörer som signalerade gemenskap och sambördighet. Officerarna var noga med att ”dricka varandra till” eller dricka brorskål. ”Den ritualiserade brodersskålen”, skriver Collstedt, ”var för adelsmän och officerare ett sätt att befästa hierarkierna och de fredliga relationerna inom gruppen genom att erkänna varandras ära.”²⁷¹ Detta förstärktes i och med att officerarna kallade varandra bror, kavaljer och god vän och att de försökte ursäka sina förolämpningar med att de endast varit ”på raljeri”. Parterna var dessutom överens om vad som pågick och hur det borde tolkas. Ingen av de fyra officerarna som duellerade utanför tullporten i augusti 1673 ifrågasatte att de utkämpade en duell. De två officerarna Anders Jacobsson och Mickel Albrektsson, som förnekade inför rätten att de hade slagits, var åtminstone överens om att det som hade hänt var värt att hålla tyst om för att undgå straff. I det sista fallet var det tidvis oklart när förolämpningarna var på skämt och när de var på allvar, men när kommandör Qvickelberg stod med foten på tröskeln och skulle ha utkaptenen för att slåss var kapten Wallerstedt helt införstådd med vad han menade och vad det betydde. ”Jag går icke med dig, ehuru väl inte hjärtat fattas, om det eljest icke vore emot klädordningen [duellplakatet]”, svarade han.²⁷² Att han anmälde duellutmaningen och förolämpningarna till rätten tyder på att han tog dem på fullt allvar. Till rätten sa han ”intet kunna dricka ur kannan med en ärlig karl, förrän han får satisfaktion”.²⁷³

Allt detta talar för att duellerna skapade samhörighet, trots att de var sprungna ur oenighet och konflikt. En man kunde bara duellera med någon som han ansåg vara en socialt jämbördig motpart. Hos rätten förväntade duellanterna sig att få – och fick – förståelse för det inträffade. Även om lagtexten förbjöd dueller hade ledamöterna i rätten, som själva var officerare, inga problem att förstå vad som stod på spel. En officers ära var alltid en mycket viktig sak.

Men alla konflikter mellan officerare stärkte inte samhörigheten. Låt oss återvända till konflikten mellan kaptenen och underlöjtnanten

ombord på *Danska Fenix* från avhandlingens inledning. Det var en konflikt där de inblandade parterna inte alls var överens om vad den var ett uttryck för och hur den borde tolkas.

Duellen som inte ägde rum

Tidigare i kapitlet har jag beskrivit hur duglighet och börsideal kunde sammansmälta till ett gemensamt officersideal. Men det fanns tillfällen då bördens och dess betydelse hamnade på kollisionkurs med flottans militära hierarki.

Konflikten mellan kaptenen och underlöjtnanten på *Danska Fenix* ägde rum hösten 1672 och behandlades under tre rättegångsdagar i januari, februari och mars 1673. Hur de inledande vittnesmålen såg ut vet vi inte eftersom protokollen från 1672 gått förlorade, men av de fortsatta förhören och domslutet framgår att kärnan i konflikten var en skuld. Kaptenen hade förvalt en summa pengar för underlöjtnantens räkning men sedan vägrat att betala ut pengarna och istället använt dem för eget bruk. I rättegångsprotokollen och domslutet är det dock inte skulden som hamnat i centrum utan underlöjtnantens olydnad och kaptenens metod att bestraffa honom. Underlöjtnanten hade enligt kaptenen bland annat sagt till båtsmännen att deras arbete inte var "Kronans arbete" och att de inte behövde utföra det om de inte ville.²⁷⁴ Enligt vittnen hade underlöjtnanten dessutom hotat med att han skulle kasta ned kaptenen i hålskeppet [utrymmet närmast skrovet längst ned i skeppet] samt sagt: "Levern växer så stor uti mig att den intet få snart rum."²⁷⁵ Det senare var en omskrivning för att känna stor vrede. Vid det laget hade kaptenen tröttnat på sin underlöjtnant. Han gav honom ett par örffilar och tog ifrån honom kommandot och officerarnas rätt till särskild kajutekost. Resten av resan tillbringade underlöjtnanten fastlåst i blacken. Men trots det fortsatte konflikten. När båtsmännen från *Danska Fenix* och skeppet *Örnen* väl framme i Lübeck fick i uppgift att samla ihop några virkesrester som blivit kvar, hade underlöjtnanten fortsatt att uppvigla dem till myteri: "Pass på, det är intet Kronans arbete. Det göra I om I vill."²⁷⁶ En av båtsmännen tog sin överordnade löjtnant på orden och kastade sina verktyg ifrån sig när han blev beordrad att arbeta. "Djävulen må arbeta, det är icke Kronans arbete",²⁷⁷ sa han till kaptenen, som svarade med att ge honom några slag med käppen. Då hade båtsmannen försökt lämna

skeppet och kaptenen måste tvinga honom tillbaka med en musköt. När kaptenen ville att båtsmannen skulle bestraffas för sin olydnad avslög överlöjtnanten på skeppet *Örnen* det ”med löje, sägandes honom icke brottslig vara”.²⁷⁸

Den uppstudsighet som underlöjtnanten hade visat mot sin kapten på *Danska Fenix* var ur rättens perspektiv tämligen oproblematisk att hantera. Det inbördes förhållandet mellan löjtnant och kapten var reglerat i sjöartiklarna genom artikel 33.²⁷⁹ Uppstudsighet och personlig motvilja av det slaget underlöjtnanten visat upp var oacceptabelt och han dömdes till 20 daler silvermynt i böter för sin ”motsträvighets skull”.²⁸⁰

Men även kaptenens agerande skärskådades av amiralitetsrätten. Förutom skulden, som rätten ålade honom att betala med ränta, gav rätten honom en reprimand för att han hade ”löjtnanten något hårt hanterat”²⁸¹: han hade gett sin underlöjtnant flera örfilar, satt honom i blacken samt tagit ifrån honom hans kommando. Alla dessa tre åtgärder gav tydliga signaler om att kaptenen inte ansåg underlöjtnanten vara en socialt jämbördig officer. Att en officer utdelade en örfil till en annan officer var en öppen förolämpning. Att sätta någon i blacken var ett straff reserverat för det lägre manskapet. Och att frånta en löjtnant hans kommando var något som bara amiralitetskollegium kunde fatta beslut om.²⁸² Så varför valde kaptenen att bestraffa underlöjtnanten på det viset? En förklaring kan sökas i de bägge parternas bakgrund.

Börd och bakgrund

Kaptenen på *Danska Fenix* var Verner von Rosenfeldt. Han föddes i Estland 1639 och tillhörde den ganska stora balttyska minoritet som gjorde karriär i den svenska armén.²⁸³ Hans far hade varit krigskommissarie och blivit adlad 1645. Själv gick von Rosenfeldt in i flottan som volontär vid nitton års ålder och avancerade till löjtnant 1660. Efter några år som matros på ett holländskt örlogsfartyg återkom han till Sverige och befordrades så småningom till kapten.²⁸⁴ Vid tiden för konflikten på *Danska Fenix* var han 33 år och nyförlovad med Christina Gyllenstake, vars bror Johan var löjtnant i amiralitetet.²⁸⁵ Rosenfeldts båda döttrar Catharina och Maria skulle så småningom gifta sig med sjöofficerare.²⁸⁶ I allt det här var han en typisk svensk sjöofficer under 1600-talets andra hälft. Därtill var han adlig, vilket var ovanligt för en kapten men inte för den amiralsposition han senare skulle få.

Underlöjtnanten som von Rosenfeldt hamnade i bråk med hette Erik Hansson Husman. Han var gift och hade sin hustru Catharina Olofsdotter Möller med sig ombord under resan.²⁸⁷ Husman hade varit underlöjtnant i två år när konflikten bröt ut men gick fortfarande på sin konstapelslön. Konstapel hade han varit i fyra år, vilket var strax under medeltjänstgöringstiden för en konstapel.²⁸⁸ Vad han gjorde innan han blev konstapel är oklart. Det mest troliga är att han gick in i flottan som frivillig och avancerade till konstapel eller började som vanlig bösseskytt och därifrån rekryterades till underofficerskåren. Namnet Husman signalerar att han kom från enklare förhållanden.²⁸⁹ Medan von Rosenfeldt så småningom skulle sluta sina dagar som holmamiiral i Karlskrona (efter att ha varit en av nyckelpersonerna i den stora omorganiseringen av flottan på 1680-talet) blev Husman aldrig mer än löjtnant och tog avsked från flottan redan 1676.

Med andra ord fanns det en tydlig skillnad i social status mellan de två officerarna. Den ena var en adelsman som var mitt uppe i en snabb och framgångsrik karriär och den andra en ofrälse underofficer vars karriär så småningom slutade med löjtnantsgraden. Det finns flera tecken på att dessa skillnader kom att avgöra hur konflikten mellan de bägge gestaltade sig. Trots att bägge var officerare fanns det en social statuskonflikt som splittrade dem, istället för att – som i duellerna – ena dem. Kapten von Rosenfeldts agerande visar att han betraktade Husman som allt annat än en jämlike medan Husmans handlingar och ordval visar att han var väl medveten om detta angrepp på sin status och hade bestämt sig för att försvara den till varje pris.

Att strida för sin status

Husman var ofrälse och besatt antagligen få egenskaper som hade kunnat väga upp hans brist på börd. Det faktum att Verner von Rosenfeldt under en längre tid tycktes ha struntat i att betala tillbaka Husmans skuld var redan det en tydlig markering från von Rosenfeldts sida att Husman inte var särskilt betydelsefull för honom. Ombord på skeppet bemötte kapten von Rosenfeldt Husman som en underordnad som försökte sätta sig upp mot hans kommando. Det främsta tecknet – och det som Husman själv poängterade inför rätten – var att Husman fråntogs sin kajutekost och sitt kommando, alltså både sin formella position som befäl och sin officerstillhörighet. Det senare gick mycket djupare än

det förra. Att officerare tillfälligt förlorade sina befäl hände hela tiden på olika sätt: i fredstid för att behovet av officerare i flottan minskade, när segelsäsongen var över och man måste vänta på nya order eller vid förlisningar och olyckor när ansvaret skulle utredas. Att förlora sin officerstillhörighet var en annan sak och mycket tätare sammanlänkat med det sociala anseendet. Detta styrks av att Husman själv ansåg att von Rosenfeldt hade angripit ”honom till heder och ära”.²⁹⁰

I sitt försvar valde Husman dock att inte påtala von Rosenfeldts underlåtenhet att betala tillbaka en skuld eller ifrågasätta hans kompetens som befäl. Istället valde han att försöka undergräva von Rosenfeldts sociala anseende, framför allt genom att misstänkliggöra hans agerande under resan. Genom att hävda att arbetet ombord inte var ”Kronans arbete” insinuerade han att von Rosenfeldt försökte använda Kronans båtsmän för sina privata syften och således var en oärlig officer. Husmans hustru hjälpte till att försöka underminera kaptenens status.²⁹¹ När skeppet kom tillbaka till Stockholm bjöd hon hem två av båtsmännen från *Danska Fenix*, serverade dem brännvin och lovade dem nya skor om de ville vittna med henne mot kaptenen. De skulle säga att von Rosenfeldt hade stängt dörren och tagit nyckeln ur låset när hon varit ensam med honom i kajutan samt att han hade bedrivit en privat handel med koppar.²⁹² Det är omöjligt att veta om det låg någon sanning i hustruns anklagelser, men de syftade till att få kaptenen att framstå som oärlig.

I 1600-talets samhälle var ord och handlingar ytterst betydelsefulla när det gällde att upprätthålla heder och ära. Som vi såg i duellmålen kunde ett par förolämpningar blixtnabbt utlösa en försvarsreaktion. På samma sätt tycks människorna i 1600-talets samhälle haft en stark aversion mot allt som skedde i lönnedom. I en värld som bestod av det gudomligas tecken och som var klar, sammanhängande och begriplig bara man läste tecknen på rätt sätt, hotade det dolda att riva sönder det sammanhängande. Det dolda låg farligt nära lögnen och det ärelösa.²⁹³ Med Erling Sandmos ord stod det dolda i ett ”vanskelig förhold til standssamfunnets selvforståelse som sant og klart”.²⁹⁴ Marja Taussi Sjöberg betonar att hemligheter uppfattades som farliga och hotfulla av lokalsamhället. Hemlighetsmakeri kunde leda till förtal och osämja. Allt som skedde skulle ske så öppet som möjligt.²⁹⁵

Att påstå att von Rosenfeldt undanhöll Husmans pengar och insinuera att han bedrev en privat handel med kronans medel eller ville

begå otillåtna sexuella handlingar i kajutan med Husmans hustru var försök att utnyttja denna rädsla för hemlighetsmakeri, oärlighet och lögn i kampen om officerarnas status och prestige. Strategin lyckades dock inte. Båtsmännen vägrade att vittna mot von Rosenfeldt och amiralitetsrätten gick inte vidare med hustruns beskyllningar, vilket tyder på att de inte tog dem på så stort allvar. Rätten fokuserade istället på von Rosenfeldts kommando.

Det förefaller mycket osannolikt att von Rosenfeldt skulle ha agerat som han gjorde om Husman varit av adlig börd. Om Husman hade varit adlig skulle von Rosenfeldts örfilar ha betraktats som en ärekränkning även av den samlade rätten och den hade gett Husman rätt att gå i skarpt försvar. Ja, han hade till och med förväntats göra det. Omvänt hade von Rosenfeldt kunnat uppfatta Husmans olydnad och hotelser som ett hedersangrepp istället för uppstudsighet från en underordnad.

Nu var det bara Husman som såg sig som en officer medan von Rosenfeldt såg honom som en ur det lägre manskapet. De var med andra ord inte överens om löjtnantsgradens faktiska betydelse. Amiralitetsrätten gick till största delen på Husmans linje. Domslutet kan läsas som ett uttalande om vilken tolkningsram som skulle ha företrädde ombord: den sjömilitära eller den sociala. Det blev den sjömilitära. Löjtnantsgraden gick denna gång före börd och bakgrund och den statusmedvetne von Rosenfeldt fick lämna rättsalen med en reprimand.

Sammanfattning

Flottans kollektiv hölls samman av olika normer och ideal som reglerade både individens sociala status inom kollektivet och kollektivets relation till andra grupper i flottan. Det stora och på många sätt splittade manskapskollektivet delade vissa villkor, som materiell knapphet och upplevelsen av att vara längst ned i hierarkin, som skilde dem från andra grupper i flottan. Gemensamma ideal som betonade duglighet och ärlighet bidrog till att inom manskapet skapa en social ordning som enskilda individers beteende kunde jämföras med och bedömas mot. Den enskildas status avgjordes av förmågan att visa duglighet, solidaritet och av civilstånd och ålder. Normerna fungerade sammansvetsande, men de kunde också bli tvingande och i vissa fall utmyнна i våldsamma konflikter.

Till skillnad från de flesta inom manskapet hade underofficerarna

en maktposition att försvara. Deras status knöts både till deras förmåga att visa kompetens och till deras personliga ära. Deras oklara auktoritet gjorde att de ofta aktivt tvingades försvara sin maktposition i konflikter med såväl andra underofficerare som manskapet och officerarna.

Officerarna befäste sin maktposition genom att etablera en exklusivitet och upphöjdhet. Hos dem skapades särskilda officersideal som officerarna själva aldrig använde för att beskriva individer utanför den egna gruppen. Antingen det gällde ståndsmässig social samvaro eller eftertraktade egenskaper som mod och tapperhet användes de för att markera och befästa en hög status. Detta blir särskilt tydligt när officerarnas konflikter jämförs med de konflikter som utspelade sig bland manskapet.

Monopoliseringen av äran

Kapten Thijssens uttalande i samband med konflikten mellan Jacob Matsson Kring och Elias Loo att "båtsmän på fyllan ofta träter och förlikas, kunnandes aldrig tänka att något sådant skulle ske" borde betyda att grovt våld mellan båtsmän var sällsynt men att mindre bråk däremot inträffade ofta. En sådan utbredd närvaro av slagsmål och bråkighet borde dock ha lämnat fler avtryck i amiralitetsrätten. Andra rättshistoriska undersökningar från samma period brukar visa att även i våra ögon mycket ringa brott dök upp på den rättsliga arenan. Eftersom konflikter ofta ledde till förolämpningar som kunde tolkas som ärekränkningar anmäldes enstaka förflugna ord, örffilar och lättare knuffar till den lokala rätten. Det finns ingenting som tyder på att båtsmännen skulle ha varit mindre involverade i sådana småkonflikter än andra, men i amiralitetsrättens material lyser de konflikterna med sin frånvaro. Samtidigt hamnade officerare och underofficerare oproportionerligt ofta i rätten till följd av konflikter. Denna skillnad berodde rimligen inte på att befälen var mer konfliktbenägna utan på att båtsmännens konflikter löstes i lägre instans eller utan officerarnas inblandning. För att amiralitetsrätten skulle hantera ett slagsmål mellan manskap måste grovt våld ha varit inblandat, ofta med kniv eller annat tillhygge.

Om man jämför manskapets konflikter med rättens behandling av fallet mellan kommendör Qvickelberg och kapten Wallerstedt, där det inte ens förekom något fysiskt våld, blir kontrasten uppenbar. En konflikt mellan officerare upphöjdes regelmässigt till ett drama om

socialt anseende, medan ett slagsmål mellan båtsmän betraktades som betydelselöst om inte den ena parten hade blivit allvarligt skadad eller dött. Detta avspeglas i protokollen: medan konflikterna mellan officerare beskrevs omsorgsfullt och detaljrikt i protokollen med exakta citat från de inblandade, behandlades konflikterna hos manskapet mer summariskt. Ofta nöjde sig rättsens sekreterare med att sammanfatta kärnan i konflikten och bara några enstaka gånger fick parterna själva sina ord nedskrivna i protokollen.

Att officerarna såg socialt anseende som något som var betydelsefullt endast för den egna gruppen var ett sätt att signalera samhörighet och avgränsa sig från grupper längre ned i hierarkin. Liliequist har kallat detta "aristokratins försök att monopolisera äran".²⁹⁶ Dueller stärkte det sociala bandet mellan officerarna, både mellan de parter som var inblandade och mellan de officerare som hörde talas om den och kunde spegla sig i duellens förlopp. Risken att hamna i en duell var en del av identiteten som officer.

Ideal och hierarki

Den hierarkiska indelningen måste ständigt definieras och försvaras. Detta var synnerligen viktigt när skillnaderna i rang och status i grund och botten var små, som mellan en volontär och en konstapel eller mellan en skeppare och en löjtnant. De olika idealen fungerade tillsammans med de olika materiella villkoren som avskiljare.

För det mesta samspelade de normer och ideal som fanns inom de olika kollektiven med den sjömilitära hierarkin och kunde användas som ett sätt att legitimera den. Att ålder och civilstånd uppfattades som centrala för en persons status och rätt att utöva makt motsvarades för det mesta av att den höga officeren var äldre än sitt manskap och i regel hade hunnit gifta sig. Det var ytterst sällan som provokationer av det slag som Johan Wass riktade mot konstapel Jonas Palmqvist adresserades till kaptener, majorer och amiraler. Även duglighet var ett ideal som med lätthet kunde användas för att foga in människor i förutbestämda lydnadsrelationer.

Ändå uppstod konflikter och ifrågasättanden på grund av att amiralitetets rangordning sattes åt sidan. Börd gick före rang för kapten Verner von Rosenfeldt på skeppet *Danska Fenix* och ålder före rang för volontären Johan Wass på Skeppsholmen. Synen på ålder, civilstånd

och duglighet präglade båtsmännens sociala umgänge men också deras relationer till underofficerare och officerare. De analyserade konflikterna visar att det inom flottan inte fanns någon alltigenom enhetlig uppfattning om vilken typ av egenskaper som skulle generera status eller leda till en överordnad position. Det kan ha försvårat maktutövningen och etablerandet av någorlunda stabila maktrelationer men behöver inte ha gjort det.

Differentieringen av olika kollektiv och positioner kan ses som en maktstrategi som amiralitetet utnyttjade för att normalisera maktrelationerna.²⁹⁷ Eftersom maktrelationerna byggde på att gränserna mellan grupperna hölls intakta var det en fördel om dessa grupper inbördes formulerade normer som fungerade som gränser mot andra kollektiv.²⁹⁸ Det uppstod visserligen problem när gruppens ideal och normer kolliderade med den allmänna uppfattningen hos amiralitetet, men konflikterna var oftast små och förhållandevis lätthanterliga. En viss osäkerhet mellan och inom grupper ökade benägenheten att vara till lags för att inte plötsligt bli utesluten eller degraderad till en lägre position. Att den formella hierarkin inte alltid fungerade oklanderligt och friktionsfritt kanske därför tidvis gynnade maktutövningen. Volontären Johan Wass ifrågasättande av Jonas Palmqvists auktoritet är ett bra exempel på hur en konflikt om auktoritet kan stärka hierarkin. Varken Johan Wass eller någon annan ur manskapet ifrågasatte maktordningen i sak, bara de enskilda människorna inom den. Det fanns ingen uppfattning bland manskapet om att konstapeln saknade rätt att befalla över båtsmannen, men det rädde ibland oenighet om ifall konstapeln hade rätt att vara konstapel. Genom att manskapet protesterade mot ett befäl de tyckte misskött sig, definierade de samtidigt hur de önskade att en maktrelation skulle se ut. Detta användes i sin tur av rättsledamöterna i rätten, som kunde ägna sig åt att övertyga båtsmännen om att officeren uppträtt korrekt genom att anföra detaljer i hans beteende istället för att behöva diskutera villkoren för maktutövningen i sak.

Manlighet, heder och ära

Slutligen är det på sin plats att säga något om de olika kollektivens konstruktion av manlighet och manlighetsideal. Militära organisationer betraktas gärna, och ibland med rätta, som homosociala miljöer

där mäns relationer till andra män har störst betydelse. Men närvaron av mannens hushåll och hans hustru hade ändå viss inverkan på relationerna mellan männen. Unga ogifta män tvingades förhålla sig till ett manlighetsideal där förmågan att hävda sig, tåla provokationer och blixtsnabbt värna sin heder, med våld om så krävdes, spelade en stor roll. För den gifte mannen gällde delvis andra ideal. Förmågan att försörja sitt hushåll och att kräva sin rätt gav honom automatiskt högre status än den unge och ogifte mannen. Som gift var husbonden mindre sårbar för det manliga umgängets snarstuckenhet. Han hade dessutom en hustru som han kunde rådgöra med och bilda en enhet tillsammans med. Jag ser det som att den unge ogifte mannen hade en mer begränsad manlighetsrepertoar med färre arenor där han kunde hävda sin manlighet, medan en gift karl hade tillgång till ett bredare register och antagligen också hade ett annat förhållande till våldsutövning.

Hustrurnas närvaro synliggör också vissa speciella villkor i den militära organisationen. Till skillnad från bondhustrun eller hantverkarhustrun kunde varken båtsmanshustrun eller officershustrun överta sin mans plats om han blev sjuk eller dog, och i konstruktionen av flottans manlighetsideal måste det ingå en förklaring till varför detta var omöjligt. Den förväntade förmågan till våldsanvändning skulle kunna vara en del av en sådan förklaring. Våldsanvändningen och manligheten skulle i så fall fungera som ömsesidiga förstärkningsmedel. En riktig man förmår att använda våld, och våld utövas endast av riktiga män.

I Alexandra Shepards undersökning om hur manlighet konstruerades i det tidigmoderna England har just våldsanvändning en framskjuten plats. Shepard beskriver våldet som en medveten strategi hos män för att vinna status, makt och inflytande, inte en okontrollerad aggression som plötsligt bubblade upp till ytan.²⁹⁹ Auktoritet, maktutövning och manlighet bands samman i våldsutövandet. För att återknyta till Mats Hallenbergs förslag om ett särskilt aggressivt manlighetsideal under den centraliserade statens framväxt under 1500-talet, blev denna triad betydelsefull också för staten och för de militära organisationerna. När rättens officerare osynliggjorde manskapets våldsamma konflikter genom att vägra beskriva dem som meningsfulla, osynliggjorde de samtidigt en del av manskapets manlighetsrepertoar. De olika förutsättningarna för vilka manligheter som kunde uttryckas syns också i skillnaden på vilken roll civilståndet spelade för olika grupper. Officerarna var mindre beroende av sitt civilstånd för att hävda sin status än

manskap och underofficerare. Istället var det förmågan till auktoritet, mod och tapperhet som var avgörande; det vill säga förmågan att utöva våld. Det var således inte bara äran som officerarna försökte monopolisera genom att skilja dueller från fylleslagsmål, utan också förmågan att utöva våld. Denna koppling mellan våld, manlighet och maktutövning utgör språngbrädan för avhandlingens nästa kapitel.

Lydnad och disciplin

I avhandlingens förra kapitel konstaterade jag att normer och ideal skilde sig åt i de olika grupperna beroende på vilken position grupperna hade i den sjömilitära hierarkin. Rätten bemötte dessutom människor från de olika grupperna olika: officerare fick mer utrymme än manskaper och deras konflikter ägnades större uppmärksamhet. Dessa skillnader användes för att upprätta maktrelationer mellan grupperna och amiralitetet kunde också använda dem i syfte att utöva makt. Hävdandet av sådana skillnader kallar jag en maktstrategi. I det här kapitlet undersöks sådana och andra maktstrategier som flottan använde för att forma individens beteenden efter verksamhetens mål. Min utgångspunkt är att flottan använde både produktiva och repressiva maktstrategier och en stor del av kapitlet ägnas åt att undersöka hur de fungerade tillsammans.

Historikern Andreas Marklund skriver att elitens generella inställning till allmogen under 1500- och 1600-talen var att den var en anonym och hotfull massa som skulle hållas i tukt och förmaning men som lämnades ifred så länge den betalade sina skatter och inte ställde till med upplopp.¹ Marklund har förmodligen medvetet gjort bilden lite grovhuggen för att kontrastera den mot senare perioders utbildnings- och upplysningskampanjer. Det är sant att idéer om att den stora massan borde bildas och ”civiliseras” inte fick något genomslag under 1600-talet. Enligt tidens politiska ideologi var sådana idéer poänglösa. Den grå massan behövde varken vara upplyst eller lärd för att fylla sin plats som bönder. Men innebar detta att massan lämnades ifred? En sådan fråga har inget enkelt svar. Som vi såg i föregående kapitel var amiralitetsrätten måttligt intresserad av orsaken till båtsmännens konflikter. De var mest måna om att konflikterna inte skulle bryta ut, eller åtminstone inte involvera vapen. Jag kommer att återkomma till detta ointresse längre fram i kapitlet och då diskutera elitens ”vilja att

veta”, för att tala med Foucault. Tills vidare vill jag dock poängtera att även om motiven i någon mening sågs som ointressanta, ansåg amiralitetet det nödvändigt att uppmärksamma själva handlingarna. Detta var inte unikt för den militära organisationen; i hela det tidigmoderna samhället var människor djupt intresserade av hur släktingar, vänner, grannar och överhet betedde sig och de bevakade varandras steg och uppförande minutiöst.² I den militära organisationen var de sociala nätverken lösare och måste därför i någon mån ersättas av kontroll uppifrån. Men kontrollen utövades av samma styrande skikt som hade som uppgift att garantera att flottan var redo för komplicerade operationer som engagerade tusentals människor och innebar storskalig våldsutövning. Denna utmaning ställdes inte lokala makthavare i socknen eller staden inför. Spelrummet för det styrande skiktet i flottan att lämna sina underlydande ifred var därför avsevärt mindre än för civila makthavare. Maktstrategierna måste vara mer medvetna, mer omsorgsfullt genomförda och mer effektiva.

Kapitlets första två avsnitt ägnas den militära organisationens mest utmärkande drag: utövandet av våld och framhävandet av en stark lyd-nadsplikt. Problemet med att få människor att utstå och utöva våld har följt militära organisationer i alla tider. Lösningen har varit att upprätta en hierarkisk ordning där befallningsrätt och lyd-nadsplikt är tydligt utformade och straffen för dem som bryter mot lyd-nadsplikten hårda och avskräckande. Vad lyd-nad är, i vilken grad den kan avkrävas och på vilket sätt, har varit historiskt situerat. Det första avsnittet handlar om våldsanvändningens betydelse för flottans maktutövning och det andra avsnittet om hur idéer om lyd-nad påverkade disciplineringen av de underlydande.

I kapitlets tredje avsnitt analyseras det som jag uppfattar som maktutövningens kärna, nämligen hur flottan genom en tydlig indelning av plats, rum och tid såg till att styra människors kroppar och beteende på ett bestämt sätt. I det fjärde avsnittet undersöker jag vad manskap som deserterade berättar om flottans förmåga till kontroll, och i det femte rättens funktion för disciplinering och maktutövning i flottan. Kapitlets huvudresultat sammanfattas och diskuteras i ett kortare, sjätte avsnitt.

Våld och social ordning

Åsikterna om hur människans relation till krig och våld har sett ut går isär. Det finns en traditionell syn på våld som ett uttryck för människans inre aggressivitet. Det är en tanke som stammar ifrån den engelske filosofen Thomas Hobbes (1588–1679) idéer om att människan är naturligt aggressiv och att hon måste uppfostras, tuktas och lära sig självdisciplin för att aggressiviteten inte ska komma till uttryck.³ Våld utlöses i första hand av negativa känslor, till exempel vrede, frustration eller hämnd, som individen misslyckas med att kontrollera. En sådan syn på våld kan visserligen förklara varför våldsamma konflikter mellan enskilda individer bryter ut, men inte storskalig våldsutövning som krig. Krig tycks snarare vara beroende av människans förmåga till självkontroll. Hon måste lyda order, behärska starka känslor som rädsla och inordna sig i en omsorgsfullt uppbyggd organisation som ägnar sig åt långsiktig metodisk planering. Kriget tycks också vara beroende av empati, respekt, lojalitet, kamratskap och altruism i minst lika hög utsträckning som ilska och aggressivitet.⁴ Sociologen Siniša Malešević har med utgångspunkt från ett sådant resonemang argumenterat för att våldet är sprunget ur sociala situationer istället för en inneboende individuell aggressivitet. Malešević konstaterar att människan är dålig på att slåss på egen hand – det är först tillsammans med andra som hon förvandlas till en entusiastisk krigare.⁵ Våldet fyller således sociala funktioner. Det används för att imponera, för att uttrycka kamratskap och lojalitet, för att skrämja, för att behaga och för att undvika skam.⁶ Enligt en sådan syn blir våldets mening intressant att undersöka i sin egen rätt. Våldsutövning är mer än resultatet av okontrollerad aggression, det är meningsskapande handlingar som används i specifika syften.

Militärt våld

Att vara kapabel till storskalig vålds användning i strid var flottans främsta uppgift och merparten av flottans resurser gick åt till att förbereda organisationen för detta. Militärsociologin gör skillnad på *cold organisation*, när den militära organisationen i fredstid på olika sätt förbereder sig för eventuellt krig, och *hot organisation*, när den militära organisationen är i krig och alla de omsorgsfullt uppbyggda struktu-

terna måste fungera.⁷ Medan den fredstida flottan hade gott om tid att begå misstag och vänta på resurser, manskap eller skepp, försvann alla sådana marginaler i krigstid. Då belastades den militära organisationen till bristningsgränsen. Sjökriget 1675–1679 är ett bra exempel på när en organisation misslyckades med att hantera belastningen.

Krigsläget måste ha inverkat på disciplinen inom flottan men det är svårt att veta på vilket sätt. Det finns inga tydliga skillnader i antalet brott, lydnadskonflikter, rymningar eller annat mellan fredsåren 1673, 1685 och 1692 och krigsåret 1703. Det enda som är möjligt att undersöka är hur krigshändelserna i sig själva upplevdes och tolkades av de som deltog i dem.

Den moderna tidens krig har gett upphov till en medvetenhet och en växande forskning om hur krigets extrema våldsanvändning påverkar de människor som deltar i den och som utsätts för den. Sådana tankar skulle ha varit främmande för tidigmodern tid. Det fanns en diskussion om krigets grymma verkningar, brutalisering och konsekvenser för de människor som drabbades av det.⁸ Men 1600-talets människor resonerade inte i termer av att krig och våldsaktioner gjorde individer psykologiskt söndertrasade. Det följande avsnittet är ett försök att med ledning av sporadiska vittnesmål resonera kring vad upplevelsen av krigshandlingar betydde för sociala relationer och för maktutövningen inom flottan.

Kriget som ett sätt att uttrycka mod, redlighet och tapperhet

I den offentliga diskussionen om krig och krigföring under tidigmodern tid var kriget framför allt ett sätt att uttrycka mod och lojalitet.⁹ Samtidigt kunde kriget ses både som ett hot och en olycka. I en undersökning av bönedagsplakat under 1600-talets andra hälft beskriver Joachim Östlund att kriget framställdes som en irrationell, ständigt pågående katastrof. Ofta jämfördes kriget med en förtärande eld, ibland sågs det som ett syndastraff eller som ett resultat av illvilja och förbittring.¹⁰ Företeelser som mod och rädsla knöts ofta till ett religiöst förhållningssätt: å ena sidan hade den gudstroga inget skäl att frukta krigets våld och modet blev en symbol för denna gudstrogenhet, å andra sidan var det farligt för människan att bli övermodig och rätt sorts gudfruktan kunde också utgöra sinnebilderna för tro.

Kommissorialrättens protokoll 1676 svämmar nästan över av vitt-

nesmål om krigets betydelse för att uttrycka ära och tapperhet. Detta är en sida av det tidigmoderna kriget som är väl utforskad, i synnerhet när det gäller officerare och elit.¹¹ Striden erbjöd den ultimata arenan för att framstå som ärlig, modig och tapper. Förutsättningen var att andra såg ens handlingar. Johan Bär intygar i en inskickad supplik till kommissorialrätten 1676 att alla som såg honom i slagen den 26 maj och 1 juni kan bära vittnesbörd om hans modiga och ärliga handlande.¹² Bårs problem var att få personer hade sett honom och att deras vittnesmål gick isär. Somliga förklarade att de sett Johan Bär ligga på lä långt ifrån striden, andra att han slagits tappert.¹³ Andra vittnesmål från kommissorialrätten påminner oss om stridens realitet. Amiral-löjtnant Hans Wachtmeister tog avstånd från sina tidigare anklagelser mot Johan Bär genom att säga:

Ty att jag skulle hava kunnat känna skeppen igen i röken och på så lång väg, säkert vetandes till att säga vilka de vore, samt allt vad som i flottan passerade, det är omöjligt: det går även så till i sjön som på landet: man har nog till att sköta sig själv.¹⁴

Striden var ingen scen där en officer, soldat eller sjöman kunde framträda med den fulla uppmärksamheten från en publik. Den var ett kaos av rök och eld, segel, drivande vrakgods och människor som gick, sprang, stod, sköt, kröp, klättrade, befallde och lydde order. Det ligger nära till hands att hävda att tapperheten konstruerades i efterhand, med hjälp av vittnesmål, rykten och hörsägen. Major Rosensköld, som hade varit på *Hieronimus*, lovordade till exempel kommandören Mats Mårtensson Dunkirk och vittnade om hans ”tappre och modige förhållande”.¹⁵ Kapten Kagge, som varit kommenderad på *Mars*, betygade att han ”visste åtskilliga som hava hållit sig övermåttan väl, berömmades särdeles major Taube för sitt conduit och hava soldaterna på det skeppet intet varit fåfänga [sysslolösa] utan haft ibland nog till att göra, varit också även så väl som sjöfolket vid styckena [kanonerna]”.¹⁶

Den typen av vittnesmål blev extra viktiga när någon stod anklagad för att ha uppträtt fegt och omanligt. Under 1690-talet fick sådana anklagelser extra stor uppmärksamhet. I en serie rättegångar ställdes befälhavare inför rätta för att ha strukit segel inför vad de uppfattat som en övermäktig styrka av främmande skepp. Handlingen, som innebar att man sänkte sina märssigel som tecken på vördnad för ett annat

skepp, ansågs djupt förnedrande för den svenska kungamakten. Under pfalziska tronföljdskriget 1688–1697, när läget var spänt och svenska handelsskepp seglade i konvoj med en eskort av örlogsfartyg till sina destinationer i Medelhavet, inträffade flera gånger incidenter i Engelska kanalen då engelska skepp tvingade svenskarna att stryka segel. Kapten Per Olofsson på skeppet *Livland* ställdes inför rätta 1695 men friades. Löjtnant Gustav Klöfverskjöld dömdes till döden för segelstrykning på skeppet *Wachmeister* 1696 men blev benådad, och 1698 dömdes kapten Jonas Palmqvist på skeppet *Spes* till samma straff. Rättegången mot Jonas Palmqvist finns bevarad och har undersökts av Perlestam i artikeln *Ringa prof af behiertad soldat*.¹⁷

Liksom Johan Bär hänvisade Jonas Palmqvist till tidigare modiga handlingar för att försvara sig. Föreställningarna om att en människa som uppträtt tappert vid andra tillfällen också bör ha gjort det vid det tillfälle som stod under granskning genomsyrade rättegångarna, både 1676–1677 och 1698. Magnus Perlestam skriver:

Sin trovärdighet som modig och hedersam officer försöker han [Palmqvist] vidare cementera genom berättelser om olika bragder från konvojresan; hur han alltid varit beredd till att fäkta när han ställdes inför främmande skepp [...]. Hur han därtill under flera svåra stormar uppvisat mod, beslutsamhet och uppfinningsrikedom och rent utav räddat skeppet från undergång.¹⁸

Vittnen förklarar inför rätten att Palmqvist vid ett tillfälle lagat ett trasigt roder med sina egna händer, att han bestraffat en ängslig volontär som börjat gråta under en storm och att han alltid varit beredd att strida.¹⁹ De vittnesmål som kommer från manskapet och som Perlestam återger i sin artikel, visar att officerens modiga och hedersamma uppträdande ingalunda bara berörde hans egen personliga heder. Det var också betydelsefullt för hans förmåga som befäl. Manskapet intygar att de uppskattat Palmqvist:

Kaptenen vid alla tillfällen har alltid vist sig bekymmersam om deras välfärd och om dem uti alle farligheter encourgerat [uppmuntrat] och hållit vid gott mod, såsom ock då det sattes på märseglet inte visat sig något modfallen, utan då som alltid tillförne av lika humör havandes orsak honom därför att betacka, och om vill med sådan officer gärna hava [...].²⁰

Om ett modigt och tappert beteende i stridssituationer var centrala för officerens rykte, status och förmåga som befäl, samtidigt som ett sådant rykte var beroende av andras vittnesmål, blev det mycket viktigt både vad officeren gjorde och inför vem han gjorde det. Inom det högre befälet är det tydligt att det tidvis gick politik i vem man gav goda vittnesord och vem man anklagade för feighet eller annat olämpligt beteende. Lorentz Creutz anklagades för att ha hållit sin egen son om ryggen fastän sonen ”begått många och grova fauter, hållit sig mycket illa, värre än någon annan på hela flottan”.²¹ Kommissorialrättens arbete försvårades av att officerarna beskyllde varandra privat men vägrade att upprepa beskyllningarna inför rätten.²²

Med goda vitsord om ett redligt och manligt uppförande skaffade sig officeren fördelar i karriären, pålitliga bundsförvanter och högre status. Tapperhetsidealet var också ett utmärkt redskap för att forma officerarnas uppträdande på önskat sätt. I de ovanstående segelstrykningsfallen hade den främmande örlogsstyrkan med våld tvingat officerarna att stryka segel. Palmqvist argumenterade för att det hade varit lönlöst att vägra stryka segel och fortsätta striden med de holländska och engelska skeppen eftersom de var många fler och till sist skulle ha skjutit *Spes* i småbitar. Men den inställningen kallades feighet. Tapperheten tycks under 1690-talet ha haft ytterst snäva gränser. Minsta eftergift kunde leda till svåra anklagelser, en förstörd karriär och i värsta fall dödsstraff.

Manskap och mod

Huruvida mod och manlighet spelade samma roll för manskapet som för officerarna är oklart. Magnus Perlestam föreslår att det fanns ett motsvarande tapperhetsideal bland dem och framhåller att det fanns föreställningar om att det var omanligt eller åtminstone opassande för en soldat att gråta och visa ängslan.²³ Sjöartiklarna uttryckte att manskapet borde uppträda modigt och tappert i strid och manskapets handlande uppmärksammades ibland av det högre befälet.²⁴

I rättegången mot Jonas Palmqvist framstår det som betydelsefullt att Palmqvist under en storm bestraffat en volontär som börjat gråta och jämra sig. Manskapet nämnde dock inte händelsen i sina vittnesmål. Perlestam menar att manskapets tystnad skulle kunna tolkas som att de godkände och rentav uppskattade kapten Palmqvists agerande och alltså delade officerarnas tapperhetsideal.²⁵ Jag vill föreslå en annan tolkning.

Det är för det första värt att påpeka att volontären grät och jämrade sig under en storm och inte under en strid. Det är möjligt att erfarna sjömän betraktade ett sådant beteende som omanligt och fegt, men likväl skulle acceptera både gråt och jämmer i en sjöstrid. För det andra framhöll officerarna att Palmqvist bestraffade den gråtande volontären innan han hann smitta ned andra med sin ”klenmodighet”.²⁶ Om manskapet verkligen hade ansett att gråt var ett svaghetstecken borde risken för att de skulle smittas av volontärens oro varit förhållandevis liten. Istället verkar männen relativt lätt ha påverkat varandra att uttrycka ängslan.

Perlestam gör ingen tydlig distinktion mellan sjömän och soldater, men jag menar att de tillhörde olika yrkeskulturer och inte nödvändigtvis delade samma ideal. Att sjömannens ideal om fysiskt mod och duglighet skulle kunna innefatta tapperhet i strid är förstås både tänkbart och troligt, men frågan är om inte tapperhetsidealet snarare betonade djärva insatser för fartygets överlevnad, som att klättra upp i riggen under en storm, än förmågan att uthärda en stridssituation. Till sist finns det skäl att fråga sig i vilken utsträckning människor gjorde skillnad på feighet och rädsla under tidigmodern tid och huruvida rädsla alltid var symtom på feighet.

Om rädsla

I modern tid har rädsla i samband med stridssituationer ägnats mycket uppmärksamhet både inom och utanför militären. I Joanna Bourkes artikel ”The emotions in war: Fear and the British and American military 1814–1945” framstår rädslan ömsom som krigföringens värsta fiende, ömsom som soldatens trogna bundsförvant.²⁷ Rädslan ansågs vara nödvändig och viktig eftersom den skärpte sinnena, minskade risken för dumdrighet och gav den stridande soldaten extra energi. Men den kunde också utlösa panikreaktioner, bryta ned stridviljan och få soldaten att vilja fly istället för att slåss. Rättsmaterialet från flottan talar med några undantag mycket tyst om rädsla. Hans Wachtmeister klagade i sitt vittnesmål inför kommissorialrätten på det ”gemena folket, som icke allenast oförfarna utan ock alldeles häpna och försagda voro, så att de intet visste vad de höllo uppå”.²⁸ Orden ”häpna” och ”försagda” återkommer i andra vittnesmål från samma skeende. I beskrivningen av hur *Kronan* kantrade och sjönk berättade kommandören Fredrik Dunkirk, ”Därav blevo visst alla häpna och försagda”.²⁹

Gustav Horn berättade att Claas Ugglas oväntade vändning med skeppet *Svärdet* ”gjorde våra alldeles försagda, kommandes dem till att fly, men styrkte fiendens mod”.³⁰

Orden ”häpna” och ”försagda” ska här förstås som synonymer till skräckslagna. Det våld som en sjöstrid innebar var dessa båtsmän oföberedda på och det fyllde dem med obehag och fruktan. Det är värt att lyfta fram att befälen inte beskrev manskapet som fegt. I vittnesmålen om manskapets agerande finns ingenting av den tapperhetsretorik som omgärdade officerarna, vilket stärker intrycket av att sådana ideal var reserverade för det högre befälet.

Slutligen borde den religiösa föreställningsvärlden ha medfört att somlig rädsla – till exempel gudsfruktan – sågs som både berättigad och begriplig. Tidens analoga tänkande, att människan gärna letade efter uttryck för Guds vilja i olika tecken, kom till uttryck också under en sjöstrid. Ett exempel är *Kronans* förlisning. *Kronan* var mycket mer än bara ett fartyg. Hon var en symbol för kungens makt. Ombord på *Kronan* fanns mängder av dyrbara föremål, musikinstrument, böcker och statussymboler samt en förmögenhet i pengar.³¹ Det är inte svårt att tänka sig att hennes förlisning sågs som ett tecken på Guds vrede och satte skräck i dem som såg det ske. I sina vittnesmål återkom flera officerare till hur förlisningen påverkade männen ombord: den gjorde dem ”häpna och försagda” och fick dem att ”vilja ta till flykten”. Sådan rädsla kan ha varit fullt legitim, även för dem som ansåg att tapperhet och fysiskt mod var en viktig del av en soldats eller en sjömans manlighet, eftersom den knöt an till något som var större än kriget och våldet, nämligen Gud själv.

Kriget som ordningens upplösare

I avhandlingens inledning beskrevs hur kapten Frans Lou blev bortkörd från rodret på skeppet *Jernvägen* av sin egen besättning och tvingad att dra sig ur striden utanför Ölands södra udde 1676. Egentligen hade han order att försöka undsätta skeppet *Svärdet*, som var omringad av flera holländska skepp, men Frans Lous besättning vägrade med hänvisning till att ”det vore fåfängt att de skulle giva sig i elden, när de ändå intet kunna uträtta eller salvera Ugglan [Claas Ugglan]”.³² Detta var ett av flera myterier den dagen. Ombord på *Svärdet* övergav manskapet både skeppet och sina officerare när det började brinna. Amirallöjtnant

Gustav Sparre ombord på *Draken* beskrev sina svårigheter med att hålla skeppet kvar i striden: ”där till med vore ock folket mycket häpna av *Kronans* olyckliga undergång, så att jag måste neder i skeppet och med värjan köra dem upp till att fåkta”.³³

Varför utnyttjade inte Frans Lou sin rätt att med våld tvinga besättningen att lyda honom? Den troligaste förklaringen är att det för en enskild kapten inte var möjligt att med fysiskt våld styra en fartygsbesättning. Det var något annat än befälhavarens auktoritet som höll ihop disciplinen ombord. I *The wooden world* talar Rodger om den disciplinerande kraft som ett segelfartyg ute på öppet hav hade i sig självt. Det behövdes enligt Rodger ingen stark yttre auktoritet som med tvång, våld och hot inpräntade ordning hos besättningen, den ordningen uppkom för att arbetet krävde den. Medan sjömannen i land ofta beskrevs som en notorisk uppvigglare fick han en annan karaktär ute till havs.

Once the anchor tripped and the last libertymen sobered up, they became a different breed of man, alert, intelligent, and obedient. This was not because the officers suddenly recollected their duty, it was because the prospect of drowning concentrates a man's mind wonderfully.³⁴

En sådan form av elementens disciplinering var endast verkningsfull när den förmådde skydda skeppet från faror och den enskilde sjömannen från att omkomma. Det var en överlevnadsmässig fördel att lyda även en oduglig eller onödigt brutal kapten ute till sjöss istället för att riskera att kaos och våldsutövning bröt ut ombord. I en stridssituation, där man kunde välja att låta bli att strida, blev det annorlunda. Om befälhavaren hade lyckats skaffa sig kompetenta och lojala underofficerare ombord och därtill en skara erfarna och pålitliga båtsmän ökade sannolikheten för att han skulle behålla sin auktoritet även i en krigssituation. I Frans Lous fall hade hela besättningen av någon orsak vänt sig emot honom, möjligen för att han var en ny och oprövad befälhavare – han saknas i rullorna före 1676.³⁵

Besättningen på *Järnvågen* antyder att manskapets lust till strid kan ha skilt sig från officerarnas. När officerare, till exempel kapten Rosenberg från *Kronan*, förklarade att folket hade ”stor lust att fåkta” var det antagligen mer ett sätt att framställa sig själva som goda förebilder i strid än en verklig beskrivning av manskapets känslor.³⁶

Disciplinärt våld

Det militära våldet präglade flottans verksamhet i stor utsträckning. Det var detta som amiralitetet förberedde sig för och som var flottans huvuduppgift. Men det var trots allt sällsynt. Betydligt vanligare var det disciplinära våldet. Det är omöjligt att säga hur utbredd denna form av sanktionerad våldsanvändning var, men mycket tyder på att vardagen för flottans underlydande präglades av örffilar, slag, sparkar, knuffar samt rapp med käppar och värjefästen, spön, piskor och tågändar. Officerare och underofficerare, kaptener, profosser och konstaplar hade alla rätt att under vissa förutsättningar bruka disciplinerande våld. Den vanligaste metoden för bestraffning tycktes ha varit att utdela ett par slag med en käpp. Konstapel Erik Linderot stötte till exempel en käpp i bröstet på volontären Anders Rot när denne satt och sov på vakt,³⁷ konstapel Sven Ek kände sig föranledd att ge volontären Anders Svan ”en käppsläng”³⁸ för motvillighet i arbetet och konstapel Erik Gök måste ge volontären Sven Smed ”några käppslängar”³⁹ för att han vägrade ro ut och möta ett fartyg.

Våldets vanlighet betydde inte att båtsmän och soldater accepterade vilken våldsanvändning som helst. Perlestam har visat att bestraffningar som utdelades på fel sätt, vid fel tillfälle eller av fel officer kunde väcka våldsamma protester.⁴⁰ Bland de konflikter mellan manskap och befäl som hamnade i amiralitetsrätten dominerar sådana ifrågasättanden. I ett olydnadsfall 1673 anklagades båtsmannen Nils Tullnär för att ha varit uppstudsig mot sin löjtnant, Arvid Liten. Båtsmannen hade bland annat tagit löjtnanten i håret, ”brutit sönder hans käpp och rivit honom i ansiktet”.⁴¹ I domslutet från den 11 januari framgår att löjtnanten hade hött åt båtsmannen med käppen eftersom båtsmannen varit drucken, vilket föranledde båtsmannens reaktion.⁴² I den tidigare nämnda konflikten mellan styrmannen Jöran Bromholt och båtsmannen Henning Nyman 1685 slog styrmannen båtsmannen ”några slängar med sin käpp” varpå båtsmannen kallade honom ”käpp-Jöran”.⁴³ De ovan beskrivna fallen signalerar att käppen hade en betydelse utöver sig själv. Den representerade en överordning och en rätt att disciplinera och tukta. Genom att bryta itu käppen eller använda ordet ”käpp” som ett okvädningsord förlöjligade och förminskade den underordnade den person som försökte använda den för att befästa sin överordning.

Det är viktigt att klargöra att även om disciplinärt våld kunde utlösa konflikter mellan manskap och befäl så fanns det inget motstånd mot

det disciplinära våldet i sig.⁴⁴ Att kapten Thijssen lånade proviantmästarens käpp för att gå ut och tillrättavisa Jacob Matsson Kring och Elias Loo väckte inga reaktioner. Att aga, näpsa och tukta med fysiskt våld var en självklar del av det tidigmoderna samhället: husbonden hade rätt att aga sin hustru och sina barn, husfolket hade rätt att slå sitt tjänstefolk och mästaren hade rätt att tukta sina lärlingar. Det viktigaste var att agan skedde under kontrollerade former, av rätt orsak och med rätt sinnelag. Våldet hade gränser som den överordnade inte fick överträda. Att slå i affekt var ett beteende som ogillades i hela det tidigmoderna samhället. Husbonden som gick över gränsen för våldsanvändningen blev föraktad, antingen som hustyrann eller som en misslyckad varelse som inte förmådde hålla ordning i sitt hus utan våld.⁴⁵ På motsvarande sätt kunde den officer som bestraffade på felaktigt sätt betraktas som ett misslyckat befäl som inte förstod att utöva sitt kommando. Det finns flera exempel i amiralitetsrätten på att officerare ställdes till svars för att ha överträtt gränserna för våldsutövningen.

Otidigt kommando

När Johan Wass vägrade lämna ifrån sig sin värja straffade konstapeln Jonas Palmqvist honom först med ”några slag för knuten”, men sprang sedan efter honom, slog honom i huvudet med käppen utanför amiralitetshuset och fortsatte att följa efter honom ned till skeppet *Solen*. I rätten diskuterades Palmqvists agerande utförligt. Rättens ledamöter var oeniga om huruvida konstapeln gjort rätt. Assessorn menade att konstapeln borde ha anmält Johan Wass till majoren, som därefter skulle ha straffat honom, men officerarna var av andra uppfattningar. Amirallöjtnant Gyllenspak tyckte att konstapeln hade gjort rätt när han hade ”satt volontären för knuten” eftersom ”det alltid varit vant och brukligt”.^{46a} De flesta tyckte dock att konstapeln borde få en reprimand för att han hade sprungit efter Johan Wass och ”slagit honom med käppen i iver när han honom hinte”.^{46b} Under rättens fortsatta diskussioner försvann anmärkningen att Palmqvist slagit ”i iver”. Istället blev rätten mer upptagen av frågan om Palmqvist skulle ha bestraffat volontären själv eller inte. Amiral Erik Sjöblad kommenterade:

såsom ingen lag är på huru en konstapels myndighet är, att låta avstraffa vakten, ty vill han fråga Kungl. Maj:t där över, men för det

han lopp själv efter honom och slog honom med käppen, haver han intet som en rätt officerare sig komporterat [uppträtt], ty han hade bort sänt vakten efter honom och bör han därför åtminstone suspenderas ifrån tjänsten på en månads tid, honom till varning och korrektion efter han är en ung karl.⁴⁷

Både Sjöblads uttalande att det inte fanns någon lag om hur långt en konstapels myndighet sträckte sig och hans åsikt att konstapelns borde straffas ”för det han lopp själv efter honom” är intressanta. Frånvaron av en lagstadgad myndighet torde ha ökat osäkerheten i relationerna mellan konstaplar och manskap och tycks av rättsmaterialet att döma ha gjort precis det. Konstaplarna hade en befälsmakt, men hur den såg ut var det ingen som riktigt visste. Det låg på konstaplarna själva att sätta gränserna för sin maktutövning. Om de misslyckades på grund av bristande erfarenhet eller något annat riskerade de att få sin myndighet ifrågasatt både av manskap och av officerare. Att ett par av officerarna därför ansåg att Palmqvist borde ha gått till holmmajoren är begripligt. Åsikten att det vakthavande befälet inte skulle bestraffa den underlydande vakten med sina egna händer framkommer ytterligare ett par gånger i amiralitetsrättens material, men tycktes höra ihop med att bestraffningen utförts på fel sätt, inte på en principiell övertygelse om att vakthavande befäl inte borde genomföra bestraffningar.

Den otydliga gränsen mellan konstapel och volontär återkommer i en konflikt mellan konstapelns Johan Schieder och volontären Anders Drake 1692. En kväll i december hade de suttit i vaktstugan på varvet i Karlskrona och spelat kort. Under kortspelandet hade Anders Drake behållit mössan på, ”varför han av konstapelns är tilltalt vorden”.⁴⁸ Det framkommer inte om Anders Drake då tog av sig mössan eller om han struntade i konstapelns tillsägelse. En stund efteråt hade Anders Drake lagt sig på den bänk som konstapelns ”plägar vara van att ligga på” och när han blev tillsagd steg han visserligen upp men ”brukade mun, sägandes ibland annat: ’om jag hade en silverbägare och 20 daler silvermynt att skänka bort, så kunde jag ock väl bliva snart konstapel’, varav konstapelns blev förtörnat och gav honom några käppslängar”.⁴⁹ Rätten bedömde att konstapel Schieder visserligen haft fog att straffa volontären Drake, men

Som Kungl. Rätten ertager, att konstapel Schieder haver givit denne volontären större frihet, än honom borde, i det han med volontären spelat kort, samt låtit vara hos sig med mössan uppå, och alltså givit honom tillfälle bruka en sådan *licence* att utfara med sådana ord, som han gjort. Alltså kan Kungl. Rätten volontären ej med något straff belägga, men konstapeln som ej bättre sitt kommando förstått och sin respekt ej i akt tagit, skall därför vara härmed reprimenderader.⁵⁰

Enligt rättens domslut var konstapelns bestraffning rätt i sak men fel i sitt sammanhang. Det verkar som om volontärens beteende var ursäktat, eftersom konstapeln inte tidigare markerade sin överordnade position. Om ett befäl inte förmådde skapa en distans mellan sig själva och den underordnade, verkar rätten mena, kunde han inte senare upprätta den med hjälp av fysisk bestraffning.

Den fysiska bestraffningen inramades av en rad villkor som bör ha begränsat dess förekomst. Domsluten i rätten berättar dock en annan historia. I de ovanstående fallen var det befälen som hade anmält sitt underlydande manskap för ordervägran eller för uppstudsigt beteende. Att de själva skulle bli föremål för granskning hade de antagligen inte räknat med. I dessa fall tycks rättens ambition ha varit att noga granska officerarnas förmåga att föra befäl och att döma dem som misslyckades, ibland till den underordnades fördel. Jöran Bromtholt dömdes av rätten till att tjäna två månader som gemen eftersom han ”allt för otidigt haver slagit båtsman som han borde låtit straffa”.⁵¹ Jonas Palmqvist blev suspenderad i två månader.⁵²

Annorlunda blev det när det var de underordnade själva som anmälde officerarna till rätten med anklagelser om ”otidigt kommando” eller onödiga våldsamheter.

Övervåld utom granskning

Det finns i rättens material flera vittnesmål om onödigt hårda officerare. I synnerhet underofficerarna anklagades ofta för att ha tagit till övervåld. Styrmannen Jöran Bromtholt hade upprepade gånger slagit båtsmannen Henning Nyman med käppen och när Henning Nyman visade sina händer inför rätten var han ännu ”blå och svullen, klagades sig ock i sidan, och över hela kroppen vara blå”.⁵³ Löjtnant William Hopp anmälde till rätten att skepparen Gulick Olofsson Frisk hade

slagit av lårbenet på volontären Erik Olofsson Mild och dessutom slagit en annan volontär, Olof Nätterman, så hårt i bröstet att han ”under en lång tid icke kunnat göra någon tjänst”.⁵⁴ Båtsman Petter Hillebard berättade att han av högbåtsmannen på skeppet *Gotland* ”esomoftast blev med hugg och slag handerat”.⁵⁵

Det var ytterst sällsynt att en officer ställdes inför rätta för övervåld och ännu mer sällsynt att han dömdes. Av de totalt nio fall från de fyra undersökningsåren där underlydande manskap anmält en officer för våldsamhet eller otidigt kommando, dömdes tre till böter och en till löneavdrag, två friades helt och tre fall saknar domslut. I tre av de fyra fall där den anklagade officeren dömdes hade det förekommit grovt våld. Konstapel Jon Andersson Sjötrolle hade slagit ”armpipan” av volontären Per Andersson Topplanta men menade själv att han förväxlat volontären med en annan och att slaget varit ”oförskyllt”.⁵⁶ Konstapeln dömdes att betala barberarelönen. Skepparen Lars Larsson Bång hade slagit båtsmannen Per Svensson med ett vedträ över armen så att den blev blå. Enligt båtsmannen hade skepparen velat att han skulle dra not, vilket båtsmannen hade vägrat eftersom det var söndag. Rätten dömdes skepparen till dubbla böter och till att betala båtsmannens mat och barberarens lön tills han blev frisk.⁵⁷ Konstapeln Gabriel Helsing hade slagit båtsmannen Måns Svensson Tånflo i huvudet med sin käpp så att där blev ”hål i huvudet” och dömdes, trots att han i rätten vände och vred på sin berättelse, till att mista två månadslöner, erlægga böter och betala barberarens lön.⁵⁸

Att våldet hade varit oacceptabelt grovt låg delvis till grund för domsluten i alla dessa tre fall, men det avgörande var att bestraffningarna hade utdelats på felaktiga grunder. Löjtnant Anders Carling fick två månaders löneavdrag för att felaktigt ha straffat båtsmannen Ryar Andersson med daggen, även om båtsmannen inte hade blåmärken och sår att visa upp efteråt.⁵⁹ I andra fall då båtsmännen påtalat mycket grovt våld avfärdades deras vittnesmål som påhitt och rykten, till exempel när löjtnant Johan Nilsson anklagades för att ha slagit ihjäl båtsmannen Gunnar Johansson ombord på skeppet *Gotland* julen 1691.⁶⁰

Det finns en spänning mellan båtsmännens vittnesmål om grovt våld å ena sidan och de sällsynta domarna i rätten å andra sidan. Det kan finnas två förklaringar till detta. Antingen var vittnesmålen överdrivna och den grova våldsanvändningen lika sällsynt som domsluten i rätten antyder. Eller så underrapporterades officerarnas våldsamheter

till rätten och blev inte tagna på allvar när de väl togs upp till granskning. Det är omöjligt att av rättens protokoll dra några säkra slutsatser om vilket av alternativen som är det rätta. Men historierna som cirkulerade visar att det grova våldet var tillräckligt närvarande för att manskapet skulle kunna skapa sig en bild av det och använda det som en retorisk strategi inför rätten. Det är i så fall knappast missvisande att föreställa sig att ett sådant kontinuerligt överhängande hot om fysisk bestraffning starkt formade relationerna mellan överordnade befäl och underordnat manskap. Vittnesmålen i rätten visar att det fanns olika tolkningar av vad det grova våldet betydde. När övervåld bestraffades var det för att officerarna utövat det på felaktigt sätt eller i ett felaktigt sammanhang. Manskapet reagerade däremot på övervåldet just för att det var övervåld och betonade de fysiska skadorna inför rätten.

Enligt Perlestam kunde rätten och de högre befälen ha intresse av att tillåta en tämligen vidlyftig våldsanvändning i bestraffningssyfte. Det var en disciplinering som var både snabbare och billigare än att skicka ”försyndaren till en krigsrätt, vilket krävde både tid och resurser”.⁶¹ Samtidigt var våldsanvändningen en trubbig maktstrategi. Rädslan för hugg och slag kunde göra en båtsman foglig och lydig, men den kunde också göra honom frustrerad och missnöjd. Det bör ha legat i amiralitetets intresse att hålla det disciplinerande våldet inom rimliga gränser. Kanske ska vi tolka domarna mot officerare för otidigt kommando som ett sätt för amiralitetet att försäkra sina underlydande om att systemet inte var alldeles orättvist och att även de överordnade stod under bevakning.

Våld utom gränserna

Förutom det kontrollerade, regelstyrda våldet fanns ett annat slags våld, som var okontrollerat och i viss mån oförutsägbart: slagsmål, misshandel, dråp och hot. Amiralitetsrätten behandlade jämförelsevis få våldskonflikter bland manskapet. Men enligt hur manskapet beskrev sin vardag tycks bråk och slagsmål ha varit vanligt förekommande, och de yngre männen med sin begränsade manlighetsrepertoar var särskilt utsatta. De befann sig dessutom i en militär organisation där den starka närvaron av våldsinslag gjorde våldet till en del av vardagen.

Att lära sig utstå och hantera våld utgjorde ett sätt att skaffa sig en plats inom kollektivet och blev en metod att laborera med sin status,

sin tillhörighet i en grupp och sin manlighet. När det ställdes krav på den yngre mannen att utöva våld hade han små möjligheter att vägra. I en stor lönekonflikt 1704 med över 80 båtsmän inblandade framkommer bland vittnesmålen att det var de äldre och erfarnare båtsmännen som tvingat de yngre att ansluta sig till konflikten, ”eljest ville de intet hava något kamratskap med dem utan hotade dem ovan uppå med hugg och slag”.⁶² Perlestam argumenterar för att det var vanligt att manskapet i den militära organisationen slogs eller brottades på skämt och att umgänget redan från början var präglad av våld.⁶³ Slagsmålet, på skämt och på fullt allvar, erbjöd en arena att visa mod och tapperhet på. Knytnävsslaget, hårryckningen och knuffen var medvetna och ingick i en repertoar av kodade våldshandlingar som uttryckte utmaning, provokation eller öppet förakt. De äldre båtsmännen var bättre på att läsa dessa sociala koder och veta när de passerade en gräns för det tillåtna, och deras konflikter gick därför mer sällan överstyr. Men den äldre båtsmannen hade också ett större handlingsutrymme. Ett beteende som accepterades om det kom från en respektabel, gift och erfaren båtsman kunde vara fullständigt oacceptabelt om det kom från någon som var ung och oerfaren. I konflikten mellan Wilhelm Mertz och Lars Fisk i vaktstugan 1685 blir detta tydligt. I kapitel 3 tolkade jag Wilhelm Mertz agerande som antingen en vårdslös provokation eller ett försök att använda en vuxen, manlig umgängesjargong. Här ges ett tredje tolkningsförslag. Händelserna fram till det att Wilhelm Mertz stack kniven i Lars Fisk balanserade hela tiden på en smal gräns mellan rädsla, skämt och allvar. När rätten frågade den femtonårige Wilhelm Mertz varför han bar två knivar svarade han att han hittat den andra kniven samma dag och stoppat den på sig, eftersom han hade grälat med volontären Anders Berling som han var rädd för.⁶⁴ När Wilhelm Mertz kom in i vaktstugan fanns Anders Berling där, samt de sannolikt äldre volontärerna Lars Fisk och Anders Hägerman och skeppsgossen Lars Duva. Wilhelm Mertz tog fram sina knivar för att skicka en signal om att han inte tålde att bli provocerad eller påhoppad. Ändå var det just det han blev, upprepade gånger. Lars Fisk sa åt honom att lägga undan knivarna. När sedan både Lars Fisk och Wilhelm Mertz ville lägga sig ned på samma bänk, ville Fisk ha bänken för sig själv. Att Mertz flera gånger föste undan Lars Fisks fötter var delvis en provokation, men också ett sätt att ta kontroll över det sociala rummet och markera att Lars Fisk ensam inte hade rätt att ta

upp hela bänken. Det var Lars Fisk som först tog till våld, genom att greppa Wilhelm Mertz i halsduken, kasta honom baklänges över bänken och slå honom ”bak i nacken med knuten näve”.⁶⁵ När Lars Fisk till sist släppte Wilhelm Mertz var han ursinnig av den förödmjukande behandlingen men också för att minst sex par andra ögon också följde händelseförloppet, bland dem en man han sedan tidigare hade ett problematiskt förhållande till. Wilhelm Mertz drog sin kniv i ett försök att hantera en vansklig balansgång mellan att vara undergiven och riskera att i fortsättningen bli hunsad eller påhoppad, och att fortsätta denna farliga statuskamp där han på nytt kunde bli slagen.

Den unge Jacob Matsson Kring var inte heller först med att gripa till våld; det var Elias Loo som överföll honom, drog av honom mössa och halsduk och slog honom. Jacob Matsson Kring sa inför rätten att han hade dragit sin kniv eftersom han ”fruktade han [Elias Loo] ändå skulle slå mig fördärvad, och han intet fick straff enär jag klagade”.⁶⁶

Ovanstående exempel antyder att det fanns ett manlighetsideal som uttrycktes i en förmåga att stå upp för sig själv, att värna sin heder och att tåla våldsanvändning. Om sådana här episoder var vanliga betydde det att den yngre båtsmannen eller volontären måste vara konstant inriktad på att försvara sin sociala position och sin plats i gruppen. Händelserna må inte alltid ha slutat med knivslagsmål eller grovt våld, men en sådan möjlighet låg alltid inom räckhåll och skänkte en laddning till varje steg och varje rörelse som de unga männen tog.

En liknande bråkighet fanns bland officerarna, men där blev den regelmässigt en del av ett rituellt hedersdrama. Att hedersdimensionen hos manskapet konsekvent förbisågs lämnade dem ensamma med sina hederskonflikter i avsaknad av ett rättsligt skydd. Våld och hot om våld omgärdade således manskapet från alla håll. Det utövades ovanifrån som en del i en sanktionerad verksamhet och som en lagstadgad disciplinering och inom manskapet i form av ett socialt spel där det fordrades att individen både tålde våld och själv kunde vara våldsam.

Våldet och maktutövningen

Vad betydde närvaron av våld för maktutövningen inom flottan? Vilken betydelse hade det att våldet hade skiftande funktioner när våldets verkan alltid utgjorde samma hot mot den egna kroppen? Våldet var en ständigt latent möjlighet. I varje händelse och i varje relation fanns

vålds användning som en av flera möjliga strategier för de inblandade att tillgripa. Men möjligheterna var ojämnt fördelade: för personer högt upp i hierarkin var de långt fler än för personer längre ned. Att som kapten Petter Thijssen kalla båtsmännens konflikter ”slagsmål i fyllan” var ett sätt att markera att båtsmännens vålds användning var begränsad. De skulle finna sig i att utsättas för våldet men fick inte utöva det. Deras slagsmål kunde därför i officerarnas ögon aldrig innehålla element av manlighet och ära utan måste alltid anses vara ett slags misstag och till exempel ha brutit ut för att de inblandade var berusade, inte för att deras hederskänsla krävde det.

För manskapet blev graden av våld betydelsefull eftersom den mättes med den egna kroppen. Olika sår, blånader och skador framhölls av manskapet som viktiga vittnesmål om våldets art. Officerarna verkade ha en delvis annorlunda uppfattning. Som utövare av våld såg de istället på våldshandlingen som något som skulle granskas och värderas med hänsyn till våldsutövarens sinnelag. Graden av våld kunde i sammanhanget ha betydelse, men den kunde också vara ointressant. Ett slag med handflatan utdelat i vrede och i fel situation kunde enligt deras måttstock vara betydligt allvarligare än ett dussin slag med daggen utdelade på ett korrekt sätt.

Ytterligare ett sätt att betrakta våldsmålen i amiralitetsrätten är att se dem som en del i den diskussion om våld och våldets gränser som fördes i 1600-talets samhälle.⁶⁷ Den strid om våldets betydelse som de överordnade och underordnade förde inom flottan speglade den förändrade syn på våld som blev följden av statens monopolisering på alla handlingar som inbegrep fysiskt tvång. Att överheten definierade gränserna för hur tvånget skulle praktiseras men var mindre bekymrad över dess fysiska konsekvenser var i sig en maktstrategi: de överordnade underkände somliga tolkningar och upphöjde andra till norm. De underordnade hade inte makten att definiera orättfärdigt våld och när de försökte göra det genom att vittna med sin kropp godkände de överordnade inte argumenten. Till sist återstod för dem bara möjligheten att föra fram sina klagomål på maktens språk, genom att hävda att officeren straffat i affekt.

Det är lätt att tänka sig att våldets vanlighet gjorde människor avtrubbade, men många vittnesmål i rätten tyder på motsatsen. Båtsmän i rätten erkänner sin rädsla för ett våldsamt straff, för våldsamma kamrater eller våldsamma befäl.⁶⁸ Kroppens utsatthet blev i dessa berätt-

telser ett viktigt motiv till det egna handlandet. Frukten för smärta och lidande, för svåra skador eller döden var allestädes närvarande i de underlydandes agerande. Det är mot den bakgrunden som amiralitetens befogenheter att utöva våld längs hela skalan – från att dela ut ett par rapp med käppen till att döma någon till döden – ska ses. Dessa befogenheter gjorde maktutövningen och förhandlingarna om maktutövningens utrymme till en mycket ojämlig process. Samtidigt var "amiralitetet" ingen enhet. Det bestod av officerare som själva lydde under åtminstone delvis samma lagar som manskapet. De utövade således inte sin makt utifrån eller ovanifrån utan inifrån.

Lydnad och hörsamhet, förtroende och tillit

Uppkomsten av en medveten disciplinering av soldater med hjälp av exercis, drill och krigsrätter brukar placeras i slutet av 1500-talet och tillskrivas "den militära revolutionen". Oavsett om man bekänner sig till idén om en militär revolution eller om man kritiserar den hade den militära organisationen på 1600-talet hunnit få en fast form, med tillhörande lagstiftning, krigsrätter och bestraffning. Där fanns idéer om disciplin och hur den bäst skulle upprätthållas. Lydnadsplikten genomsyrade de sociala relationerna mellan människor i hela det tidigmoderna samhället och betonades ofta i överhetens retorik. Lydnad kunde användas för att markera social status, för att signalera vänskap, förtroende eller lojalitet. Detta lydnadsideal förutsatte att lydnaden var personlig. Det fanns ingen lydnad utanför den sociala relationen.

Inom den militära organisationen hade ett lite annorlunda lydnadsideal börjat växa fram som ignorerade det personliga och istället betonade det operativa och absoluta. I flottan var lydnadsplikten strängt formulerad. Det ansågs i praktiken viktigare att lyda order än att göra rätt. Medan underlydande befäl och manskap i armén hade rätt att vägra lyda order som de misstänkte grundade sig på felaktiga beslut, saknades en sådan rätt i flottan.⁶⁹ Dessa hårdare lydnadskrav är troligen en konsekvens av att sjömän och underbefäl oftare än soldater tvingades fatta beslut på egen hand. Vittnesmål ur rättsmaterialet visar därtill att det förekom att officerare rådgjorde med andra kring sina beslut och ibland kallade upp hela besättningen på däck.⁷⁰ I ett skarpt läge fick det dock inte finnas oklarheter om vem som hade sista ordet.

Lydnad, hörsamhet och skötsamhet i sjöartiklarna

I sjöartiklarna framställdes lydnaden som det kitt som höll ihop organisationen. I 1685 års version motsvarades de lydnadsrelaterade påbuden och förseelserna av 40 artiklar, varav 13 var samlade under rubriken ”Om konungens makt och höga välde, samt andra högre och nedrigare officerares respekt, auktoritet och kommando, såsom ock de gemenas lydnad och allmänna påbuds förkunnande” och de övriga utspridda i lagsamlingen.⁷¹ De underordnades lydnad, skriver Magnus Perlestam i *Lydnad i karolinernas tid*, var ”kraftigt betonad i den militära jurisdiktionen” och framskrevs som en mekanisk, opersonlig form av lydnad i den meningen att soldaten skulle lyda sin överordnade, oavsett vem den överordnade var.⁷² Perlestam understryker att lydnadsplikten inte ska blandas ihop med kadaverdisciplin.⁷³ I praktiken var det inte den mekaniska lydnaden utan en patriarkalisk patron–klient-relation som reglerade förhållandet mellan befäl och manskap.⁷⁴ Det förekom dock tecken på slitningar mellan olika lydnadsideal. I konflikten mellan Johan Wass och Jonas Palmqvist menade rätten att Johan Wass borde ha följt Jonas Palmqvists order och lämnat ifrån sig värjan oavsett om Palmqvist hade rätt eller ej i att det var förbjudet att bära den på vakt. Johan Wass underkände dock Palmqvists rätt att ge order överhuvudtaget, på personliga grunder då han ansåg ”sig vara så god som konstapeln efter han haver tjänat förr för fänrik.”⁷⁵

Vid sidan om lydnadsplikten fanns det ett tydligt skötsamhetsideal. 1644 skulle flottans underlydande hålla god ordning och inte föra oväsen eller skräpa ned.⁷⁶ Ingen fick vara så berusad att han inte kunde sköta sin tjänst.⁷⁷ Varvsfolket skulle vara flitiga och skeppsbyggmästaren ha ”god och noga uppsikt” över arbetet.⁷⁸ 1685 hade all form av orenligt leverne förbjudits.⁷⁹

Skötsamhetsidealet är dock tämligen frånvarande i rättsmaterialet. Det finns överhuvudtaget inga fall där någon enbart anklagas för olovlig försäljning eller för att sitta och dricka på arbetstid. I många av målen framkommer att de inblandade var berusade, men det var mycket sällan som berusning utgjorde en egen anklagelsepunkt eller överhuvudtaget spelade in i utfallet i rätten.⁸⁰ Efter de förnyade sjöartiklarna 1685 behandlade rätten också 29 sedlighetsbrott, men i samtliga fall hade ärendet hamnat i rätten eftersom olovlig sexuell samvaro hade resulterat i en graviditet.⁸¹ Lagtexten utnyttjades alltså inte som en förevändning för en oförsonlig jakt på personer som bröt mot idealet.

Att lag och rättspraxis skiljer sig åt är förvisso inget nytt och under större delen av 1600-talet spelade praxis en stor roll för rättens tillämpning av lagtexten. Under Karl XI:s tid vid makten tvingades domstolarna bli alltmer restriktiva med sina tolkningar och alltmer trogna lagens bokstav. Detta inverkade tydligt även på amiralitetsrättens arbete, men fortfarande fanns en mängd förseelser som behandlades i sjöartiklarna men aldrig togs upp i rätten. Om makten enbart betraktas som en repressiv kraft som med våld, straff och hot tvingar sina underlydande till underkastelse ses sådant som luckor i maktutövningen. Men om makten istället ses som en samling strategier som kan vara antingen repressiva eller produktiva kan detta glapp mellan lag och praxis, mellan teori och verklighet, betraktas på ett annat sätt. Sjöartiklarna fungerade som en norm snarare än en lag. Det torde ganska snart ha stått klart för de underlydande att alla förseelser som räknades upp inte bestraffades. Somliga förseelser undgick straff helt, andra bestraffades ibland av särskilt nitiska befäl och endast ett fåtal bestraffades undantagslöst om de blev upptäckta. Beroende på situation och person kunde flottan ibland ha överseende med vissa avvikelser från normen för att sedan börja bestraffa dem om förutsättningarna ändrades.⁸²

Att använda sjöartiklarna som en norm istället för en lag gav det styrande skiktet i flottan möjlighet att hantera den resursbrist som ibland förhindrade en effektiv styrning och istället vända den till en fördel. Osäkerheten kring vilka regler som gällde skapade i bästa fall skötsamhet och lydnad i sig själv. För att en sådan strategi ska fungera kan dock fruktan för eventuella straff inte vara det avgörande skälet till att människor försöker rätta sitt beteende efter normen. Normernas ideal måste framstå som åtråvärda i sig själva, också för de underlydande i organisationen. De egenskaper som lyftes fram i sjöartiklarna ingick i ett system för befordran och hierarkisering. Detta system var generöst i två avseenden: även den som stod längst ned i hierarkin hade möjligheter att avancera, och flottan var en organisation som mer än andra präglades av ett meritokratiskt duglighetstänkande snarare än av idéer om börd och bakgrund. Att nästan vem som helst som visade sig duglig, någorlunda nykter och skötsam kunde erövra en befälsposition gjorde även de lägst rankade individerna benägna att ta systemet i försvar.

Befordra och belöna

Inslaget av människor med adlig bakgrund var relativt litet i flottan, även bland de höga officerarna. Det var egentligen bara bland flaggmännen som en adelstitel verkligen var en fördel, men det fanns undantag också i det högsta skiktet. Johan Olofsson Berg blev till exempel befordrad till amiral innan han adlades (med namnet Bergenstierna) och han hann aldrig introduceras på Riddarhuset. Åtminstone i teorin kunde vem som helst klättra högt upp i flottans befälshierarki. En duglig båtsman kunde uppnå en position som befaren och därigenom få högre lön, utses till kvartersmästare och få högre status än det övriga manskapet. I sjöartiklarna 1685 står uttryckligen att den duktige sjömannen ska belönas på de försumligas bekostnad:

Förespår man någon synnerlig snäll- och förfarenhet hos någon officerare eller gemen, som igenom idkesamhet och flit uti sjöfarten, seglationen, tackling, skeppsbyggning, bestyckning, och vad till skeppsväsendet hör, sig god kunskap haver förskaffat, då skall den sammans lön bliva förbättrat, och sådan förökning tages av de böter vilka andra för försummelse utlagt och av andra besparingar, börandes de försumliga med laga dom efter sakernas beskaffenhet anses.⁸³

I rättens protokoll finns exempel på konkreta belöningar för utfört arbete. Major Johan Klerck berättade att han 1676 gett pengar till en soldat för hans ”snällhet att kliva uti tacklen och göra ett och annat på skeppet som en båtsman”.⁸⁴ Till detta kom ett mer subtilt belönings-system. I en miljö som flottans, som präglades starkt av våld, hårt arbete och stora risker, blev tecken på uppskattning, förtroende och tillit en uppmuntran för den som var hörsam, duglig och redlig. Praktiskt taget allting kunde införlivas i ett bestraffnings- eller belöningsssystem: blickar, uppmuntran, uppskattning, uppmärksamhet eller tecken på lojalitet och förtrolighet.⁸⁵

Förtroende och tillit

Ombord på skeppet gjorde det trånga utrymmet och utsattheten på havet att hela besättningen utvecklade en form av gemensam solidaritet. En kollektivism som verkade oberoende av hierarkin.⁸⁶ Befäl och manskap kunde uttrycka ömsesidigt förtroende, och duglighet värde-

rades högt oavsett vem som besatt den. I materialet förekommer flera exempel på hur befälen använt sig av – och litat på – de underordnades omdöme. Kapten Rosenberg, som var ombord på *Kronan* när hon förolyckades, förklarade att en båtsman strax innan skeppet kantrade hade sagt: ”Om vi icke taga neder seglen, så är vi rätt nu om halsen allihopa”, vilket togs som ett bevis på att *Kronan* fört för mycket segel i den hårda vinden.⁸⁷ Amirallöjtnanten Gustav Sparre på *Draken* berättade att skeppet i slaget blev så sönderskjutet att han misstänkte att det riskerade att sjunka. Med danska och holländska skepp i närheten blev situationen till sist akut.

Och när fienden hann upp mig kallade jag upp både officerare och gemena, gåendes till råds med dem vad man i en sådan yttersta nöd skulle sig företaga? Då tyckte de bäst, särdeles en gemen båtsman, vars namn jag icke minns, att hålla på en sandgrund som låg ett stycke där ifrån, vilket jag också gjorde och blev där över natten.⁸⁸

Båtsmännens vittnesmål var också betydelsefulla när ett skepp hade förolyckats. När skeppet *S:t Thomas* hade förlit utanför Bornholm fick manskapet detaljerade frågor om hur läck skeppet hade varit vid avresan från Karlskrona, hur mycket de hade pumpat och vilka åtgärder besättningen hade vidtagit för att hålla skeppet flytande. Båtsmannen Casper Mitsloff berättade att

enär de kommo i sjön, blev en sådan hiskelig storm, och de pumpade och baljade hela natten, men kunde intet hjälpa, sökte ock väl i rummet med lanternor, bröto upp brädorna, men funne ändå inte läckan, utan enär vattnet tog överhanden måste löjtnanten låta om morgonen stå an till Bornholm.⁸⁹

Löjtnanten som hade haft befälet friades från alla anklagelser och båtsmännens vittnesmål användes för att konstatera att löjtnanten ”haver använt all möjlig flit, brukat god sjömanskap, och som en rätt officerare sig förhållit”.⁹⁰

När konvojskeppet *Phoenix* tvingades söka nödhavn i England under en resa från Frankrike eftersom hon tog in för mycket vatten efterfrågades likaså vittnesmål från både officerare och besättning.⁹¹

Manskapets omdömen användes också för att bedöma befälhavarnas uppträdande. I rättegången mot Jonas Palmqvist vittnade manskapet

om att de hade uppskattat sin kapten och litat på honom eftersom han ”alltid vist sig bekymmersam om deras välfärd och om dem uti alla farligheter encourgerat [sic] och hållit vid gott mod”.⁹² När löjtnanten Olof Helleberg anklagades för sedlighetsbrott intygade hans manskap, fem volontärer och en båtsman, att de ”aldrig av honom annat förnummet än att han sig som en redlig och stilla man komporterat”.⁹³

En konflikt mellan löjtnanterna Erik Ribbing och Philip Probst föranledde besättningen på skeppet *Amarant* att skriva en attest om Erik Ribbings uppträdande ombord. De förklarade att Erik Ribbing förhållit sig som en ”ärlig Kronans tjänare ägnar och bör”, medan löjtnant Probst däremot ”löjtnant Ribbing i allting förtret tillfogat”.⁹⁴ Därefter beskrivs de bägge löjtnanternas agerande vid ett tillfälle då de skulle dela ut tobakspengar till folket. Löjtnant Probst hade behållit tobakspengarna för sig själv.

Då kom folket upp till honom på skansen, och begärde de penningar av löjtnant Philip. Då tog löjtnant Philip upp 36 öre och kastade dem på nakterhuset, och sade ”det är en hundsfott [och en] skälm som säger det är mera än 36 öre mynt”. Då sade löjtnant Ribbing till löjtnant Philip: ”skall intet folket hava de penningar som föllo för båten som vi bärgat?” Då svarade Philip ”de hava fått en [försvunnet ord ev. Riksdaler]. I, din hundsfott, din hundsfott, kommer det dig vid, och får jag din hundsfott, och din skälm och bärnhyttare [fuskare] i land, jag skall så bastonera dig och prygla din hundsfott och din skälm” och rev sig i håret och slog i stora lädret, ”i land din hundsfott och din skälm, jag skall så piska dig din hund och skälm när jag får dig i land”. Då svarade löjtnanten Ribbing: ”Riv intet ditt hår, det haver intet ont gjort.”⁹⁵

Kontrasten mellan de bägge löjtnanterna är slående. Philip Probst beskrivs som en ständig källa till irritation. Han hade försökt behålla folkets pengar för sig själv och därefter hade han uppträtt hånfullt och spydigt när manskapet krävde att få dem. Till löjtnant Ribbing yttrade han sig i en ström av förolämpningar och svordomar som han underströk med provocerande gester som att dra sig i håret och hotfullt slå mot honom. Löjtnant Ribbing tog däremot folket i försvar och besvarade Probsts förolämpningar lugnt, behärskat och dessutom slagfärdigt.

Manskapets omdömen om hur skeppet hanterades och hur office-

rarna betedde sig togs på allvar, men de kunde också ifrågasättas. När båtsmannen Johan Dragg från konvojskeppet *Phoenix* 1692 förhöordes om läckan i skrovet berättade han att skeppet mycket riktigt blivit ”läck uti Kanalen så att de måtte pumpa och balja ut vattnet 2 a 3 gånger uti glaset” men också att ”officerarna hade mer last inne än Konungens gods”.⁹⁶ Kaptenen från skeppet, Marcus Wernle, anklagade båtsmannen för att tala ”av avund, ty han någre gånger på resan fått hugg för någon sina förseelser”.⁹⁷ Trovärdigheten var med andra ord villkorad och det går att skönja ett mönster i när medlemmar av manskapet blev betrodda och när de blev mistrodda. Så länge deras vittnesmål understödde den hierarkiska ordningen ombord och bekräftade officerarnas påståenden betraktades de som mycket trovärdiga. Men där manskapet motsade officerarna eller gav vittnesmål som var till deras nackdel ifrågasattes deras trovärdighet nästan alltid. Att vara trovärdig och att vara lojal med de överordnade blev därmed samma sak.

Till viss del var detta en konsekvens av det tidigmoderna samhällets hederskultur. Historiker som Erling Sandmo har visat att uppfattningar om trovärdighet och sanning har varierat över tid och att trovärdigheten i ett förmodernt samhälle berodde på vem som uttryckte sig, inte vad som uttrycktes. En ärlig person med högt socialt anseende kunde per definition inte ljuga.⁹⁸ Om ord stod mot ord var det de inblandade individernas sociala anseende som avgjorde vem som talade sanning och vem som ljög. I amiralitetsrätten betydde det att en officer alltid hade tolkningsföreträdare före en båtsman, bösseskytt eller volontär. En underordnad som bekräftade de överordnades utsagor fick rykte om sig att vara pålitlig och förtjäna maktens förtroende. En som motsade makten riskerade sitt anseende och att förlora sina överordnades förtroende.

Omsorg och rättvisa

Att visa omsorg om sina underlydandes välfärd fungerade också som en maktstrategi. I manskapets omdömen om de båda löjtnanterna Philip Probst och Erik Ribbing var det Philip Probsts brist på ärlighet och omsorg som utgjorde huvudtemat och användes för att misskreditera honom som officer. Manskapets önskan att officerarna skulle visa omsorg om deras välfärd återkom i amiralitetsrättens protokoll och kontrasterades mot bilden av den våldsamme och oansvarige officeren.

I september 1685 anklagades skepparen Lars Bengtsson av volontären Bengt Örnflykt för att ha orsakat båtsmannen Per Toppläntas död. Enligt volontären hade Topplänta arbetat på röstbänken utanför relingen när skepparen, som varit missnöjd med hans arbete, svurit åt honom, sparkat honom och slutligen knuffat ned honom i vattnet, där han drunknat. Skepparen nekade och hävdade att han ”varken svurit eller sparkat, utan bett honom med goda ord gå ifrån, efter han såg honom intet gagn göra kunnat och vara drucken”.^{99a} Rätten frågade skepparen varför han hade kommenderat ”en drucken karl till att arbeta utom bord” och skepparen förklarade att båtsmannen frivilligt tagit sig an arbetet.^{99b} Besättningen ombord kom till skepparens försvar och intygade att han ”hava varit en stilla karl, som alltid fört sitt anförtrodde kommando väl”.¹⁰⁰

I dessa omdömen utkristalliserade sig ett officersideal som delvis motverkade den våldsanvändning som beskrevs i föregående avsnitt. Manskaptet tycks ha förväntat sig officerare som sörjde för deras välfärd, uppmuntrade dem och föregick med gott exempel. Officerarna kunde vinna manskaptets lojalitet genom att uppträda rättvist och visa dem omsorg.

Spelet kring rättvisa och omsorg var i sin tur sammankopplat med synen på heder och ära. Att underkasta sig viljan hos en god och rättvis officer betraktades som hedrande och innebar ingen statusförlust för den underlydande parten. Att underkasta sig en officer som var orättvis, lynnig, brutal, elak eller inkompetent kunde däremot uppfattas som djupt förnedrande. Officerens förmåga till auktoritet var alltså beroende av hur han uppförde sig, både som militärt befäl och som man och människa i allmänhet. Hans rykte som en ärlig man kunde legitimera maktordningen, medan hans vanrykte i samma utsträckning kunde bryta sönder den.

Möjligheten till våldsanvändning och bestraffning får här en motbild i vad som skulle kunna kallas ett omsorgsgivande husbondeideal. En officer förväntades vara mild, rättvis, uppmuntrande och uppmärksam och ta ansvar för sitt manskap och visa dem tillräta i arbetet. Intrycket av husbondeidealets genomslagskraft förstärks ytterligare av att det vanligaste klagomålet mot officerare var att de var dåliga hushållare, att de försnillade manskaptets kost eller lön eller använde kronans medel för privata syften.¹⁰¹

Lydnad och maktutövning

De ideal för hur de överordnade skulle bete sig som framkom i manskapets vittnesmål stod i viss mån i konflikt med den omfattande rätt att bestraffa som beskrevs i föregående avsnitt. Gränsen mellan rättfärdig tuktan och onödigt brutalitet var omdiskuterad i 1600-talets samhälle. Tyrannen, den självtillräcklige härskaren som straffar blint och i affekt, användes som ett varnande exempel, både i politiken och i vardagslivet.¹⁰² Officeraren fick här ett slags dubbla roller. Å ena sidan var han i egenskap av amiralitetets representant skyldig att straffa, tukta och driva igenom en önskad ordning. Å andra sidan skulle han som officer vara mild, rättvis och omsorgsgivande för att vinna manskapets respekt. Ju högre upp i hierarkin en officer befann sig, desto större utrymme hade han att vara försonande och resonlig; hans position garanterade att han ändå fick tillräckligt med respekt. Ju längre ned i hierarkin desto hårdare tvingades han uppträda.

Att ordna plats, rum och tid

Förutom de olika idealen om uppförande användes också den fysiska arbetsmiljön i ett disciplinerande syfte. Genom att disponera arbetet kunde flottan styra de underlydandes beteende med betydligt större säkerhet än genom att bruka våld och kräva lydnad.

För Foucault var den fysiska miljön central och han ägnar rumslig indelning och övervakning stort utrymme i *Övervakning och straff*.¹⁰³ Den rumsliga indelningen är enligt Foucault en metod för att styra människors kroppar, både genom att de tvingas att på bestämda tider flytta sig från en plats till en annan och utföra vissa handlingar och genom att det fysiska rummet används som en arena för bevakning, bokföring och kontroll. Enbart vetskapen om att de granskas gör att människor justerar sitt beteende för att inte riskera repressalier. Foucault utvecklar sin idé om den granskande blicken i sin redogörelse för Benthams panoptikon, det tänkta mönsterfångelse där fångarna ständigt kunde utsättas för övervakarens blick, utan att själva kunna se övervakaren eller ens veta om han fanns där.¹⁰⁴ Beskrivningen av panoptikon är på sätt och vis beskrivningen av en extremt ojämlig maktrelation där den ena parten kan utöva oinskränkt kontroll. Flottan var inget panoptikon, men den granskande blicken fanns där. Män-

niskors kroppar iaktogs och bedömdes, framför allt av en ständigt vakande överhet, men underlydande granskade också varandra och tjänstgjorde som överhetens ögon och öron. I det följande diskuteras vilken betydelse platsen, det sociala rummet och mätandet av tiden fick för flottans förmåga till granskning och kontroll.

Platsen och det sociala rummet

Den fysiska miljön i flottan inverkade på disciplineringen på flera sätt. Till att börja med var den ett försök att separera platsen där arbetet ägde rum från platsen där arbetsfolket sov och tillbringade sin fritid. Varvet avskildes från yttervärlden med portar, murar och bevakade broar. Innanför porten pågick arbetet, utanför pågick det egna, privata livet. Arbetet delades därefter upp genom att olika sysslor knöts till olika platser. På ett ställe sågade timmermännen upp virke och på ett annat smidde spiksmeden spik. På samma sätt hölls olika grupper isär. Repslagarna arbetade på repslagarbanan, segelsömmarna i segelmakarboden och vakten i vaktkurerna. Ombord på skeppet var en uppdelning mellan platsen för arbete, sömn och ledig tid av naturliga skäl svårare, men åtminstone försökte amiralitetet och officerare skapa ett avstånd mellan skepp och hushåll och mellan militärt och civilt genom att upprätta regler för uppförande och för vem som fick komma ombord.

Platsen var också en del av ett socialt rum. Alla hade inte tillträde överallt och systemet för att upprätthålla gränserna mellan tillåtna och förbjudna områden var reglerat i detalj. Vaktposter fanns utsatta vid alla viktiga broförbindelser, portar, verkstäder, materialbodar, magasin och skepp och den som ville komma in på ett visst område frågades ut om sitt ärende. Ombord på skeppet var kajutan och akterdäcket reserverade för befälen medan fördäcket (området från stormasten och förut) var manskapets område. Rättsprotokollen ger en bild av hur människor rörde sig i förhållande till platser och sociala rum. Genom att notera vilka platser som nämns ofta och vilka som lyser med sin frånvaro har jag undersökt vems sociala rum som dominerar i rättsprotokollen och vilka platser som utgjorde konfliktzoner och därmed fick en särskild betydelse för maktutövningen.

Varvet

Både varvet i Stockholm och varvet i Karlskrona var placerade på öar: Skeppsholmen i Stockholm och Trossö och Lindholmen i Karlskrona. Det betydde att det var möjligt att kontrollera alla människor som rörde sig till och från varvsanläggningen. Broförbindelserna var välbevakade och varvsområdet på Trossö i Karlskrona stängdes varje kväll med en port. De olika byggnaderna på varvsområdet, som smedjan, artilleriboden, tackelboden, målarkammaren och paradshuset var välkända platser och både de anklagade och rättsens ledamöter visste exakt var de låg. Genom att de anklagade beskrev hur de rört sig i förhållande till dem kunde rätten skaffa sig överblick över ett händelseförlopp.

I protokollen framstår huvudvarvet som navet i flottans värld. Ofta kallas det bara ”holmen” eller helt enkelt ”här”. Den plats inom varvsområdet som nämndes överlägset flest gånger i vittnesmålen var corps de gardet, vaktstugorna. Där utspelade sig en stor del av konflikterna mellan manskap och underofficerare och det var på många sätt ett laddat socialt rum. Den andra stora samlingsplatsen på varvet var provianthusen, dit de anställda gick för att hämta ut sin kost. De figurerar ofta i protokollen, i huvudsak som en plats som manskapet varit på väg till eller just kommit ifrån men ibland också som ett centrum för oro och konflikter. Slutligen återkommer åtskilliga förvaringsutrymmen eftersom de innehöll stöldbegärligt gods och ofta nämndes i samband med stöldmål.¹⁰⁵

Platserna berättar om vad som ägt rum där och om de människor som rörde sig i närheten, och det är därför intressant att lägga märke till vilka platser som *inte* nämndes. Hantverkarnas verkstäder nämndes ganska sällan och de ställen där den mesta och tyngsta delen av arbetet på varvet ägde rum, som skeppsbyggena, repslagarbanan, mastkranen och dockorna, finns knappt med alls. Av någon anledning var det vakten, inte varvsfolket, som var i blickfånget för amiralitetsrättens intresse. Som konfliktbenägen och stöldbena fick vakten stort utrymme i rättsens protokoll. Men vakten rörde sig också på förutsägbara platser och tycktes sällan ha beblandat sig med varvsfolk eller hamnade åtminstone inte i konflikt med dem.¹⁰⁶

Corps de gardet – ett rum för konflikter

Vaktstugorna på varvet utmärkte sig som platser där det ägde rum ovanligt många konflikter. Det fanns flera vaktstugor på varvet, vanligtvis en stor och ett par små. På Skeppsholmen låg den stora vaktstugan i anslutning till brofästet på Skeppsholmen. I Karlskrona låg en vaktstuga på Lindholmen och en annan på varvsområdet på Trossö. I stugorna fanns en eldstad, platser att sitta på, ett avskilt utrymme för underbefälet samt en arrest. Det var i vaktstugan båtsmannen Nils Tullnär bröt sönder löjtnant Arvid Litens käpp i januari 1673 och det var där volontären Wilhelm Mertz råkade i konflikt med Lars Fisk 1685. Vid sidan om dessa fall finns en rad ytterligare exempel på disciplin-konflikter och slagsmål med vaktstugan som scen.¹⁰⁷

Det fanns flera orsaker till att många konflikter utspelade sig i corps de gardet. För det första fanns det människor i vaktstugan dygnet runt. Där rörde sig volontärer, vintervaktsbåtsmän, skeppsgossar och roddare – män med olika uppgifter, olika social status och i olika åldrar. Några var i tjänst, andra var där för att fördriva tiden. Både manskap och underbefäl gick dit för att tända sin pipa, spela kort, värma sig vid elden eller umgås en stund. Det tycks inte ha förekommit alkohol i själva vaktstugan, däremot hände det att människor var berusade när de vistades där. Antingen hade vakterna druckit innan de kom dit eller så höll vakter och befäl tyst inför rätten om att de drack i vaktstugan. Själva stugan stod under befäl av den vakthavande underofficeren, ibland en skeppare men vanligtvis en konstapel. Högre officerare var bara i vaktstugan i undantagsfall och då i särskilda ärenden. Kvinnor tycks inte ha haft tillträde till vaktstugan, vilket gjorde den till en mer manligt sluten värld än till exempel örlogsskeppet eller det övriga varvet. Som en samlingsplats för män i det nedre eller mellersta skiktet av flottans hierarki blev corps de gardet därmed en arena för de individer vilkas kamp om status och manlighet var som mest påtaglig och våldsam. Därtill medförde vaktstugans användning att den blev ett gränsland mellan arbete och fritid där hierarkier luckrades upp och rätten att utöva makt ifrågasattes, vilket förvärrade eventuella spänningar.

En annan orsak till att corps de gardet ofta nämns i protokollen är att vaktstugorna var intressanta för amiralitetet att bevaka. Eftersom vaktstugorna var det rum varifrån flottans kontroll över varvet, verkstäderna, bodarna och skeppen utgick måste varje konflikt som utspelades där ha uppfattas som ett hot mot ordningen och därför snabbt blivit

anmäld till rätten. Detaljer i steg, ord och gester granskades noggrant för att problem i maktutövningen skulle upptäckas och stävjas. Det unika var i så fall inte att vaktstugorna rymde en särskilt skör balans, utan att den sköra balansen var bättre bevakad där än på andra ställen.

Proviantmästarens hus och det dagliga brödet

Även provianthuset framstår i protokollen som en plats med förmåga att skapa konflikter. Hösten 1685 bestämde till exempel amiralitetsrätten i Karlskrona att två officerare alltid skulle vara i närheten när kosten delades ut ”på det proviantmästaren varken i sitt ämbete överfalles eller hindras måtte”.¹⁰⁸ Arrangemanget tillkom på förekommen anledning. Kommendör Erik Boy hade vittnat om att det i magasinet när kosten delades ut var ”av en stor myckenhet, sådant sorl att ingen kunde höra vad den ena eller andra talte” och trots att både kommendören och proviantmästaren bad folket att styra sig och ”icke så alla instorma, trängde de sig ändå hopetals där in i boden”.¹⁰⁹

För provianthanteringen ansvarade proviantmästaren, och provianten som skaffades fram åt arbetsfolket var ett resultat av ett nära samarbete med borgerskapet. Tillagning och leveranser skedde enligt ackord, vilket främjade en växande flora av olagliga upphandlingar och olaglig försäljning.¹¹⁰ En stor del av proviantmästarens tid gick åt till att förhandla med borgerskapet samt driva in varor som av olika skäl inte levererats.¹¹¹ Varorna skulle sedan distribueras till skeppen och till arbetsfolket. Att gå och hämta kost ur amiralitetets förråd var en del av rotmästarnas dagliga rutin. Avslöjande i protokollen är hur omedelbar kontakten var mellan den ansvarige proviantmästaren och manskapet som kom för att hämta ut kosten. Ofta fanns proviantmästaren på plats vid kostutdelningen och när det saknades kost kunde han skriva ut sedlar och skicka manskapet att själva kräva ut bröd från flottans leverantörer.¹¹² Det är kanske inte så förvånande att kothanteringen snabbt kunde generera infekterade konflikter och att rummet för kostutdelningen därför blev föremål för särskilda kontrollåtgärder. Kostens förmåga att bli en katalysator för missnöje, klagomål och protester diskuteras utförligare i kapitel 5.¹¹³

Skeppet

Verksamheten ombord på skeppen utgjorde en stor del av flottans sys-selsättning. Örlogsfartyget var konstruerat för att upprätthålla en social ordning och delades in i avgränsade rum som hörde ihop med vars och ens plats i hierarkin.¹¹⁴ Ju högre upp i hierarkin man var desto mer utrymme hade man till sitt förfogande. Högsta befälet ombord disponerade över kajutan, en egen hytt och akterdäcket; de vanliga medlemmarna av besättningen trängde ihop sig mellan kanonerna på batteridäck. På ett stort skepp hade även de övriga officerarna egna hytter, på ett mindre samsades de i kajutan.¹¹⁵ Många av rummen ombord hade tydligt upprättade gränser som den enskilda måste ha tillåtelse att passera. Kajutan var en sådan plats, kabyssen och arkliet [vapenför-rådet] var andra.

I amiralitetsrättens material är kajutan den plats ombord som nämns flest gånger, följt av det allmänna och oprecisa "däcket" och sist "hålrummet". De platser där manskapet bör ha uppehållit sig och arbetat förekommer däremot ytterst sällan i beskrivningar och berättelser. Riggarbete, som är en dominerande syssla ombord på ett segelfartyg, förekommer till exempel endast två gånger.¹¹⁶ Av detta drar jag slutsatsen att det till stor del var ur officerens synvinkel som skeppet beskrevs inför rätten, även i de fall där manskapet gav viktiga vittnesmål. Verksamheten ombord betraktades från däcket och kajutan, inte från rigg, kanondäck och skansar. Skeppsarbete var endast intressant när en officer måste redogöra för händelseförloppet innan en olycka ägt rum, till exempel genom att beskriva hur besättningen försökt täta läckor i hålrummet. Blicken i materialet är således enkelriktad.

Ombord var det annorlunda. På ett skeppsdäck fanns det få platser varifrån någon kunde iakttä andra utan att själv bli iakttagen. Där Foucaults panoptikon byggde på den osynliga allvetande granskaren byggde kontrollen ombord på en kollektiv blick. Beteendet mättes och bedömdes efter vilken effekt det hade för skeppet och för kamraternas överlevnad. Den kollektiva blicken fick konsekvenser för disciplineringen ombord, vilket också märks i amiralitetsrättens material: en majoritet av alla fall kom från varvet. En förklaring kan vara att anmälningsfrekvensen på varvet var högre eftersom amiralitetsrätten befann sig i direkt anslutning till det, medan officerarna försökte klara upp problem på egen hand ombord. Men att det finns färre disciplinfall, färre stölder och färre konflikter på skepp till havs än på varvet i

amiralitetsrättens protokoll kan också bero på att det ombord faktiskt förekom färre disciplinproblem, stölder och konflikter. Den kollektiva blicken och det hårt kontrollerade rummet lade hämsko på alla oroligheter till dess att skeppet var tryggt i hamn.¹¹⁷

Vem fick komma ombord?

Det tas ibland lite slentrianmässigt för givet att skeppet var en manlig värld och att den militära ordningen utestängde alla människor som inte hörde till flottan. Men snarare verkar flottans skepp emellanåt ha tjänstgjort som transportmedel för både människor och gods längs rikets kuster och över Östersjöns vatten. När löjtnant Olof Helleberg anklagades för att ha haft olovligt sexuellt umgänge med Annika Hansdotter i kajutan ombord på katten *Lejonet* förklarade han till exempel sin oskuld för rätten med att det i kajutan ”var en hop kvinnfolk och barn, där det omöjliga kunde ske”.¹¹⁸ Det framkommer inte av fallet vad det var för kvinnor och barn i kajutan, men deras närvaro ger onekligen en annan bild av ordningen ombord på flottans skepp än den gängse.

Befälhavarna verkar ibland ha använt skeppen som en tillfällig privatbostad. De inredde kajutan med sina egna möbler och bjöd dit familjemedlemmar.¹¹⁹

Skeppet var således ett vapen, ett transportmedel, ett hem, en statussymbol och en representant för Sveriges kungamakt på en och samma gång. Vem som fick komma ombord reglerades av vilken funktion skeppet hade för tillfället.

Kajutan

Kajutan var ett rum som symboliserade makt. Den kunde stängas och låsas så att obehöriga stängdes ute. Därmed tycks den också ha blivit ett rum som symboliserade oegentligheter – inte minst hade kajutan en sexuell laddning. Anklagelserna mot Olof Helleberg på *Lejonet* är bara ett exempel. Erik Hansson Husmans hustru Catharina Olofsdotter Möller anklagade von Rosenfeldt för att ha stängt och låst kajutedörren när han var ensam med henne på *Danska Fenix* 1673. I ett annat mål 1673 anklagades löjtnanten Jöns Humla för att ha spridit ut rykten om att kapten Efraim Wilhelmsson hade haft en gift mans hustru inne hos sig i kajutan ombord på skeppet *Örnen* och ”med henne haft umgänge”.¹²⁰

Det låsta rummet var ett misstänkt rum och kajutan verkar därmed sällan ha varit låst i praktiken. Båtsmannen Olof Börjesson Kortén, som ofta gick mellan kajutan och kabyn ombord på *Danska Fenix*, hade till exempel aldrig ”sett någon nyckel vara utur dörren tagen eller löjtnantens hustru allena inne hos kapten, utan så ofta som han är kommen i kajutan haver alltid varit fyra eller fem personer inne uti kajutan, så väl skeppsofficerare som kajutegäster”.¹²¹ Kajutans dörrar skulle vara öppna för att minimera misstänksamhet men också för att den makt kajutan representerade skulle vara synlig, inte dold.

Tiden

Oavsett om det utfördes på varvsområdet eller ombord på ett skepp organiserades arbetet framför allt av tiden. Detta skilde sig åtminstone delvis från hur arbete i övrigt organiserades i det tidigmoderna samhället. Det vanligaste arbetet var bondens, och det arbetet styrdes av väder, årstiden och ljuset. Somliga sysslor var rutinmässiga och återkommande, som mjölkning och utfodring av djuren, andra varierade över året. Arbetets resultat var det primära. Antingen var man färdig med en syssla eller så var man det inte. Arbetet i flottan styrdes naturligtvis också av väder, ljus och årstider, men därtill delades dygnet in i timmar och minuter. Ombord på skeppen bestämde skeppsklockan och vaktombytena rytmen, på varvet var det trumslagaren och mattiderna. För den som stod på vakt var det tiden som avgjorde när arbetet var färdigt. Även för den timmerman som arbetade med ett stort skeppsbygge kunde se skeppet ta form och så småningom sjösättas, betydde resultatet inte något mer än att han blev tillsagd att fortsätta med ungefär samma sysslor på ett annat skeppsbygge. För majoriteten av den svenska befolkningen var den här typen av organiserat lönearbete, där ett stort antal människor gjorde ungefär samma sak på bestämda tider och på en bestämd plats, något främmande. Tillsammans med gruvor och manufakturver var varven de första att ta arbetskraft i bruk på det här sättet och varvsarbetare och sjömän brukar betraktas som föregångare till industrisamhällets arbetarkollektiv.¹²²

Man ska förstås inte överdriva skillnaderna. Den klassiska dikotomin mellan ett jordbrukssamhälle, styrt av ett cykliskt tänkande och en uppgiftsorienterad tidsuppfattning, och industrisamhällets linjära, klockstyrda tidshets är problematisk, skriver historikern Henrik

Ågren.¹²³ Ofta präglas ett samhälle av både en cyklisk och en linjär tidsuppfattning samtidigt, och lika ofta som man faktiskt mätte tid i klockslag på bondgården, lika lite styrdes flottan enbart av klocktiden. Däremot var tiden ett sätt att mäta arbete och resultat och att kontrollera den stora arbetskraften.

Vakt på varvet

Den rutin som tydligast upprätthöll den vardagliga ordningen på varvet var vakthållningen. Vakten utgjordes av båtsmän och volontärer och dess främsta uppgift var att hindra obehöriga att röra sig inne på varvsområdet och på så vis förhindra spionage, oroligheter, stölder eller att folk fritt strövade omkring och störde arbetet. Vaktposterna inspekterades med jämna mellanrum av ett vakthavande befäl, vanligen en löjtnant eller en underofficer som gjorde fasta inspektionsrundor, antingen till fots eller i båt. När vakten såg ett befäl närma sig skulle han ropa för att intyga att han stod på sin post och att han inte satt och sov i vaktkuren. Om befälet fann att vaktposten var försvunnen från sin post eller att han sov anmälde han det till högvaktens kapten eller till gevaldigern, som i sin tur anmälde fallet till amiralitetsrätten. Vakthållningen reglerades genom artikel 104 i sjöartiklarna 1685.¹²⁴

Om en vakt försummade sin post kunde det leda till dödsstraff för den ansvarige officeren och till kölhalning för den gemene, men ingen av de anklagade under de fyra undersökningsåren dömdes till döden eller kölhalning. Istället var springa rå det vanligaste straffet för de försummelser som rörde vakthållning.

1703, när förseelserna som rörde vakthållningen var flest under mina undersökningsår, anklagades två eller tre båtsmän i veckan för att ha avvikit från sin post eller somnat på den. Att dessa anklagelser var så vanliga gör dem till intressanta utgångspunkter för en diskussion om synen på ordning, kontroll och gränsdragning.

Att avvika från sin post

Den 16 mars 1692 anklagades volontären Frans Hjul för att ha lämnat sin post vid västra varvsporten obevakad den 5 mars klockan fyra på eftermiddagen. Han upptäcktes av det vakthavande befälet, löjtnant Daniel Christophersson. Amiral Fredrik Evert Taube hade sett hän-

delsen och visste hur långt från posten volontären varit – ”ungefär en 3 piklängder [ca 15 meter]” – och att volontären kommit springande tillbaka ”sedan bemålte löjtnant ropat på honom två eller tre gånger”.¹²⁵

Detaljerna i detta exempel är typiska för hur avvikande oftast refererades i rätten. Sammanlagt under de fyra undersökningsåren anklagades 65 individer för att ha lämnat sin vaktpost utan giltigt skäl. Datum, klockslag, vakthavande befäl och platsen för vaktposten rapporterades regelmässigt vid de flesta av dessa fall. Det vakthavande befälet berättade vad han hade sett och den anklagade vakten gavs en möjlighet att antingen avvisa eller acceptera befälets berättelse. En ovanlig detalj i ovanstående fall är att vittnet, amiral Taube, också nämnde avståndet mellan den avvikande vakten och vaktstället. Volontären Frans Hjul hade uppenbarligen inte varit längre bort än att han både såg och hörde löjtnanten som kom för att kontrollera honom. Vi vet inte om det var till Frans Hjuls fördel eftersom fortsättningen på förhandlingarna är försvunnen och domslut saknas, men att det var viktigt bekräftas av att det fanns andra fall där detaljer i vakternas beteenden blev avgörande för om den anklagade skulle frias eller fällas. Störst möjlighet att gå fri hade den vakt som kunde hänvisa till faktorer utanför sin egen kontroll. När volontären Erik Hjulmakare anklagades för att ha underlåtit att ropa på sin löjtnant som kom roende mot brofästet på Lindholmen försvarade han sig med att han faktiskt *hade* ropat, men att löjtnanten inte hört honom eftersom det hade blåst en ”flygande sydvästlig storm”.¹²⁶ Erik Hjulmakare friades av rätten.

Merparten av de vakter som blev straffade dömdes till att springa rå. Andra dömdes till att sitta i fängelse, betala böter, sitta på trähästen, löpa gatlopp, eller så fick de en reprimand eller ett enklare spöstraff. Mångfalden av straff som tillämpades talar för att flottan hade ett behov av att göra åtskillnad mellan olika typer av avvikelser men inte lyckades hitta något system för detta. Det avgjordes istället av detaljer i varje enskilt fall. Jöns Fløy avvek visserligen från posten för att tända sin tobakspipa i en liten koja, men eftersom han stod med ena foten utanför kojans och fortfarande hade viss uppsikt över vaktstället slapp han undan med en reprimand.¹²⁷ Volontär Jacob Boman gjorde nästan samma sak elva år tidigare: han avvek från sin post för att gå in i en ”liten stugu där bredvid” och tända sin pipa.¹²⁸ Han var strax tillbaka på sin post igen, men den korta stunden som posten lämnades obevakad var tillräcklig för att amiralitetsrätten skulle döma honom

till att springa rå två gånger.¹²⁹ Genom att jämföra de olika fallen av avvikande med varandra har jag frilagt ett bevakningssystem där de fysiska gränserna var minutiöst reglerade. Men det var inte tillräckligt att kroppen fanns där den skulle, den skulle också vara sysselsatt med rätt saker. En vakt som ägnade sig åt något annat än att vakta kunde också bestraffas.

Att sova på sin post

Den kontroll som upprättades av vakthållningen gällde även den överhängande risken för att trötta och ganska ofta berusade båtsmän somnade på sin vaktpost, i synnerhet om natten. Att en vakt hade somnat på sin post förekom inte alls i protokollen 1673 och knappt heller år 1685, men var en av de vanligaste anklagelserna 1692. 1703 hade brottet blivit det enskilt vanligaste och utgjorde en tredjedel av alla fall i rätten.¹³⁰ Jag har tolkat ökningen som ett resultat av att flottan skärpte sin kontroll. Flytten av flottan till Karlskrona kan ha bidragit till detta. Flytten medförde ett annat rekryteringsmönster: en större andel båtsmän och volontärer var förlagda i eller i närheten av varvet och den nya staden – som fullständigt dominerades av flottans verksamhet – hade ett behov av att amiralitetet höll ordning på sitt manskap. Vakthållningen skulle kunna sägas ha tjänat två syften: att bevaka skepp och magasin på varvet – särskilt som den nya närheten till Danmark hade ökat risken för spioneri – och att inpränta ordning i manskapet. Genom att reglera vad manskapet sysselsatte sig med lärde flottans överhet ut ett förhållningssätt där lydnad och plikt känsla var viktiga beståndsdelar.

De som blev ertappade med att sova på posten straffades regelmässigt med att springa rå två gånger. 90 procent av alla som anklagades blev fällda, knappt 8 procent friades och de resterande fallen saknar domslut.¹³¹ Minsta misstanke om att någon somnat på posten räckte för en anmälan till en högre officer. Volontären Erik Wässman blev till exempel anmäld för att han hade suttit kvar i sin vaktkur när det vakthavande befälet, skeppare Anders Ulv, kom för att visitera posten. När skepparen gick fram till vaktkuren steg volontären ”upp och ropade på honom, vetandes alltså ej visst att säga om han satt och sov eller ej”.¹³² De flesta som anklagades erkände, men en del båtsmän och volontärer gav livfulla förklaringar till varför ett vakthavande befäl trott sig se dem sova på sin post fast de varit vakna. Daniel Brickman

på skeppet *Konung Carl* förklarade att han lagt sig på däck och läst i en bok¹³³ och Johan Skytting sa att han suttit i vaktkuren och hållit utkik efter tygmästarens oroliga häst som tidigare på kvällen försökt simma från holmen och därför inte sett styrmannen som kom för att visitera vakten.¹³⁴ Sven Jansson Kryssmärs erkände att han hade somnat när han hade vakt ombord på katten *Lejonet*, men det var för att han hade stått vakt i sju timmar istället för fyra eftersom skepparen och den vakt som skulle ha avlöst honom hade varit i land och druckit sig så berusade att de lade sig för att sova när de kom ombord igen.¹³⁵

Dessa bortförklaringar var mer eller mindre verkningsfulla. Det var relativt lätt att slippa straff om det vakthavande befälet inte kunde bevisa att vakten verkligen hade sovit, antingen för att vakten hunnit ut ur vaktkuren innan befälet kom fram eller för att det inte fanns vittnen som kunde styrka befälets berättelse. Volontären Erik Wässman försvarade sig till exempel med att han inte sett skepparen Anders Ulf komma eftersom provianthuset stod framför vaktkuren och skymde sikten och att det var därför han inte ropat. Han friades av rätten, liksom Daniel Brickman, eftersom konstapeln som angav honom inte hade haft något manskap med sig som kunde bekräfta konstapelns berättelse.¹³⁶ Ett annat effektivt argument var att vakten hade somnat för att han hade stått över sin tid. Åtminstone sju volontärer friades från anklagelserna därför att de hade stått på posten för länge. Ett slags rekord innehades av Nils Bark, som den 10 april 1692 verkar ha stått på vakt från klockan tolv på dagen till klockan fyra på morgonen och om vilken rätten konstaterade att en människa omöjligt ”så länge kunna vaka och sig ifrån sömn avhålla”.¹³⁷

Att ordna tid

Vakternas agerande påverkade amiralitetets förmåga att skapa ordning. Men det gjorde också vakthållningsorganisationen. Av en rättegångssession 1692 med fem fall där samtliga vakter stått över sin tid framgår att vakthållningen drogs med stora problem. Vakterna avlöstes inte i tid, den som slog taptotrumman gick fel väg, det skrevs ingen rapport över vad som hände under vakten och listorna över vakterna innehöll felaktiga namn.¹³⁸ Rätten kallade högvaktens kapten, Mickel Albrektsson, för en förklaring, men han lät hälsa att han inte gick ”efter gevaldigerns bud” och vägrade infinna sig.¹³⁹ I protokollen framkom-

mer att vakterna sattes ut när det högsta befälet bestämde det. Överstelöjtnanten Grubbe berättade att han satte nattposterna ”precis kl. 9, då han i mangel av trumslagare låter ringa med en klocka”.¹⁴⁰ Medan rättens fråga avslöjade att det saknades en bestämd tid för nattvakten oberoende av vem som förde befälet, avslöjade överstelöjtnantens svar att han saknade system för att markera den tidpunkt han hade valt och att han löste det med att ringa i en klocka.

Om tid betraktas som ett sätt att beskriva sin omgivning och förhålla sig till det som händer där, säger organiseringen av tiden också någonting om hur människor uppfattade sin omvärld.¹⁴¹ Medan det är svårt att säga huruvida klockslag hade någon egentlig betydelse för människorna på varvet, så visar diskussionerna i rätten att tiden noggats mättes och att mätandet av tiden uppfattades som angeläget i sig självt. Ett vaktpass skulle inte vara längre än högst tre timmar oavsett när det hade börjat, och en vakt som stått längre än så gick fri från straff om han somnade på sin post.¹⁴²

Denna regel delade in tiden i enheter som tvingade vaktposterna att befinna sig på en särskild plats under en särskild tidsrymd, men den erbjöd också tid som var vaktpostens egen när han var helt ledig. Konstapeln som visiterat Daniel Brickman hade saknat manskap eftersom ”ingen reserv är åt honom bestått, var med han sig vid sådana tillfällen kan betjäna. Dessutom har han ingen order att röra det andra manskapet under deras fritimmar”.¹⁴³ Det fanns alltså en uppfattning om att manskapet inte var tillgängligt under fritimmarna. Ett annat mål komplicerar dock bilden. Volontären Sven Smed hade anmält sin konstapel, Erik Gök, för att ha kommit berusad in i corps de gardet och slagit och sparkat Sven Smed där han lagt sig för att vila under sin frivakt. Under förhöret i rätten berättade konstapeln att han hade beordrat Sven Smed att ro ut och preja ett fartyg som nyss kommit seglande in i hamnen. Sven Smed hade vägrat med argumentet att ”det ej vara hans gebör [plikt], alldenstund det var hans fritimmar”.¹⁴⁴ I domen gjordes tydligt att det inte var tillräckligt att hävda frivakt för att vägra lyda order.

Och som benämnde volontär här inför Kungl. Rätten måste tillstå att när Konstapeln befallde honom preja farkosten, haver han honom svarat, det ej vara hans gebör alldenstund han nu är ifrån sin post

avlöst och äger sina fritimmar, och således befinnes Konstapeln haft orsak honom för sådant svar uti kommando korrigeras och med straff tvinga till göra hans Kungl. Maj:ts tjänst.¹⁴⁵

Inte nog med att rätten gav konstapeln rätt, Sven Smed dömdes till att springa ett gatlopp för att ha beskyllt konstapeln för att ha överfallit honom i corps de gardet. Det tycks som om Sven Smed hamnade mitt emellan två kolliderande system: vaktsystemet med sin tydliga indelning av tid och den lydnadsplikt som ständigt vilade över varje person som var verksam i flottan. Det fanns alltså ett problem med den noga kontrollerade ordningen. Om den tolkades bokstavligt kunde den hamna i konflikt med en annan ordning.

Ansvar och lojalitet: vakthållningen ur vakternas perspektiv

De volontärer och båtsmän som blev föremål för den nitiska övervakningen fogade sig i hög grad i den uppställda ordningen i den meningen att något öppet missnöje inte tycktes förekomma. Inför rätten formulerade de istället en tydlig respekt inför uppgiften, även när de hade försummat den. Detta kan förstås vara en del av en taktik för att få ett mildare straff, men det finns tecken på att vaktposten faktiskt betraktades som ett ansvarsfullt uppdrag även utanför den rättsliga arenan. Från flottan finns flera mål som antyder att vakttjänstgöringen ingalunda var en ovälkommen plikt. När Jacob Boman hade misskött sin vakthållning eftersom han hade varit sjuk frågade rätten varför han inte anmält sjukdomen till sin överordnade officer. Jacob svarade ”att han tänkte alltid bli frisk igen, och dess utan ville han intet mista Posten”.¹⁴⁶

Exakt hur det gick till när vaktposterna fördelades på varvet finns det inga uppgifter om, men det verkar ha varit så att båtsmännen eller volontärerna, vilka som nu ansvarade för vakthållningen, delades in i vaktlag som fick ansvaret för en fast vaktpost. Jacob Bomans vittnesmål indikerar att en vakt kunde förlora sin post och då gå miste om lön, kost och andra fördelar som vakthållningen kunde innebära.¹⁴⁷ Ett bråk på vaktposten mellan volontärerna Håkan Ankar och Isak Gret åskådliggör ytterligare vakttjänstgöringens roll bland manskapet. I februari 1692 stod de bägge volontärerna inför rätten, anmälda av

konstapeln för slagsmål. Håkan Ankar berättade att Isak Gret kommit berusad till sin vakt och bett konstapeln att få leja en annan karl på posten i sitt ställe och att

Ankar infallit med sitt tal, sägandes sådant intet tjäna att leja en främmande på posten, då Gret överfallit honom som stod på sin post med en otidig mun, samt kallat [honom] Fuxsvansar [ett nedsättande uttryck för en lissande, inställsam person], varför han gav honom ett slag med en käpp över huvudet, anhållandes ödmjukligen att få med varandra förlikas.¹⁴⁸

Posten framhölls som en särskild uppgift av Håkan Ankar. Ingen skulle överlåta sin vaktpost åt en främmande och ingen skulle angripa någon som stod vakt med skällsord och förolämpningar. Håkan Ankars reaktion på Isak Grets förolämpning var omedelbar och fysisk: han slog Isak Gret med en käpp i huvudet, något han senare dömdes att springa rå för. Isak Gret erkände för sin del att han kallat Håkan Ankar ”fuxsvansar”.¹⁴⁹ Konstapeln som anmälde volontärerna tillade i sitt vittnesmål att han hört Ankar säga ”skall du skälla mig för fuxsvansare medan jag står på min post”.¹⁵⁰ I detta korta händelseförlopp vävdes ett par aspekter av vakhållningen samman: postens särskilda ansvar och rätten att på sin post vara fredad från skällsord och förolämpningar. Att överfalla någon på dennes vaktpost räknades som ett värre brott än att ge sig på någon på gatan eller krogen. Perlestam diskuterar flera liknande fall, både från armén och från flottan, där volontärer argumenterade för sin rätt att gå på vakt.¹⁵¹ Uppdraget ansågs ansvarsfullt och genererade personlig status, vilket medförde att manskapet aktivt understödde vaktsystemet. De kompensterade för systemets luckor genom att stå över på sin post och upprätthöll postens status genom att klaga när ordningen försumrades.

Kontrollen av plats, rum och tid

Vakhållningen och de brott med anknytning till den som med tiden dök upp i amiralitetsrätten är ett bra exempel på den produktiva maktens flexibilitet. Beteenden som förr hade passerat obemärkta blev nu föremål för maktens intresse. Men bestraffningarna för att lämna eller sova på posten var osystematiska och kunde röra allt från böter till

att bli doppad från storrån. Vakterna tycks ha dömts för avvikelser från en norm snarare än för ett brott och det var graden av avvikelse som avgjorde straffet. Det skulle förklara varför straffen skiftade och varför detaljer tillmättes så stor betydelse. Jag menar inte att det nödvändigtvis var flottans avsikt att kontrollen skulle fungera på det viset, men bristande kommunikationer och andra praktiska förutsättningar i det tidigmoderna samhället omöjliggjorde all annan form av kontroll. Däremot utnyttjades det oberäkneliga i ordningen som en disciplinerande maktstrategi. Oberäkneligheten gjorde manskapet osäkra på när de kunde förvänta sig att bli bestraffade och vilket straffet i så fall skulle bli. Det gjorde också de vakthavande befälen osäkra och därför mycket nitiska. Hellre tycktes de ha anmält en underlydande en gång för mycket än en gång för lite och överlätit till amiralitetsrätten att avgöra målet. Att detta system överhuvudtaget fungerade var dock beroende av att normen delades av de underlydande, som såg vaktposten som en viktig symbol för ansvar.

Ordningen av plats, rum och tid på varvet och ombord på skeppet visar att en fysisk kontroll var en utpräglad del av flottans maktutövning. Båtsmännens kroppar inordnades i ett system och skulle befinna sig på en viss plats under en viss tid och utföra en viss typ av sysslor. Kroppen var, för att tala med Foucault, inlemmad i ett ”politiskt kraftfält” där den kunde användas som arbetskraft just för att den kunde kontrolleras. Foucault kallar denna kontroll ”maktens mikrofysik”.¹⁵² Det är inte ett sammanhängande system som med våld, tvång och terror underkuvar människor, utan olika sorters mekanismer som tillsammans innesluter kroppen i ett nät av produktivitet, kontroll och beroende.

Att dela in rummet i tillåtna och förbjudna zoner med portar, grindar, dörrar och vaktposter, gjorde det enklare att styra vilka kroppar som befann sig var under vilken tid. Om rummen laddades med olika social status kunde flottan använda rumsindelningen för att befästa och markera maktrelationer. Bara befälet hade tillträde till kajutan, bara kocken hade tillträde till kabyssen och bara proviantmästaren och hans underlydande hade tillträde till proviantmagasinen. Den som utövade mest makt hade tillträde till flest rum, inklusive ett eget ”privat” område. Det motsatta gällde den som utövade mycket litet makt. För en båtsman fanns det många rum som var stängda och låsta och knappast något som han kunde kalla sitt eget.

Att rymma

De flesta militära organisationer har tvingats hantera problemet med deserterande manskap även om antalet deserterade varierat med tider, platser och sammanhang. I extrema situationer lämnade hela besättningar sina skepp, till exempel under det oroliga 1790-talet då brittiska flottan drabbades av flera stora myterier.¹⁵³ I amiralitetsrätten utgjorde rymningarna 13 procent av alla fall och var, näst efter försummelse, det vanligaste brottet bland manskapet. Deserteringsfrekvensen var låg jämfört med i övriga Europa, men mot bakgrund av den ständiga bristen på manskap måste amiralitetet ändå ha betraktat rymningarna som ett stort problem.¹⁵⁴ De svenska sjöartiklarna från 1644 stipulerade tydliga straff för den som rymde; han skulle straffas med hängning.¹⁵⁵ I de reviderade sjöartiklarna från 1685 hade straffet mildrats. Att rymma från ett skepp som var på resa gav fortfarande dödsstraff,¹⁵⁶ men att rymma från sitt arbete i land straffades istället med gatlopp första och andra gången och först tredje gången med döden.¹⁵⁷ Samtidigt hade det i 1685 års sjöartiklar uppkommit en ny distinktion mellan den båtsman som blev fasttagen och den båtsman som frivilligt, ”av ånger och gott betänkande”, åter inställde sig i tjänsten. Den som återvände frivilligt skulle få mildare straff.¹⁵⁸

I forskningen framstår desertering ofta som ett utslag av kampen mellan militärmaktens strävan efter kontroll och den underlydande individens längtan efter frihet. Nils Erik Villstrand föreslår att rymningar ska ses som lokalsamhällets protest mot överhetens utskrivningar.¹⁵⁹ För Peter Earle och Niklas Frykman var sjömännens deserteringar en motståndshandling som användes som ett säkrare alternativ till öppen konflikt vid missnöje med arbetsvillkor, lön eller brutala officerare.¹⁶⁰ En del forskare har dock ifrågasatt denna bild. I avsnittet om desertörer i *The wooden world* framhåller Rodger en rad olika former av frånvaro och förklaringar till sjömännens rymningar.¹⁶¹ Rodger visar också att de brittiska officerarna åtminstone under sjuårskriget 1756–1763 var mycket restriktiva med att stämpla någon som desertör. Av 36 000 möjliga deserterade sjömän under kriget ställdes endast 254 inför den brittiska flottans amiralitetsrätt. Den sjöman som hade en någorlunda acceptabel förklaring till sin frånvaro kom i regel undan med en mildare anklagelse och straffades på plats med böter.¹⁶² Det fanns skäl till officerarnas milda hållning. Det tidigmoderna samhäl-

let präglades av långsamma och opålitliga kommunikationer och det kunde finnas många skäl till att en sjöman uteblev från en kommandering. Dåligt väder, sjukdom, familjeförhållanden och olyckor påverkade hans möjligheter att infinna sig i tid eller infinna sig överhuvudtaget.¹⁶³ I Rodgers undersökning har den stereotypa konflikten mellan den kontrollerande överheten och de kontrollerade undersåtarna luckrats upp. Även amiralitetsrättens protokoll avslöjar flera gråzoner mellan olika typer av frånvaro och är dessutom fulla av motstridiga uppgifter om kontrollen, inte minst när det gäller vilken kontroll som var möjlig och vilken kontroll som var önskvärd. I följande avsnitt diskuterar jag vad dessa motstridigheter säger om flottans maktstrategier och förmåga till maktutövning.

Övervakning och kontroll

Sjömännens benägenhet att rymma påverkades dels av de villkor de hade i sin tjänst, dels av vilka alternativ till tjänsten som stod till buds. Men deras möjligheter att rymma påverkades i högsta grad av flottans förmåga till kontroll. Det fanns olika strategier för att hålla nere antalet desertörer. Flottorna ute i Europa tog till hård bevakning, avskräckande straff, upprepade razzior i hamnkvarter och på handelskepp efter förrymda sjömän, efterlysningar i pressen och belöningar åt dem som angav rymmare.¹⁶⁴ I den brittiska flottan var det vanligt att hålla inne besättningens löner till dess att hela resan var genomförd, eftersom en sjöman drog sig för att rymma från ett skepp där han hade en stor innestående lön.¹⁶⁵

Den svenska flottan organiserades på ett annat sätt än flottorna i Europa. Här fick båtsmännen en fastställd lönesumma på våren och en på hösten, vårpenningar och höstpenningar, och det fanns därmed inga möjligheter att kontrollera enskilda besättningar med hjälp av innestående betalning. Även om det ibland genomfördes razzior i städerna var de något annat än till exempel brittiska flottans *press gangs*. Med detta sagt finns det ett stort antal vittnesmål som tyder på att övervakningen av den svenska flottans båtsmän var ett rigoröst system där indelningsverket borgade för en kontroll som hade djupa rötter i landsbygdens lokalsamhällen. Förrymda båtsmän greps och fördes i arrest av en rad olika personer, oftast av profossen, men också av sina rotebönder, landshövdingen, länsmanen, borgmästaren, andra

båtsmän eller vanligt folk.¹⁶⁶ Det verkar inte heller ha funnits någon garanterat trygg plats för båtsmännen att rymma till utan de greps på alla möjliga platser: hemma i sitt eget kvarter, på gatan, på landsvägen, på krogen, i kyrkan, ute i fiskebåten eller sysselsatta med något arbete, och de greps i hemsocknen såväl som i främmande avlägsna hamnar.¹⁶⁷ Av protokollen är det lätt att få ett intryck av att det i varje gathörn stod en profoss och varje hamn en svensk sjöofficer beredda att arresterat allt som såg ut att tillhöra den svenska flottan. Antagligen var rymlingarna lätta att känna igen eftersom de bar flottans kläder. ”Jag ser I är Kronans folk, I har Kronans livré”, konstaterade tullnären i Århus när två förrymda båtsmän försökte ta sig in i staden 1685.^{168a}

Den som var på rymmen från sin båtsmanstjänst hade alltså skaffat sig ett stort problem. Till sin hemsocken kunde han inte gå, för där var han igenkänd av alla, både bönder och överhetspersoner. Inte heller kunde han ge sig av till främmande städer, för där blev han igenkänd på sina kläder. Det är möjligt att den som rymde från sin militärtjänst hamnade i ett limbo, avskuren från alla sociala sammanhang och alla möjligheter att försörja sig, och att detta limbo i sig var tillräckligt avskräckande för att de flesta skulle låta bli.

Samtidigt indikerar uppskattningen av hur många båtsmän som egentligen rymde från flottan att hälften av dem aldrig infångades. Om den siffran stämmer var flottans kontrollsystem tämligen grovmaskigt. Att båtsmän blev fasttagna av olika personer på olika platser skulle då kunna tolkas på ett annat sätt, nämligen som att det inte fanns någon systematisk kontroll^{168b}. Istället förlitade sig flottan helt och hållet på lokalsamhällets förmåga att identifiera personer som befann sig på fel plats eller som var främmande. Den förmågan var i vissa trakter med låg rörlighet ganska hög, men på platser där det ständigt passerade människor och rotebåtsmännen ofta byttes ut, måste förmågan ha varit begränsad.

Konsten att hålla sig undan

Bilden av en varierande kontroll styrks av att det 1673 tog mellan åtta och femton månader från det att en båtsman rymde till det att han ställdes inför rätta. 1703 gick processen nästan fyra gånger snabbare. Flottans flytt till Karlskrona medförde att tiden mellan upptäckt och anmälan kortades och att risken för att bli upptäckt ökade eftersom

flottan var närvarande ute i byarna på Blekinges landsbygd på ett helt annat sätt än den hade kunnat vara längst kusterna i Norrland eller östra Finland.

Trots det fanns det personer som lyckades hålla sig undan från amiralitetet under en längre period, ibland flera år, och som under tiden arbetade som daglönare och drängar, spelmän och hantverkare utan att någon angav dem för amiralitetet.¹⁶⁹ Somliga av dem vistades även utomlands. Det tycks alltså som om kontrollen var villkorlig och beroende av enskilda individers initiativ, snarare än att den var ett sammanhållet system. Men det tycks också som om denna kontroll förändrades över perioden och den grovmaskiga bevakningen fram mot sekelskiftet 1700 hade blivit tätare.

En rymning är en rymning är en rymning

För det mesta hade en båtsman eller volontär ohyggligt svårt att argumentera sig fri från en rymningsanklagelse. Av de 159 båtsmän som anklagades för rymning under undersökningsperioden dömdes 145 till någon form av straff, vanligtvis gatlopp. I tolv av fallen saknas domslut och endast två av de anklagade friades.¹⁷⁰ Detta kan tolkas som om rätten var mycket strikt i sin syn på rymmare och erbjöd föga utrymme för omprövningar eller diskussion. Det visar sig dock att rätten inte var alltför noga med att döma efter lagens bokstav. Att rymma från sitt skepp under pågående resa skulle enligt sjöartiklarna ge dödsstraff. Av de 23 båtsmän som dömdes till döden för rymning hade också mycket riktigt majoriteten, 19 båtsmän, rymt från skepp. Samtidigt hade 81 båtsmän rymt från sina skepp utan att bli dömda till döden, ja utan att domstolen ens övervägde dödsstraff. En förklaring kan helt enkelt vara att skeppet låg i hamn utan att vara kommenderat någonstans. Men det kan också vara så att rätten drog sig för att döma ut dödsstraff. I en diskussion i rätten 1703 när båtsmannen Joen Smed stod anklagad för att ha rymt från skeppet *Ultricas* äsping (liten roddbåt, ibland även med enklare segel) i Ronneby yrkade justitiarien på dödsstraff med motiveringen att Joen hade rymt från en farkost under en kommenderad resa.¹⁷¹ Men rättens ordförande amiral von Rosenfeldt motsatte sig justitiariens yrkande: den korta resan med äspingen tyckte han inte kunde ses som någon utkommendering till sjöss och en liten äsping var i hans ögon knappast ett "Kungliga Majestäts utkommenderade

skepp”.¹⁷² von Rosenfeldt framhöll också att Joen Smed var ”helt ung och nyligen kommen under kompaniet, havandes ej hört Sjöartiklarna sig föreläsa”.¹⁷³ När den oeniga rätten gick till omröstning röstade endast en ledamot av elva för justitiariens förslag medan de övriga höll med von Rosenfeldt. Något dödsstraff dömdes inte ut.

Trots att sjöartiklarna formulerade sig skarpt visar protokoll och domslut en mycket försiktig användning av dödsstraffet. Endast 23 dödsdomar utdelades, och 21 av dem leuterades.¹⁷⁴ De två som verkställdes utdömdes till två båtsmän som 1685 rymt tillsammans mot Stockholm och på vägen stulit flera saker från en hustru i Ljungby.¹⁷⁵

Överhuvudtaget verkar det som om rätten utarbetat en egen praxis som innebar att gatlopp var det rutinmässiga straffet för alla typer av rymningar oavsett hur länge den förrymde varit borta och vilken intention han hade haft. Men det fanns också gråzoner mellan riktiga rymningar, tillfälliga avvikelser och olyckliga omständigheter.

Gråzoner

Under undersökningsåren 1673 och 1685 framträder ingen egentlig skiljelinje mellan rymning och avvikande. I ett fall hösten 1685 växlade rätten mellan att kalla försvinnandet för avvikande och olovligt rymmande, men beslutade sig till sist i domslutet för att ”honom för ordinarie rymmande, straffet förskona, och allenast denna gång efter den 64 sjöartiklarnas punkt med ett rånsspringande avstraffa låta”.¹⁷⁶ 1692 gjorde rätten tydlig skillnad mellan manskap som avvek kortare perioder från sin post, som de fall som diskuterades i föregående kapitel, och verkliga rymmare. Brotsrubriceringen ”avvikande” begränsades dock till att enbart gälla vaktposten. Det fanns dock ytterligare en typ av frånvaro som utmärkte sig. Rätten gjorde konsekvent en distinktion mellan att rymma från ett skepp och att missa tidpunkten för när det avseglade och bli kvar i land. Det senare rubricerades som ”efterblivande”. Dessa fall bestraffades på många olika sätt och jag har inte räknat in dem bland de övriga rymningsfallen eftersom de i rättsprotokoll och domslut så noga hölls isär. Sammanlagt under de fyra undersökningsåren anklagades 28 båtsmän för att ha blivit efter sina skepp. Tolv av dem dömdes till ett kroppsstraff, sju friades helt, fyra dömdes till döden (alla under 1703 och inget dödsstraff verkställdes) och två dömdes till att sitta åtta dagar i järn på vatten och bröd.¹⁷⁷

I två fall saknas domslut och i ett fall dömdes den anklagade, en arklimästare, till att suspenderas från tjänsten. Sammantaget hade denna brottskategori, till skillnad från rymningarna, alltså en hög andel friande domar; en fjärdedel av alla de anklagade slapp straff. De båtsmän som med vittnen kunde bevisa att det var praktiska omständigheter som var orsaken till att de blivit efter sina skepp friades. Kommendör Mårten Olofsson gav till exempel båtsmannen Erik Persson Björk lov att resa i land och hämta skjorta och strumpor hos sin mor, som bodde i närheten, och komma ombord igen morgonen därpå. Men eftersom skeppet plötsligt fick en fördelaktig vind seglade det tidigare än avtalat och ”då folket saknade denne Björk” lugnade kommendören dem med att ”han kommer väl efter med skeppet *Jägaren*”.¹⁷⁸ I de fall då båtsmän fälldes handlade det om att de på grund av eget slarv inte återvänt i tid. Men ibland hade de gått i land utan lov och då var det endast rubriceringen i protokollen som skiljde fallen från regelrätta rymningar. Eftersom ”efterblivande” saknades som brott i sjöartiklarna och åtminstone undersökningsåren 1673, 1685 och 1692 i praktiken inte bestraffades med döden är det möjligt att rätten kategoriserade rymningar från skepp som efterblivande för att slippa en dödsstraffsdiskussion.

Båtsmännens förklaringar till rymningarna

Båtsmännens förklaringar till varför de hade rymt bidrar också till att problematisera en diskussion om kontroll och frihet. I över en tredjedel av rymningsfallen framkom ingen förklaring till rymningen överhuvudtaget, trots att rätten verkar ha haft som rutin att fråga efter den. Den typiska förklaringen lät som Abraham Kruskopp i januari 1685, som angav att han rymt eftersom han ”hade ingen skjorta, och därför gick han till bönderna att fordra något av dem, efter han tillförne intet fått”.¹⁷⁹ Brist på kläder, kost och lön stod för en tredjedel av alla uttalade orsaker. Den näst vanligaste orsaken var att personen varit sjuk utan att anmäla sjukdomen till sin officer och den tredje vanligaste att han velat besöka familj och släkt. Båtsmännen kunde också säga att de blivit lurade att rymma eller att de helt enkelt inte förstätt bättre. En del båtsmän klagade på våldsamma officerare; i alla utom två fall kom dessa förklaringar från besättningarna på konvojskeppen *Gotland* och *Skåne*. I övrigt klagade de förrymda ytterst sällan öppet på flottan, varken på officerare eller på organiseringen av villkoren ombord.¹⁸⁰ Istäl-

let var det roten som manskapet lyfte fram som det största problemet. Ett fall från 1673 visar hur den enskilde båtsmannen kunde hamna i kläm mellan amiralitetet och sina rotebönder. Båtsmannen Bengt Svarvare hade 1672 kommenderats på skeppet *Elefanten* men aldrig kommit ombord och därför straffats med gatlopp. Därefter hade han försvunnit igen och hållit sig undan fram till mars 1673, då han blev fasttagen av profossen. Som motiv för sitt försvinnande angav Bengt att han ”hava varit naken, därför gått härifrån till sina bönder i den mening att få något av dem att köpa sig kläder för”.¹⁸¹ Men bönderna hade vägrat ge honom något eftersom de misstänkte att han hade gått olovandes från amiralitetet.¹⁸²

Sammantaget signalerade en stor andel av båtsmännens vittnesmål att deras intention inte hade varit att desertera utan att frånvaron hade varit tänkt att vara tillfällig. Dessutom tycks det ha varit livets och vardagens olika praktikaliteter som gav upphov till rymmandet, snarare än ett öppet missnöje med flottan eller arbetets villkor. Ibland samverkade en rad olika händelser på ett sådant sätt att det framstår som om ett tillfälligt avvikande gled över i en lång frånvaro som till slut kom att klassificeras som en rymning. Båtsmannen Per Eriksson Blom berättade till exempel att han först hade blivit sjuk och legat två månader till sängs på Södermalm i Stockholm 1682 och sedan arbetat ett halvår vid Rörstrands brygghus eftersom ”ingen fordrat på honom”.¹⁸³ Därefter skaffade han sig en gård på Rörstrandsgatan där han lät sin hustru sälja öl. Hösten 1683 flyttade han till Ladugårdslandet, där han verkar ha tagit tjänst hos en ”Petter Trädgårdsmästare” och där han till sist greps av profossen.

Systemet med rotar gav en stabilitet i rekryteringen som inget annat land i Europa lyckades åstadkomma. Men det orsakade också återkommande bekymmer eftersom roten skulle stå för båtsmannens kost och kläder när han inte var uppfordrad, när han var på resa mellan rotesocknen och flottan och ibland även när han arbetade i land eller inomskärs. Rymningsmönstret för båtsmännen bekräftar rotens betydelse: 69 procent av de 159 förrymda båtsmännen rymde till antingen sin hemsocken, sin rotebonde eller sin familj.¹⁸⁴

Protokollen redovisar naturligtvis inte de båtsmän som rymde men aldrig ställdes inför rätta. Det är möjligt att de passade på att rymma i främmande hamnar och att deras rymningsmönster således såg annorlunda ut. Men bland de båtsmän som inför rätten angav brist på kläder

eller kost som orsaker till sin rymning hade samtliga rymt till sin rote och sina rotbönder för att kräva ut lön, kläder eller kost.¹⁸⁵ Även bland dem som angav andra orsaker hade närmare hälften, 22 av 50, rymt till en ort som de hade en personlig anknytning till.¹⁸⁶ Med tanke på detta är det rimligt att lokalsamhället spelade en stor roll för att upprätthålla kontrollen över flottans båtsmän. De överordnade grep helt enkelt båtsmännen på den plats där de råkade befinna sig, vilket ofta var i hemtrakten. Samtidigt måste de båtsmän som rymde dit ha varit medvetna om att de i hemsocknen löpte en ökad risk för att bli upptäckta och ställda inför rätta. Trots detta vidtog de måttliga ansträngningar för att undkomma ett avslöjande. Detta mönster motsäger åtminstone delvis bilden av en kamp om kontroll och frihet mellan båtsmän och amiralitet.

Kontrollens skiftande skepnader

Amiralitetsrätten gjorde alltså en tydlig åtskillnad mellan att rymma och att efterbliva. De anklagades motivering till att ha efterblivit spelade stor roll för domslutet, men bland rymningsfallen tycks däremot vare sig förklaringar eller avsikter ha haft någon som helst betydelse för rättens domslut. En båtsman dömdes som en rymmare oavsett om han varit borta i två dagar eller två år, oavsett om han initialt haft tillstånd att vara borta eller inte, oavsett om han hållit sig undan eller angett sig frivilligt och oavsett vilka skäl han gav till sin frånvaro.

Detta kan tolkas som en mycket strikt hållning. Men det kan också tolkas på ett annat sätt, nämligen att det bara var de säkra rymningarna som remitterades till amiralitetsrätten – om en första rannsaking kom fram till att båtsmannen var oskyldig anmäldes fallet inte till rätten överhuvudtaget. Den låga deserteringsfrekvensen kan lika mycket vara ett tecken på att amiralitetet utövade en hård kontroll, på att båtsmän av en eller annan orsak inte var särskilt rymningsbenägna eller på att det fanns en relativt hög tolerans inom flottan för avvikande och frånvaro i största allmänhet.

Hittills har jag behandlat amiralitetets kontroll, båtsmännens rymningsbenägenhet och deras angivna motiv för rymningarna. Ett brev från kapten Johan Bogman på *Compagnie Solen* 1676 väcker frågan om inte toleransnivån också spelade stor roll för de låga deserteringstalen. Bogman skrev att förrymda båtsmän uppehöll sig kring varvet i Väster-
vik men att han inte kunde fånga in dem, eftersom han ”ej något haver

till att underhålla dem med”.¹⁸⁷ I Bogmans brev hade kontroll med resurser att göra. Om flottan inte kunde erbjuda någon lön kunde den heller inte driva igenom någon kontroll. Detta faktum gjorde systemet sårbart. Det är möjligt att officerarna faktiskt inte anmälde båtsmän som försvann om orsaken till deras försvinnande var att flottan inte levt upp till sina åtaganden.

Visar detta att rymning inte alls var en misshandling och att forskare som Frykman och Earle läser in en kamp mellan överhet och underlydande där det inte fanns någon? Nej, det gör det förvisso inte. Däremot visar det att rymning som allt annat betydde olika saker i olika tider och sammanhang. Den båtsman som avvek från sitt skepp i svenska flottan 1692 kan ha haft andra skäl än den brittiske sjöman som rymde från sin tjänst 1792, till exempel att fattiga rotebönder inte gett honom tillräckligt med mat eller kläder. För amiralitetets del skulle det antagligen ha varit kontraproduktivt att döma ut dödsstraff för den sortens agerande, även om sjöartiklarna faktiskt stipulerade det. Praktiska omständigheter i det tidigmoderna samhället tvingade amiralitetet till en mjukare linje än vad lagtexten föreskrev. De således både påverkade strategierna för flottans maktutövning och drog upp gränserna för maktutövningens räckvidd.

Rätten utreder, dömer och straffar

Hittills har tonvikten i avhandlingen legat på hur amiralitetet upprätade normer och ideal för önskvärt beteende. Till detta kom flottans rätt att döma och bestraffa dem som bröt mot reglerna. I avsnittet om våld diskuterades befälens rätt att korrigera manskapet med hjälp av lättare fysiska bestraffningar. Flottans rättssystem stod bakom den typen av fysiska korrigeringar men kunde också förvandlas till ett granskande, utredande redskap om korrigeringen sköttes på fel sätt. I följande avsnitt undersöker jag vilken betydelse rätten hade för flottans maktutövning.

Det rättsliga rummet

Den rättsliga arenan var på samma gång en arena för rättvisa och maktutövning och en social föreställning. Den skiljde sig som tidigare nämnts från den civila rätten genom att förhandlingarna var slutna.

Det förstärkte intrycket av att amiralitetsrätten var ett maktredskap i händerna på amiralitetets officerare. Slutenheten gjorde att det inte var möjligt för någon att på förhand veta vilket bemötande de kunde vänta sig. När förhandlingarna var avslutade öppnades dörrarna till rättsalen och domarna lästes upp offentligt. För den vanlige båtsmannen eller bösseskytten i flottan som bara såg denna del av rättens verksamhet måste amiralitetsrätten ha framstått enbart som en dömande kraft.

Samtidigt var total sekretess omöjlig. Det var justitiefiskalen och gevaldigenrens uppgift att göra en lista på vilka ärenden som skulle behandlas under rättegången och att se till att rätt personer blev kallade. För gevaldigen innebar detta mycket efterforskningar och dörrknackande, ibland resultatlöst ifall kändanden, svaranden och vittnen hade gått till sjöss. Dessa efterforskningar innebar att båtsmän, varvsfolk och grannar tämligen fort fick reda på vad som skulle behandlas i rätten och vem som var inblandad. Parterna i ett mål hade dessutom rätt att få ut skriftliga kopior av protokoll och rättegångshandlingar och ingen kunde hindra dem från att dela innehållet med familj och vänner. Även rättens egna ledamöter skvallrade om vad som ägde rum under förhandlingarna vilket ledde till klagomål om att det som ”inom lyckta dörrar talas och bör tyst hållas, det bliver kring om staden utspritt”.¹⁸⁸ Men även om delar av rättegångarnas innehåll genom ryktesspridning nådde långt utanför amiralitetsrättens väggar förblev själva akten då de anklagade förhöordes och rannsakades dold för omvärlden.

Verksamheten i rättsalen utmärktes av en strikt kontroll av själva rummet. De inblandade i målen kallades in och fördes ut av gevaldigen. Inför rättens ledamöter var de förpliktigade att uppträda allvarligt och ansvarsfullt. Kravet kan illustreras av en händelse i rätten 1692: När vintervaktsbåtsmannen Erik Isaksson Nyländare, som rymt från sitt arbete i Karlskrona, förhöordes hade han ”understått sig att visa här inför Kungl. Rätten någon studsighet [trotsighet], samt gläns [skämt, gyckel] och åtlöje över sitt gjorda rymmande”.¹⁸⁹ Denna respektlöshet gav Erik Isaksson Nyländare ett strängare straff än han annars hade fått.

Rättegångarna var också en social föreställning där den hierarkiska ordningen kraftigt betonades, både ledamöterna emellan och mellan ledamöter, anklagade och vittnen. Ledamöterna hade sina platser vid sammanträdesbordet enligt rang och tjänsteår och det var en ordning av stor betydelse. 1692 klagade officerarna i rätten över att artilleri-

kaptenen Wilhelm von Hoppen hade fått en finare plats än övriga kaptener trots att han hade färre tjänsteår.¹⁹⁰ Individernas olika klädsel framhävde också deras status, ståndstillhörighet och samhällsposition. Officerarna inspirerades av adelns klädsel och bar spets, rosetter, peruk, skor med klack, utsmyckad cavalierhatt eller tricornehatt, ringar och smycken. Deras klädsel skiljde sig avsevärt från manskapets enkla linnen skjortor och byxor. En annan skillnad var att ledamöterna i högre utsträckning var läs- och skrivkunniga. Officerare kom oftare än manskapet med skriftliga inlagor i målen och lade sig vinn om att formulera sig på ett språk som rättens ledamöter kände igen som juridiskt välformulerat och korrekt. Den vanlige båtsmannen hade sällan möjlighet att presentera skriftliga dokument och uttrycka sig på det sättet. Det som skedde inne i rättsalen skedde med andra ord på elitens villkor, och de som hörde hemma i ett lägre socialt skikt, som båtsmän och båtsmäns hustrur, timmermän och skeppsgossar, tvingades att anpassa sig till rättens förväntningar och rättens språk.

Olika rättskulturer

Det är viktigt att komma ihåg att de flesta av rättens ledamöter var juridiska lekmän som ibland var oense om hur lagen skulle tolkas eller vilka straff som skulle dömas ut. Assessorns uppgift var att se till att rättsprocessen och domslutet följde lagen, och hans närvaro kom att accentuera två skilda synsätt på lagen och dess roll. För officerarna var det ofta viktigare att jämkä samman lagens ideal med verksamhetens praktiska förhållanden. Till skillnad från assessorn hade de andra relationer till målens parter och till inkallade vittnen än enbart de rättsliga. Vad officerarna gjorde som ledamöter i rätten måste kunna samspela med deras roll som militära befälhavare. När officerarnas åsikter skilde sig från assessorns berodde det oftast på att assessorn förespråkade ett hårdare straff än officerarna. Vi har redan sett att assessorn och amiral von Rosenfeldt var oeniga om rimligheten i att döma båtsmannen Joen Smed till döden för att ha rymt från skeppet *Ulricas* äsping 1703.¹⁹¹ Assessorn kände sig i högre utsträckning förpliktigad till att följa lagens bokstav, medan officerarna hänvisade till tradition, gamla vanor och rimlighet.¹⁹²

Till detta kom en skillnad mellan olika rättskulturer. Medan sjöartiklarna klart och tydligt följde den nya juridikens utveckling präglade

des rättsutövningen fortfarande delvis av den gamla förlikningskulturen (som också levde kvar längre i den civila lagstiftningen). Amiralitetsrätten var visserligen ytterst noga med att samla in bevis, låta vittnen komma till tals, pröva utsagor mot varandra och bedöma sannolikheten i det som berättades. Saknades regelrätta bevis lades målet ned och den anklagade gick fri. Samtidigt förekom både förlikningar och edgärdsmän i rättens verksamhet. Förlikningarna skedde i regel utanför rättens initiativ men godkändes ibland som en fullgod lösning på en konflikt där inte vapen hade varit inblandade. Det gjordes alltså skillnad mellan slagsmål, och slagsmål och en sorts slagsmål tillhörde i någon mån fortfarande en privat uppgörelsefär medan en annan sort var föremål för amiralitetsrättens, och därmed statens, intresse.

Edgärdsmanprocesser var sällsynta, men när Olof Helleberg anklagades för lägersmål (olovlig sexuell samvaro mellan ogifta) tillsammans med Annika Hansdotter ombord på katten *Lejonet* bad rätten honom att svära sig fri med hjälp av tolv edgärdsmän, ett förfarande som det inte fanns något stöd för alls i sjöartiklarna. Helleberg lyckades bara skaffa sex edgärdsmän, men det ansåg rätten ändå vara tillräckligt.¹⁹³

Närvaron av andra rättskulturer utlöste ibland konflikter men kunde även vara en tillgång. Genom att då och då pröva mål med hjälp av den civila lagstiftningen var det möjligt att böja och bända utfallet så att det bättre passade ihop med den sociala ordningen, och sedlighetsbrotten utgör tydliga exempel på detta. Av de åtta personer ur manskapet som anklagades för sedlighetsbrott i materialet dömdes fem, varav fyra till böter och en till gatlopp, medan ett fall skickades vidare till hovrätten och de resterande två fallen saknar domslut. Ingen friades.¹⁹⁴ Av de fyra befälen (två löjtnanter och två arklmästare) som anklagades för sedlighetsbrott friades tre medan ett fall saknar domslut. Ingen dömdes.¹⁹⁵ I rättegångarna mot befälen hade de käre kvinnorna stora svårigheter att bli trodda samtidigt som rätten tämligen öppet tog det anklagade befälets parti genom att till exempel frånga den militära rättens ordning eller lägga större tonvikt vid officerarnas utsagor och deras vittnen samt lyfta fram kvinnornas opålitlighet.¹⁹⁶ Officerarna i rätten lade sig helt enkelt vinn om att skydda andra officerares sociala anseende för att försvara den hierarkiska strukturen. Rättsutövningen flöt på det viset ihop med ett socialt spel. Den rättsliga arenan blev förutom en arena där domstolen skiljde skyldiga från oskyldiga och dömde ut lämpliga straff en arena där det sociala anseendet kunde förloras eller återvinnas.

Viljan att veta

Hur målen återgavs i rättsprotokollen speglar rättens roll i flottans maktutövning. De flesta mål som involverade båtsmän är extremt kortfattat återgivna, ofta på bara några rader. Sällan ägnades båtsmännens åsikter och motiv utrymme, utom när frågeförfarandet var standardiserat, som när rätten undrade om den anklagade hade hört sjöartiklarna. Amiralitetsrättens frågor styrdes först och främst av en önskan att säkerställa bevis i en juridisk process. Men jag tolkar dem också som ett sätt att bevara ett maktförhållande. Genom att lägga vikt vid vissa berättelser och ignorera andra konstruerade rätten en bild av manskapet och manskapets agerande som överensstämde med deras position som underordnade. Deras handlingar framställdes som schablonartade och slumpmässiga, i motsats till officerarnas handlingar, som alltid var unika och motiverade. Manskapet blev i rätten objekt att kontrollera istället för subjekt i en rättsprocess, och officerarna skaffade sig på det viset monopol på att beskriva och förklara sakernas tillstånd.¹⁹⁷ När manskapet faktiskt presenterade både motiv och förklaringar tillmättes dessa liten relevans och fick oftast ingen verkan på det faktiska domslutet. Ibland avfärdade rätten rakt ut motiven som osanna, som när tre båtsmän från Ölands kompani förklarade sin rymning från varvet i Bodekull med att de ”hava lidit nöd på mat och dessutom varit sjukliga”.¹⁹⁸ Kapten Påvel Rumpf, som var på plats i Bodekull när båtsmännen försvann därifrån, hävdade att de ”på mat ingen nöd hade” och han hade inte heller ”vetat dem hava varit sjuka”.¹⁹⁹ För det mesta framkommer inte om amiralitetsrätten kontrollerat sanningshalten alls utan förklaringen lämnas, åtminstone i protokollen, okommenterad därhän. Genom att erkänna eller förkasta andras upplevelser som faktiska och relevanta styrkte officerarna sina egna positioner som överordnade maktutövare.

Erkännandet eller förkastandet följde ett tydligt mönster. Den båtsman som kunde styrka sin berättelse med vittnesmål från en överordnad officer blev vanligen trodd. Båtsmannen Johan Segelmakare stod till exempel hösten 1685 anklagad för att ha blivit efter farkosten *S:t Johannes*. Under förhör med Johan Segelmakare själv samt ett antal vittnen framkom att det var profossen som försinkade Johan så att han inte hann med skeppet innan det gick till sjöss. Vittnena var av central betydelse. Styrmannen Christian Trulsson hade kommit förbi just i det ögonblick då en dräng ville bära ned Johan Segelmakares

klädkista till skeppet och hört profossen börja skälla på drängen: ”Du svinahunden, vad har du att göra med karlen? Jag vet väl att skynda på honom.” Men, kommenterade styrmannen, ”mera skyndade båtsmannen än profossen”.²⁰⁰ Skepparen Jöran Rankelberg hade sett profossen beställa öl åt sig och säga ”ännu syntes vi ha fullan tid att dricka än en kann”, medan Johan Segelmakare och en annan profoss ”hastade”.²⁰¹ Johan Segelmakares oskuld bekräftades alltså av flera andra personer, och profossen straffades för sitt agerande.

För den båtsman som saknade stöd av en officer var det i princip omöjligt att argumentera sig fri från straff. I ett fall från 1692 blev den anklagade volontären till och med nekad att kalla in sina vittnen eftersom hans motpart, en styrman, hade ”producerat så många ärliga män till vittnen vilka ej annat lära bevittna än det sant är”.²⁰² Även om ett sådant agerande från rättens sida var mycket ovanligt åskådliggör det att rättens ledamöter utövade full kontroll över vem som fick yttra sig och vems tolkningar som hade företräde i rättssalen.

Straffens dystra fest?

Rättsutövningens mest synliga del var verkställandet av de straff som rätten dömde ut. Straffets funktion i det tidigmoderna samhället har diskuterats flitigt i rättshistorisk forskning, ofta med inspiration från Foucaults *Övervakning och straff*. För Foucault var det fysiska straffet ett typiskt uttryck för ett äldre samhälles maktutövning och symboliserade härskarens rätt att föra krig mot sina fiender och utkräva hämnd för att återställa sin hotade överhet.²⁰³ Det fysiska straffet, skriver Foucault, fungerade som ett ”mellanled mellan det skrivna och det talade, det hemliga och det offentliga”.²⁰⁴ Det innebar en möjlighet att rista in brottet i den brottsligas kropp och var resultatet av en makt som utövades ”direkt på kropparna”.²⁰⁵ Ställt mot det moderna samhällets fångelser och slutna institutioner, där bestraffningen pågår i skymundan, framstår det offentliga kroppsstraffet som en spektakulär teater. För Foucault var det ett symptom på en maktutövning som koncentrerade sig på det yttre livet. Överhetens makt måste ständigt åskådliggöras och befästas offentligt och den som hotade överheten måste bli synligt bestraffad. Synen bygger dock på att det franska rättväsendet hade slutna domstolsförhandlingar. Straffet var den enda gången som folket bevittnade rättvisan och den makt som sa sig garantera rättvisan

i aktion. Även om Foucault betonar att straffet hade fler funktioner är det till denna synliga maktdemonstration han ständigt återkommer. Lidandet, smärtan och den överdrivna tortyren beskrivs som nödvändiga element, avsedda att väcka uppseende och bevisa ”rättvisans triumf”.²⁰⁶

I Sverige var domstolsförhandlingarna till skillnad från i Frankrike vanligtvis öppna och rättsprocessen rämligen genomskinlig. Det gjorde att det offentliga straffets betydelse var något annorlunda. Jonas Liliequist beskriver i sin avhandling hur den offentliga avrättningen förutom att vara en maktdemonstration också blev en kollektiv försoningsritual. Alla deltagande: den dömde, prästen, skarprättaren och åskådarna hade i denna ritual fastställda roller.²⁰⁷ Dödsstraffet blev en *rite de passage*, en syndarens försoning med Gud som skulle påminna om övergången från det kvalfulla jordelivet till Guds rike. Den danska historikern Inga Floto visar att dödsstraffet i hela Europa omgärdades av en rad symboliska handlingar som förde tankarna till korsfästningen av Jesus: den sista måltiden, domens uppläsande på torget, vandringen från torget till galgbacken, det offentliga erkännandet och prästen som gav syndernas förlåtelse innan den dömde lade huvudet tillrätta på stupstocken.²⁰⁸ Floto påpekar att för att den religiösa ritualen skulle vara meningsfull måste brottet den dömde gjort sig skyldig till väcka ”helt elementære følelser i befolkningen, fordi den overtræder samfundets moralske orden”.²⁰⁹ För att förstå det offentliga straffets funktion i det tidigmoderna samhället är det alltså nödvändigt att förstå straffets religiösa, moraliska och existentiella dimensioner och hur dessa knöts till människors känsla av rätt och fel, ordning och kaos, samhörighet och splittring. Den offentliga avrättningen var en maktdemonstration, ett folkligt spektakel och en religiös ritual på samma gång. Eva Österberg menar att det offentliga straffet framför allt handlade om brottslingens återintegrering i samhället.²¹⁰ Det är till exempel så vi ska förstå skamstraffet, som innebar att den dömda ställdes på pliktballen under gudstjänsten till församlingens beskådan. Efter bestraffningen blev syndaren renad och fri. Ifråga om både dödsstraffet och det offentliga kropps- eller skamstraffet var straffets publika karaktär nödvändig för att försoningen skulle kunna ske, med Gud eller med samhället eller med båda. På så sätt blev bestraffningen för alla inblandade, den dömda såväl som åskådarna, ett slags katharsis.

I flottan var själva rättsprocessen slutet och rättvisans verksamhet

blev synlig först i den offentliga uppläsningen av amiralitetsrättens domar samt den offentliga bestraffningen. Med sina stympningsstraff och regentens personliga hot om ”vrede och hämnd” är sjöartiklarna från 1644 en perfekt illustration av Foucaults resonemang.²¹¹ I versionen från 1685 hade stympningsstraffen och hämndformuleringarna visserligen plockats bort och ersatts med en idé om en allmän, god rättvisa, men samtidigt blev själva rättskipningen strängare.²¹² 1673, när 1644 års sjöartiklar fortfarande var i bruk, dömdes 28 personer till något av straffen gatlopp, springa rå, stympning eller kölhalning.²¹³ Fem dömdes till döden men inget av dödsstraffen verkställdes. Därefter tycks antalet dömda stadigt ha ökat. 1703 dömdes 219 personer till hårdare kroppsstraff. Arton dödsstraff utdömdes och en tredjedel av dem verkställdes.²¹⁴ Att bestraffningen skulle ha en avskräckande effekt uttrycktes öppet under hela undersökningsperioden i domslutens rutinmässiga formulering: ”androm en sky och varnagel”. Samtidigt utgjorde flottan en begränsad värld där tilliten och balansen inom kollektivet var av stor betydelse. Det offentliga straffandet av brottslingar och syndare kan mycket väl ha haft en försonande betydelse eller, som Rodger föreslår, gett kollektivet en möjlighet att uttrycka sin avsky för dem som hotade kollektivets säkerhet.²¹⁵

Hur själva bestraffningen gick till finns det få vittnesmål om. I 1685 års protokoll gjordes ibland anteckningar om när domen hade verkställts. Av dem framgår att straffet vanligtvis verkställdes kort efter domslutet och att flera dömda ofta straffades vid samma tillfälle. I november 1685 använde flottan skeppet *Fama* för att verkställa straffet springa rå och den 7, 9 och 12 november verkställdes sammanlagt tolv råsprungningar under överinseende av schoutbynachten Fredrik Rotkirch.²¹⁶ De straffade hade sinsemellan ingenting gemensamt. Den 9 november straffades till exempel fyra båtsmän, två volontärer, en profoss och en segelmakare, alltså personer från olika delar av organisationen. Betydde detta att de dömda inte tvingades springa gatlopp genom sitt eget kompani eller bli doppade från rån av sina kamrater? Det är möjligt men inte säkert. Protokollen ger ingen bild av vilka som samlades för att bevittna bestraffningen. Var det hela den tillgängliga arbetsstyrkan just då eller bara de berörda kompanierna? Kom folk utanför flottan dit för att se på? Detta borde ha påverkat hur straffen upplevdes och vilken funktion de fyllde utöver att utgöra avskräckande exempel.

Manskapet uttryckte rädsla för att bli bestraffade vid ett par tillfäl-

len. Båtsmannen Erik Andersson Lustig hävdade till exempel att han rymt sedan kamraterna skrämt upp honom med att han skulle ”sättas för masten” när han varit och köpt öl.²¹⁷ Om straffet förutom fysiskt lidande och rädsla även innebar skam är oklart. Marcus Rediker menar att sjömän tvärtom visade stolthet över att ha utstått straff ombord. Att till exempel bli piskad med den niosvansade katten blev till en del av de fysiska umbäranden en sjöman skulle lära sig att utstå till sjöss.²¹⁸ Men Redikers undersökning rör sjömän ombord på långseglande fartyg där kaptenen ofta var enväldig domare och där bestraffningar därför lättare kunde uppfattas som godtyckliga eller orättvisa. Kontexten i den svenska flottan var en annan och det är troligare att manskapet gjorde skillnad på olika sorters bestraffningar. Att bli tillrättavisd och slagen av enskilda befäl var vanligtvis inte förknippat med skam om tillrättavisningen utfördes på korrekt sätt.²¹⁹ Att bli dömd till gatlopp för stöld torde däremot mot bakgrund av det tidigmoderna samhällets generella avsky för stöld ha varit mycket skamfyllt. Båtsmän stal dock oftast från amiralitet och överhet och det är möjligt att manskapskollektivet betraktade dessa stölder som mindre skamliga än om någon stulit från en kamrat eller granne från den egna gruppen.

Förutom att fler personer straffades 1703 än 1673 blev också de som någon gång bevittnat en avrättning eller deltagit i verkställandet av ett hårdare kroppsstraff fler. Att tvingas bestraffa kamrater kunde å ena sidan ge utlopp för kollektivets behov av att hämnas på dem som hotat kollektivets inre balans, men å andra sidan kunde det väcka känslor av förnedring, splittring och orättfärdig maktutövning. Det finns vissa indikationer på att manskapet kan ha uppfattat deltagandet som skamfyllt. Detta gäller särskilt gatlopp. I den civila rätten introducerades gatlopp i straffordningen 1653 med inspiration från det militära rättsväsendet. Men myndigheterna hade svårt att verkställa dem eftersom vanliga bybor och stadsbor vägrade att delta; de uppfattade bestraffningen som bödelns uppgift. Bödeln var en person som stod mycket lågt i social status och den som hade hanterats av honom var märkt och förnedrad, och att ikläda sig bödelns roll väckte motstånd hos bönder och borgare.²²⁰ Möjligen uppfattade båtsmän och volontärer sitt deltagande i gatloppet som förnedrande på samma sätt. Trots att springa rå avskaffades i den svenska flottan genom en kunglig förordning 1688 och ersattes med gatlopp blev det vanligare att döma ut springa rå som straff efter förordningens tillkomst.²²¹ 1673 utgjorde springa rå 26

procent av alla utdömda kroppsstraff och 1703 hela 55 procent.²²² En förklaring kan vara att gatloppet var besvärligare att arrangera eftersom det krävde fler deltagare, och om manskapet därtill såg gatloppet som förnedrande var deltagarna dessutom motsträviga. Så länge gatloppet var en relativt ovanlig händelse kunde det tolereras, men när det sattes i system som en rutinbestraffning ökade motståndet, vilket föranledde att andelen gatlopp minskade.

Att manskapet med egna händer tvingades bestraffa kamrater riskerade att slå sönder den känsla av solidaritet som fanns inom manskapskollektivet, i synnerhet om den som bestraffades var en person med högt anseende. Det enda sättet att undkomma splittring med en åtföljande känsla av skam var om manskapet verkligen såg den dömda som en djupt misslyckad och föraktlig person som förtjänade straffet. Med tanke på att de flesta som dömdes till gatlopp hade rymt är det tveksamt om de betraktades på det sättet av sina kamrater.

Det offentliga kroppsstraffet var också ett sätt att upprätthålla en social hierarki. En officer behövde aldrig utstå vare sig kroppsstraffets fysiska plågor eller den skam det kunde innebära att straffas inför publik. Det offentliga kroppsstraffet följde i den mening den tidigare beskrivna våldsordningen i flottan. Att utöva makt var nära förbundet med att utöva våld, även om motståndet mot gatloppsstraffet visar att våldsutövning under vissa omständigheter kunde uppfattas som förödmjukande. Att tvingas utstå våld var i sin tur förbundet med en underordnad position. För en officer som tidigare i sin karriär dömts till ett kroppsstraff var bestraffningen tydligt behäftad med skam. Blotta påminnelsen om en sådan bestraffning blev för officeren socialt degraderande.²²³ I den civila rätten fanns liknande sociala skillnader i straffen. Kroppsstraff som spöslitning drabbade i regel den som inte kunnat betala sina böter, det vill säga den fattige och obemedlade.²²⁴ Att straffas av bödelns hand var värre än om någon annan höll i riset. Den föraktade tjuven skulle hängas (om det var en man; en kvinna halshöggs) medan andra dödsdomar verkställdes genom halshuggning.²²⁵ En avgörande skillnad mellan den civila och den militära rätten var att kroppsstraffen i flottan dömdes ut direkt, utan att föregås av bötesstraff. Det var inte betalningsförmågan utan personens position som avgjorde om han blev dömd till att springa rå eller gatlopp, vilket betyder att amiralitetet måste ha sett kroppsstraffet som en nödvändig del av den militära disciplineringen.

Återfallsförbrytare och bråkmakare

Det finns skäl att fästa blicken vid de individer som straffades flera gånger eftersom deras agerande kan kasta ljus över dels vilka som dömdes i rätten och dels hur själva straffet betraktades. Minst en femtedel av dem som dömdes till kroppsstraff straffades för andra, tredje eller fjärde gången.²²⁶ Somliga anklagades för samma slags brott flera gånger, som Nils Runqvist som dömdes för avvikande fyra gånger 1703.²²⁷ Andra hade en brokigare brotts historia. Ett av de mer extrema exemplen är båtsmannen Jacob Ruth, som hamnade inför rätta år 1692 på grund av en konflikt med kapten Henrik Sperling. I samband med rättegången refererade rätten till hans tidigare straff. I mars 1687 hade Ruth dömts till döden för att ha rånat två Eksjöborgare, men straffet leutererades av Kungl. Maj:t till sju gatlopp. Samma år i november dömdes han till att löpa gatlopp igen för att ha blivit efter katten *Skorpion*. I februari 1688 dömdes han till att löpa gatlopp för att ha blivit efter katten *Fiskaren*. 1690 dömdes han åter till döden, för olydnad mot kapten Henrik Sperling, men dödsstraffet blev på nytt leutererat av Kungl. Maj:t, den här gången till fem gatlopp. I november 1691 dömdes han en tredje gång till döden, för ”ärevördiga beskyllningar” mot överstelöjtnanten Grubbe, men om igen blev straffet leutererat till fem gatlopp. I mars 1692 dömdes han till att slita sexton par spö för att ha försummat sin vakt och en månad senare till att springa tre gånger rå för att ha sålt sin livrérock. Slutligen dömdes han i det aktuella fallet till döden för uppstudsighet mot kapten Sperling, men benådadades för fjärde gången. Straffet leutererades till nio gatlopp och sex års straffarbete i smedjan.²²⁸

De hårda kroppsstraffen till trots illustrerar Jacob Ruths straffregister en på många rätt försonande rättsutövning. Det var egentligen bara vid grova våldsbrott som någon oåterkalleligen dömdes till döden. För det mesta ansträngde sig amiralitetsrätten för att hitta förmildrande omständigheter att åberopa när fallet skickades vidare till generalauditorien. Men man kan fråga sig hur Jacob Ruths kropp såg ut. Om det fysiska straffet var ett sätt att offentligt rista in brottet i den brottsligas kropp måste Ruths kropp utgjort ett uppslagsverk av förbrytelser som i sig tjänade som avskräckande exempel för andra. Under de fem år som rättens referat återgav tog han emot tusentals slag. Hans märkta kropp blev, i likhet med andra med en lång straffhistoria, en symbol för den oförbätterliga förbrytaren och missdådaren.

Om manskapet kom att förknippa bestraffningen med den typen av personer var det stor sannolikhet att de också tog avstånd från det beteende som föranlett bestraffningen. Bråkmakarna blev främlingar i manskapskollektivet och de straff som drabbade bråkmakarna blev något som hände de främmande. Straffet blev avskräckande för att det orsakade smärta och lidande, men också för att det främmandegjorde, skapade skillnader och utlöste skam och avståndstagande. Det fungerade följaktligen inte som en försoningsritual eller som ett sätt att återställa balansen i ett upprört kollektiv, utan som en metod att inskräpa social hierarki och orsaka splittring.

Det inre och det yttre

Rättens tillvägagångssätt i förhör, rannsakingar och bestraffningar kan sammanfattas med att rätten visade ett tydligt intresse för det yttre, såsom plats, tid, handlingar, gester och ordens exakta lydelse, men inte särskilt mycket intresse för det inre, såsom motiv, tankar, känslor och föreställningar. Känslor och uppsåt saknade förvisso inte betydelse och både ord och fysiska gester kunde avläsas som tecken på till exempel vrede, iver och elakhet. Men rättens ledamöter forskade sällan i en konflikts egentliga ursprung, i personliga relationer eller i åsikter och tankar. Samtidigt har vi sett att den gjorde skillnad på officerare och manskap. Det var framför allt manskapets agerande som återgavs som en serie yttre, repetitiva handlingar, medan officerarnas åsikter och inre motiv tillmättes större betydelse. Skillnaden mellan det inre och det yttre handlade alltså mer om vad som *kunde* disciplineras än vad som *borde* disciplineras. När det gällde officerarnas beteende var både handlingar och uppsåt viktiga. Detta var ett resultat av att förhandlingarna i rätten mellan ledamöter och officerare var en förhandling mellan likar där rättsledamoten erkände den andre officerens förmåga att tänka och resonera på samma goda grunder som han själv. Det fanns med andra ord ett inre liv att disciplinera och ifrågasätta. Manskapet företrädde däremot enbart av sitt yttre liv och det inre livet ansågs sakna relevans. Skillnaden mellan att disciplinera det yttre och inre var därmed en maktstrategi i sig själv. Den må ha använts helt omedvetet som en naturlig följd av den samhörighet officerare kände med varandra, men den fick konsekvenser. Den rättsliga arenan blev en ojämlig plats med ett minimalt utrymme för olika sorters berättelser.

Det offentliga kroppsstraffets roll var följaktligen en manifestation av rättens maktställning snarare än ett redskap för botgöring, försoning eller rituell rening. Rättvisa och rimlighet framhölls som de överordnade målen med rättsutövningen, men rättens plats inom den militära organisationen förvandlade den oundvikligen till ett instrument för amiralitetets maktutövning.

Sammanfattning

I detta kapitel har flottans maktutövning stått i centrum, alltså vilka strategier det ledande skiktet i flottan använde för att få de underlydande att uppträda på önskat sätt. Dessa strategier speglar olika uppfattningar om kontroll hos såväl enskilda officerare som amiralitetet och – i förlängningen – den tidigmoderna staten. Vilken kontroll var önskvärd? Vilken kontroll var rimlig? Och vilken kontroll var möjlig? Dessa tre frågor anknyter till en mer övergripande diskussion om social kontroll i det tidigmoderna samhället som sysselsatt historiker under flera decennier. Åsikterna om kontrollen har ofta gått isär. Den tidigmoderna staten har beskrivits som allt från en hårdhänt förtryckarregim till en kompromissvänlig och splittrad institution som var beroende av de underlydandes stöd och samtycke.²²⁹ Det var emellertid skillnad på den sociala kontroll som utövades i byar och socknar, städer och församlingar – i vad vi kan kalla för det civila samhället – och den sociala kontroll som utövades i en militär organisation. Den största skillnaden är maktutövningens syfte. Den militära organisationen hade ett tydligt och uttalat mål med sin disciplinering, nämligen att förbereda sina underlydande för en krigssituation. Detta mål var överordnat allting annat och det var inte förhandlingsbart. De möjligheter som fanns till förhandling om kontrollens mening i det civila samhället saknades i den militära organisationen. Däremot var själva kontrollen och de maktstrategier som användes för att utöva den föremål för granskning, diskussion och omprövning liksom överallt annars.

Möjligheterna till kontroll begränsades av det tidigmoderna samhällets praktikaliteter, men också av uppfattningar om hur en godkänd disciplinering skulle se ut. En del sådana begränsningar var klart uttalade. Enskilda officerare fick inte straffa i vrede och affekt eller utnyttja manskapet för privata ändamål. Andra begränsningar fanns inbäddade i hur officerare och manskap handlade och uttryckte sig.

Officerarna såg antagligen genom fingrarna med många överträdelser om de föranletts av att flottan misslyckats med att uppfylla sina åtaganden, som att dela ut kost eller betala ut lön. De såg också genom fingrarna med sådant som inte betraktades som ett direkt hot mot maktordningen. Båtsmäns slagsmål betraktades som deras ensak så länge de inte tog till vapen eller mycket grovt våld. Vakterna gavs en viss frihet när det gällde vakthållningen så länge posterna inte lämnades obevakade. Att dricka sig berusad var inget problem så länge man klarade av att sköta sin tjänst.

Men det fanns också sådant som tydligt hamnade inom kontrollens ramar. Olydnad och uppstudsighet, slarv och försumlighet samt vissa typer av olovlig frånvaro försökte amiralitetet stävja efter bästa förmåga, och hörsamhet, duglighet, tapperhet och lojalitet försökte det främja och understödja.

Alla metoder som användes för att styra människors beteende betraktar jag som maktstrategier. Ofta användes flera maktstrategier tillsammans. Ibland överlappade de varandra och det hände också att de gav motstridiga signaler. I diskussionen nedan har jag för tydlighetens skull skilt olika strategier åt och gjort en uppskattning av hur de fungerade och vilken betydelse de hade för flottans förmåga till kontroll. Några maktstrategier har utkristalliserat sig som mer betydelsefulla än andra, framför allt vad jag kallar "ordnandet av kroppar", alltså hur amiralitetet genom att dela in plats, rum och tid i olika enheter styrde hur, när och var arbetet utfördes. Denna maktstrategi, eller detta kluster av maktstrategier, betraktar jag som disciplineringens kärna. Övriga maktstrategier, som att använda våld, framhålla vissa ideal och upprätthålla skillnader, var beroende av hur detta ordnande av kroppar uttrycktes.

I ett avslutande stycke diskuterar jag samspelet mellan produktiva och repressiva maktstrategier.

Ordnandet av kroppar

Att utöva makt är att till stor del att kontrollera vad människor gör. I flottan uppstod detaljerade sätt att styra var olika människor skulle befinna sig vid olika tidpunkter och vad de där skulle sysselsätta sig med. Maktstrategin innebar bland annat en noggrann och tydlig indelning av den fysiska platsen; amiralitetet etablerade olika sociala rum med hjälp av murar och portar samt vedertagna osynliga gränser. Till-

gängligheten till de olika rummen var beroende av individens position i hierarkin: ju högre upp i hierarkin, desto större rörelsefrihet.

Uppdelningen i olika sociala rum gjorde det enklare att styra hur de underlydande rörde sig på varvet och på skeppen och framför allt blev det enklare att upptäcka dem som avvek från ordningen. Strategin innefattade således att noga bevaka de underlydandes rörelser och bestraffa den som överträdde vissa gränser. Dessutom underlättade uppdelningen av plats och tid kontrollen av arbetet. Eftersom alla hade sin bestämda plats och uppgift blev den som sysslade med något annat snabbt avslöjad. Maktstrategins stora styrka var dock att den inte behövde förlita sig på sådant som upptäckt och bestraffning för att fungera. Regleringen av plats, rum och tid blev snabbt till rutin för alla underlydande i flottan och betraktades som en del av den naturliga ordningen. Att inordna sig i rutinen var lönsamt, något som bevisas av att de underlydande tog systemet i försvar. Vaktjänstgöringen är ett tydligt exempel. Den verkar ha setts som ett privilegium, eller åtminstone som ett ansvarsfullt uppdrag. En vakt var skyddad från andras påhopp, han fick en tillfälligt högre status och han kunde dessutom åtnjuta materiella förmåner. Även om ordningen ständigt bevakades av underbefäl, det juridiska systemet och de högre officerarna vilade kontrollen på en sanktionering underifrån.

Själva arbetet i sig var också disciplinerande, i synnerhet det arbete som utfördes ombord. Rättsprotokollen är sparsamma med uppgifter om hur arbetet ombord organiserades, men annan forskning har visat att det fysiskt krävande och ofta farliga arbetet med rigg, segelhantering och underhåll genererade starka ideal som betonade duglighet, hederlighet och arbetsvilja.²³⁰ Genom denna ständiga disciplinering av det yttre, kroppen och dess rörelser, disciplinerade flottan således också det inre, tankar, föreställningar och ideal. Kopplingen mellan det yttre och det inre förstärktes av att det yttre i det tidigmoderna samhället ansågs vara tecken eller symboler för det inre. Det inre existerade först när det fick ett yttre uttryck, och handlingar, gester och uttalanden var avgörande för hur den egna karaktären uppfattades av andra. Det sociala livets fundament var en gemensam överenskommelse om att det inte fick finnas en spricka mellan de båda, det vill säga att någon till det yttre kunde låtsas vara något annat än han eller hon faktiskt var. Att agera som en ärlig människa var liktydigt med att *vara* en ärlig människa.²³¹

Ordnanudet av tankar

Vid sidan om att amiralitetet kontrollerade människors kroppar gjorde det också anspråk på att kontrollera, eller åtminstone forma, människors tankar. Detta gjordes på många sätt.

Ett sätt var att forma tankar genom att kontrollera kroppar. Om man såg till att någon befann sig på en viss plats vid ett visst tillfälle för att till exempel hålla vakt, uppstod föreställningar om platsens och uppgiftens mening.

Ett annat sätt var att upprätta önskvärda ideal. Vissa ideal fanns tydligt utskrivna i sjöartiklarna: det underlydande manskapet skulle visa hörsamhet medan den överordnade officeren skulle visa ansvar, kompetens och tapperhet. Andra normer och ideal formades inom flottans olika kollektiv och utnyttjades av flottan för att upprätthålla ordningen. Officerarnas hedersuppfattningar knöts ihop med plikten att vara modig på slagfältet och vara lojal med sin kung. Manskapets föreställningar om duglighet knöts till idealen om den hörsamma, villiga tjänaren. Flottan utnyttjade också befintliga hierarkier för att understödja sin egen. Lydnadsrelationen mellan officerare och manskap var till exempel en tydlig spegling av lydnadsrelationen mellan husbonde och husfolk och innehöll samma förväntningar på ömsesidighet – husbondens omsorg i utbyte mot tjänarens lojalitet. Idealerna var i grund och botten positivt formulerade och de som efterlevde dem berömdes och belönades. Men om idealerna inte efterlevdes eller om de formulerades på ett sätt som stred mot flottans ordning, kunde de bli föremål för ingående granskning. Detta gällde framför allt officerarna, vars motiv, förklaringar och utsagor inför rätten tidvis ifrågasattes intensivt. Ibland underkändes deras argument helt och hållet, som i rättegången mot Jonas Palmqvist, ibland ifrågasattes sanningshalten, som i fallet Johan Bär. Ifrågasättandet tvingade fram en anpasslig retorik; flottans ideal blev en manual som de anklagade officerarna försökte bevisa att de handlat efter. Ärlighet, tapperhet och manlighet blev nyckelbegrepp som vittnesmål och utsagor ständigt kretsade kring. De formade ett sätt att strukturera händelserna under till exempel en strid och avgöra deras betydelse.

I granskningen av berättelser, motiv och förklaringar låg också inbäddat en maktstrategi som gick ut på att hävda tolkningsföreträde. Denna strategi var som tydligast i mötet mellan officerare och manskap, där de förstnämndas tolkningar hela tiden tillmättes större tro-

värdighet än de sistnämndas. Maktstrategin var antagligen omedveten och en konsekvens av att en officer på ett självklart sätt betraktades som mer ärlig och pålitlig än till exempel en båtsman i det tidigmoderna samhället. Själva uppfattade officerarna troligen att de behandlade alla vittnen och anklagade rättvist, i enlighet med den föreskrivna rättsordningen. Men med denna omedvetna förskjutning tvingade rättens ledamöter manskapet att anpassa sin retorik till officerarnas perspektiv. Det blev omöjligt att berätta något som inte stämde överens med officerarnas uppfattningar om amiralitetets ordning. Detta påverkade manskapets utsagor inför rätten, vilket kommer att diskuteras utförligare i nästa kapitel.

Våld och makt

Ordandet av kroppar och tankar var produktiva maktstrategier. De erbjöd en ordning där individer hade goda möjligheter att tillskansa sig fördelar, belöningar, uppskattning och status förutsatt att de inte avvek alltför uppenbart från ordningen. Men dessa maktstrategier utövades tillsammans med klart repressiva maktstrategier, som amiralitetets möjlighet att använda fysiskt våld och tillfoga smärta, lidande och död för att styra människor att bete sig på önskat sätt. Det finns en risk att man överbetonar denna möjlighet eftersom våld är ett synligt sätt att utöva makt på och fruktan för smärta och lidande är starka påtryckningsmedel som hotar att överskugga att ett system också erbjuder möjligheter till belöning, status och trygghet. Det är dock viktigt att komma ihåg att de flesta i flottan aldrig utstod något kroppsstraff. Många hade inte ens sett en sådan bestraffning äga rum. Ensam hade möjligheten till våldsutövning inte förmått kontrollera flottans stora arbetskraft utan bara väckt avsky och motstånd, men tillsammans med andra maktstrategier kunde den vara effektiv. Vålds användningen tjänade åtminstone tre syften: den gjorde skillnad mellan överordnade och underordnade och var således en viktig social markör, den hårda och våldsamma bestraffningen skulle skrämja de underlydande att foga sig i ordningen, och den skapade en skillnad mellan plikttrogna underlydande och misslyckade bråkstakar. Eftersom våldet var extremt blev den som dömdes till det och den gärning han straffades för också extrema. Den vanlige hederlige båtsmannen

eller volontären bör ha känt ett behov att markera ett avstånd mellan sig själv och den brottsliga gärningen eller åtminstone mellan sig själv och den bestraffade.

Upprätthållandet av skillnader

Maktstrategierna ovan hade förutom att kontrollera och styra ytterligare en uppgift: att upprätthålla de ojämlika maktrelationer som krävdes för att maktutövningen skulle fungera. Att skillnaderna ständigt måste betonas kan vara ett resultat av att de ofta motarbetades. Ibland ifrågasattes de öppet, som när volontärer underkände konstaplarnas förmåga till auktoritet och kommando, men det fanns i flottan också vissa faktorer som motverkade skapandet av ojämlika maktrelationer, till exempel den solidaritet som uppstod ombord till följd av att en besättning delade samma upplevelser av utsatthet och faror och som delvis överbryggade hierarkierna. Att Gustav Sparre valde att rådslå med hela sin besättning ombord på *Draken* efter slaget vid Ölands södra udde 1676 kan ses som ett utslag av en sådan solidaritet. En annan faktor var de starka meritokratiska idealen, som innebar att en kompetent ofrälse båtsman eller underofficer snabbt kunde tilldelas ökat ansvar och ökad status, vilket indirekt gjorde maktrelationerna tillfälliga och föränderliga.

Otydligheter

Praktiska omständigheter försvårade för amiralitetet att upprätthålla en fast och förutsägbar kontroll. Det var omöjligt att upptäcka och bestraffa alla båtsmän och volontärer som rymde från tjänsten, avvek kortare stunder från sitt arbete eller slumrade en stund på vaktposten. Eftersom disciplineringen i många fall vilade på den enskilde officeren var den beroende av hans auktoritet och förmåga att fördela resurser. Att anmäla tredskande manskap till rätten var för officeren likställt med att blottställa sin egen oförmåga. Otydligheten var både ett hot mot disciplineringen och ett disciplinerande verktyg i sig. Den blev ett hot om kontrollen upplevdes som så godtycklig och diffus att det inte spelade någon roll om individen följde flottans regler. Men tillsammans med flottans hårda kroppsbestraffningar och officerarnas rätt

att aga och tukta det underlydande manskapet kunde otydligheten göra disciplineringen effektivare. Genom att ha otydliga gränser mellan acceptabelt beteende och oacceptabelt beteende och genom att använda sig av ett brett spektrum av bestraffningsmekanismer tvingade de överordnade sina underlydande att ständigt förhålla sig till en skiftande kontroll och justera sitt beteende.

Repressiva och produktiva strategier

Det är viktigt att komma ihåg att även om flottan var en militär organisation som använde sig av stundom hårdhänta disciplineringsmetoder så erbjöd den en eftersträvansvärd ordning. Enligt den utdelades kost och lön på någorlunda regelbunden basis och den möjliggjorde karriär, social status, kunskaper och erfarenheter samt solidaritet och kamratskap. Jag menar därför att det avgörande för flottans förmåga till kontroll och disciplinering var i vilken grad den lyckades få de repressiva maktstrategierna att samspela med de produktiva. Tvång, våld och hot om våld var bara effektiva så länge som det också fanns utrymme för handlingar som genererade belöningar, uppmuntran, socialt avancemang och trygghet. För dem som efterlevde flottans ordning blev det angeläget att ta de överordnades parti mot bråkstakar och orosmoment som hotade den, för de skötsammas del, lönsamma ordningen.

I detta kapitel har det framstått som om amiralitetets överordnade kunde operera fritt och utöva makt utan motstånd. Nästa kapitel kommer att handla om missnöje, protester och de underlydandes metoder för att manipulera systemet.

Makten och motståndet

I förra kapitlet konstaterades att flottan använde sig av flera olika maktstrategier, ofta i kombination, för att forma sina underlydandes beteende. I detta kapitel undersöker jag motstrategierna mot flottans disciplinering, det Foucault kort och gott kallar ”motstånd”. I sin definition av motstånd inkluderar Foucault ett brett register av handlingar som utgår från de underordnade i en maktrelation och har det gemensamt att de är ”inriktade på att utjämna styrkeförhållandet och neutralisera maktutövningen”.¹ Jag undersöker i detta kapitel allt från tysta förhållnings- och manipulationsstrategier till stora öppna kollektiva konflikter. Om det tidigare framför allt har varit officerarnas och rättens perspektiv på flottan som skrivits fram, domineras detta kapitel så långt det är möjligt av rösterna från de underordnade. En del fall och händelser kommer att återkomma, men ur de underordnades perspektiv. Eftersom källmaterialet är producerat av de överordnade innebär detta ett metodiskt problem. De underordnades röster är hårt filtrerade i materialet och för att komma åt dem tillmåtar jag detaljer stor betydelse.² Detaljerna kan vara olika saker: konkreta uppgifter om andra personer, platser, tidpunkter eller i sällsynta fall personliga uppfattningar, men också undantag, utelämnad information och svår-förklarade tomrum. Genom att jämföra sådana detaljer med varandra har jag bildat mig en uppfattning om den värld som i stor utsträckning undandrog sig rättens uppmärksamhet. Precis som många andra mikro- och kulturhistoriker har jag inspirerats av den amerikanske antropologen James C. Scott, som i sin undersökning *Weapons of the weak* specialiserade sig på osynliga och tysta motståndsstrategier hos bondebefolkningen i små byar i Sydostasien.³ Han fann att dessa bönder uppträdde på ett sätt i möte med överheten i den lokala offentligheten och på annat sätt när de var samlade i slutna sällskap. Medan de inför överheten uttryckte lojalitet och underdånighet kunde de i

det privata uttrycka motvilja mot maktutövningen, driva med överhetspersoner och betrakta händelser och tillstånd på ett annat sätt än vad överheten önskade – och trodde – att de gjorde. Scott kallade den första sortens uppträdande *public transcript* och den andra sorten *hidden transcript*.

I detta kapitel använder jag Scotts modell och utgår ifrån att det beteende som båtsmän, volontärer och andra underlydande visade inför rätten inte nödvändigtvis speglade deras egentliga åsikter. Men jag utgår också ifrån att de dolda åsikterna och strategierna kom till uttryck även i uttalanden som vid första anblicken uttrycker underdånighet och acceptans. I det första avsnittet, ”Att förhålla sig till underordningen”, ligger tonvikten på den retorik som manskapet använde inför rätten. I de följande tre avsnitten, ”Försummelse och förhalning”, ”Öppet missnöje och klagomål” samt ”Myteri och stora konflikter” ligger den på manskapets handlande.

Att förhålla sig till underordningen

I avhandlingens tredje kapitel undersökte jag hur knappa materiella villkor, erfarenheter av en underordnad position samt ett inbördes maktspel som ofta undgick överhetens blick präglade manskapet som kollektiv. De formade en gemensam repertoar av beteenden och handlingsstrategier som i de flesta fall bekräftade deras position som underordnade och samspelade med flottans makthierarki. Detta avsnitt återknyter till den diskussionen men möjliggör för alternativa tolkningar av manskapets beteende. Handlingar som understödde maktordningen undersöker jag på nytt för att se om de hade fler lager än det omedelbart synliga och hur detta i så fall påverkade flottans maktutövning.

Stereotypa förklaringar, retoriska lögnen och strategisk tystnad

Manskapet var inblandat i en majoritet av de mål som amiralitetsrätten behandlade, men deras vittnesmål lämnade efter sig ytterst kortfattade anteckningar i protokollen. Flera av manskapets vanligaste brott, till exempel rymning eller att somna på sin post, behandlades vanligen på mindre än en halv sida. Även när båtsmän, bösseskyttar och volontärer blev tillfrågade om orsaken till varför de begått ett brott var rätten säl-

lan intresserad av någon utförlig redogörelse utan nöjde sig med korta, standardiserade svar.

Manskapets vittnesmål var nästan alltid befriade från personliga detaljer och hårt redigerade av amiralitetsrättens skrivare. Detta kunde ibland vara en följd av att brottet var okomplicerat, men även mål med potential att generera längre beskrivningar behandlades kortfattat. Information som rätten ansåg vara viktig angavs i en enda följd med ytterst lite dialog och huvudsakligen med rättens ord, inte den anklagades.

I tidigare kapitel har detta betraktats som ett tecken på rättsledamöternas ointresse för manskapets egna berättelser och motiv. Men det går att vända på resonemanget och hävda att de kortfattade anteckningarna var en följd av att manskapet ogärna berättade mer än nödvändigt. I följande avsnitt kommer den möjligheten att undersökas närmare och ses som en av flera retoriska strategier som manskapet tillämpade inför rätten, ibland för att anpassa sig till vad de trodde rätten ville höra, ibland för att undvika att berätta sanningen och ibland av ett mer svårdefinierat skäl som hade med manskapskollektivets känsla av solidaritet att göra.

Stereotypa förklaringar

I föregående kapitel diskuterade jag de skäl manskapet angav till att de hade rymt från amiralitetet. De vanligaste förklaringarna var att rotebönderna gett dem otillräckligt med kost, kläder eller lön och manskapet motiverade ofta sina avvikelser med att de varit på väg hem till sina rotebönder för att kräva sin rätt. Motiveringarnas trovärdighet styrks av att båtsmännen i många fall faktiskt återfanns i sina rotesocknar. Men när jag jämförde båtsmännens förklaringar med varandra och uppmärksammade vad de utelämnade blev jag ändå förbryllad. Förklaringarna innehåller till exempel nästan aldrig några klagomål på flottan: av totalt 251 förrymda båtsmän under de fyra undersökningsåren var det två som inför rätten uttryckligen angav att de inte haft lust att tjäna längre, ingen av dem angav dock varför.⁴ Ett par av de förrymda båtsmännen från *Gotland* och *Skåne* klagade på att underofficerarna hade bemött dem hårdhänt men i övrigt lyser den typen av missnöje med sin frånvaro. Ändå är det tydligt vid en läsning av andra mål att

det till och från fanns ett ganska utbrett missnöje med flottan. De underordnade klagade på våldsamma bestraffningar och på brister i proviantutdelningen.⁵ Det senare var stundom så problematiskt att även människor utanför flottan lade märke till det.⁶ I oktober och november 1685 dök det upp återkommande klagomål i rätten på flottans proviant i Karlskrona, men ändå var det ingen av de sexton båtsmän som rymde därifrån under samma period som angav detta som orsak.⁷ Att inte någon av de förrymda båtsmännen vid något tillfälle hade varit missnöjd med sina villkor i flottan förefaller närmast osannolikt.

Vid en närläsning av de rymningsfall där båtsmannen eller volontären angav sjukdom som orsak till sin frånvaro uppstår ibland en klyfta mellan förklaringen och det faktiska handlandet. Båtsmannen Anders Dovhjordt hade till exempel lämnat sin rotebonde i Blekinge och återvänt till sin förra hemstad Skara, där han sa sig ha blivit sjuk. Men sedan hade han stannat i Skara i ett och ett halvt år innan han återvände till Blekinge och anmälde sig hos sina överordnade.⁸ Båtsmannen Per Eriksson Blom berättade att han först blivit sjuk och legat två månader till sängs på Södermalm i Stockholm 1682 och sedan arbetat ett halvår vid Rörstrands brygghus eftersom ”ingen fordrat på honom”.⁹ Därefter hade han skaffat sig en gård på Rörstrandsgatan där han låtit sin hustru sälja öl. Hösten 1683 hade han flyttat till Ladugårdslandet där han tog tjänst hos ”Petter Trädgårdsmästare” och till sist greps av profossen. Han hade då varit borta från sin tjänst i uppemot tre år samtidigt som han nästan hela tiden arbetat och bott i närheten av varvet. Båtsmannen Johan Andersson Fot hade 1685 blivit hemförlovad på grund av sjukdom, men när profossen en vecka senare sökte efter honom var han försvunnen.¹⁰ Ytterligare ett par veckor senare fick en konstapel syn på båtsmannen ombord på en vedbåt. När båtsmannen upptäckte konstapeln flydde han från vedbåten in i skogen. Trots att konstapeln skickade fyra båtsmän efter honom lyckades de inte få fast honom. Både stadsvakt och profoss jagade honom därpå i staden under två nätter och när de slutligen grep honom slogs han mot vakten med en kniv.¹¹

I inget av dessa fall utgjorde sjukdomsmotivet förklaringen till hela bortavaron. Inte heller var det en förklaring till det våldsamma motståndet i det sista exemplet. Ändå framkommer i protokollen aldrig någon förklaring till att bortavaron förlängdes, till det medvetna undanhållandet eller till det våldsamma motståndet.

En annan typisk förklaring var att den anklagade båtsmannen eller

volontären sa sig inte ha förstått bättre. I kapitel 3 beskrev jag detta som en del av en underdånig bekännelseretorik inför rätten. Men det var mer än så. I det rättsliga sammanhanget kunde enfaldighet ha en positiv klang. Den enkla, olärda människan kopplades i den religiösa föreställningsvärlden samman med den oskyldiga och oskuldsfulla som förtjänade Guds beskydd, och att spela på enfald var ett sätt att dels knyta an till religiösa föreställningar, dels slippa besvärliga frågor. Enfalden kunde uttryckas direkt i formuleringar som ”förstod intet bättre” eller indirekt som i Per Eriksson Bloms svar på rättens fråga varför han försummat att inställa sig när han hört trumman på varvet: han hävdade att han ”aldrig hört trumman om uppfordring”.¹² I rimlighetens namn borde han på Ladugårdslandet faktiskt ha hört trumman, eller åtminstone blivit påmind om dess existens av att granar och kamrater hörde den och gick mot Skeppsholmen. Det borde också ha funnits andra saker än trumman som påminde Per Eriksson Blom om att han var båtsman i kronans tjänst. Men rätten lät bli att pressa honom. Kanske föredrog både rätten och Per Eriksson Blom att låtsas som om det verkligen var enfald, inte ett medvetet val, som höll honom borta från flottan.

Frågan är alltså vad båtsmännens förklaringar inför rätten faktiskt betydde. Å ena sidan låg de ytterst nära de praktiska omständigheter som omgav manskapets liv och å andra sidan förefaller de en smula aparta.¹³ Men om förklaringarna betraktas som en retorisk strategi som gick ut på att undvika att lämna information blir de fullt begripliga. För att strategin skulle vara verkningsfull måste manskapet lägga fram förklaringar som accepterades och godkändes av rättens ledamöter, motsvarade officerarnas bild av sina underordnade och inte provocerade fram försvarsreaktioner, tvivel eller ifrågasättanden. Att klaga på rotebönderna, ange att man blivit sjuk eller låtsas som om man missförstått vad som förväntades var just sådana förklaringar. De förvandlades till en repertoar av standardursäkter som användes oavsett om de stämde eller ej.

Retoriska lögnar

De stereotypa förklaringarna uppstod som en följd av vad som pågick på den rättsliga arenan. Den rättsliga retoriken innebar att det fanns på förhand bestämda meningar om vad som var möjligt att säga och

göra och hur det skulle sägas och göras. Collstedt, med inspiration från Martin Dinges, betraktar i sin avhandling den rättsliga arenan som ett mångtydigt fält där flera olika diskurser överlappade och grep in i varandra. I den rättsliga retoriken kunde kärande och svarande använda sig av argument från olika diskurser beroende på vad de trodde bäst gynnade deras sak. Detta förändrade villkoren för den rättsliga retoriken ständigt, lite i taget, och därmed också uppfattningarna om rättvisa, bevisföring, rättfärdiga motiv och brottsligt handlande.¹⁴ Det retoriska spelet var som tydligast i den lokala civila domstolen, där rätten fortfarande användes som en förlikningsarena, och hos eliten, som i domstolen talade inför likar. Amiralitetsrätten användes dock inte som en förlikningsarena och mellan rättsledamöter och anklagade ur manskapet var det sociala gapet så stort att det för manskapets del var meningslöst att försöka utnyttja gemensamma referensramar i en rättslig retorik. Officerarnas bild av manskapet var att de handlade planlöst, slumpmässigt och utan några egentliga motiv. Manskapet ansträngde sig i sina förklaringar för att bekräfta detta och använde det som en retorisk strategi. Det är svårt att se att förklaringarna gav några egentliga fördelar i den rättsliga processen. Det handlade sällan om att den anklagade använde dem för att försöka argumentera sig fri. Däremot stängde de effektivt dörren för utförligare frågor och krav på mer detaljerade beskrivningar. Ett fall från skeppet *Carolus* 1685 kan illustrera de stereotypa förklaringarnas roll som retoriska lögnar.

I samband med att några tunnband av järn kommit bort på *Carolus* förhöordes de vakter som haft vakthållningen ombord på skeppet vid tiden för stölden. Vakterna var totalt fyra, grupperade i par, och hette Mats Kynta, Urban (ibland Abram) Vitlock, Mats Persson Randa och Simon Simonsson Duva. Fallet inleddes med att skepparen ombord på *Carolus*, Lars Bång, anklagade Mats Kynta för att ha stulit sex eller sju (siffran varierar) tunnband av järn från vattentunnan (i källorna vattuliggaren) ombord.¹⁵ När skepparen konfronterades med Mats Kynta i rätten dagen därpå var denne till att börja med så berusad att rätten avbröt förhöret, men han nekade bestämt till stölden.¹⁶ Under de regelrätta förhören den 11 september, nu med en nyktrare Mats Kynta, hördes både skepparen, ett vittne ombord på skeppet och två av de övriga vakterna, Urban Vitlock och Mats Persson Randa. Vittnet hette Maria Mårtensdotter och satt själv i arrest ombord för att ha stulit gryn ur proviantboden. Hon påstod att hon sett Mats Kynta stoppa ”järnbanden

i byxorna, seendes sig på alla sidor, om någon skulle bli honom varse” och när han blivit avlöst ”stigit så uti en liten båt och rott med banden i land”.¹⁷ Hon sa också att det legat kvar rost på däcket där Mats Kynta hade stått. Mats Kynta nekade och hävdade att Maria Mårtensdotter var ”med honom i ovänskap”.¹⁸

Mats Kyntas kamrat Urban Vitlock blev också tillfrågad om stölden men nekade bestämt till att veta något om den. Rosten hade han sett eftersom Maria Mårtensdotter visat honom den, men när rätten frågade honom varför han inte hade talat om det för skepparen svarade han: ”Kunde inte sådant förstå.”¹⁹ Även Mats Kynta fick frågan om han lagt märke till rosten på däcket, varvid han svarade: ”Förstod inte så mycket, men intet har jag tagit några järn.”²⁰

Den tredje båtsmannen, Mats Persson Randa, visste heller inte vem som stulit banden. ”Enär jag kom till skeppet, såg jag inte efter, om vattuliggaren hade band eller icke, ej heller sade någon mig till att jag det skulle göra”, var hans svar när rätten frågade honom varför han inte hållit bättre vakt.²¹ Därefter uppstod i rätten förvirring om vem som egentligen hade varit Mats Persson Randas kamrat. En båtsman som hette Christer Mårtensson Hök påstods ha hållit vakt på *Carolus* men det visade sig att skepparen hade tagit honom med sig från skeppet tidigt på morgonen och bett Urban Vitlock att stå vakt istället. Urban hade i sin tur bett en annan båtsman, Mats Mossa, att stå vakt i utbyte mot en kanna öl. Mats Mossa hade accepterat budet och stått vakt i fyra timmar, mellan klockan åtta och klockan tolv på förmiddagen.²²

Mats Persson Randas verkliga vaktkamrat visade sig vara ytterligare en annan båtsman, Simon Simonsson Duva, som var hemförlovad och låg sjuk hemma hos sin rotebonde. När han till sist blev förhörd av rätten en och en halv månad senare visste han heller ingenting om stölden.²³ Den 7 november dömdes hela det ursprungliga vaktlaget – Mats Kynta, Mats Persson Randa, Urban Vitlock och Simon Simonsson Duva – till att springa vardera två gånger rå för försumlighet vakthållning.²⁴

Själva fallet och de många rättegångstillfällena, allt som allt sju stycken, ger en unik inblick i vaktssystemets rutiner och vaktens sammanhållning ombord på ett skepp i hamn. Hela vakten hade haft ett gemensamt ansvar för vakthållningen ombord. Men trots att rätten lockade med mildrat straff om de berättade sanningen nekade alla fyra envist till att ha sett eller hört någonting.²⁵ Istället ställde de sig

oförstående till vad som pågått ombord på däck. ”Kunde intet sådant förstå”, replikerade Urban Vitlock på rättsens frågor och ”förstod inte så mycket”, svarade Mats Kynta. Vid några tillfällen tycks denna typ av enfaldighetsretorik nästan ha gått till överdrift, som när Mats Persson Randa svarade att ingen hade befallt honom att se efter om vattenliggaren hade band.

Det finns två möjliga tolkningar av båtsmännens uppträdande inför rätten. Den ena är att de faktiskt var oskyldiga och att ingen av dem visste vart tunnbanden hade tagit vägen. Den andra är att någon av dem hade stulit tunnbanden och att de andra skyddade sin kamrat. Genom att vaktkamraterna gemensamt tog på sig ett straff för försumlighet förblev stölden outhärdad och tjuven oupptäckt. Då var enfaldighetsretoriken en medveten strategi. I de flesta fall är det rimligare att föreställa sig att retoriken inte hade tillkommit för att undanhålla hemligheter eller farliga sanningar utan endast var ett sätt att slippa längre utfrågningar.

Ibland var den också ett sätt att undvika att hamna i konflikt med någon eller utsättas för repressalier. Ett sådant skäl hade den sjutton-åriga drängen Caspar Mickelsson som kallades in som vittne i duellmålet mellan officerarna Anders Jacobsson och Mickel Albrektsson.

Strategisk tystnad

I kapitel 3 beskrev jag hur kommandören Anders Jacobsson och kaptenen Mickel Albrektsson hamnade i slagsmål när de satt och drack öl tillsammans hemma hos en borgaränka, men att båda inför rätten ivrigt förnekade att slagsmålet överhuvudtaget ägt rum.²⁶ Vittnen kallades in och intygade att officerarna hade slagits, däribland drängen Caspar Mickelsson. Caspar berättade för rätten att han suttit i ett hörn medan de två officerarna pratat med varandra. Vad de pratade om kunde han inte redogöra för eftersom han förklarade sig vara ”tunnhörd”.²⁷ Däremot hade han bevittnat själva slagsmålet och sett att kommandör Anders Jacobsson slog Mickel Albrektsson med en tråkanna.²⁸ Rätten frågade om det var dricka kvar i kannan och Caspar svarade att ”han hörde drickat skvalpa vid han slog till”. Fiskalen påminde Caspar om att han tidigare ”sagt sig hava fel på hörseln, och likväl nu bekänna hava hört drickat skvalpa”. Rätten förmanade Caspar att säga sanningen, men han envisades med att han hade bekänt allt han visste.²⁹

Ljög Caspar när han sa att han var tunnhörd för att slippa bli inblandad i detta duellmål mer än nödvändigt? Det är möjligt. I så fall försä han sig när han svarade på frågan om det var dricka i kannan. Men vid tillfällen då det saknades omedelbara skäl att hålla inne med information kunde manskapet använda retoriska strategier för att säga så lite som möjligt, antingen för att stänga ute överheten från sitt tänkande, sina motiv och sin gemenskap eller för att göra motstånd mot överhetens tolkningsföretråde. Genom att helt enkelt strunta i att berätta något alls gav manskapet ett begränsat utrymme för officerarna att öppet ifrågasätta eller kritisera deras tolkningar. Det var ett sätt att skaffa sig så mycket kontroll som möjligt över vad som sades i det rättsliga rummet.

Rykten, skvaller och hörsägen

Vad var det för tolkningar som manskapet i rätten ville dölja? Skilde sig deras syn på det som hände i flottan så mycket från officerarnas att det fanns skäl att tiga om den i rätten? Ja, så kan det ha varit. I målet mot de 21 roslagsbåtsmännen som tog kost från sina underofficerare vintern 1685 hänvisade de anklagade båtsmännen uttryckligen till en tidigare händelse: ”Kanske I velen göra med oss som I gjorde med sörmlänningarna, och hava borta vår kost, som I gjorde deras.”³⁰ Skepparen Petter Widbom, en av underofficerarna som var närvarande vid uttalandet, var tvungen att fråga båtsmännen vad de menade med ”sörmlänningarna”. Det tycks bland manskapet ha cirkulerat beskrivningar av händelser som de fogade in i ett större narrativ om flottan. För roslagsbåtsmännen var ”sörmlänningarna” en symbol för att den orättvisa behandling som de upplevde att de utsattes för ingick i ett system. Trots att det visade sig att skepparen hade känt till själva händelsen, hade den ingen sådan omedelbar betydelse för honom. Diskrepansen mellan manskapets och befälets olika förståelser var delvis en konsekvens av att de såg flottan ur olika perspektiv, delvis av att det i flottan fanns en mängd kommunikationskanaler vid sidan om den offentliga kommunikationen. Att en stor del av manskapet antagligen inte var läs- och skrivkundig gjorde det svårt för flottan att kontrollera informationen som spreds. För att manskapet skulle nås av viktiga upplysningar måste någon förmedla dem muntligt. Men eftersom medlemmarna i en fartygsbesättning eller i ett kompani talade mycket oftare med varandra än med sina befäl, uppstod snabbt alternativa tolkningar, skvaller,

hörsägen och ryktesspridning. Som exempel på detta tjänar en serie händelser ombord på de två konvojskeppen *Gotland* och *Skåne* 1692.

Rykten och skvaller ombord på skeppet *Gotland*

1690 hade *Gotland* och *Skåne* beordrats att gå som konvojfartyg från Göteborg till Portugal för att skydda svenska handelsfartyg från kapare. Den första resan inleddes i december 1690 och skeppen återvände på våren 1691. Sedan gjorde skeppen en resa i december 1691, då skeppet *Skåne* förläste med i stort sett hela besättningen. *Gotland* återvände dock till Göteborg på våren 1692. Från *Gotland* rymde minst 45 båtsmän, vilket var nästan en femtedel av skeppets besättning. Ytterligare femton båtsmän rymde från *Skåne* och tio från antingen *Gotland* eller *Skåne*, det framkommer inte av protokollen vilket.³¹ Eftersom *Skåne* förläste redan vintern 1691 var det naturligtvis inga båtsmän som rymde därifrån under 1692. I själva verket hade båtsmännen rymt i flera omgångar, de första redan på hösten 1690 före den första resan till Portugal men de flesta hösten 1691, strax före den andra resan. Ett stort antal båtsmän från *Gotland* rymde dessutom från skeppet omkring pingst 1692. Båtsmännen tycktes i hög utsträckning ha rymt tillsammans i mindre grupper. Ofta kom de från samma kompani och rymde hem till samma socken. Att rymningarna skedde gruppvis i omgångar väcker misstanken att de i själva verket var fler, men de flesta av båtsmännen som rymde 1690 eller 1691 ställdes inför rätta under de år från vilka det saknas protokoll.

De flesta av båtsmännens förklaringar var välbekanta: de hade rymt för att de saknat kläder eller kost eller för att de blivit sjuka. Förklaringarna skiljer sig lite grann åt beroende på när båtsmännen rymde. De som hade rymt innan skeppen seglade ut klagade i högre utsträckning på att de blivit sjuka, medan de som hade rymt efter att skeppen kom tillbaka snarare klagade på brist på kläder. Inget av detta framstår som särskilt underligt. Det förefaller rimligt att båtsmän som just satts ihop till en ny besättning tillsammans med främmande människor lätt blev sjuka och att de som varit ute flera månader till sjöss kom tillbaka med slitna kläder. Samtidigt kvarstår faktum att det rymde ovanligt många båtsmän från *Gotland* och *Skåne*. Det fanns andra skepp som seglade som konvojskepp till Portugal, till exempel *Livland*, men därifrån rapporterades bara två rymningar.³²

Dessutom angav några av de förrymda båtsmännen från *Gotland* och *Skåne* skäl som skilde sig från de flesta andra under undersöknings-åren. Erik Jonsson Kock, som rymt från *Gotland* under pingsthelgen 1692, förklarade för rätten att han hade rymt eftersom

ett tal kom ut ibland skeppsfolket, det ett annat skepp skulle komma till Göteborg som var destinerat till att konvojera uti Nordsjön. För den skull befarade de att åter bliva till sjöss kommenderade, varför tog han räddhågan till sig och gick jämte trenne andra båtsmän ifrån skeppet liggande i Göteborg.³³

Båtsmannen Mickel Eriksson Birman menade att de av kapten Kröger hade fått ett löfte om hemlov så fort skeppet ”hemkom och det var avtacklat”, men när skeppet kom hem blev det enligt Mickel Eriksson ”först avtacklat och sedan åter upptacklat” och när det inte talades mer om hemlov tog han saken i egna händer och begav sig hem till roten.³⁴ En tredje båtsman, Johan Matsson Lund, berättade inför rätten att när *Gotland* hade kommit till Göteborg hade det talats om att hon skulle gå ”till Nordsjön på kaperi” och att han då tog ”fruktan till sig och olovandes berörde skepp [...] avvek”.³⁵ Ryktesspridning, falska löften och en orolig stämning verkar ha genomsyrat skeppet *Gotland* efter hennes andra konvojresa.

Det framkom vittnesmål om en annan sorts oro ombord på både *Gotland* och *Skåne* före den andra konvojresan. Tio båtsmän rymde från *Gotland* och *Skåne* hösten 1691 eftersom underofficerarna ”hava dem, med hugg och slag illa hanterat”.³⁶ Kring Mickelsmäss 1690, alltså innan skeppen hade avseglat till Portugal, rymde flera båtsmän av samma orsak.³⁷ Det var ovanligt att flera båtsmän klagade på underofficerarna ombord på ett och samma skepp – vid anklagelser om otidigt kommando hade det i regel uppstått konflikter mellan enskilda befäl och enskilda båtsmän, men här uppgav nästan en femtedel av de förrymda båtsmännen från *Skåne* och *Gotland* att det var våldsamma befälhavare som hade fått dem att rymma hem, något som indikerar att befälen ombord varit ovanligt hårdhänta eller att det åtminstone rätt en orolig stämning ombord.

Slutligen finns det en uppseendeväckande dråpanklagelse från skeppet *Gotland*. Julafton 1691, när skeppet låg utanför Spanien, skulle

löjtnanten Johan Nilsson enligt rykten ha slagit båtsmannen Gunnar Johansson så illa att han en vecka senare avled.³⁸ Den avlidnes far hade bett rätten att undersöka anklagelserna och ärendet togs upp för behandling den 23 september 1692, nästan nio månader efter Gunnar Johanssons död. Under rannsakingarna framkom att ryktet om att Johan Nilsson slagit ihjäl Gunnar Johansson hade uppstått omedelbart efter att Gunnar avlidit. Kaptenen Otto Kröger hade gett den andre löjtnanten ombord, Olof Helleberg, uppdraget att undersöka vad som hänt. Barberaren hade tillkallats och enligt löjtnant Helleberg visade obduktionen att båtsmannen hade dött av en invärtes sjukdom.³⁹ Helleberg hade frågat besättningsmedlemmarna om någon av dem sett löjtnant Johan Nilsson slå Gunnar Johansson, men alla hade svarat nej. Till sist, kanske för att ryktena trots allt fortsatte att cirkulera, kallade kaptenen upp hela besättningen på däck och frågade dem ytterligare en gång om någon hade sett löjtnanten slå Gunnar Johansson ”men alla ropade med en mun sig det intet hava sett”.⁴⁰

Under rättegången i amiralitetsrätten skyllde Johan Nilsson ryktet på ett par båtsmän som varit missnöjda med hans kommando. Löjtnanten berättade att båtsmannen Per Lång, huvudvittnet i målet, aldrig på resan hade gjort någon tjänst ”eller var någon gång upp i märsen, varför han av honom [löjtnanten] åtskilliga gånger blev straffat, och lär fördenskull nu detta på honom fingera [ljuga ihop falska beskyllningar]”.⁴¹

Det fanns som synes spänningar mellan befäl och manskap ombord på *Gotland*. Mot bakgrund av detta är det möjligt att de andra förklaringarna som angavs av förrymda båtsmän från *Gotland* dolde oroliga och osäkra förhållanden ombord. Att förklaringarna gick isär kan vara en konsekvens av att manskapet ombord dessutom var splittrat. Medan somliga ansåg att befälen var våldsamma och också klagade på detta inför rätten, tyckte andra att klagomålen och ryktesspridningen ombord i sig var obehagliga. De rymde möjligen lika mycket från hårdhanta befäl som från sina orosstiftare till kamrater.

Det finns en schablonartad och ganska spridd bild av att disciplinen i flottan gav upphov till ett fast konfliktförhållande mellan brutala officerare och en hårt tuktrad men enad besättning. Niklas Frykman beskriver till exempel disciplinen ombord på brittiska örlogsfartyg under det oroliga, myteridrabbade 1790-talet på följande sätt:

Deracination, followed by coerced servitude and savage discipline, were broadly shared experiences on the lower deck. Regardless of their native country, regardless of the flag they served under, regardless of whether once they had been "outcasts, convicts, foreigners, mechanics, husbandmen, laborers, fishermen, [or] watermen", after a few years of service at sea they became naval war-workers, Atlantic proletarians. Without the emergence of this shared identity, rooted in their collective, borderhopping experience, it is difficult to understand why disgruntled seamen across the Atlantic naval world suddenly stopped running away and turned to mutiny in such a vast scale instead.⁴²

En sådan beskrivning fungerar som en förklaring till extrema händelser som 1790-talets stora myterier. Men samtidigt gör den överhetens syn på manskapet till sin: manskapet förvandlas till ett enda kollektiv där individuella motiv, statuskillnader och konflikter suddas ut. I själva verket var enade besättningar som gemensamt tog till samma form av motståndsstrategi mycket ovanliga. Vid oro ombord tog de flesta av besättningen vanligtvis parti för befälet och gjorde allt för att undvika att blandas ihop med sådana som de uppfattade som bråkmakare.⁴³

I kampen om tolkningen av Gunnars Johanssons död tycks det vid en första anblick ha varit kapten Kröger och löjtnanten Johan Nilsson som avgick med segern. Löjtnanten friades och den båtsman som anklagades för ryktesspridningen framhölls i rätten som opålitlig. Samtidigt ska man komma ihåg att det gick nästan nio månader mellan själva händelsen och den tidpunkt då fallet togs upp i rätten. Trots att båtsmännen på *Gotland* frågats ut både av löjtnant Helleberg och av kapten Kröger och trots att de gång på gång nekat till att ha sett löjtnanten slå Gunnar Johansson, levde ryktet vidare långt efter att skeppet kommit i hamn. Det tycks som om det i detta fall fanns en skillnad i hur befäl och båtsmän hade tolkat det händelseförlopp som ägt rum ombord på *Gotland*. Ur befälens perspektiv var till exempel besättningens nekande svar på kapten Krögers fråga om de hade sett Johan Nilsson slå båtsmannen Gunnar Johansson ett bevis för att löjtnanten inte hade slagit honom, och därmed var saken utagerad. Men för besättningen kan svaret ha haft en mer bokstavlig betydelse: de hade inte sett löjtnant Johan Nilsson slå Gunnar Johansson, men det betydde inte nödvändigtvis att han var oskyldig. Besättningens nej var i själva verket samma typ av svar som när Per Eriksson Blom förklarade att

han inte hört trumman och därför inte inställt sig eller som när Mats Persson Randa menade att eftersom ingen hade beordrat honom att se efter om vattenliggaren hade kvar sina tunnband hade han ingenting att säga om deras försvinnande. Det ingick i en strategi att svara snävt på överhetens frågor och endast på den exakta frågan.

Rättens behandling av dråpanklagelserna mot Johan Nilsson blottar överhetens stora tolkningsövertag. Att båtsmannen Per Lång avfärdades som opålitlig ligger helt i linje med villkoren för vad som betraktades som sanning. Eftersom Per Långs berättelse motsade befälens måste han per definition tala osanning. Men hans berättelse levde vidare i det tysta, som en del i det dolda narrativ som utgjorde båtsmännens tolkningsram för vardagen i flottan. Som dolt narrativ var det svåråtkomligt för överheten. Det spreds vidare oavsett hur officerarna försökte kontrollera och stävja det. Rykten och skvaller kunde därmed utgöra en reell maktfaktor som officerarna hade att förhålla sig till. Det stora antalet förrymda båtsmän från *Gotland* indikerar att båtsmännens handlingar styrdes av en ryktesvärld som officerarna var utestängda från och inte kunde påverka.

Att tala om makten

Bland sporadiska fragment av ett dolt eller åtminstone svåråtkomligt narrativ framskyntar att det inom manskapet fanns ett annat sätt att tala om överheten och makten än vad officerarna hade önskat sig. Båtsmannen Josef Jacobsson Kråka anmäldes till rätten i februari 1685 efter att ha beskyllt kommandör Anders Jacobsson för att stjäla svin från varvet. Han hade dessutom vid upprepade tillfällen kallat kommandören "rackare" och "nollgubbe" (värdelös, oduglig). Josef Jacobsson nekade till anklagelserna och förklarade ödmjukt att han inte haft någon orsak att skälla en "kavaljer" för tjuv.⁴⁴ Han hävdade också att han med "nollgubbe" inte hade syftat på kommandören. Efter att flera vittnen styrkt kommandörens påstående ändrade han sig och tillstod att han sagt nollgubbe "medan han intet visste att kommandören annat namn hade än nollgubbe".⁴⁵

Fallet visar att det var vanskligt att anklaga någon för tjuveri eftersom anklagaren själv kunde straffas om påståendet visade sig vara falskt. Det var följaktligen sällan som någon ur manskapet verkligen anmälde ett befäl till rätten för tjuveri eller försnillning, utan ankla-

gelserna kom fram av en slump eller i samband med andra mål. De ska snarare betraktas som en del av en missnöjesretorik som hölls utom hörhåll för överheten men ibland ändå nådde dem ryktesvägen. Med flera vittnesmål emot sig erkände Josef Jacobsson till sist att han kallat kommandören ”nollgubbe”. Men han gjorde samtidigt en helomvändning i retoriken. Till att börja med hade han haft en underdånig retorik, men efter att rätten hade pressat honom påstod han att han inte kände till att ”kommandören annat namn hade än nollgubbe”. Det är ett svar som är svårt att tolka som något annat än sarkasm. Eftersom Josef Jacobsson anklagades för att ha kallat kommandören ”skälm”, ”rackare” och ”nollgubbe” vid flera tillfällen, bland annat rakt i ansiktet på kommandören, tycks han inte ha haft särskilt höga tankar om sin officer.⁴⁶

Uppfattningar om officerare som oärliga och odugliga cirkulerade bland manskapet som granskade och bedömde sina befäl lika noga som befälen granskade dem. Ibland blir manskapets granskande direkt synligt i rättens material. Volontären Nils Håll uttryckte sina åsikter om styrmannen Måns Bas i januari 1692 genom att kalla honom för ”passlig [ironiskt ordval, med betydelsen ’inte särskilt lysande’] karl”.⁴⁷ Nils Håll nekade till att ha uttryckt sig så och menade att han hade sagt ”då jag vore med Eder på *Bobus*, där var I möjlig, men intet så stränger som nu”.⁴⁸ Bortförklaringen förefaller vara en oväntat öppen och direkt replik till ett överordnat befäl. Nils Håll tog sig rätten att både granska och värdera sin styrman genom att hänvisa till ett tidigare beteende och konstatera att han dåförtiden var mindre sträng.

Volontärernas förhållande till sina underbefäl var problematiskt och konflikterna började ofta med att volontärerna uttryckte missnöje med eller förakt för underbefälens kommando. Volontären Anders Falk stod på sin post vid corps de gardet på Lindholmen när profossen Lars Stare gick förbi och passade på att fälla kommentaren: ”Fast du äst en profoss, så är du ändå en skrap tunna [skräptunna].”^{49a} Sådana uttalanden bekämpades av de överordnade i flottan eftersom de var nedsättande, men också för att manskapet inte hade rätt att uttrycka åsikter om befälens personer och uppträdande. Som underordnade borde de bara ge omdömen om sina befäl om de blev tillfrågade. Rätten dömde således Anders Falk till tio par spö av knutvakten och Nils Håll till att stå på pålen i två dagar, en timma om dagen.^{49b}

Rätten, underordningen och retoriken

Josef Jacobsson Kråkas, Nils Hålls och Anders Falks nedsättande uttalanden om de högre befälen skulle kunna ses som enstaka missnöjesuttryck från enstaka individer. Jag väljer emellertid att se dem som uttryck för kollektiva åsikter eller åtminstone ett kollektivt sätt att tala om de befälhavare som de underordnade var missnöjda med. Detta betyder att det stöd som de underlydande gav överheten för att upprätthålla rådande maktrelationer och maktstrategier tidvis var ett spel för gallerierna, en repertoar av uttryck, gester och retorik avpassad för att blidka överheten och för att avleda och hindra den från en djupare insyn i vad som pågick bland manskapskollektivet.

Medan Scott ser en tydlig skiljelinje mellan *public transcript* och *hidden transcript* menar jag att gränsen inte ska dras för skarpt. Det var otvivelaktigt så att de underlydande under vissa omständigheter både stöttade makten och tog den i försvar. Det var också så att manskapet inte var ett enhetligt kollektiv och att vissa grupper förmodligen förhöll sig mer avvaktande och motsträvt till maktutövningen än andra. Men den fragmentariska närvaron av ett *hidden transcript* påminner om rättsmaterialets speciella karaktär. Det är en produkt av en rättslig arena som, liksom Collstedt beskriver, påverkade människor att uppträda och tala på ett särskilt sätt.⁵⁰ Eliten hade tillgång till en hel repertoar för att framstå som ärlig, pålitlig och trovärdig inför sina likar i rätten, men människor som tillhörde de lägre sociala skikten hade begränsade möjligheter. Deras trovärdighet var på förhand låg och de tvingades hantera rätten på ett annat sätt. Min tolkning är att manskapet tillämpade en strategi som gick ut på att säga så lite som möjligt utan att riskera en direkt lögn. De gled undan besvärliga frågor genom att ange standardförklaringar eller spela ovetande och oförstående inför rättens frågor. Om de ändå pressades till att svara gav de så snäva och begränsade svar som möjligt. Genom att göra på det viset hindrade manskapet rätten att ställa alltför närgångna frågor som kunde avslöja åsikter som inte var avsedda för en rättslig eller en offentlig arena.

Att det fanns sådana åsikter är uppenbart. Manskapet konstruerade en alternativ tolkningsram för de händelser som ägde rum i flottan, de formulerade egna omdömen om sina befäl och mätte deras agerande på samma skarpa vis som överheten mätte deras. Det betyder inte att det alltid fanns farliga och ordningsomstörtande tankar hos manskapet

som måste döljas med en strategisk retorik. Det viktiga för dem kan ha varit att de skapade sig ett eget fredat utrymme dit amiralitetets maktutövning inte hade tillträde. Det var ett sätt att skaffa sig åtminstone lite kontroll över en arena som annars var helt i händerna på officerare och rättsbetjänter.

Slutligen påminner närvaron av ett *hidden transcript* om att överhetens blick var begränsad och om att det är omöjligt att dra några säkra slutsatser om de underlydandes beteende med enbart överhetens beskrivningar som grund. Beteenden som för överheten framstod som slumpmässiga, plötsliga eller oförklarliga kan ha föregåtts av en lång tids ryktesspridning, granskning av överheten och i det tysta delat missnöje.

Försummelse och manipulation

Detta avsnitt handlar om handlingar som underminerade maktordningen utan att vara öppet motstånd. Martin Linde kallar sådant motstånd outtalat eller vardagligt. Det yttrar sig i handlingar som maskning, försnillning, förtal, uteblivande, rymning eller förhaling. Det vardagliga motståndet var ett sätt att ”pröva maktbalansen och tänja gränserna för vad man ostraffat kunde göra”, menar Linde.⁵¹ Det utgjorde grunden för öppna sociala protester och ska inte betraktas som oskyldigt eller harmlöst, även om det ibland hade en harmlös framtoning.⁵² Ett problem när man försöker studera vardagligt eller dolt motstånd är att det är svårt att avgöra i vilken grad handlingarna verkligen utgjorde ett medvetet motstånd och i vilken grad de bara var ett resultat av praktiska omständigheter. I avhandlingens tredje kapitel diskuterades till exempel huruvida rymningar var ett uttryck för båtsmännens missnöje med flottan eller en följd av konflikter och problem med rotebönderna.⁵³ Tolkningen styrs av hur forskaren läser materialet och dess ofta knapphändiga information; det gäller både dokument från amiralitetsrätten och de domböcker, suppliker och riksdagsbesvär som Linde använde sig av i sin undersökning. Tolkningarna blir än vanskligare av att de inblandade själva motiverade sitt handlande i vad Linde kallar ”underkastelseritualer” avsedda att mildra kritiken eller maskera syftet.⁵⁴ För att kategorisera handlingarna som uttryck för ett dolt motstånd krävs att forskaren är övertygad om att de betyder något annat än vad de inblandade själva påstår. I likhet med Linde anser jag att det stundom finns

fog för att hävda det. Däremot är jag inte lika säker på att det finns en självklar koppling mellan det dolda motståndet och det synliga. Snarare betraktar jag dem som olika sorters motstånd som förekom på olika nivåer, på olika arenor och bland olika grupper. Det dolda motståndet var ett förhållningssätt i sin egen rätt, vare sig ett alternativ eller ett försteg till öppen revolt. Något som både tänjde på maktutövningens gränser och understödde den var vaktjänstgöringen på varvet.

Vakt på varvet enligt manskapets logik

Manskapet ifrågasatte inte själva vaktsystemet utan betraktade vaktjänstgöringen som ett nödvändigt och ansvarsfullt uppdrag och försvarade sin "rätt" att gå på post. Vaktposten "anförtroddes" vakten, på samma sätt som ett kompani anförtroddes en kapten.⁵⁵ Den som stod på post hade iklätt sig rollen som en representant för konungens flotta och ett påhopp på en vaktpost ansågs som ett värre brott än ett påhopp i andra fall. Men posten användes också för att utmana maktordningen.

Volontären Hans Kempe utnyttjade vaktposten som ett försvar mot befällets tillsägelser en kväll i juni 1692 då han stod vakt på skeppet *Konung Carl* i Karlskrona. När Hans Kempe såg löjtnant Håkan Liderius komma roende för att inspektera posten ropade han, enligt sitt eget vittnesmål, men utan att få svar. Därför ropade han en gång till, varpå löjtnanten, som nu kommit närmare, började skälla honom för "hundsfott och bolahund".⁵⁶ När Hans Kempe inte svarade rodde löjtnanten sin väg, men kom strax tillbaka och fortsatte utskällningen. Hans Kempe sa då, fortfarande enligt egen utsago: "Herr löjtnant, har jag något syndat, så låt mig komma för Kunglig krigsrätt och därför plikta."⁵⁷ Löjtnanten anmälde Hans Kempe för högvaktens kapten, Mats Dunkirk, som straffade volontären med några slag av daggen. Kempe anmälde i sin tur löjtnanten till amiralitetsrätten för att ha ropat skällsord till honom när han stod på sin post.

I löjtnanten Håkan Liderius version lät händelseförloppet något annorlunda. Han förklarade att han hade kommit roende från *corps de gardet* på Lindholmen och att Kempe på *Konung Carl* då ropade

så sakta att han det knappt höra kunde, varför rodde han närmre in till skeppet i mening att Kempe skulle ropa återigen uppå honom. Men oaktat löjtnanten kom närmre in till skeppet ropade volontären ändå

icke uppå honom. Ty sade löjtnanten till honom: ”du lättfärdige karl, varför ropar du icke hårdare?” därtill han löjtnanten svarade: ”I må ej tilltala mig på min post.” Emellertid rodde löjtnanten sin väg och när han något därefter kom tillbaka, ropade volontären Kempe uppå honom så hårt att det hördes över hela flottan. Ty sade löjtnanten till honom: ”du lättfärdiga karl, nu kan du ropa, men rätt nu inet”, vartill volontären honom svarade att löjtnanten ej hade med honom något att göra uppå dess post.⁵⁸

Där fanns en tydlig diskrepans mellan den överordnades och den underordnades vittnesmål. Hans Kempe påstod att han ödmjukt och underdånigt hade sagt ”herr löjtnant, har jag något syndat, så låt mig komma för Kunglig krigsrätt och därför plikta”, medan löjtnanten påstod att han gett ett högst självmedvetet svar: ”I må ej tilltala mig på min post.” Kempe beskyllde löjtnanten för att ha använt förolämpande ord, ”hundsfott och bolahund”, medan löjtnanten anklagade Kempe för ett provokativt uppträdande i det att han efter tillsägelsen ropade ”så hårt att det hördes över hela flottan”. Underdånighet kontrasteras mot övermod. Vilket av de båda vittnesmålen som än ligger närmast det verkliga händelseförloppet så kvarstår posten som en central utgångspunkt för Hans Kempes uppträdande. Enligt sin egen uppfattning använde han posten för att freda sig mot löjtnantens skällsord och påhopp. Enligt löjtnanten använde han den för att sätta hierarkin ur spel och överbygga den ojämlika maktrelationen. Posten blev jämställd med ett befälsuppdrag och varje form av kritik, tillsägelse eller förolämpning betraktades som ett orättfärdigt intrång på vaktens befogenhet, även om kritiken kom från en överordnad.

Ett ansvar som kunde överlåtas

Flera mål belyser att det fanns utrymme för manskapets egna lösningar på vakthållningens problem. I fallet med de försvunna tunnbanden på skeppet *Carolus* 1685 påstods i rättens protokoll att den fjärde personen i vaktlaget hette Christer Mårtensson Hök, men honom hade skepparen tagit med sig från skeppet redan tidigt på morgonen. Istället hade båtsmannen Urban Vitlock blivit ombedd att stå vakt. Han hade i sin tur bett båtsmannen Mats Mossa att stå på posten i utbyte mot en kannan öl.⁵⁹

Att byta bort sina vaktpass på det här sättet tycks ha varit ganska vanligt. Åtminstone talade både manskap och officerare om det som om det var ett välkänt förfarande. Ibland lejde en båtsman eller volontär bort delar av sitt vaktpass medan han själv ordnade med annat, till exempel gick och tände sin pipa.⁶⁰ Vad som gör dessa byten intressanta är att de tycks ha försiggått utan att manskapet rapporterade dem till det vakthavande befälet. De hanterades istället som en intern angelägenhet mellan de båtsmän och volontärer som hade vakten. Somliga befäl lät bytena passera, andra ville att högvaktens kapten skulle godkänna dem.⁶¹ I nästan alla fall reagerade rätten på att posten hade lämnats obevakad i samband med bytet, inte att manskapet lejt bort den åt någon annan. Det enda undantaget var när volontären Sven Kraft förklarade att han hade bett en ”gosse som uppvaktar de sjuka uti barackerna att uppassa posten” medan han själv gick och tände pipan.⁶² Då uttryckte rättsledamöterna ett tydligt ogillande av att Sven Kraft hade tagit på sig myndigheten att ”förtro Konungens post en pojke”.⁶³

Också bland manskapet fanns gränser för hur vaktposterna skulle hanteras. Uppfattningen att posten inte skulle anförtros vem som helst anfördes till exempel av volontären Håkan Ankar, som i sin konflikt med Isak Gret påpekade att det ”intet tjäna att leja en främmande på posten”.⁶⁴ I spelet kring vaktposternas organisering framkom alltså en ganska ambivalent hållning hos manskapet: å ena sidan försvarade de ordningen och argumenterade för att posten skulle vara en viktig och ansvarsfull uppgift, å andra sidan kunde de leja bort den utan det högre befälets vetskap. Dessutom var själva frånvaron från posten naturligtvis också ett slags tånjande på gränserna.

Vanligen förklarade vakterna sin frånvaro med att de skulle gå och tända en pipa. Att röka på posten tycks ha varit allmänt accepterat och ingenstans i materialet förekommer det att en vakt fått en tillsägelse enbart för att ha tänt sin pipa. Det var bara om posten upptäcktes obevakad som vakten anmäldes inför rätten, men inte ens då diskuterades faktumet att han lämnat posten för att tända pipan. Att ”tända pipan” skulle därmed ha kunnat bli en omskrivning för lite av varje. I ett mål mot volontären Abraham Duva 1692 framkom att han var borta så länge från sin post vid provianthuset att arklimästaren Nils Hög hann gå till Lindholmen för att hämta en annan vakt och återvända innan Abraham Duva dök upp igen.⁶⁵ Dröjsmålet indikerar att Abraham Duva sysselsatte sig med andra saker utöver att tända pipan.

Genom att på det här sättet tänja på gränserna för vaktpostens skyldigheter utmanade manskapet den kontroll över deras kroppar som amiralitetet gjorde anspråk på, men genom att anstränga sig för att leja någon annan tog vakten fortfarande ansvar för sin post. För de vakthavande befälen var det problematiskt att hantera detta. I de flesta fall var det så att det vakthavande manskapet faktiskt såg till att vakt-hållningen sköttes, så det fanns därför inga större poänger med att straffa de båtsmän och volontärer som lejde bort sin post för en stund och gick och tände sin pipa. Icke desto mindre låg detta tänjande av kontrollen hela tiden nära gränsen för det tillåtna.

Vaktjänstgöringen uppfattades sammanfattningsvis som en fördelaktig och skyddad position som knöts samman med föreställningar om ett personligt ansvar. Denna syn på vaktposten, som understödde flottans maktutövning, medförde samtidigt att manskapet såg posten som något de kunde styra över efter eget tycke. Oavsett om det var avsikten ledde detta i sin tur till ett agerande som ifrågasatte amiralitetets maktutövning och den noggranna övervakning av deras kroppar som vaktjänstgöringen innebar. Manipulerandet av vaktposternas ordning skulle både kunna kategoriseras som ett dolt motstånd och som ett understödjande av amiralitetets maktutövning. Med största sannolikhet skulle det aldrig utmyнна i öppet missnöje eller revolt, helt enkelt för att det i grunden inte uttryckte sådant missnöje. Däremot tvingade vakterna genom sitt agerande de överordnade att förhålla sig till en ordning som hela tiden tog sig nya, och ibland oönskade, uttryck. På så sätt försköt manskapet maktutövningens premisser.

Rymning och bortavaro ur ett motståndsperspektiv

Om manskapet använde sig av vaktpostordningen för att manipulera och tänja på maktutövningens gränser borde andra typer av frånvaro ha utnyttjats på samma sätt. Låt oss därför än en gång återvända till frågan om hur man ska tolka manskapets rymningar. Å ena sidan konstaterades i kapitel 4 att det snarare var praktiska omständigheter som utlöste rymningen än missnöje med flottans ordning. Å andra sidan tolkade jag tidigare i detta kapitel manskapets förklaringar som retoriska lögnar, vilka mycket väl kunde ha uppkommit för att dölja att det verkliga motivet till frånvaron var missnöje. Att en del båtsmän och volontärer avvek från flottan av praktiska skäl utesluter inte att

andra kan ha haft missnöje som motiv för sin frånvaro, och vice versa. I detta avsnitt undersöker jag rymningarna som en motståndsstrategi. Att rymma skulle kunna tolkas som ett sätt att tänja på gränserna för flottans maktordning och att undkomma flottans kontroll.

Den halvlagliga bortavaron

En del av rymningsfallen hade börjat med en tillåten bortavaro som sedan gick över i en otillåten. Båtsmannen Mats Jansson Dahl hade till exempel fått lov av sin kommandör att gå hem till sin bonde i Jämshögs socken, men när han väl var där bestämde han sig för att resa hem till Hedemora och plocka ut ett arv.⁶⁶ Båtsmannen Nils Brant hade fått lov att gå ifrån skeppet *Wrangel* under några dagar men höll sig sedan borta i fyra veckor innan han återvände till Stockholm, där han blev fasttagen av profossen.⁶⁷ I de flesta fall återvände rymlingarna dock så småningom frivilligt till flottan.

En del båtsmän och volontärer hade inte fått lov att vara borta men uteblev ändå från flottan i kortare perioder utan att det egentligen var fråga om en desertering. Volontären Daniel Olsson Öman blev 1685 upptäckt av en annan volontär när han var på rymmen i Växjö och övertalades att återvända till Karlskrona. Inför rätten hävdade han att han ”ärnat sig till en bonde i Småland och Värnamo att kräva sin skuld och sedan ärnat sig tillbaka”.⁶⁸ Samma år uteblev båtsmannen Per Christoffersson från sitt arbete på skeppet *Wäduren* i fyra dagars tid. Under de dagarna hade han först varit borta för att han hade fått näsblod och gått till barberaren. Sedan hade han drivit omkring på gatorna och slutligen blivit kommenderad att gräva en grav.⁶⁹ Både Per Christoffersson och Daniel Olsson Öman hade mer gemensamt med vad Rodger kallar eftersläntrare (*stragglers*) eller kringströvare (*ramblers*) än med verkliga desertörer.⁷⁰ Dessa var sjömän som inte infann sig i tid till arbetet, eller avvek från det under några timmar, för att sedan frivilligt återvända och återuppta sina sysslor. Att avgöra när tänjandet var resultatet av en plan och när det handlade om stundens ingivelse är ytterst vanskligt. Men oavsett vilken intention de hade blev rymmandet i praktiken till en utmaning av amiralitetets kontroll, särskilt som det kastade om ordningen mellan överordnade och underordnade. Ur amiralitetets perspektiv var manskapet i första hand underlydande i flottan och i andra hand husbönder, gifta män, söner, bröder och

annat. Men under dessa tillfälliga stunder av bortavaro demonstrerade båtsmännen att det för dem var tvärtom. Deras underordning i flottan kom i andra hand och de behandlade sin tjänst som något de kunde avvika från och återkomma till efter behag.

Långväga rymmare

Omkring en femtedel av de förrymda båtsmännen tycks ha haft ett medvetet och uttalat uppsåt att undkomma amiralitetets kontroll. Somliga erkände att de rymt med vett och vilja, en för att den ”onde styrkt honom därtill”.⁷¹ Några rymde betydligt längre bort än till roten eller familjen; de sökte sig till stora städer, höll sig aktivt gömda eller tog värvning i armén.⁷² Båtsmannen Per Danielsson Brom rymde till exempel från sin rote i Spånga socken och tog hyra på ett handelsfartyg som seglade mot London.⁷³ En annan båtsman, Olof Norman, rymde tillsammans med en kofferdibåtsman till Bergen i Norge, där han tog hyra på ett danskt skepp som seglade till Portugal.⁷⁴ Dessa vittnesmål visar att det fanns båtsmän i den svenska flottan som var en del av den internationella maritima arbetsmarknaden och hade motiv för sina rymningar liknande det missnöje som andra historiker har funnit bland deserterade sjömän.⁷⁵ Claes Ferdekamp, som hade försökt rymma från skeppet *Herzog von Kurland* i Karlskrona till Bornholm, erkände inför rätten 1703 att han hade rymt ”för den orsaken att han ej hade lust längre här att tjäna, utan ville bliva boendes på Bornholm, varest han hade några sina släktingar”.⁷⁶ Hans syfte var alltså faktiskt att undkomma amiralitetets kontroll och slippa båtsmanstjänsten. Även volontären Abraham Lind, som samma år rymde från krejaren *S:t Marcus*, förklarade att han hade rymt för att han ”ingen lust hade att vara volontär eller tjäna till sjöss”.⁷⁷ Efter att han hade rymt hade han tillbringat sommaren i Helsingborg, där han hade släktingar, samt ombord på ett handelsskepp som seglade på Amsterdam. Därefter hade han skaffat sig ett falskt respass för att ta sig till Kalmar, men blivit igenkänd och fasttagen i Karlshamn när han på nytt lejt sig till kofferdibåtsman.⁷⁸

Frågan är dock hur representativa dessa två var för manskap som rymt. Både Abraham Lind och Claes Ferdekamp beskrivs av rätten som ”liderliga karlar”. Claes Ferdekamp beskrivs dessutom som en ”elak” och våldsam man som andra båtsmän var rädda för. Ferdekamp lockade (ordagrant ”tubbade”) andra båtsmän som inte vågade

protestera att tidvis slå följe med honom. Han stal båtar och hästar, brände ned ett litet uthus vid kusten och hotade att skära halsen av sin hustru om hon vägrade att följa med honom. Första gången han blev infångad rymde han från vakten. Andra gången var profossen Per Unger tvungen att ta hjälp av en skarpladdad bössa och ortens bönder för att få fast honom.⁷⁹ Även om flottan var en organisation präglad av våldsamma relationer, var det tydligt att Ferdekamp i sina kamraters ögon för länge sedan passerat gränsen för det godtagbara. Både Claes Ferdekamp och Abraham Lind verkade dessutom ha anknytningar till fienden Danmark. Ferdekamp hade släkt på Bornholm och Abraham Lind blev utfrågad av rätten om han tänkt rymma över till Danmark och ”giva sig däruti tjänst”.⁸⁰ Deras agerande berättar således att rymning användes som en motståndsstrategi, men ger inga ledtrådar till om detta var vanligt förekommande.

Snarare än att vara en del av ett medvetet motstånd var den oövliga bortavaron nog en konsekvens av att manskapet betraktade sin tjänstgöring på ett annat sätt än vad amiralitetet gjorde. De uppfattade inte att tjänsten innebar en strikt förpliktelse att ständigt befinna sig på sin anvisade plats. För dem var gränserna mellan arbete och det övriga livet mer flytande och kanske mer likt hur det såg ut i de byar och jordbrukssamhällen varifrån de rekryterats. Ett tecken på detta, förutom att de förlängde sin bortavaro eller avvek kortare stunder från arbetet, är att de lät sig lejas till andra arbeten under sin tjänstgöring. Ibland arbetade de åt sin överordnade officer, ibland åt någon borgare eller bonde. När Abraham Lind blev fasttagen i Karlshamn var det för att ett par indelningsbåtsmän tagit tjänst som stuveriarbetare på det köpmansskepp där han var kofferdibåtsman och kände igen honom. Båtsmän påminde i sitt arbetsmönster mycket om de drängar, daglönare och andra tillfällighetsarbetare som drog runt mellan gårdar och städer i det tidigmoderna samhället. Möjligen var det så de betraktade sin tjänst i flottan: som ett tillfälligt arbete bland andra arbeten.⁸¹ Det är talande att båtsmän i ena stunden kunde använda uttrycket ”kronans tjänst” för att ge sig själva en upphöjd position där de var skyddade från både kamraternas påhopp och befälens disciplinering, för att sedan behandla tjänsten som något som bara tillfälligt hade att göra med deras liv. De handlingar som blev konsekvensen utmanade flottans ordning, men inte för att båtsmännen önskade det utan för

att den militära organisationen hade ett annat förhållningssätt. Deras handlingar blev ett ofrivilligt motstånd.

Det är samtidigt möjligt att amiralitetet hade en tolerans för den här sortens beteende eftersom det tidigmoderna samhällets oförutsägbara praktikaliteter gjorde att det inte gick att ha en alltför strikt hållning. De fall av avvikande, olovlig bortavaro och manipulerande av vakthållningen som återfinns i amiralitetsrättens protokoll skulle i så fall utgöra toppen på ett isberg. Det finns spridda vittnesmål både i amiralitetsrättens protokoll och i inskickade brev till amiralitetet som låter antyda att det mycket väl kan ha förhållit sig på det viset.⁸² Det är en stark motbild till det amiralitet som i föregående kapitel strikt kontrollerade arbetskraftens kroppar och dömde dem som avvek från ordningen till hårda, fysiska straff.

Öppet missnöje och klagomål

Bortsett från att både medvetet och omedvetet manipulera maktordningen ägnade sig de underlydande också åt faktiska klagomål och öppet missnöje. Jag betraktar inte öppet missnöje som en följd av att det dolda missnöjet plötsligt och okontrollerat bubblade upp till ytan, utan som handlingar i sin egen rätt. Det öppna missnöjet uttrycktes strategiskt och i ett bestämt syfte oavsett om syftet var att ändra på en specifik situation eller formulera ett allmänt motstånd mot en rådande maktordning. Det öppna missnöjets betydelse kompliceras av att en del av det var tillåtet och till och med uppmuntrades, medan annat var förbjudet. I detta avsnitt undersöker jag både tillåtna och förbjudna missnöjesyttringar, deras betydelser och vad som skilde dem åt.

Rätten att klaga och godkänna klagomål

Rätten att klaga var inskriven i sjöartiklarna. ”Eljest är ingen förbjuden att fogligen tala om sin nödortf”⁸³, står det i sjöartiklarna 1644, artikel 47, och i sjöartiklarna 1685, artikel 231 står det: ”dock skall ingen vara förbjudit hövligen och på tjänligt sätt i rättan tid, vid mönstringen eller annat givet tillfälle, tala om sin tarv [nödortf]”⁸⁴. I amiralitetsrättens protokoll framträder förväntningar på att de underlydande öppet skulle meddela sina officerare sitt eventuella missnöje. De båtsmän ombord

på skeppet *Gotland* som angav att de blivit hårdhänt behandlade av underbefälen tillfrågades om de hade anmält missförhållandena till den ansvarige officeren.⁸⁵

Rätten att klaga var en väl inarbetad del av det tidigmoderna samhällets maktutövning.⁸⁶ Var och en av rikets undersåtar, oavsett hur fattig och oansenlig, hade rätten att personligen adressera sin kung och framföra sina bekymmer. Kungen skulle vara en garant för rättvisa, nåd och barmhärtighet och ta allmogen i försvar mot till exempel brutala lokala makthavare eller giriga adelsmän.⁸⁷ Klagorätten var alltså en grundbult i de patriarkala lydnadsrelationerna och överheten var förpliktad att lyssna på sina underlydande om den ville uppfattas som rättvis och legitim.⁸⁸ Detta speglas i Jacob Matsson Krings agerande när han oombedd framförde sina klagomål till sin kapten angående Elias Loo på gästgivargården i Lyckeby.

Beredvilligheten att ta emot klagomål var dock också ett sätt för överheten att demonstrera sin maktposition. Det innebar att ett klagomål inte kunde framställas hursomhelst. För det första skulle det uttryckas på ett accepterat sätt, vilket inbegrep en ödmjuk, underdånig retorik. För det andra skulle det uttryckas vid rätt tillfälle. Och för det tredje skulle det gälla rätt saker. Timmermännen på skeppsvarvet i Norrland hade 1674 inte fått någon lön på flera månader och uttryckte sig i ett brev till riksamiralen Gustav Stenbock på följande sätt:

Uti all som största underdånighet giver vi eländige Kronans timmermän och hantverkare vid skeppsbygget i Norrland till känna vår stora nöd och innevarande tillstånd, med innerlig bön till den allsmåktiga guden i himmelen det Eders höggrevlige Excellens av gunst och nåd töckes sig denne vår allra ödmjukaste supplikation föreläsas höra; det vi beklaga oss till vårt livs uppehälle ingen skilling hava bekommit tio månaders tid på vår lön, äro för den skull av hunger och törst så utmattade, att vi omöjligen efter vår underdåniga skyldighet nu mer förmå göra Kronans tjänst.⁸⁹

De underdåniga formuleringarna döljer ett hot om arbetsvägran, även om timmermännen uttryckte den som en ofrivillig följd av hunger och törst.

Det påbjudna klagomålet bekräftade en rådande maktordning där den underlydande ödmjukt bad om hjälp och den överordnade frikos-

tigt erbjöd den. Klagomålet medförde dock ingen rätt att självständigt agera och kunde inte användas som ursäkt för arbetsnedläggelser, ryningar eller avvikelser. De ur manskapet som liksom timmermännen vid Norrlands skeppsvarv framförde sina klagomål på ett godkänt sätt gjorde det i förhoppningen att det skulle leda till en förändring av något slag. Lön skulle betalas ut, kost skulle levereras eller kläder och skor tillhandahållas. De enskilda officerarna ansträngde sig nog i många fall för att vara lyhörda och lösa problemen, men det var ibland praktiskt omöjligt. Kapten Johan Bogman skrev sommaren 1676 minst sex brev till amiralitetet för att försöka råda bot på situationen som hans besättning på *Compagnie Solen* befann sig i, utan att få någon respons.⁹⁰ Om inte en kapten fick svar från amiralitetet var det ännu mindre troligt att en timmerman eller en båtsman skulle få det.

Rätten att inte klaga

Rätten att klaga öppnade en kommunikationsväg mellan överordnade och underlydande som åtminstone i teorin alltid skulle stå öppen. Men att den samtidigt var ett så tydligt kontrollredskap gav de underlydande en anledning att inte utnyttja den. Att inte framföra klagomål, be om hemlov eller kläder var ett sätt att undandra sig flottans kontroll och officerens patriarkala myndighet. Båtsmannen Måns Andersson Blegde som rymt från *Gotland* blev till exempel tillfrågad varför han inte frågat sina officerare om lov att gå hem och ”svarade sig ej det göra tordes, eftersom han ändå ej fått lov”.⁹¹

Rättens frågor om huruvida den underlydande anmält sin sjukdom, bett om lov eller framfört klagomål, visar att officerarna fann underlåtenhet att göra sådant frustrerande. Det utgjorde ett hot mot maktordningen och utmanade amiralitetets anspråk på kontroll. Samma sak gällde de klagomål som var ovälkomna och obekväma.

Ovälkomet missnöje

Ett anonymt brev som sommaren 1676 skickades från skeppet *Compagnie Solen* (även kallat *Lilla Solen*) i Västerviks hamn till amiralitetskollegium innehöll klagomål som stred mot den stipulerade maktordningen. Brevet skrevs samtidigt som kapten Johan Bogman klagade över skeppets tillstånd.⁹² Befäl och brevskrivare var således överens

om att skeppsbesättningen befann sig i svårigheter, men där den ena klagade över bristen på pengar och över ovilliga borgare i Västervik klagade den andra på befälhavaren själv:

Gud bättre att nu allestädes illa tillstår, [i] synnerhet måtte vi på Lilla Solen smaka nöd och hunger, fast vi av vår nådige överhet är med allt gott väl försörjda till sjöss gångne så ha vi intet utträttat, och är vår kommandant icke mera tjänlig till det ena ämbetet än det andra, och intet lärd att regera så mycket folk och ut tocke skepp. Vi svälter snart alla till döds, dels är av hunger försmäktade, döde och drages med döden, så att om icke snart vår nådige överhet ställer bot på sådant måste största delen av vanrykt och obetänkt hushållning förgått. Till allt sådant är orsaken kaptenen, som bäst är tjänlig [papperet skadat, oläsligt] kvinnfolk, som är hans dagliga syssla, leva i vällust dag och natt, lämnar oss i elände oss [papperet skadat, oläsligt] hugg vankar och när vi icke är så snart till reds att träla för dem som han plägar sig hos, och kanske en stor skada tör följa om icke han fodras [sic] till räkenskap för sitt ovett och ogudaktighet. Vi sucka till vår nådige överhet att komma hädan och han till förhör nu snart, [medan] något än är i behåll. Krutet stjåls bort och han har litet bekymmer därom. [Han] lever i överflödighet och är litet på skeppet dag och natt. Vi stackars sjuka få ingen rik mat och dricka, stundom litet och stundom intet. Sådana hushållare förorsaka straff över land och rike.

Detta skrives i stor enfaldighet och kan gömmas till dess han kommer upp [till Stockholm]. Vi har bett honom för guds skull han skulle dra hädan men det tyckes han har bättre sällskap och frihet här än hos flottan.

Skrivet på Lilla Solen vid Västervik i augusti månad. Gud hos oss alla. Amen.⁹³

Eftersom brevet är anonymt är det svårt att dra några slutsatser om avsändaren. Däremot berättar det om vad underlydande valde att anklaga en kapten för när de var missnöjda med honom. Vi får veta att han tillbringade för lite tid ombord, att han levde i ”överflöd” och umgicks med ”kvinnfolk” medan besättningen hade det eländigt. Vi får också veta att han utnyttjade besättningen för privata ändamål samt straffade dem som vägrade. Brevskrivaren bad amiralitetet att

rannsaka kaptenen med motiveringen att ”sådana hushållare förorsaka straff över land och rike”.⁹⁴ Kapten Bogmans oförmåga att tillgodose skeppets behov av proviant kopplades sålunda ihop med hans moraliska och religiösa egenskaper.

Brevet innehåller i stora stycken högst ovälkommen kritik. En del av anklagelserna är bekanta från andra fall i amiralitetsrätten och väckte anstöt även i de fallen. Andra anklagelser är ovanliga och sågs förmodligen som mycket grova. Bland de bekanta anklagelserna märks beskyllningar om att ha försnillat kronans medel och antydningar om otillåtna sexuella handlingar.

Att angripa äran

Anklagelser om försnillade medel förekommer i en rad olika konflikter från amiralitetsrättens protokoll. Skepparen Pål Henriksson anklagade till exempel löjtnanten Daniel Olandius för att ha sålt barlasten från skeppet *S:t Simon* i Riga och behållit pengarna för egen del och för att ha försnillat båtsmännens kost 1685.⁹⁵ Besättningen på skeppet *Amarant* tydliggjorde sitt missnöje med den bråkige löjtnanten Philip Probst genom att berätta att han hade undanhållit folket tobakspengar.⁹⁶ Kommendören Anders Jacobsson anklagades av båtsmannen Josef Jacobsson Kråka för att ha stulit svin från varvet.⁹⁷ Verner von Rosenfeldt skulle enligt vittnesmål i konflikten mellan honom och Erik Hansson Husman 1673 ha ägnat sig åt olovlig handel med koppar.⁹⁸

Att underlydande anklagade officerare de var missnöjda med för att försnilla kost eller göra olovliga affärer var en logisk konsekvens av att trovärdigheten och det sociala anseendet redan från början var snedfördelat mellan överordnade och underlydande. Det enda sättet för den underlydande att höja sitt eget anseende och därigenom sin trovärdighet var att sänka sin överordnades. Även anklagelser om lösa sexuella förbindelser användes på detta sätt. Verner von Rosenfeldt anklagades av Catharina Olofsdotter Möller för att ha tagit nyckeln ur kajutedörren när han var ensam med henne i kajutan.⁹⁹ Brevskrivaren från *Compagnie Solen* försökte på liknande sätt undergräva kapten Johan Bogmans anseende genom insinuanta påståenden om hans umgänge med kvinnor. Anklagelserna ansågs vara grovt kränkande och strategin var riskabel. Den underlydande lyckades sällan övertyga rätten om anklagelsernas sanningshalt och kunde i värsta fall själv bli straffad

för att ha spridit falska rykten och förtal. Samtidigt var det den enda strategi som stod till buds. Alternativet, att angripa den överordnades kompetens, verkar nämligen ha varit ännu mer otänkbart.

Den inkompetente officeren

På flera punkter skiljer sig brevet från *Compagnie Solen* både från de påbjudna klagoskrifterna och från den ovälkomna kritiken i rätten. Brevet saknar till exempel många av de ödmjuka, underdåniga formuleringar som präglade andra klagoskrifter vid samma tid. Dessutom beskrivs kapten Johan Bogman rakt ut som en inkompetent befälhavare. Han var enligt brevskrivaren inte mer ”tjänlig till det ena ämbetet än det andra, och intet lärd att regera så mycket folk och ut tocke skepp”. Det tycks i allmänhet ha funnits en gräns mellan att anklaga befälhavaren för olovlig handel, försnillning av medel eller misstänkta kvinnor i kajutan och att anklaga honom för inkompetens. Det finns flera exempel i materialet på att officerarna inte såg med blida ögon på öppen kritik utan ofta tolkade den som uppstudsighet och bristande respekt.

Att brevskrivaren valde att vara anonym var kanske en följd av att han (eller de) visste att brevet var ovanligt grovt och skulle kunna medföra repressalier. Anonymiteten blev ett sätt att använda sig av den tillgängliga kommunikationskanalen men samtidigt skydda sig från dess anspråk på kontroll och maktutövning. E. P. Thompson betraktar anonymitet som en motståndsstrategi i samhällen som kännetecknas av vad han kallar ”total clientage and dependency [...] where any open, identified resistance to the ruling power may result in instant retaliation”.¹⁰⁰ Thompson identifierar några av de viktigaste villkoren för det tidigmoderna samhällets förmåga till maktutövning: den personliga lydndsrelationen, den underlydandes beroendeställning till sina överordnade och den täta sociala kontrollen där alla visste allt om alla. Det enda sättet att ställa sig utanför denna väv av relationer, skvallor och risk för repressalier var att ikläda sig en mask av anonymitet. Anonymiteten markerade samtidigt gränsen mellan det acceptabla, påbjudna klagomålet och det ej önskvärda, förbjudna missnöjet. Gränsen låg både i retoriken och i själva anklagelserna. Det acceptabla klagomålet skulle formuleras underdånigt och till sitt innehåll röra nöd, fattigdom och olyckliga omständigheter i allmänhet. Det var däremot inte acceptabelt

att klaga över sina befälhavares personliga förehavanden eller brist på kompetens eller att rikta öppen kritik mot amiralitetet.

Att de accepterade klagomålen var strikt begränsade till form och innehåll hindrade inte att de kunde innehålla skarp kritik. De timmermän som arbetade vid varvet i Norrland lyckades både vara underdåniga och hota med arbetsvägran i sin skrivelse 1674. Kontraktstänkandet är tydligt framskrivet i texten: utan lön inget arbete. I den meningen var det ingen eftergift till maktordningen att framföra klagomål på ett godkänt sätt, snarare en strategi för att påverka den. De klagomål som rörde sig utanför de påbudna ramarna blev dock mer laddade eftersom skribenterna ifrågasatte maktordningen på två sätt: genom att klaga och genom att framställa klagomålet på ett oönskat sätt.

Missnöje med kosten och kontraktstänkande

Det vanligaste klagomålet handlade om brist på kost eller lön. Att klaga på kosten var dock riskabelt. De underlydande hade rätt att tala om sin nödortf men inte att klaga på kosten. I sjöartiklarna 1685, artikel 213 står det:

Var och en låter sig nöja med den månads kost som honom efter Kungl. Maj:ts spisordning bestådd och tilldelat bliver, så att varken officerare, båtsman eller soldater där emot onöjda eller med knorr sig märka låta, vid straff att sitta åtta dagar i häktelse vid vatten och bröd.¹⁰¹

Trots förbudet hade bristen på kost en benägenhet att utlösa konflikter.¹⁰² Dessa konflikter handlade nästan uteslutande om just denna brist, sällan om kostens kvalitet. Ett undantag inträffade hösten 1685, då volontären Anders Spel kallades upp till rätten efter att inför sina kamrater ha klagat på den kost som delades ut vid varvet i Karlskrona och hotat med att rymma från amiralitetet om klagomålen medförde att han blev bestraffad: Om de då tar ”rygg huden av mig, så skall jag gå min väg.”¹⁰³ I sitt vittnesmål inför rätten uppvisade Anders en tydlig medvetenhet om att han kunde straffas för sina klagomål. Men han dömdes inte till något straff alls eftersom amiralitetsrätten verkar ha hållit med honom. Viceamiralen Cornelius Ankarstierna konstaterade i samband med målet att inte bara kosten utan även manskapets dricka

var undermålig: ”Här tagas ut malt och bryggas så elakt dricka, att båtsmännen därav må få sin död.”¹⁰⁴

Klagomålen inom flottan följde den tidigmoderna klagotraditionen i meningen att skulden för eventuella missförhållanden oftast lades på lokala makthavare och lägre tjänstemän istället för på de högsta styrande eller på själva maktordningen. I skrivelserna till amiralitetet användes samma underdåniga retorik till riksamiralen som till kungen. I amiralitetsrätten klagade manskapet oftast på lägre officerare, sällan på högre. Detta kan förvisso vara en följd av att de underlydande klagade på dem de hade en personlig relation till, alltså de lägre officerarna, medan riksamiralen och övriga höga befäl mer sällan var inblandade i konkreta disciplineringsituationer.

Brevet från *Compagnie Solen* underströk de tidvis ansträngda omständigheter som amiralitetet verkade under och de spänningar mellan underlydande och befäl som de kunde orsaka. Anders Spels vittnesmål visar att det förekom missnöje med kosten inom manskapet. Det öppna missnöjet stärker också tolkningen att manskapet såg på sin tjänst som ett kontraktbundet tillfällighetsarbete: så länge de fick sin rättmätiga lön, kost och respekt skötte de sin tjänst, men blev de missnöjda kunde de närsomhelst ”säga upp” sitt kontrakt och gå därifrån.¹⁰⁵ Detta kontraktstänkande manifesteras också i de lydnadskonflikter som då och då bröt ut mellan enskilda båtsmän eller volontärer och enskilda befäl. Dessa konflikter var förvisso en liten kategori bland amiralitetsrättens behandlade mål och stod för endast 2 procent eller sammanlagt 20 fall. Olydnaden utlöstes ofta av att disciplineringen uppfattades som felaktig. Den kunde också utlysas av missnöje med maktordningen i allmänhet, även om det tycks ha varit mer sällsynt.

Käpp-Jöran på nytt

En typisk lydnadskonflikt som hade sin upprinnelse i felaktig disciplinering utspelade sig i Stockholm våren 1685 mellan styrmannen Jöran Bromtholt och båtsmännen Henning Nyman och Olof Hamburg.¹⁰⁶ Styrmannen Jöran Bromtholt befälde båtsmannen Henning Nyman att ro en jakt till varvet vilket Henning Nyman vägrade. Styrmannen slog honom då med sin käpp och Henning Nyman svarade med att ta tag i styrmannens halsduk. Styrmannen slog honom ytterligare tio–tolv gånger, men båtsmannen fortsatte vägra.¹⁰⁷ Lärstyrmannen Jöran

Bromtholt hade, som jag beskrev i kapitel 3, en oklar maktställning som Henning Nyman förkastade. Enligt vittnet Jacob Philip nekade Henning Nyman först att ro jakten *Mjöhunden* på styrmannens befallning, sa ”dig aktar jag intet”, slog ihop händerna och kallade styrmannen ”hundsfoft”.¹⁰⁸ När styrmannen sa ”du skall gå på amiralens och kommandörens vägnar”, svarade Henning Nyman enligt styrmannen att han ”tjäna staden och intet amiralen”.¹⁰⁹ Henning Nyman förklarade i förhöret att han inte hade velat gå ifrån sin post och att det var därför han hade vägrat ro jakten.¹¹⁰ Diskussionen indikerar att disciplineringens legitimering vilade på att rätt person utförde den vid rätt tillfälle, precis som Perlestam beskriver.¹¹¹ Styrmannen Jöran Bromtholt hade problem att legitimera sin maktställning eftersom båtsmannen uppfattade sig stå under stadens kommando, inte flottans, och eftersom Jöran Bromtholts order om att ro jakten kolliderade med Henning Nymans uppgift att stå på post.

Samtidigt visade Henning Nyman i rätten att styrmannens ”slängar med käppen” varit mycket brutala. Båtsmannens händer var blå och svullna, han klagade över smärta i sidan och påstod sig ”över hela kroppen vara blå”.¹¹² Marcus Rediker har beskrivit flera fall då sjömän helt enkelt slog tillbaka om de eller deras kamrater utsattes för övervåld av befäl, ett tecken på att övervåld uppfattades kränkande oavsett vem som utövade det och om straffet i sig var berättigat eller ej.^{113a} I rätten förklarade Henning Nyman att han först hade gått ombord på jakten, men ”när han steg i land att göra jakten lös, begynte styrmannen åter att slå honom, och då tog han emot att skjuta honom ifrån sig”.^{113b} Det öknamn som Henning Nyman valde, ”Käpp-Jöran”, visar att han betraktade övervåldet som föraktligt.

Båtsmannen Olof Hamburg, en kamrat till Henning Nyman, hade också varit i konflikt med styrmannen. Den gången var den utlösande orsaken helt och hållet att Bromtholt använt vad Hamburg uppfattat som orättmätigt våld. När Jöran Bromtholt på en krog på Långholmen började slå en annan båtsman med sin käpp lade han sig i och sa: ”Gud giver att I icke ville äta upp honom.”¹¹⁴ Uttrycket ”äta upp” betydde att i bildlig mening utplåna eller utnyttja på ett orättvist sätt.

Vid konflikterna var det inte bara betydelsefullt vad som gjordes utan också att det syntes. Båtsmannen Johan Zakariasson Lund hade varit ombord på jakten *Mjöhunden* och kallades in som vittne men sa att han inte kunde ”säga vad på landet passerade, efter där kom strax

så mycket folk att de kringvärvde dem, så att han intet det se kunde”.¹¹⁵ På krogen där Olof Hamburg hade hindrat styrmannens bestraffning av den andre båtsmannen och därefter utmanat styrmannen på duell hade det också suttit andra människor, och närvaron av en publik gjorde händelsen till mer än bara en sammanbruten lydndsrelation mellan två individer. Nu kunde allt som sades och gjordes skvallervägen spridas över hela flottan. Beroende på hur publiken uppfattade skeendet skulle antingen Henning Nyman betraktas som en besvärlig bråkstake eller styrmannen som ett misslyckat och onödigt brutalt befäl. Öknamnet ”Käpp-Jöran” skulle kunna förfölja styrmannen långt efter att händelsen fått sitt avslut bara av den anledningen att det var välfunnet. Det är möjligt att alla lydndskonflikter hade denna publika dimension även om det inte alltid framgår av protokollen, och att det gjorde relationen mellan befäl och underlydande extra spänd. Den officer som misslyckades med att hävda sin auktoritet riskerade att tappa ansiktet inför både manskap och andra befäl. Om publiken delade den underlydandes känsla av att en bestraffning var orättfärdig fanns risken att officeren dessutom skulle tvingas hantera ett kollektivt missnöje.

Allmänt motstånd mot överordningen

Att olydnaden var ett uttryck för motstånd mot maktordningen i största allmänhet var sällsynt, men förekom. Volontären Nils Larsson Salman blev i november 1692 tillsagd av arklimästaren Nils Haag att bära sten från exercisplatsen och svarade: ”Det är nog andra förutom honom som bära sten [så han behövde inte göra det].”¹¹⁶ När arklimästaren tog honom i armen och befallde honom att ”gå åstad” svarade Salman ”skjut åt helvetet” och fortsatte att vägra.¹¹⁷ Här framkommer ingen annan anledning till ovilligheten att lyda order än en motvilja mot att lyda lägre befäl.

I maj 1692 utspelade sig följande händelseförlopp när konstapeln Jacob Jäger var på besök hos sin sväger. Volontären Nils Olofsson Trygger hade

kommit in och frågat efter en annan volontär, men efter han intet fann den samma inne, straxt tillbaka gått, och kommit på gatan, havandes där stått för honom några av dess kamrater, vilka frågat vem inne var, och när han svarat ”en konstapel”, en av dem svarat: ”en hundsfoft,

en konstapel”, samt kastat en sten igenom fönstret, varav han [konstapeln] föranlåten blev stiga ut till dem på gatan, då de slagit håll så väl i nacken som ansiktet på honom.¹¹⁸

Volontären Nils Olofsson Trygger erkände att han varit inne hos konstapelns svåger och frågat efter en kamrat och sedan berättat för de andra volontärerna ute på gatan att det satt en konstapel där inne, varpå volontären Johan Dahl sa sig ”bliva så god som en konstapel” och kastade en sten genom fönstret.¹¹⁹ Det tycktes inte ha funnits någon personlig relation överhuvudtaget mellan de volontärer som kastade sten och konstapeln Jacob Jäger, och inte heller hade händelsen föranletts av en felaktig disciplinering eller en felaktig befallning. Volontärernas agerande utlöstes helt och hållet av Jacob Jägers position.

Sådana här uttryck för ett allmänt missnöje med maktordningen tillhörde dock ovanligheterna. Det vanligaste var att missnöjet bottnade i en konflikt mellan två individer där något i disciplineringen hade gått snett.

Öppet missnöje och dryckenskap

De flesta lydnadskonflikter och missnöjesyttringar, liksom de flesta konflikter i flottan överhuvudtaget, hade en sak gemensamt: de inblandade var berusade. Att det fanns en utbredd dryckeskultur i det tidigmoderna Sverige är välkänt. Arne Jarrick och Johan Söderberg konstaterar i *Odygd och vanära* att dryckeskulturen inte var förbunden med något särskilt samhällsskikt eller någon särskild grupp. I stort sett alla drack, även om drickandet kunde vara mer eller mindre måttligt.¹²⁰ Att delta i dryckeslag var en del av den sociala gemenskapen och användes för att bekräfta sociala band. Den ritualiserade brorskålen är kanske det tydligaste exemplet på detta. Drickandet var nära förbundet med hederskulturen och att vägra ”dricka någon till” var en grov kränkning som krävde försvar, på samma sätt som ett okvädningsord eller en utmaning.¹²¹

För de fattiga innebar drickandet ofta att de gick till krogen. Krogen var då liksom nu en arena för konflikter, både för att berusningen grumlade omdömet och för att det var där människor umgicks. Att båtsmän på krogen till exempel stötte på såväl hantverksfolk från varvet, som underofficerare och ibland även officerare möjliggjorde kon-

flikter om status och prestige, manlighet och makt. Det var till exempel på krogen som Olof Hamburg utmanade styrmannen Jöran Bromtholt att gå ”ut att slåss med sig”.¹²² Men manskapet var berusade även då de var i tjänst. Johan Wass hade varit och druckit öl innan han kom på sin vakt på Skeppsholmen 1685 och blev bestraffad av Jonas Palmqvist.¹²³ Nils Tullnär blev bestraffad av löjtnant Arvid Liten för att ha varit berusad, och svarade med att bryta sönder löjtnantens käpp.¹²⁴ Det är mycket möjligt att berusningen påverkade manskapets sätt att agera i dessa fall och att de reagerade på ett sätt som de inte hade gjort om de varit nyktra.¹²⁵ Men även om handlingen var oöverlagd måste den ha varit ett möjligt alternativ i en handlingsrepertoar; det måste ha funnits ett missnöje eller en känsla av kränkning hos manskapet även alkoholen förutan. När Nils Tullnär bröt sönder löjtnant Arvid Litens käpp i januari 1673 berättar den sönderbrutna käppen inte bara att Nils Tullnär var full, utan också att han var missnöjd med Arvid Litens sätt att använda den. Även om den handgripliga protesten inte hade genomförts om Nils Tullnär varit nykter, hade själva missnöjet ändå funnits där. I den meningen menar jag att olydnad och missnöjeshandlingar aldrig helt kan bortförklaras med att en individ var berusad. Däremot bidrog berusningen med stor sannolikhet till att missnöjet fick ett häftigare och våldsammare uttryck.

Att hänvisa till berusning kan också ha varit en strategi inför rätten. Anders Knagg förklarade att han hade varit drucken när han slog profossen Mårten Hållin.¹²⁶ Volontären Johan Stickt vägrade 1692 att låta sig föras i arrest efter att ha försummat sin vakt och förklarade sin motsträvighet med att han varit ”så drucken när profossen kom och skulle föra honom på vakten, att han ej förmådde gå åstad”.¹²⁷ Båtsmannen Carl Skött, som samma år hade gått till sin löjtnant och med hotfulla ord krävt att få ut sin lön, erkände att han vid tillfället varit ”heldrucken” och ”bad om förlåtelse”.¹²⁸ Jacob Ruth, som hade satt sig upp mot kapten Henrik Sperling, menade att han ”den gången var så drucken, att han ej visste vad han gjorde”.¹²⁹ Genom att hänvisa till att de varit druckna försökte de underlydande mildra händelsen och ta udden av olydnaden eller kritiken. Det kan förklara varför olydnadsbrott sällan straffades med det stipulerade dödsstraffet utan vanligen med någon form av kroppsstraff.¹³⁰

Slutligen är det möjligt att den underlydande hade berusat sig just för att våga uttrycka ett våldsamt missnöje. Att berusa sig var då en

motståndsstrategi i sig; att vara berusad och uttrycka olämpligt missnöje eller kritik eller våldsamt motsätta sig disciplineringen var ett sätt att förhålla sig till en överordnad makt som ville inpränta ett dygdigt, lydigt, hörsamt skötsamhetsideal i sina underlydande. Genom att uppträda på ett för de överordnade oönskat sätt skaffade den underlydande sig en liten smula frihet, en sfär som styrdes av andra lagar än dem som amiralitetet upprättat. Om han hamnade i rätten kunde han alltid skylla på att han varit drucken, även om det inte hade varit huvudorsaken till hans agerande.

Betydelsen av öppet missnöje och klagomål

Medan det dolda missnöjet var en del av det narrativ som manskapet använde för att skapa samhörighet och solidaritet sinsemellan hade offentliga klagomål och synligt utagerat missnöje en annan funktion: att skapa förändring i en personlig relation, i en viss situation eller i hur maktordningen uttrycktes och verkade. Det öppna missnöjet kunde skapa samhörighet, till exempel när manskap tog varandra i försvar inför vad de uppfattade som orättfärdig disciplinering, men det kunde också skapa splittring om missnöjet inte delades av alla inblandade. När en hel fartygsbesättning hade undertecknat en underdånig begäran om att amiralitetet skulle skjuta till mer kost eller bättre kläder kan klagomålet uppfattas som en solidaritetshandling. Men när det öppna missnöjet uttrycktes i samband med en konflikt mellan individer, till exempel mellan en volontär och ett underbefäl, fanns det en risk att volontären av andra i manskapet uppfattades som ett bråkigt orosmoment.

Det fanns flera orsaker till att manskapet uttryckte öppet missnöje. Det utlöstes dels av olika typer av brist, dels av vad de uppfattade som orättfärdig disciplinering. Att klaga på brist kunde inrymmas i en accepterad form av klagotradition medan att klaga på disciplineringen inom den godkända ordningen var svårare, särskilt som sådana situationer ofta uppstod plötsligt. Manskapet uttryckte då sitt missnöje i direkt handling: genom ordervägran, genom hånfulla kommentarer eller okvädningsord och genom våldshandlingar.

I de välformulerade klagomålen om brist på kost eller lön fanns en förhoppning om en långsiktig förändring, att lön och kost i fortsättningen skulle betalas ut i tid. I disciplinkonflikten var missnöjet snarare ett utslag av viljan att freda sig själv mot påhopp i den specifika

situationen. Om det inträffade bevittnades av flera andra kunde den få vittgående konsekvenser, införlivas i manskapets narrativ om flottan och göras till en symbolisk händelse som förödmjukade den kommanderande officeren och ifrågasatte flottans rätt att utöva makt.

Med tanke på den stora arbetskraft som flottan sysselsatte och de hundratals befallningar som måste ha utdelats dagligen framstår olydnadsfallen som en mycket låg andel av amiralitetsrättens mål. Antingen användes öppna och direkta protester mycket sparsamt av manskapet eller så anmäldes de av någon orsak sällan till rätten. Perlestam menar att officerarna föredrog att lösa konflikterna på plats och att de därför underrapporterade dem till rätten.¹³¹ En annan orsak kan ha varit att manskapet trots allt uppfattade befälens disciplinering som berättigad och inte såg någon anledning att protestera så länge som en bestraffning upplevdes som rättvis och anständig och utdelades av rätt person.

Det mesta av det öppet uttryckta men oönskade missnöjet bottnade i personliga relationer och motståndet mot ordningen blev därför till enskildheter, riktade mot ett specifikt befäl, en specifik order och en specifik situation. Ordningen som helhet ifrågasattes inte explicit. Den personliga maktrelationen och det ständiga upprätthållandet av skillnader mellan individer blev därför centrala för flottans maktutövning.

Myteri och stora konflikter

Termen ”myteri” associeras mestadels med de extrema situationer då en besättning eller delar av en besättning avsätter befälhavaren ombord och själva tar kommandot över fartyget. Några sådana situationer verkar inte ha uppstått på svenska örlogsfartyg under avhandlingens undersökningsår. Det närmaste ett sådant myteri vi kommer är händelserna ombord på *Jernvågen* under sjöslaget 1676, men inte ens då var det frågan om att besättningen försökte beröva kaptenen hans kommando. De ville endast tvinga honom att beordra skeppet ut ur striden.

I rättsprotokollen kunde nästan vilken olydnadshandling som helst kallas myteri, även när det endast var frågan om en ensam individ som satt sig upp mot ett enstaka befäls order. Myteriets kollektiva dimension fanns emellertid närvarande i sjöartiklarna.

Understå sig sjöfolket att anstifta myteri, rotera sig olovligen till sådan ända tillsammans, antingen på landet eller om skeppsbord, för vad orsak skull det ske må, då skall rätta upphovsmannen, där han finnes, straffas till liv, ära och gods, och av de andra som med honom instämt hava, hänges var tionde efter lotten.¹³²

Sjöartiklarna uppmanade ansvariga officerare att vara vaksamma på upprorsplaner bland manskapet och anmäla eventuella misstankar till högre instans.¹³³ Några sådana anmälningar gjordes dock inte under de fyra undersökningsåren. Om det var för att det saknades misstankar om myteri eller för att officerarna handskades med sådana misstankar utanför amiralitetsrätten är svårt att veta. Men även om det saknades större, planerade aktioner av olydnad förekom det kollektiva oroligheter, och om dem handlar det här avsnittet.

Kollektivt missnöje är ett relativt väl undersökt tema i historieforskningen och meningarna om dess orsaker och betydelser går isär. Medan olika typer av folkliga uppror, upplopp och protester var vanliga i resten av Europa under 1600-talet tycks de ha varit sällsynta i Sverige. Historikern Eva Österberg menar att frånvaron av stora folkliga oroligheter ska tillskrivas en svensk konsensus- och förhandlingskultur som innebar att kommunikationskanalerna mellan överhet och allmoge var tillräckligt många och effektiva för att det skulle vara meningslöst för allmogen att uttrycka sitt missnöje i okontrollerade våldsamheter.¹³⁴ Både Börje Harnesk och Martin Linde menar dock att Österberg överbetonar de försonande dragen hos den svenska överheten.¹³⁵

Mats Berglund föreslår att frånvaron av större upplopp och oroligheter var en konsekvens av att Sverige var ett glesbefolkat land med få stora städer och att stora upplopp oftast ägde rum i tätbefolkade stadsmiljöer.¹³⁶

Våldsamma protester eller upplopp kan ses som en följd av att andra kommunikationskanaler brutit samman eller som utbrott av frustration i kritiska lägen, till exempel vid missväxt med stigande brödkor och hotande svält. Men man kan också betrakta dem som en del i ett spel, en teater mellan överhet och fattiga befolkningskikt, vilket E.P. Thompson förespråkar i en artikel från 1974.¹³⁷ Han beskriver tre kännetecken på folkliga motstrategier (uttrycket är mitt, Thompson använder uttrycket *popular action*). De utövades oftast anonymt, vilket som tidigare nämnts var en konsekvens av att utövaren annars riskerade att drabbas av repres-

salier. Små aktioner som anonyma, hotfulla brev, tjuvskytte om natten, en krossad fönsterruta eller annan förstörelse av överhetens egendom var typiska motstrategier. Aktionerna hade för det andra drag av en ”folklig motteater”. Thompson betraktar överhetens kläder, gester och ceremonier som en del av en publik uppvisning, en teater med färdiga roller och repliker som syftade till att manifestera närvaron av makt.¹³⁸ Den folkliga motstrategin var också en teater, där underklassens närvaro gjorde sig påmind genom hot om våld eller uppvigling, ofta med hjälp av tydliga symboler.¹³⁹ Slutligen kännetecknades folkliga motstrategier av folksamlingens kapacitet för snabba, plötsliga aktioner. De inblandade samlades snabbt och gick lika snabbt till handling; det gällde för dem att driva igenom sina krav innan myndigheterna hann kalla på förstärkning och upplösa aktionen. Men det betydde också att den kollektiva solidariteten var plötslig och tillfällig.¹⁴⁰ Thompson uttrycker kritik mot synsättet att folkliga upplopp var en mekanisk reaktion på en brist. Snarare användes de för att iscensätta ett moraliskt missnöje eller återställa vad de underlydande uppfattade som en hotad ordning.¹⁴¹

Kollektiva konflikter i flottan

I amiralitetsrättens domböcker förekommer åtminstone fem kollektiva aktioner. I generalauditörens arkiv och justitierevisionen finns ytterligare två och av kommissioralrättens protokoll framgår att under sjöstriden 1676 protesterade besättningen mot befälhavarens order vid åtminstone tre tillfällen.¹⁴² Några av dessa konflikter har redan nämnts på andra håll i avhandlingen.

Ingen av dessa händelser förvandlades till storskaligt upplopp, men de visar att amiralitetet med viss regelbundenhet tvingades hantera större konflikter. Som den främsta utlösaren till konflikterna framstår bristen på kost och lön, men konflikternas storlek och förlopp skiljer sig åt. Den brokiga skara av utskrivna båtsmän och bösseskyttar som gick till Hans Mårtenssons hus på Skeppsholmen och under högljutt oväsen krävde sin rätt vid porten tycks ha lytt en stundens ingivelse.¹⁴³ De 21 roslagsbåtsmän, merparten gifta, som tog kost från sina underofficerare, gav intryck av att noga ha övervägt sitt tilltag och ha varit övertygade om att de handlade rätt. I hanteringen av dessa fall vacklade amiralitetsrätten mellan mildhet och hårdhet, mellan försonlighet och stränga straff beroende på hur de uppfattade konflikten.

Iscensättningen av en motordning

Oroligheterna utanför proviantmästaren Hans Mårtenssons hus 1673 hade började med att en båtsman ”med gult hår och skägg” bankade hårt på proviantmästarens hus. När han blev ombedd att vänta begynte han ”svärja och klaga över de töva så länge” och försvann därifrån, men han kom strax tillbaka och i sällskap med en ”stor hop andra båtsmän”.¹⁴⁴ De flesta kom från Ölands båtsmanskompani, men där fanns även ett par småländska bösseskyttar. De påstod att de var skickade av amiral Måns Mannerfelt och att han hotade proviantmästaren med djävulen om de inte fick sin kost.¹⁴⁵ Proviantmästarens skrivare, Didrik Ståhle, som var den som talade med båtsmännen, trodde inte ett ord av vad båtsmännen sa och svarade att han gav ”amiralen och eder fanen, jag aktar intet hans befallning”.¹⁴⁶ Oroligheterna innehöll en del skällsord och hot men inget fysiskt våld, och de avblåstes ganska snabbt. Själva agerandet var på många sätt typiskt för konflikter i flottan: aktionen var plötslig och spontan. Trots att rätten visste från vilka kompanier de inblandade kom hade den svårt att reda ut vilka som hade varit aktiva. Konflikten utlöstes av en upplevd orättvisa. Under protesten åberopade båtsmännen en högre auktoritet som de påstod stödde deras agerande och ställde på så vis upp en korrekt, rättvis ordning sanktionerad från högre ort som motbild till den orättvisa behandlingen. Slutligen framfördes protesten utanför porten till proviantmästarens egen gård istället för vid provianthuset (Kungsgården), där kosten faktiskt delades ut. Om själva agerandet betraktas som ett slags teater, fanns det en symbolik i att samlas utanför Hans Mårtenssons hem och med en hotfull retorik kräva sina rättigheter. Det låg en sorts utmaning i agerandet, ett implicit ”kom ut om du törs”. Det kollektiva motståndet var beroende av den tillfälliga sammanslutningen och kraften i massan där och då. När gruppen upplöstes så gjorde även motståndet det. Det betydde dock inte att solidariteten försvann. I rättegången använde sig alla de inblandade ur manskapet av en likartad, mycket underdånig retorik och förnekade helt häftigheten i sitt agerande samtidigt som de enhälligt framhöll att proviantskrivaren hade förkastat amiralens order. Strategin fungerade: alla ur manskapet frikändes och Didrik Ståhle tvingades upprepa gånger förklara för amiral Måns Mannerfelt vad han menat med att ge ”amiralens befallning fanen”.¹⁴⁷

Konflikten mellan roslagsbåtsmännen och deras underofficerare 1685 bottnade också i en upplevd orättvisa. Även i detta fall var den

direkta aktionen central. Roslagsbåtsmännen protesterade genom att bokstavligen ta tunnorna med kött och fisk ifrån de underofficerare som hade order att transportera dem. Aktionen hade dock föregåtts av flera klagomål, både till skepparen Petter Widbom och till kommandören Wilhelm Hansson Gyllenskepp. Den ingick dessutom i ett narrativ om återkommande orättvisor och till skillnad från kostkonflikten 1673, då både Didrik Ståhle och andra vittnade om att det hade funnits en uppviglare, framhöll de 21 båtsmännen att de ”alla varit om ett råd [överens]”, klagat ”alla lika och talade alla med en mun”.¹⁴⁸ Aktionen hade en medvetet kollektiv dimension utan att stödja sig på massans anonymitet. Protesten hade varit gemensam och under förhören i rätten försökte båtsmännen avleda alla försök att utnämna någon särskild person till uppviglare, trots att förekomsten av en uppviglare ofta mildrade domarna eller befriade de övriga inblandade från straff. På skeppet *Spes* 1673 hade folket ombord till exempel ”ställt sig mycket obstinat” mot löjtnanten Didrik von Hertviks order, men enligt löjtnantens vittnesmål var det högbåtsmannen som hade uppviglat de övriga till motvilighet och han var den enda som blev bestraffad.¹⁴⁹

Det finns fog för tolkningen att rätten upplevde de 21 roslagsbåtsmännen som ett reellt hot på ett helt annat sätt än den stökiga, löst sammanfogade gruppen i Stockholm 1673. Det har tidigare talats om att roslagsbåtsmännen framhöll sig själva som gifta, ärliga karlar och ständigt hänvisade till redlighet och ärlighet, vilket gjorde konflikten farligare, men det gjorde även båtsmännens framhållande av det kollektiva och av att de alla ”talade med en mun”.

Både 1673 och 1685 använde sig manskapet av en kollektiv protest för att iscensätta en motordning. Det var inte fråga om att kullkasta amiralitetets maktordning eller rasera ojämlika maktrelationer utan om att återupprätta vad manskapet såg som en god, rättvis ordning. Problemet var att protestaktionen i sig kunde uppfattas som hotfull även om inte kraven var det. Blotta förekomsten av stora sammanslutningar utgjorde ett hot mot en maktordning där kollektiva aktioner alltid skulle ledas av en överordnad, och blotta avvisandet av en ledare var ett hot mot en samhällsordning där den hierarkiska strukturen krävde en ledare.

Den splittrade protesten

Den största protestaktionen under undersökningsåren uppstod när Stockholms stadsbåtsmän 1704 hade sammankallats i stadshuset för att få sina nya livrékläder. Sammanlagt 87 båtsmän var närvarande. Det förklarades för dem att de samtidigt skulle få ut sin vårlön, och fyra båtsmän krävde att också få ut lönen för hösten.¹⁵⁰ Protesterna spred sig snabbt genom kompaniet och ”hela hopen begynte avkläda sig livréet och kasta det på marken, utbristandes med eder och svordom, att de intet ville gå utur rummet, förrän de finge vad de begärde”.¹⁵¹ Eftersom det inte fanns någon vakt tillhands, tvingades de överordnade att försöka lugna båtsmännen med lock och ”goda ord”.¹⁵² Efter att ha blivit lovade att deras önskemål skulle uppfyllas lämnade båtsmännen platsen men på kvällen fortsatte oroligheterna på Södermalms torg, där båtsmännen på nytt kastade av sig sina kläder och krävde att få ut lönen. Den gången fanns ett militärt kompani i närheten som blev beordrade att föra de upproriska båtsmännen i arrest. Eftersom båtsmännen hade order att marschera ned till Karlskrona var myndigheterna i Stockholm dock tvungna att släppa dem och låta amiralitetsrätten hantera ärendet där.

Både stadshuset och torget var platser laddade med betydelse. Det ena symboliserade stadens överhet, men var vid tillfället ett slutet rum där båtsmännen bara tillfälligt hade tillåtelse att befinna sig. Det andra symboliserade stadens offentlighet. Torget var en arena för viktiga händelser som angick hela staden. Att flytta protesten från maktens slutna rum till offentlighetens öppna, var ett sätt att göra orättvisan känd för en bredare publik.

Inte heller denna protest innehöll våldshandlingar, däremot hot om våld. Under oroligheterna på stadshuset hade borgmästaren kallat in kompaniets löjtnant Zackris Åberg, men han hade inte lyckats tysta de upprörda båtsmännen. Istället hade de, enligt båtsmannen Abraham Humles vittnesmål, ”slagit händerna ihop och fordrat sina penningar med en särdeles iver”.¹⁵³ Demonstrativt hade de klätt av sig de nya livrérockarna och kastat dem ifrån sig. Lars Gotlänning hade ”först klätt rocken av sig och kastat i dörren där Borgmästare och råd sutto”.¹⁵⁴ Lars Gotlänning förklarade för rätten att han inte mindes händelsen men att han däremot kom ihåg att ”Vargen och Frostén [båtsmännen Johan Varg och Anders Frost] kastade kläderna på bordet av sig i innersta rummet där Borgmästare och råd sutto så att bläckhornet flög neder

av bordet”.¹⁵⁵ Zachris Pihl skulle ha klätt av sig ”rocken i mönstersalen och fordrat penningar”.¹⁵⁶

I aktionen framstår livrérocken som en viktig symbol. Båtsmännen tog av sig rocken och kastade den i en nästan stiliserad gest. Budskapet var detsamma som i många andra konflikter: får vi ingen lön så tänker vi heller inte tjäna. I den meningen var protesten ett utslag av ett typiskt kontraktstänkande. Men kompaniet var långt ifrån enigt; flera båtsmän gick därifrån när de såg vad som höll på att hända och andra försökte lugna ned sina kamrater. Löjtnanten Zackris Åberg vittnade om att ”de gamla sagt till de unga, det de skulle hålla med dem och vara eniga, eljest ville de intet hava något kamratskap med dem utan hotade dem ovan uppå med hugg och slag”.¹⁵⁷ Profossen Johan Johansson Liten berättade att de båtsmän som först hade kastat rockarna av sig hade sagt till de nykomna båtsmännen: ”Edra satans hundsfortar och bälghundar, gör I som vi göra, vi vilja fordra våra höstpenningar, vi har en lång resa före, och där I intet vela låta som vi, skola vi under marschen slå neder Eder.”¹⁵⁸ Löjtnanten skickade båtsmannen Peter Norrlänning för tysta de andra. Att han villigt lydde order signalerade att en del båtsmän föredrog att understödja sina befäl istället för sina kamrater.

Eftersom båtsmännen alla tillhörde stadens båtsmanskompani var de inte anonyma, däremot medförde deras antal att rätten ägnade mycket tid åt att försöka reda ut vem som hade varit närvarande vid vilket tillfälle. Till sist dömdes upprorets ledare Lars Holm, Johan Markusson Finne, Lars Gotlänning och Johan Wulf att mista liv, ära och gods och de övriga inblandade att hängas ”var tionde efter lotten” för myteri.¹⁵⁹

Till skillnad från i de mindre kollektiva konflikterna, då enstaka båtsmän gick samman i en protest, lyser den sammanhållande solidariteten med sin frånvaro både i själva aktionen och i rättsprotokollet. 1673 lyckades båtsmännen och bösseskyttarna genom underdånig retorik omöjliggöra ett avslöjande av vem som egentligen varit initiativtagaren. 1685 hävdade roslagsbåtsmännen på Djurgården att det inte fanns någon initiativtagare utan att de alla varit överens om aktionen. Stockholms stads båtsmanskompani förefaller dock ha varit splittrat i flera olika grupperingar och i förhören i rätten angav båtsmännen klart och tydligt vilka som hade deltagit i protesten och inte.

Överhetens reaktioner var ovanligt motstridiga. Först hade de närvarande officerarna och representanterna för staden försökt lugna båts-

männen med att deras önskemål skulle infrias. Sedan bestämde sig rätten för att avrätta uppviglarna och döma de övriga till hängning efter lotten. Agerandet ger intryck av en nyckfull maktutövning eller en maktutövare som tillfälligt tappat kontrollen. Min tolkning är att de närvarande myndigheterna reagerade på den omedelbara aktionen, medan rätten snarare reagerade på det hot aktionen väckte. Det var det symboliska värdet av båtsmännens sätt att kasta livrérockarna och vägra sin tjänst som behövde en symbolisk (och avskräckande) bestraffning. Protesten skulle kunna sprida sig eller återupprepas på andra platser och aktualiserade det faktum att båtsmännen hade makten att fullständigt lamslå hela flottans verksamhet genom att helt enkelt vägra inställa sig i tjänst. Varje kollektiv protest var en påminnelse om detta, även om den inte var förbunden med någon uttalad tanke om folkligt motstånd, jämlikhetssträvanden eller frihet. Möjligheten att skapa detta hot var de underordnades enda riktigt kraftfulla vapen vid det tidigmoderna förhandlingsbordet och det måste ställas mot statsmaktens tillgång till stora militära resurser samt det faktum att den folkliga protesten var splittrad, tillfälligt sammansatt och oftast inriktad på enskildheter snarare än en större struktur. Amiralitetets agerande när sådana protester uppkom visar tydligt att även om organisationen i sig inte stödde sig på repressiva maktstrategier, kunde den snabbt ta till dem om de behövdes.

Den stenade skarprättaren: missnöjets folkliga motteater

De hittills beskrivna konflikterna har alla kretsat kring en upplevd orättvisa gällande lön och kost. En del oroligheter hade dock lösare karaktär och en mindre tydlig drivkraft.

Avrättningen av Nils Svensson Ros skulle verkställas av rådstugurätten i Karlskrona i december 1699 på avrättningsplatsen på Wämö. Brottslingen hade dömts till att först halshuggas och därefter brännas på bål. När domen hade lästs upp skulle själva avrättningen äga rum och enligt stadsutridaren Håkan Nilsson inträffade då följande:

skarprättaren steg upp på bålet, och sedan fången på stocken sig nedlagt, högg han ett hugg så att blodet sprang i vädret, och gav strax därpå det andra hugget, så att ej allenast huvudet gick av utan ock yxan i stocken sittande blev, varpå med sorl och rop folket begynte ohörligen kasta sten på skarprättaren, medan han stod på bålet.¹⁶⁰

Skarprättaren lyckades ta sig därifrån och blev, med vaktmästaren Jöran Kyhlmans hjälp, förd till ”spetsgården”, den vaktstyrka som fanns närvarande vid avrättningen, som fick order att skydda honom. Men spetsgården, som bestod av folk från flottan, skingrades istället. Några av dem stötte mot skarprättaren med sina pikar. Skarprättaren tog sin tillflykt till ett litet stenhus som låg i anslutning till Borgmästarkrogen (Blå port) medan vaktmästaren red för att söka hjälp i staden, men när vaktmästaren återvände var skarprättaren ”död; fönstren alldeles sönderslagne, dörren uppe med bord och bänkar nederliggandes, på golvet fullt med sten vid dess huvud”.¹⁶¹

Vid rättegången i kämnärsrätten framkom att den uppretade folkmassan som hade kastat sten vid avrättningsplatsen hade förföljt skarprättaren till Borgmästarkrogen, brutit sig in i stugan och stenat ihjäl honom där. Stadsutridaren Håkan Nilsson påpekade inför rätten att de stenar som folkmassan kastat ”icke kunna på platsen finnas, som marken var frusen”.¹⁶² Detta tyder på att stenkastandet var överlagt och planerat. I förhör framkom att den dömde Nils Svensson Ros uppmuntrat alla som besökt honom i arresten att om ”skarprättaren icke gjorde rätt sin tjänst, skulle de kölhala honom”.¹⁶³ Att handlingen skulle ha varit ett stöd för Nils Svensson Ros framstår emellertid som märkligt. Av domslutet framgår att Nils Svensson Ros var en notorisk återfallsförbrytare som flera gånger anklagats och dömts för stöld. Medan han arbetade ombord på konvojskeppet *Livland* hade han tillsammans med några volontärer ”förbundit sig med satan i den mening att tillskynda sig penningar”.¹⁶⁴ Han hade också själv erkänt att han begått tidelag med ”åtskilliga kreatur” och begärt att han ”måtte för sådana sina grova missgärningar som honom skola gå till sinnes, utan långsam arrest få undergå sitt straff”.¹⁶⁵ Anklagelserna om tidelag var orsaken till att han skulle halshuggas och att kroppen sedan skulle brännas på bål. Med tanke på den avsky som både tjuveri och tidelagsbrott väckte bland allmogen kan man svårigen förklara folkmassans agerande med att de ansåg att Nils Svensson Ros blivit orättvist dömd eller fått ett orättmätigt straff.¹⁶⁶ Stenkastandet bör istället ses som en symbol för något annat. Möjligen hade skarprättaren sedan tidigare ett rykte om sig att vara slarvig eller inkompetent och åskådarna såg nu ett tillfälle att straffa honom. De hade uppenbarligen förberett sig genom att samla på sig stenar. Det är svårt att veta om tanken från början bara var att kasta stenarna för att demonstrera sitt missnöje och om våldet sedan

spontant eskalerade till dess att skarprättaren blev ihjälslagen, eller om några av åskådarna redan från början hade bestämt sig för att döda skarprättaren om han begick ett misstag.

Stenkastningen bar spår av religiös symbolik. Stening förekommer både som ett straff i Gamla Testamentet och i Jesu välkända replik då en äktenskapsbryterska skulle stenas ihjäl: ”Den som är fri från synd ska kasta första stenen.”¹⁶⁷ Men den är också ett viktigt inslag i berättelsen om Davids kamp mot Goliat: den enkle herden besegrar den store krigaren med hjälp av ”slunga och sten. Han dräpte filistén utan svärd”.¹⁶⁸ Stenen blev den svages vapen mot en orättvis översittare och motståndare.

Protesten blev i detta fall verkligen en motteater. Volontärer och båtsmän beväpnade sig med stenar och bevakade maktens alla steg, sökande efter ett misstag som kunde rättfärdiga en protest. Det var inte avrättningen de motsatte sig utan skarprättarens oskicklighet eftersom den störde själva ritualen och dess idé om den försonande döden. När misstaget kom klev åskådarna ur sina tilldelade roller och iklädde sig huvudrollen. De vände på det viset hela skådespelet upp och ned. Straffet som varit en symbol för överhetens makt och rättvisa blev en symbol för orättvisa. De myndighetspersoner som skulle upprätthålla ordningen tappade kontrollen. Den vaktstyrka som skulle skydda skarprättaren vände sina pikar emot honom. Åskådarna som skulle bevittna skeendet blev aktiva deltagare.

Den symboliska laddningen blev extra synlig vid denna händelse, men den behöver inte ha varit unik. Det fanns symbolik även i de andra konflikterna, från det hårda bultandet på proviantmästarens dörr 1673 till de livröckar som kastades på golvet i Stockholms stadshus 1703.

Stora konflikter som motståndstrategi

Den kollektiva konflikten under 1600-talet skiljer sig på flera sätt från den kollektiva konflikten efter 1700-talets revolutioner och 1800-talets sociala protester. Den var sällan medveten eller planerad. Den drevs inte av organisationer, föreningar eller fackförbund. Den uppstod och upplöstes plötsligt och den kollektiva solidariteten varade sällan längre än ögonblicket då konflikten ägde rum. Men den saknade inte sammanhang eller mening utöver sin specifika situation.

Blotta förekomsten av kollektiva konflikter utgjorde ett reellt hot

mot amiralitetets ordning, både för att ryktet om dem tenderade att sprida sig och för att de hade potential att omöjliggöra allt arbete både på varvet och ombord på skeppen. Därför är själva konflikterna fyllda med symboliska handlingar. Den båtsman som kastade sin livrérock på golvet i stadshuset i Stockholm 1704 markerade att han var missnöjd med sin lön men han demonstrerade också ett villkor: han skulle bara tjäna flottan om han fick det han ansåg sig ha rätt till. I den kollektiva konflikten blev kontraktstänkandet den underordnades motståndsstrategi mot en överhet som både var större och starkare. Tanken på att det fanns vissa rättigheter och vissa legitima krav markerade att den underlydande var en fri människa och inte en livegen slav. Vissa av handlingarna under de beskrivna oroligheterna kan tolkas som att de inblandade ville markera detta faktum extra noga. Den båtsman som slängde ifrån sig sin rock på borgmästarens bord så att bläckhornet stöttes ned på golvet markerade ett underkännande av borgmästarens befallningsrätt.

Den kollektiva konflikten var en motståndsstrategi också i den meningen att den störde överhetens ordning och bröt mot ett regisserat förlopp. Manskap som protesterade klev tillfälligt ur rollen som underordnade i en maktrelation och blev oförutsägbara. För människorna i en överordnad position var oförutsägbarheten i sig tillräckligt skrämmande för att de snabbt skulle försöka ta kontroll över situationen och antingen fösa tillbaka de underordnade till deras tilldelade roller eller skriva ett nytt manus där de återtog handlingsinitiativet.

Sammanfattning

I detta kapitel har jag undersökt de underordnades motståndsstrategier, det vill säga hur de underordnade värjde sig mot eller försökte förhindra flottans maktutövning. Det är viktigt att komma ihåg att båtsmän, volontärer och bösseskyttar var en del av en allmogekultur där missnöje uttrycktes med en bred repertoar av beteenden och strategier.¹⁶⁹ Deras motstånd ska alltså inte läsas som någonting typiskt för den militära organisationen. Det är troligt att den svenska indelningsbåtsmannen hade betydligt mer gemensamt med bönderna än med de europeiska professionella sjömännen i Amsterdam, London eller Le Havre när det gällde sättet att protestera. Det är också troligt att officerarna påminde mer om den lokala överheten i byar, socknar och städer, än om kapte-

nen på till exempel en holländsk ostindiefarare när det gällde hur de reagerade.

I kapitlet har jag analyserat olika former av motståndsstrategier. De hade delvis olika syften och olika implikationer och opererade på olika nivåer. Själva kapitlet har jag disponerat efter vilken synlighet motståndet hade, från retoriska strategier och tyst manipulation till synliga och ibland våldsamma konflikter. Detta avslutande avsnitt disponeras istället efter vilket slags maktutövning motståndet var riktat mot och vad motståndet fick för konsekvenser.

Motstånd för att kullkasta och återställa ordningen

Den påbudna ordningen var starkt beroende av enskilda individers sätt att agera, både som befäl och som underordnat manskap. De människor vars kroppar införlivades i flottans särskilda kontroll hade tidvis åsikter om denna kontroll. De bröt mot den genom att komma försent, utebli helt, gå iväg och tända en pipa tobak, somna eller dricka sig berusade. De argumenterade ibland för att de inte hade gjort sig skyldiga till något brott eller att kraven som ställdes var orimliga. Ibland använde de också de uppställda reglerna till sitt eget försvar.

Det motstånd som uttrycktes följde ett tydligt mönster. Det uttrycktes i enskildheter. De underordnade bestred order från enskilda befäl, avvek från enskilda arbetspass eller satte sig upp mot en enskild disciplineringsituation. Detta motstånd var resultatet av ett heterogent manskapskollektiv där olika individer hade olika syften med sitt handlande. Det utmanade aldrig uttryckligen den större strukturen, men hotade att splittra den. Vid vissa tillfällen går det utifrån små detaljer att utläsa att den enskilda konflikten var en reaktion på den större strukturen, även om de inblandade i den rättsliga retoriken försökte dölja det. De 21 roslagsbåtsmännen knöt samman sin upplevda orättvisa med en tidigare händelse och skapade på så vis ett narrativ om en orättvis ordning som drev dem till handling. Båtsmän och volontärer som uttryckte motvilja mot eller förakt för överordnade just för att de var överordnade gav också uttryck för ett missnöje som gick utöver den enskilda situationen. I fallet med den stenade skarprättaren iscensatte åskådarna ett alternativt skådespel där maktordningen helt åsidosattes.

Motståndet uttrycktes inte i revolutionära idéer om frihet, jämlik-

het och rättvisa. Istället var avsikten med motståndet att återställa vad som uppfattades som en gammal, god ordning, som den okunniga eller egennyttiga överheten hade raserat. För flottans underlydande var den militära hierarkin i många avseenden ny, även om det hierarkiska tänkandet var gammalt. Det var inte självklart att en militär befattning automatiskt innebar en maktställning eller rätten att befalla. I manskapets protester skönjer jag ett missnöje med detta ”nya” sätt att dela in individer på och ett åberopande av ett ”gammalt” sätt där ålder, erfarenhet och civilstånd var avgörande för vars och ens position i hierarkin. Eftersom det framför allt var i de personliga relationerna som denna typ av ordning fick konsekvenser var det också där konflikterna bröt ut.

Denna typ av motstånd tvingade i sin tur fram en maktutövning där den personliga relationen hamnade i centrum. Flottans ständiga upprätthållande av skillnader mellan individer blev en logisk maktstrategi eftersom det så ofta var den individuella maktrelationen som ifrågasattes. Även när konflikten faktiskt var en reaktion på en begränsad händelse gavs den i rätten vidare implikationer. Överhet och manskap bidrog på det viset tillsammans till att alla motståndsytringar, oavsett hur och varför de uppstod, kunde tolkas som riktade mot strukturen i sig. Detta ökade vikten av att manskapet inför rätten använde sig av en underdånig retorik, eftersom brist på underdånighet kunde tolkas som avsaknad av vördnad och respekt för överheten i allmänhet och leda till repressalier.

Känsligheten för detaljer och symboler gjorde att en båtsman eller volontär aldrig uttryckligen behövde säga att han ogillade flottans ordning. Det räckte med att kalla kommandören ”nollgubbe”, profossen ”skrap tunna” och konstapeln ”passlig karl” för att budskapet skulle gå fram. Samtidigt kunde överheten inte reagera på varje sådan antydning eftersom den hade gjort sig beroende av en maktordning som byggde på en illusion av konsensus. Poängen med Scotts *public transcript* är nämligen att det är ett uttryck för överhetens strävan efter att maktrelationerna ska betraktas som något naturligt. Överheten vill ge sken av att den rådande maktordningen bygger på samtycke, inte på förtryck eller orättvisor. Den patriarkala lydnadsrelationen är ett nästan övertydligt exempel på detta. Den var i grunden djupt ojämlig, men omgärdades av en retorik som sa att den byggde på ömsesidighet, omsorg och samtycke. Den goda omsorgsgivande härs-

karen och den lydiga undersåten utgjorde tillsammans grunden för ett gott samhälle.

Om manskapets konflikter upprepade gånger skulle uppmärksammas som ett uttryckligt motstånd mot flottans maktordning skulle illusionen om samtycke så småningom falla sönder och maktordningen kunna ifrågasättas på allvar. Konflikterna mellan manskap och befäl blev indragna i ett spel där manskapet ville att kritiken skulle framgå utan att priset blev alltför högt och befälen ville bekämpa kritiken utan att det framgick att de erkände dess syfte. Att rätten sällan dömde någon till döden för olydnad är ett tecken på detta. I konflikten på Stockholms stadshus var det emellertid inte möjligt för rätten att låsas som om budskapet undgick dem eftersom det framfördes så tydligt. Följaktligen tvingades rätten att straffa de inblandade för uppsåtligt myteri.

Motstånd för att få vara ifred

Spelet mellan överordnade och underordnade förstärktes på den rättsliga arenan. Den illusion om konsensus som utgör själva navet i den väv av handlingar, beteenden, uttryck, ord och tankar som ingår i *public transcript* var ständigt närvarande i manskapets retorik inför rätten. De använde uttryck som bekräftade deras underordning och, vad viktigare var, samtyckte till underordningen. De betonade sin underdånighet, försökte sanktionera sina handlingar eller åsikter genom att hävda att de stöddes av högre befäl och bekräftade överhetens uppfattningar genom att framställa sig som enkla, okunniga och omedvetna. Jag vill dock, precis som Scott, hävda att samma retoriska acceptans kan läsas som ett strategiskt motstånd. Genom att de underordnade spelade med i den teater som de överordnade hade arrangerat skaffade de sig ett skydd mot en alltför närgången insyn i deras egentliga motiv och därigenom ett litet utrymme av frihet. I det offentliga var de hörsamma och enfaldiga båtsmän, bösseskyttar eller volontärer, men privat kunde de inta ett kritiskt förhållningssätt till sina överordnade. Eftersom överheten var lika intresserad som manskapet av att upprätthålla illusionen av konsensus valde officerarna för det mesta att spela med i manskapets spel och lät sig nöja med standard svar på sina frågor. I denna mening framstår det rättsliga rummet verkligen som en teater där de inblandade plikttroget intog sina roller och i övrigt lämnade varandra ifred.

Manskapets uppträdande bakom den rättsliga scenen blev samtidigt en del av det kitt som höll manskapet samman. Tillsammans med knappa omständigheter, upplevelserna av underordning och ett antal ideal om duglighet, ärlighet och manlighet, blev sättet att förhålla sig till överordningen ett tecken på solidaritet och samhörighet bland manskapet. Det är viktigt att betona att solidariteten inte var en politisk solidaritet utan en överlevnadsstrategi. Så fort manskapet själva blev inblandade i maktrelaterade konflikter kunde solidariteten upplösas. Vi har också sett att solidariteten kunde användas som påtryckningsmedel och att i synnerhet de yngre i manskapet var utlämnade åt de äldres vilja att släppa in dem i gemenskapen.

Motstånd för att vinna frihet

Motstånd kunde till sist också vara en protest mot kontrollen över den egna kroppen och ett försök att skapa eget utrymme genom att, oftast inom ramen för ordningen, tänja på gränserna. De överordnades behov av ömsesidiga maktrelationer innebar att de underordnade ganska öppet kunde manipulera den ordning som beskrevs i *public transcript*. Deras initiativ och tolkningar måste ibland tolereras för att maktutövningen inte skulle bli enbart repressiv och därigenom förlora sin möjlighet att stödja sig på samtycke.

När det gällde vakttjänstgöringen utspelade sig hela tiden en subtil kamp om kontrollen, och de underordnade spelade en aktiv del genom att leja bort posten, tända sin pipa eller ikläda sig en ansvarsposition som gick utanpå den egentliga uppgiften. Officerarna hade svårt att bestämma sig för hur detta beteende skulle hanteras och toleransen var antagligen förhållandevis stor så länge posten inte lämnades obesatt. Samma sak gällde manskapets sätt att avvika från sitt arbete under kortare stunder eller ta andra arbeten vid sidan av sin båtsmanstjänst; ett agerande som signalerade att båtsmännen ansåg sig styra över sin tid.

Officerarna i flottan gav prov på ett splittrat förhållningssätt till detta manipulerande. Ibland accepterades det som en följd av praktiska omständigheter eller en del av båtsmännens beteende. Ibland bestraffades det, antingen för att det gick över en gräns eller för att officerarna fann behov av att då och då statuera exempel.

Denna typ av motstånd hör på många sätt ihop med det motstånd som beskrivs i ovanstående avsnitt. Det markerade självständighet från

och oåtkomlighet gentemot den granskande överheten. Frågan är dock i vilken utsträckning detta agerande var ett resultat av ett medvetet motstånd och i vilken utsträckning det bara var ett uttryck för ett annat sätt att se på ordning, som råkade vara på kollisionskurs med flottans maktutövning. Man kan jämföra det med den oreda som enligt domkapitel och visitationsprotokoll tidvis präglade kyrkorna under samma period. Till domkapitlet strömmade det in klagomål på att församlingsborna kom försent till gudstjänsterna, var berusade när de kom dit – eller blev det under tiden i kyrkan, hade med sig hunden, slogs, gjorde affärer, avbröt prästens predikningar, spelade brännboll på kyrkogården och lämnade kyrkan före gudstjänstens slut.¹⁷⁰ Göran Malmstedt argumenterar för att den typen av oreda inte var uttryck för vare sig bristande religiositet eller respektlöshet mot prästen, utan för en annan uppfattning om kyrkan och kyrkorummets funktion. Antagligen var det inte bara kyrkobesökare och domkapitel som hade motstridiga uppfattningar om vad ordning innebar utan det fanns överlag många olika perspektiv på god ordning i det tidigmoderna samhället.

Slutsatser och sammanfattning

I detta kapitel diskuterar och sammanfattar jag avhandlingens huvudresultat. Studiens syfte har varit att undersöka hur flottans sociala ordning skapades och upprätthölls samt vad den fick för konsekvenser för olika individer och grupper. Jag har analyserat den sociala ordningen utifrån tre teman, inspirerade av Michel Foucaults teorier om maktrelationer och maktutövning. I det första empiriska kapitlet, kapitel 3, undersöktes hur flottan strävade efter att etablera en hierarkisk maktordning och hur hierarkin understöddes eller ifrågasattes av människors ideal och handlanden. I det andra empiriska kapitlet, kapitel 4, undersöktes olika maktstrategier och hur de påverkade möjligheterna till disciplinering och kontroll. Perspektivet låg framför allt på handlingar som utfördes av de överordnade i organisationen och riktades mot de underordnade med syftet att styra deras beteende. I det sista kapitlet, kapitel 5, undersöktes vilka reaktioner maktutövningen mötte och i synnerhet det motstånd som uppstod till följd av att individer och grupper hamnade i konflikt med den. Med hjälp av mikrohistorisk metod djupanalyserade jag individer, situationer och rättsfall som togs upp i flottans domstol, amiralitetsrätten. Genom att jämföra och kontrastera detaljer både mot varandra och mot en större struktur har jag kunnat urskilja mönster och undantag i det rättsliga materialet. Jag lyfte också fram och diskuterade osäkra eller motstridiga uppfattningar om social kontroll och maktutövning utanför den rättsliga arenan.

En av utgångspunkterna för avhandlingsarbetet har varit att den framväxande militära organisationen formade människors beteenden, relationer och handlingsutrymme på ett sätt som också påverkade det tidigmoderna samhället i stort samt att den militära organisationen påverkades och formades av de föreställningar om makt, hierarki och ordning som var rådande i det tidigmoderna samhället. Denna utgångspunkt är kapitlets röda tråd. I slutet av kapitlet diskuterar jag

den militära organisationens förhållande till det civila samhället mer explicit, liksom hur avhandlingen kan bidra till en fördjupad syn på kontroll och social ordning i det tidigmoderna samhället.

Flottan och maktutövningen

I detta avsnitt sammanfattar och diskuterar jag de resultat som framkom i kapitel 3 och 4 och som rör flottans maktrelationer och maktstrategier. Kapitlen syftade till att klargöra hur flottan etablerade och upprätthöll en social ordning som möjliggjorde organisationens verksamhet: att bygga och underhålla fartyg; att upprätthålla förbindelserna mellan de svenska besittningarna i Östersjön; att transportera gods och varor; att skydda handelsfartyg från att attackeras av kapare, pirater eller andra staters krigsfartyg samt genomföra storskalig våldsutövning till sjöss.

Hur påverkade enskilda människors uppfattningar om status och auktoritet deras acceptans eller ifrågasättande av flottans hierarki? Hur samverkade andra maktrelationer i det tidigmoderna samhället med flottans hierarki? Vilka maktstrategier använde de överordnade i flottan för att styra de underlydandes beteenden? Hur samspelade repressiva och produktiva maktstrategier för att göra maktutövningen så effektiv som möjligt?

Flottans maktrelationer

Förutsättningen för flottans maktutövning var att den lyckades upprätthålla ojämlika maktrelationer. Detta upprätthållande var en av flottans viktigaste maktstrategier, men till att börja med ska vi diskutera vad det var för relationer som skulle upprätthållas. Flottan hade sedan den grundades på 1500-talet varit en starkt hierarkisk organisation och sjöfolket delades huvudsakligen in i tre kollektiv: officerarna som styrde organisationen, underofficerarna som med sin mellanposition hade ansvaret att verkställa många av officerarnas beslut och hantera den dagliga disciplineringen i verksamheten, samt manskapet vars uppgift i stort sett var att arbeta och lyda order. Hierarkin var dock stadd i ständig förändring. Under 1600-talets gång kom hierarkiseringen inom grupperna, framför allt inom officerskåren, att skärpas. 1500-talets två befälsgrader hade vid 1700-talets första decennier blivit åtta, både skeppare och styrmän hade delats in i tre grader och konstaplarna i två.

Ansvaret för skeppen och seglingen hade samtidigt förskjutits från underofficerarna till officerarna och de förra hade förlorat en stor del av sitt inflytande över den dagliga verksamheten. Även inom manskapet uppstod en differentiering mellan den stora gruppen indelningsbåtsmän och den mindre gruppen av volontärer. Medan de förra rekryterades ur det fattiga skiktet av den agrara befolkningen rekryterades de senare ur ett lite högre socialt skikt. Ofta hade volontärerna karriär-ambitioner. Men även mellan indelningsbåtsmän och bösseskyttar uppstod skillnader som baserades på ålder, erfarenhet och civilstånd. De olika positionerna i hierarkin hölls isär med hjälp av både de formella krav som formulerades i sjöartiklarna och de informella ideal och normer som uppstod inom varje grupp. Slutligen understöddes de av att olika grupper gavs olika mycket handlingsutrymme.

Normer, ideal och krav kan sorteras och diskuteras utifrån den funktion de hade för respektive grupp. Dels fungerade de som en sammanhållande faktor inom gruppen, dels förhöll de sig på olika sätt till flottans maktutövning – understödde den eller hamnade i konflikt med den.

Sammanhållande och utestängande normer

Manskapet var flottans största kollektiv och bestod av mellan 5 000 och 8 000 personer beroende på om det var fred eller krigstid. Eftersom manskapet rekryterades från många olika delar av landet utgjorde de en disparat grupp. Ursprung, ålder, erfarenhet och civilstånd skiljde olika individer inom manskapet åt. I amiralitetsrättens protokoll framträder emellertid ett antal gemensamma erfarenheter, normer och ideal som gör att det är meningsfullt att tala om manskapet som ett sammanhållet kollektiv. Individerna inom manskapet delade upplevelsen av att befinna sig i en underordnad position i en stor organisation och att leva under mycket knappa materiella omständigheter. Dessa erfarenheter bidrog till att skapa en solidaritet inom gruppen, framför allt bland de indelta båtsmännen. Solidariteten kom exempelvis till uttryck i att båtsmännen delade med sig och erbjöd hjälp till de individer ur den egna gruppen som befann sig i nöd eller att den som för tillfället hade pengar betalade för sina kamrater på krogen. Solidariteten omfattade däremot inte individer utanför gruppen. Den hade också en baksida och kunde användas som utpressningsmedel, i synnerhet mot yngre

båtsmän, som ibland tvingades dela med sig för att få tillhöra gruppen eller slippa hot och våld.

Slutligen delade manskapet också upplevelsen av en rörlig, obestämmd tillvaro där många sociala relationer var tillfälliga och kortvariga. Behovet av att snabbt kunna bilda sig en uppfattning om andra var stort och inom manskapet värderades den andras beteende efter hur ärlig och duglig han verkade vara.

Även hos officerarna fanns tydliga sammansvetsande ideal. En del av dem hade övertagits från adeln, trots att merparten av sjöofficerarna inte var adliga, framför allt ideal som skulle markera exklusivitet och upphöjdhet. Dit hör till exempel föreställningar om äran och de hedersideal som var sammanknutna med dem, som att visa mod, tapperhet och lojalitet. Blotta antydning om att en officer vid något tillfälle fått ett kroppsstraff eller på något sätt kunde förknippas med manskapet hotade hans status. Liksom adelsståndet markerade sjöofficerarna ett avstånd till andra grupper genom att göra mod, tapperhet och ärlighet till något som uteslutande tillhörde officerskollektivet; det är tydligast i officerarnas återkommande försök att förvandla alla konflikter mellan officerare till rituella hedersdraman.

De ideal som formulerades kring praktisk erfarenhet och sjömanskap hade sitt ursprung i sjöofficersyrket. Dessa ideal ledde till ett meritokratiskt tänkande som ibland hamnade på kollisionkurs med adelsidealen. Den stora allmänna diskussion om börd och duglighet som fördes i 1600-talets samhälle var mycket märkbar i flottan och fick stora konsekvenser. Under början på 1670-talet minskade antalet högadliga officerare i flottans högre skikt och ersattes av nyadlade eller ofrälse officerare med allt längre erfarenhet av praktisk sjötjänstgöring.

Jämfört med manskapet och officerarna var underofficerarna en mer splittrad grupp. De var inte bara indelade i tre olika avdelningar (skepparstaten, styrmansstaten och artilleriet), de konkurrerade dessutom i hög grad med varandra om inflytandet. Dessutom utsattes de för ifrågasättanden både underifrån och ovanifrån. Denna utsatta mellanposition gjorde det särskilt viktigt för dem att hävda sin individuella kompetens, auktoritet och duglighet och underofficerarna framstår i källmaterialet som konstant upptagna med att försvara och utöka sitt maktutrymme.

Understödjande ideal

Flera av de ideal som fungerade som sammansvetsande inom manskapet och bland de högre officerarna understödde samtidigt den rådande maktordningen och förstärkte de ojämlika maktrelationerna. Det tunga och farliga arbetet ombord gjorde att erfarenhet, skicklighet och mod hos båtmän och volontärer både gav status inom manskapet och värderades högt och belönades av amiralitetet. Den kompetente och erfarna båtsmannen kunde erhålla en högre position som befaren, rotemästare eller kvartersmästare, få bättre betalt och möjligheter att så småningom avancera till högbåtsman eller underskeppare. Den duglige volontären befordrades till konstapel.

Duglighetsidealet länkades i sin tur samman med hederskulturen. Att bli sedd som en ärlig människa var väsentligt för att vinna socialt anseende, och för den underordnade kunde ärligheten innebära rätt sorts underordning och hörsamhet och välvilja gentemot överordnade. Att missköta sitt arbete eller uppträda uppstudsigt riskerade på motsvarande sätt att bli en hedersförlust. Hederstänkandet förstärkte på det viset den hierarkiska ordningen. Bland befälen fanns istället ideal som uppmuntrade dem till att försvara sin plats som överordnade, inte minst ideal som betonade vikten av att föra kommando, föregå med gott exempel och visa prov på mod och tapperhet.

Det viktiga med de understödjande idealen var att de inte bara var formulerade av en överhet för att underlätta maktutövningen utan också spelade en väsentlig roll för individens status inom den egna gruppen. När dessa ideal blev centrum för konflikter inom gruppen understödde själva konflikten i regel också maktrelationerna. Både manskapets och officerarnas inbördes konflikter bidrog till att accentuera ideal, normer och beteenden som var centrala för flottans maktrelationer. Även konflikter mellan underordnade och överordnade understödde snarare än utmanade maktrelationerna mellan överordnade och underordnade eftersom båda parter ofta behandlade konflikten som en misslyckad maktrelation och kritiserade de enskilda individernas beteende, aldrig maktrelationen i sig.

Normer och ideal i konflikt med maktordningen

Ideal som i vissa situationer understödde flottans maktordning kunde i andra situationer utmana eller konkurrera med den. Även om de

underordnade accepterade en hierarkisk indelning av samhället i allmänhet och villigt infogade sig i en lydndsrelation, hindrade det inte att de ifrågasatte den militära hierarkin. Den militära rangen kunde till exempel inte ensam legitimera en överordnad position. Det krävdes att statusgenererande egenskaper från andra maktordningar, som ålder, civilstånd och erfarenhet, i någon mån samspelade med den militära ordningen för att den skulle accepteras. Det framträdande meritokratiska tänkandet hos samtliga grupper i flottan kunde visserligen användas till att inpränta lydnd, men även indirekt utmana hierarkin, som när en båtsman var mer kompetent än sin underofficer eller en skeppare mer erfaren än sin löjtnant.

Underofficerarnas karriärsträvan och tidvis aggressiva hävdande av sin auktoritet kom ibland i konflikt med både de underordnades föreställningar om hur en rättfärdig maktrelation skulle se ut och officerarnas föreställningar om ett gott och rättvist kommando. Eftersom underofficerarna hade ansvaret för en stor del av de order som skulle drivas igenom i den dagliga verksamheten fick den typen av konflikter stor uppmärksamhet. Med sin mellanposition framhävde underofficerarna det spänningsfält som den militära hierarkin gav upphov till och blev levande exempel på den kamp om gränser, utrymme, legitimitet och makt som pågick mellan över- och underordnade inom flottan.

Manligheter

Olika grupper i flottan förhöll sig till olika slags manlighetsideal som indirekt fick betydelse för flottans maktrelationer. Bland de yngre, ogifta männen inom manskapet dominerade ett manlighetsideal som innebar att förmågan att hävda sig, tåla provokationer och värna sin heder avgjorde deras position inom kollektivet. Giftna, äldre män hade en automatiskt högre status i kraft av sin förmåga att försörja ett hushåll och kunna kräva sin rätt med hushållet i ryggen. De var mindre sårbara för provokationer eftersom de kunde bemöta provokationerna på fler sätt.

Inom manskapet hade förmågan att både utstå och utöva våld stor betydelse för huruvida någon ansågs vara en ”ärlig karl” eller inte, men denna koppling mellan våld och manlighet underkändes av officerarna. De ansåg att sådana anspråk var förbehållna officerarna, vars manlighet många gånger var beroende av förmågan till auktoritet och till att

utöva våld. För officeren var det rang och kompetens som skulle avgöra hans status som officer, men en del av konflikterna mellan officerare och deras underlydande blottlägger att de underordnade kunde ha en annan uppfattning.

Flottans maktstrategier

Att den hierarkiska ordningen med sina tydliga maktrelationer behölls intakt framstår som det absolut mest grundläggande målet med maktutövningen, och åtskilliga maktstrategier användes för att om och om igen bekräfta hierarkins betydelse, från indelning av rum och plats till hur officerare och manskap uttryckte sig i rättssalen. Ekonomiska resurser, kläder, ägodelar och representation förstärkte upplevelsen av skillnad. På samma sätt användes olika ideal för att markera olika positioner och olika förväntningar på lydning respektive ledarskap. Medan manskapet skulle vara hörsamma, lydiga och flitiga skulle officerarna vara tappra, dugliga och lojala. Officerarna hade rätt att utöva disciplinärt våld men slapp i regel själva undan sådan behandling. Manskapet utstod hårda bestraffningar inför publik och officerarna dömdes med några få undantag till böter. I rätten tillskrev officerarna varandra starka motiv för sina ageranden men framställde manskapets handlingar som slumpmässiga och ofta som resultat av berusning. Men för att få de underlydande i flottan att bete sig på önskat sätt och utföra det arbete de fick sig tilldelat var det snarare andra maktstrategier än ett upprätthållande av skillnader som var centrala. De strategier som jag har identifierat som hjärtat i flottans disciplinering kallar jag ordnandet av kropp och tanke.

Ordnandet av kropp och tanke

För att kontrollera den stora arbetskraften hade det vuxit fram ett system på varv och skepp som gick ut på att styra arbetskraftens rörelser. Genom att dela in och avgränsa platser, tid och sociala rum kunde flottan styra vem som befann sig var, hur länge han var där och vad han skulle ägna sig åt. Tillgängligheten till de olika rummen bestämdes av individens position i hierarkin: ju högre position, desto större rörelsefrihet. Strategin innefattade också att bevaka manskapets rörelser och bestraffa den som befann sig på fel plats eller sysselsatte sig med fel

saker. Maktstrategins styrka var dock att den inte behövde förlita sig på upptäckt och bestraffning för att fungera eftersom regleringen av plats, tid och rum snabbt blev rutin och betraktades som en del av en självklar ordning. De underlydande tog själva ansvar för att systemet upprätthölls och gjorde det till sin vardag.

Genom att kontrollera de underlydandes kroppar kunde flottan också påverka deras tankar. När de höga officerarna till exempel upprättade ett vaktssystem där vissa människor skulle befinna sig på en viss plats vid ett visst tillfälle uppstod föreställningar om platsens och uppgiftens mening. Tillsammans med framskrivna ideal bidrog dessa föreställningar till ett ordnande av tanken. Vaktposten fick till exempel en ansvarsfylld innebörd som gav personlig status, och officeren som seglade nära fiendens skepp blev betraktad som modig, ärlig och lojal.

Det motsatta förhållandet, att tankar och föreställningar uttrycktes genom kroppen, gällde också, och därför var fysiska uttryck i regel mycket betydelsefulla. Den som sysslade med något annat än den tilldelade uppgiften, som att sova på vaktposten, gav uttryck för något utöver själva sovandet: en motvilja mot eller respektlöshet inför uppgiften och flottans ordning. En volontär som inte tog av sig mössan i sin underofficers närvaro kunde anklagas för uppstudsighet eller respektlöshet mot sin överordnade.

Med utgångspunkt i kroppens rörelser belönades och bestraffades sådant som inställning, flit och ovillighet. När det gällde det underlydande manskapet stannade granskningen i de flesta fall vid kroppen och vad den gjort eller inte gjort. Men när det gällde de högre officerarna granskades också deras tankar och motiv. Skillnaden avslöjar att rätten hade olika inställning till manskap och officerare. Detta var ett utslag av att rättsledamöterna, som själva var officerare, var väl insatta i den egna gruppens förmåga att tänka och resonera och erkände sina likars inre liv som relevant och betydelsefullt. Manskapets motiv och resonemang var för dem främmande och de avfärdade dem som betydelselösa.

Det främlingskap de överordnade kände för de underordnades inre liv bidrog till utövandet av en maktstrategi som gick ut på att hävda tolkningsföreträde. De överordnades tolkningar, berättelser och förklaringar tillmättes konsekvent större trovärdighet än de underordnades. Detta var också en konsekvens av att hög social status och ärlighet ofta betraktades som avhängiga av varandra. Den överordnade offi-

ceren sågs per automatik som ärligare och därför trovärdigare än den underordnade båtsmannen.

Detta medförde att manskapets berättelser och perspektiv antingen misstroddes eller avfärdades helt. Det tvingade också manskapet att anpassa sin retorik till officerarnas perspektiv, så att den stämde överens med officerarnas uppfattningar om manskapet och maktordningen. Det är viktigt att påpeka att officerarnas intention var att behandla alla vittnen och anklagade efter laga ordning och på ett skäligt sätt – maktstrategin var inget medvetet försök att tysta manskapets berättelser. Men den rättsliga arenan styrdes likväl helt av överheten och dominerades av dess tolkningar.

Kontrollen av kroppar och tankar var framför allt en produktiv maktstrategi. Det var den frivilliga ordningen och det frivilliga ansvaret som var det främsta villkoret för att kontrollen skulle fungera, inte bestraffningar och tvång. Men därtill utövade de överordnade i amiralitetet också en klart repressiv makt vars yttersta uttryck var användningen av våld.

Monopoliseringen av våld och ett våldsamt manlighetsideal

I kapitel 4 framställde jag våld och våldsutövning som en ständig latent möjlighet inom flottan – i varje situation var vålds användning ett av flera möjliga handlingsalternativ. En viktig maktstrategi inom flottan var att se till att möjligheterna fördelades ojämnt. Den som stod högt upp i hierarkin hade fler möjligheter att använda sig av våld än den som befann sig i en underordnad position, som bara hade rätt att utöva våld i en stridssituation mot fienden. Omvänt var risken att bli utsatt för våld större ju längre ned i hierarkin man befann sig. Våldets roll som en maktstrategi avslöjas av officerarnas ständiga försök att monopolisera det, till exempel genom att tolka och benämna själva vålds användningen på olika sätt beroende på vem som stod bakom den. Medan slagsmål mellan officerare kallades ”dueller” kallades motsvarande konflikter bland båtsmän ”slagsmål i fyllan”. Medan duellen var ett resultat av officerarnas plikt att försvara sin ära och bevisa sitt mod och sin manlighet var båtsmansslagsmålet ett resultat av berusning och tillfälligheter och saknade inre logik. På detta sätt markerade officerarna att manskapets vålds användning alltid var ett resultat av misstag och aldrig berättigat.

I rätten framträdde även en skillnad i hur officerare och manskap talade om disciplinärt våld som utövades på orätta grunder. För manskapet var graden av våld betydelsefull eftersom den mättes med den egna kroppen. De märken, sår och blånader som uppstod bar vittnesmål om våldets art och om huruvida de uppstått i strid, under ett slagsmål eller som resultat av en bestraffning. De kunde vara ärofyllda eller stigmatiserande, men framför allt kunde de vara olika smärtsamma och i värsta fall leda till döden, till bestående skador eller en oförmåga att arbeta. Som utövare av våld såg officerarna på våldshandlingen som något som skulle granskas efter vilket sinne våldsutövaren haft när handlingen utfördes, även i en disciplineringsituation. Det var officerens avsikter, inte graden av våld eller skadorna som våldet medförde som avgjorde om bestraffningen var korrekt.

De överordnades möjligheter att använda fysiskt våld, och även låta avrätta människor som inte betedde sig på önskat sätt, var ett starkt påtryckningsmedel som riskerar att både överbetonas och underbetonas. Det riskerar att överbetonas eftersom det är ett synligt och verkningfullt påtryckningsmedel som dessutom hos en modern betraktare väcker anstöt och obehag. Det är därför viktigt att komma ihåg att dödsstraff var sällsynta, att de flesta underlydande i flottan inte dömdes till hårda kroppsstraff och att våldsutövning ensamt aldrig hade kunnat upprätthålla en fungerande maktordning. Samtidigt ska våldsutövning som maktstrategi inte underskattas. I synnerhet den ojämlika fördelningen av vem som hade tillgång till våldsanvändningen och vem som inte hade det gav de överordnade ett starkt övertag. De underordnade var alltid medvetna om att deras handlingar, uttalanden och förhållningssätt kunde föranleda fysisk bestraffning; en vetskap som fyllde dem med rädsla och ängslan.

Våldsanvändningen samexisterade med ett annat framträdande drag i flottans maktutövning, nämligen att ordningen kunde ifrågasättas och ibland var inkonsekvent. Ordningen blev ifrågasatt när den militära hierarkin inte överensstämde med förväntningar på ålder, civilstånd, erfarenhet och status. Den blev inkonsekvent eftersom amiralitetet inte hade resurser att upptäcka och bestraffa alla underlydande som på något sätt misskötte sin tjänst. Ofta vilade disciplineringen på enskilda officerare och var beroende av deras auktoritet. Oklara gränser mellan ett tillåtet beteende och ett förbjudet tvingade de underlydande att hela tiden förhålla sig till en skiftande kontroll och bevaka både

sitt eget och andras agerande för att inte riskera kroppsstraff eller utelivna föremåner. Den ibland ifrågasatta hierarkin blev i sig ett skäl för individer att vara till lags, anstränga sig och försvara sin position för att inte bli uteslutna eller degraderade. Att ordningen inte fungerade oklanderligt torde ha gynnat maktutövningen, åtminstone tidvis.

Repressiva och produktiva maktstrategier

Flottan var en organisation som tillämpade hårdhänta disciplineringsmetoder, men den erbjöd samtidigt en karriär, social status, erfarenhet, kunskaper samt en viss trygghet i form av regelbunden lön, kostutdelning, solidaritet och kamratskap. Flera av de reformer som flottan genomgick under 1600-talet var resultat av att människor hade nya idéer, ifrågasatte gamla traditioner och provade nya vägar. Eftersom verksamhetens yttersta mål var att bedriva krigföring fanns det emellertid gränser för hur mycket som kunde förändras och hur stora avvikelser från ordningen som kunde tolereras. Det var ofrånkomligt att delar av den verksamhet som flottan sysselsatte sig med väckte de underlydandes motvilja: arbetet kunde uppfattas som orimligt tungt, striden som en orimlig risk. Men verksamheten kunde aldrig bli föremål för förhandling och de underlydande måste på något sätt tvingas att acceptera den. Organisationens effektivitet var till stor del beroende av hur väl de produktiva strategierna samspelade med repressiva strategier. Så länge det fanns utrymme för handlingar som genererade belöningar, uppmuntran, socialt avancemang och trygghet accepterade de underlydande också repressiva strategier som tvång, våld och hot om våld. Genom att använda båda två gav flottan intryck av att den enskilda individen hade ett val.

Den repressiva makten användes alltså inte när produktiva maktstrategier hade misslyckats utan parallellt med dem. Detta gav upphov till en ordning som till synes baserades på ömsesidiga överenskommelser, meningsfulla uppgifter och rättmätiga belöningar och ett område utanför ordningen, eller en gränsszon, som delvis styrdes av andra lagar och dit den som hotade ordningen förpassades. För de skötsamma blev det angeläget att ta de överordnades parti och försvara den lönsamma ordningen mot vad som uppfattades som bråkstakar och orosmoment.

Maktutövning och maktrelationer

Maktutövning och maktrelationer var intimt sammanflätade och att tala om det ena utan att tala om det andra är omöjligt. Många av flottans maktstrategier var lika inriktade på att upprätthålla de ojämlika maktrelationerna som på att styra och kontrollera människors beteende. De ojämlika maktrelationerna var i sin tur förutsättningen för att maktutövningen överhuvudtaget skulle kunna äga rum. Man kan diskutera om den militära organisationen jämfört med civila sammanhang hade ett särskilt stort behov av att hierarkiska skillnader markerades och upprätthölls och i så fall varför. Var det lättare att framtvunga lydnad om de hierarkiska skillnaderna var stora? Blev organisationen effektivare? Eller var markeringen av skillnader snarare ett svar på att skillnaderna ifrågasattes på ett mer direkt och konfrontativt sätt än i det civila samhället?

Besattheten av att markera och ordna skillnader var också ett tidstypiskt drag. Både adelsideologin och idéerna om ett ståndssamhälle var som starkast under 1600-talet, något som möjligen var en reaktion på att samhället var stätt i förändring, att gamla maktordningar utmanades och självklara hierarkier ifrågasattes.

Flottan och motståndet

I detta avsnitt sammanfattar och diskuterar jag de resultat som presenterades i kapitel 5. I kapitlet fokuserade jag på handlingar som utfördes av de underordnade och som utmanade flottans maktutövning och ifrågasatte flottans maktrelationer. Jag kallar sådana handlingar motståndsstrategier, oavsett om de utfördes med en medveten önskan att utmana kontrollen eller bara råkade få en sådan innebörd. Vilket slags motstånd uppstod bland de underordnade individerna och hur yttrade det sig? Hur påverkade motståndet maktutövningen och vice versa?

Amiralitetsrättens protokoll avslöjar att ett flertal individer uppförde sig på andra sätt än vad ordningen påbjöd. De råkade i konflikt med sina befäl eftersom de ansåg att befälen agerade på fel sätt eller saknade rätt att befälla. De gav sina officerare nedsättande smeknamn eller förolämpade dem öppet med olika skällsord. De struntade i ordningen på varvet genom att komma försent till sitt arbete, gå sin väg innan arbetet var slut, utebli helt, sova på sin post, lämna den för att gå och röka pipa eller dricka sig berusade. De protesterade mot arbetet med

hänvisningar till att de inte fått någon lön eller att arbetet var ett privat påhitt av den enskilde officeren och inte hörde till kronan. De argumenterade ibland för att de inte hade gjort sig skyldiga till något brott eller att kraven som ställdes på dem var orimliga. För det mesta var de öppna protesterna riktade mot en enskild situation eller ett enskilt befäl, men handlingarna var ofta fyllda med symboliska innebörder och fick på så sätt en mening utöver det enskilda.

Motståndsstrategier

De underordnade tog till olika slags motståndsstrategier för att protestera mot eller lindra effekten av flottans maktutövning. De kan antingen sorteras efter synlighet, intensitet och storlek eller efter vilken funktion de fyllde och vilken del av maktutövningen de vände sig mot. Det finns dock en risk för att sorteringen framställer dem som mer ordnade och renodlade än vad de var. En handling var ofta ett resultat av flera olika omständigheter och hade flera olika betydelser samtidigt. Olika sorters motståndsstrategier kunde understödja varandra men de kunde också vara motstridiga. Ibland kunde de samtidigt göra motstånd mot maktutövningen och understödja den.

Från subtil manipulation till öppen revolt

De flesta motståndsstrategier var subtila och inriktade på att manipulera ordningen snarare än motsätta sig den. De underordnade betedde sig på ett sätt som låg på gränsen för vad flottan tolererade: de avvek från arbetet i förtid, lejde bort sina vaktpass, rökte under vakten, drack sig berusade eller förlängde en tillåten bortavaro på eget bevåg. De kunde inte anklagas för att vara medvetet uppstudsiga och förklarade själva sitt agerande med att de inte förstod bättre. Det är oklart om agerandet var ett medvetet tänjande på gränserna eller ett uttryck för att manskaper hade en annan uppfattning än officerarna om vad plikt och ordning betydde.

Av annan forskning vet vi att det fanns skillnader i hur lydnad och ordning tolkades av olika grupper i det tidigmoderna samhället. Offentliga platser som kyrkorummet, kyrkbacken eller torget blev tidvis föremål för strider om ändamål och korrekt uppförande. Den militära ordningen kan mycket väl ha upplevts som främmande och

oklar av ett manskap som huvudsakligen rekryterades ur det fattiga skiktet av allmogen. Förklaringen att de inte hade förstått bättre kan ha varit sann. Men om agerandet betraktas tillsammans med andra motståndsstrategier förefaller det åtminstone delvis vara medvetet.

När jag undersökte manskapets retorik inför rätten framgick det tydligt att manskapets förklaringar och ursäkter var ett motstånd mot officerarnas tolkningsföretråde och kontroll över den rättsliga arenan. Genom att ange stereotypa förklaringar eller ge mycket snäva, begränsade svar på rättens frågor minimerade manskapet överhetens insyn i hur de hade resonerat kring sitt agerande. Dessa retoriska strategier var dels ett sätt att undvika att behöva avslöja åsikter som skulle provocera officerarna, dels en konsekvens av att agerandet hade sitt ursprung i ett för officerarna främmande tänkande. Den rättsliga retoriken ingick i ett spel mellan överordnade och underordnade där båda bekräftade varandras föreställningar. Att förklaringarna var retoriska framkommer när de jämförs med varandra eller med manskapets faktiska agerande. De blir också tydliga när de jämförs med förklaringar i mål där manskapets agerande helt uppenbart var avsett att vara provokativt och utmana ordningen.

Den vanligaste typen av öppet provokativt motstånd var konflikter mellan enskilda personer ur manskapet och enskilda befäl, ofta underofficerare eller löjtnanter. Den sjömilitära hierarkin framstår i protokollen som ett konfliktfält där de överordnades rätt att inneha vissa positioner och privilegier ifrågasattes av de underordnade.

Konflikterna väckte antagligen en del utrymme eftersom de nästan alltid utspelade sig inför publik. De gjorde dem också ytterst laddade och rätten ägnade därför mycket utrymme åt den enskilde officerens uppförande i konflikterna. De började ofta som en konflikt om disciplineringen: den underordnade underkände en order eller befälets rätt att utdela en sådan order. Besträffningar som upplevdes som orättvisa eller alltför hårdhänta utlöste också reaktioner. En del manskap slog helt enkelt tillbaka, några protesterade genom att vägra lyda order och i enstaka fall anmäldes befälet till rätten för "otidigt kommando".

Däremot var det sällsynt med stora, öppna protester som involverade ett stort antal människor. Den främsta utlösaren till sådana protester var att flottan hade misslyckats med löneutbetalningarna eller med kostdistributionen. Det finns också ett par exempel från slaget utanför Ölands södra udde 1676, när hela besättningar vägrade lyda order för

att slippa hamna i strid. Det symboliska värdet i sådana stora konflikter ska inte underskattas och flottan reagerade vanligen kraftfullare mot dem än mot enskilda lydnadskonflikter. Men det är svårt att se att de utgjorde ett större hot mot ordningen än mer subtila strategier eller att de på något avgörande sätt förändrade flottans maktutövning.

Att kullkasta ordningen eller freda ett utrymme

Förutom att de var olika synliga och olika tydliga var motståndsstrategierna också inriktade på olika saker. De kunde vara ett ifrågasättande av ordningen i stort – till exempel knöt båtsmän ihop sina upplevelser med tidigare händelser och skapade ett narrativ där upprepade orättvisor spelade en central roll. När flottan misslyckades med att leva upp till sina åtaganden hänvisade manskapet till en ordning där de underordnade hade rättigheter och de överordnade skyldigheter på ett sätt som inte överensstämde med flottans uppfattning om saken. Det framgår också av flottans konflikter att manskapet ibland upplevde den militära hierarkin som orättfärdig. Detta ifrågasättande var revolutionärt i den meningen att de underordnade ansåg att det var fel på flottans ordning och att den borde ersättas med något annat. Men det var inte revolutionärt i den meningen att manskapet öppet yrkade på jämlikhet eller på avskaffandet av auktoriteter. Det förefaller som om manskapet överlag accepterade en hierarkisk ordning, bara den var utformad på rätt sätt.

Andra strategier verkar främst ha använts av individer för att tillskansa sig ett visst mått av frihet. Enskilda båtsmän och volontärer gjorde motstånd mot flottans kontroll av kroppar och tankar genom att utebli, komma försent eller leja bort vaktpass. Sådant tolkar jag inte som ifrågasättanden av den hierarkiska ordningen utan som försök att kapa åt sig ett större rörelseutrymme inom ordningens ramar genom att tänja på gränserna eller manipulera dem. Denna sortens handlande kunde emellanåt paradoxalt nog understödja ordningen eftersom manskapet med sitt manipulerande tog ansvar för vakthållningen.

Slutligen ser jag den retoriska acceptansen av underordningen som en motståndsstrategi. Genom att bekräfta de överordnades uppfattningar om dem som enfaldiga och i avsaknad av rimliga motiv eller genom att framställa sina handlingar som resultat av slump och tillfälligheter istället för noga överlagda, skaffade manskapet sig ett fredat

utrymme dit de överordnade inte hade tillräde. Den retoriska underdånigheten och de stereotypa förklaringarna fungerade som en dimridå framför ett annat sätt att tala och tänka om flottan. Så länge manskapet uppträdde på överhetens scen betedde de sig som hörsamma och enfaldiga båtsmän, bösseskyttar och volontärer, men bortom överhetens insyn kunde de inta ett kritiskt förhållningssätt till sina överordnade.

Motståndets påverkan på maktutövningen

De underordnades motståndsstrategier påverkade maktutövningens utseende. De tvingade de överordnade att förhålla sig till sina underlydandes handlingar och tolka vad de stod för samt att anpassa sina maktstrategier efter hur, när och var motståndet uttrycktes. Ett par saker hade betydelse för de överordnades reaktioner på manskapets motståndshandlingar. Den ena kallar jag ”idé om samtycke” och den andra hade att göra med hur överordnade och underordnade uppfattade kopplingarna mellan motståndets enskildheter och ordningens helhet.

Idén om samtycke

Enligt Scott uttrycker överheten en strävan efter att alla parter ska betrakta maktordningen som ett resultat av ömsesidiga överenskomelser. Detta styr delvis vilka handlingar och utsagor som är godtagbara på den offentliga arenan, nämligen handlingar och utsagor som bekräftar ömsesidigheten. Denna idé om samtycke gjorde det svårare för de underordnade att uttrycka kritik och missnöje, men den gjorde det också svårare för de överordnade att utmåla manskapets handlingar som tecken på motstånd. Om de överordnade i alltför hög utsträckning erkände manskapets missnöje skulle de på samma gång upplösa illusionen om samtycke och därigenom illusionen av ordning. Både överordnade och underordnade deltog därför i ett slags teater där erkännandet eller förnekandet av vissa handlingars innebörd var centralt. De underordnade, manskapet, ville framföra sin kritik, men utan att riskera hårda straff. De överordnade ville bekämpa kritiken för att försvara ordningen, men utan att vidkännas kritikens fulla innebörd. Denna teater gjorde det möjligt för manskapet att komma med snäva svar på rättens frågor. Officerarna i rätten föredrog begränsade svar

som bekräftade idén om samtycke framför uppriktiga svar som hotade den. I de flesta fall försökte officerarna minska olydnadens räckvidd, till exempel genom att se den som en enskild händelse, strikt personlig och åtskild från flottans ordning, eller genom att döma den olydiga underlydande till ett mildare straff än vad sjöartiklarna stipulerade. Endast när olydnaden var ett resultat av kritik som var så uppenbar att den inte gick att ignorera erkände rätten kritikens existens.

Spelet kring samtycket medförde att relationen mellan enskilda situationer och ordningen som helhet blev fyllt med tvetydiga symboler, motstridigheter och olika möjliga tolkningar.

Enskildheternas förhållande till helheten

Överhet och manskap bidrog tillsammans till att alla motståndsyttningar, oavsett anledning, kunde tolkas antingen som en konsekvens av en avgränsad, enskild situation eller som ett motstånd mot strukturen i sig. Det fanns inget säkert sätt att avgöra vilken tolkning som var den rätta och samma händelse gav säkert upphov till olika tolkningar. Det fanns alltid en möjlighet att sovandet innebar ett motstånd, att avvikandet innebar en protest och att den enskilda konflikten var ett uttryck för allmänt ordningsförakt. Denna möjlighet ökade vikten av att manskapet inför rätten använde sig av en underdånig retorik och betonade sin oskuld och enfaldighet, samtidigt som den gjorde att de med mycket små medel kunde antyda ett större motstånd. Det räckte med att hitta på nedsättande smeknamn på sina överordnade officerare för att signalera att ordningen var oönskad. Detaljer som förolämpande gester och enstaka skällsord bildade vad E. P. Thompson har kallat ”en folkslig motteater”. Det var inte förolämpningarna och gesterna i sig som utgjorde hotet mot ordningen utan det förkastande av ordningen som de antydde. Det faktum att konflikter och andra typer av motstånd i de flesta fall utspelade sig inför en publik förstärkte detaljernas symboliska laddning.

Mot denna bakgrund är det logiskt att rätten ofta var sysselsatt med att granska, värdera och döma detaljer. Eftersom ordningen utmanades med hjälp av detaljer måste de överordnade utarbeta maktstrategier för att kontrollera dem, samtidigt som de hela tiden måste behandlas som just detaljer för att inte hota idén om samtycke. I spänningsfältet mellan enskildheter och helhet utspelade sig ett drama som ur de underord-

nades perspektiv handlade om skyldigheter och rättigheter, belöning och bestraffning, frihet och plikt, men som för de överordnade främst handlade om skillnaden mellan sönderfall och ordning eller mellan kaos och kontroll.

Flottan och det tidigmoderna Sverige

I denna avhandling har människorna och deras villkor i den tidigmoderna svenska flottan för första gången fått en genomlysning. Det är min förhoppning att avhandlingen ska väcka inspiration till fler studier. I ett internationellt perspektiv är den svenska flottan intressant eftersom den organiserades på ett annorlunda sätt än de flesta andra flottor i Europa. Ur ett svenskt perspektiv är flottan både det främsta exemplet på den tidigmoderna statens förmåga att samla och distribuera resurser och en nödvändig pusselbit för att förstå 1600-talet, en tid då Sverige i högsta grad var en maritim nation.

Vad säger upprättandet av maktrelationer och utövandet av makt och motstånd i en så specialiserad och udda organisation som flottan om det tidigmoderna samhället? De slutsatser jag har kommit fram till angående kontroll och maktutövning inom flottan är knappast representativa för samhället i dess helhet. Däremot vill jag hävda att de bidrar till en förståelse av vilken slags maktutövning och vilka slags maktrelationer som den tidigmoderna människan kunde stöta på i sin värld.

Den militära organisationen bidrog genom sin blotta existens till åtminstone två långa historiska förändringsprocesser: i synen på det militära och det civila och i synen på disciplinering och kontroll. Genom sin extrema verksamhet tånjde flottan och armén på gränsen för vilket slags lydriad staten kunde kräva av sina undersåtar. Det faktum att både armé och flotta till övervägande delen bestod av indelt manskap och inte professionella soldater eller sjömän medförde att kraven inte var begränsade till den militära organisationen utan kunde ställas på ett brett spektrum av hela befolkningen.

I avhandlingens inledning skrev jag att jag inspirerats av den forskningsdiskussion som förts om gränsen mellan det civila och det militära. Att överhuvudtaget tala om det civila och det militära som separata sfärer är inte relevant för tiden före 1800, menar Maria Sjöberg och Dag Lindström och varnar för att moderna dikotomier riskerar

att skymma vår blick för sammanhang i det förflutna. I arbetet med avhandlingen har jag hittat mycket som bekräftar Sjöbergs och Lindströms bild av det civila och det militära som sammanflätade. Inte minst syns det i hushållens och kvinnornas närvaro. Det finns skäl att misstänka att kvinnorna i flottan liksom i armén var närvarande i betydligt högre grad än vad källorna antyder. Manskapets civilstånd spelade roll i deras konflikter med flottans överordnade, både för att deras hustrur deltog i dessa konflikter och för att deras husbondestatus avgjorde hur deras beslut och reaktioner tolkades. De hustrur och barn som färdades på något av flottans transportfartyg uppfattade säkert inte fartyget som specifikt militärt. För det mesta tycks den indelta båtsmannen ha betraktat sig själv som sjöman eller som en del av det tidigmoderna samhällets rörliga arbetskraft; båtsmanstjänsten var bara en av flera möjliga inkomstkällor. Även när officerarna lyfte fram att yrket ställde speciella krav var det i stort sett alltid sjömanskapet de menade. Att arbeta till sjöss skilde sig mer från livet på andra ställen än att utöva våld i strid; det militära var sekundärt. Att flottans egna underlydande underbetonade den militära funktionen har antagligen att göra med att det gick många dagar av vardagligt skeppsarbete på varje dag då det faktiskt utspelade sig en strid. Det "civila" vardagslivet var i hög grad inflett med den militära organisationen.

Men det finns också sådant som talar för att den militära organisationen trots allt upplevdes som något avvikande och annorlunda. Även om flottans egen vardag snabbt flätades ihop med det stadsliv och det samhälle som omgav den går det inte att komma ifrån att flottan hade ett visst symbolvärde. Örlogsfartygen som låg förtöjda vid Skeppsholmen i Stockholm eller utanför Trossö i Karlskrona var mer än bara skepp, de var sinnebilder för kronans makt och status. Den som såg ett fullt utrustat och bemannat linjeskepp med firade märsrår och öppna kanonportar fick antagligen ett annat intryck av flottans verksamhet än hustrun ombord på ett transportfartyg.

Det är också tydligt att det för människor i det tidigmoderna samhället fanns en gräns mellan det storskaliga våldet och vardagen därhemma. Att införliva människor i en militär organisation och träna dem i att lyda order och att utöva och utstå våld gick inte av sig självt. Många gånger framstår flottan som en ovanlig, främmande värld för dem som för första gången satte sin fot på ett skepp eller på flottans varv. Så småningom blev de främmande rutinerna vardag, men det var en vardag som på flera

punkter skilde sig från den i byn och staden. En sådan punkt var den stränga lydnadsplikten och de hårda kroppsstraffen. I den civila rätten var det vanligt att kroppsstraff blev följderna när den dömda inte hade kunnat betala sina böter. I flottan dömdes kroppsstraffet ut direkt. En annan punkt var den sociala ordningen – den stora rörligheten inom flottan luckrade upp invanda, trygga sociala band och ersatte dem med andra: tillfälliga bekantskaper, kamratskap och lydnadsrelationer. En tredje punkt var det alltså närvarande våldet, både det militära, det disciplinära och det relationella. En fjärde punkt var att den militära hierarkin delvis baserades på en annan uppfattning om social ordning än den som underordnade båtsmän och volontärer hade.

Det fanns förstås ingen ”civil sfär” att hänvisa till som en motsats till den militära. Men om krig betraktades som ett slags återkommande olyckor eller farsoter som drabbade den vanliga trygga världen behövdes inget ord för det civila. Det räckte med ett ord för krig. Det är först i en värld där de båda riskerar att förväxlas som man måste hitta ord och begrepp för att skilja dem åt. En sådan process påbörjades under 1600-talet när stora delar av statens resurser gick åt till att föra krig och många av de funktioner som tidigare innehåfts av privata aktörer togs över av organisationer och institutioner i staten. Till följd av detta uppstod spänningar och motstridigheter mellan olika samhällsfunktioner och aktörer, inom staten men också för de människor som levde i omvandlingens mitt. Dessa motsättningar måste indelta båtsmän och indelta soldater ha känt med sin egen kropp. En del av året var de bonddrängar och arbetsfolk i land med krav på att inordna sig i byns eller stadens sociala kontroll och en annan del av året arbetskraft i en militär organisation med krav på lydnadsplikt och våldsutövning. För dem blev det tydligt att kraven var olika och att de till viss del tillhörde två olika världar, även om dessa världar ofta överlappade och gled in i varandra, och de kan ha haft ett behov av att göra åtskillnad mellan den militära organisationen och det civila samhället. Därför kan det vara relevant att tala om en dikotomi mellan militärt och civilt även i tidigmodern tid.

Om social ordning

Den militära organisationens sociala ordning påverkade andra sociala relationer i det tidigmoderna samhället. I Karlskrona var amiralitetets verksamhet så dominerande att det knappast lär ha funnits någon i

staden som inte på något sätt berördes av flottan. För de tiotusentals människor som tjänade sitt levebröd i flottan spelade den naturligtvis en väsentlig roll. Men den militära organisationen bidrog också till att staten ställde nya krav på sina undersåtar. Även om alla inte ingick i en militär organisation visade den militära organisationen att staten av sina underlydande kunde begära sådant som lydnad, stora arbetsinsatser, en vilja att utöva våld och att offra sitt liv för statens (eller kronans) skull. Det är värt att knyta an till en diskussion om kontroll och social ordning som förts under en längre tid i en svensk forskningskontext. Det har funnits en benägenhet att i samband med den diskussionen framställa sig som en förespråkare antingen för en förhandlingsvänlig konsensuskultur eller för ett mer renodlat konfliktperspektiv. Jag är av åsikten att uppdelningen har blivit lite olycklig och skymmer den egentliga diskussionen om social ordning: Hur uppstår social ordning? Vilken social ordning är möjlig? Vilken ordning är önskvärd? Och inte minst: Vad får den sociala ordningen för konsekvenser?

Jag är inte övertygad om att det fanns en utbredd förhandlings- och konsensuskultur i det tidigmoderna Sverige som styrde relationerna mellan över- och underordnade, som Österberg har föreslagit. Men jag är heller inte övertygad om att staten och undersåtarna var inbegripna i en ständig kamp om makt och resurser. Det tidigmoderna samhället bestod av för många olika arenor och för många olika aktörer för att det ska vara möjligt att dra några sådana slutsatser, åtminstone för närvarande. När det gäller den militära organisationen är det däremot svårt att hävda att dess översta skikt var särskilt benäget att förhandla och kompromissa. Det var dock beroende av vissa saker för att kunna genomföra sina beslut och dessa saker kunde i sig ge upphov till förhandlingsliknande situationer.

För det första var de beroende av praktiska omständigheter. Dåliga vägar och väder och vind gjorde kommunikationer i det tidigmoderna samhället långsamma och omständliga. Problem med att förvara mat gjorde det svårt att garantera god kosthållning. Den allmänna bristen på reda pengar bidrog till att löneutbetalningar ständigt försenades. Sådana praktiska omständigheter inverkade på vilken ordning som förväntades. Både överordnade och underordnade i flottan var antagligen vana vid att saker och ting tog tid och att resultaten av olika beslut sällan blev vad de hade tänkt sig. De naturliga avbrotten och fördröjningarna kunde utnyttjas av alla parter för att antingen utöva makt eller utöva motstånd.

För det andra var de överordnade beroende av att de underlydande i någon mån delade deras uppfattning om vilken ordning som var önskvärd. Det var önskvärt att organisationen skulle vara tillräckligt rustad och förberedd för att klara av att hantera en krigssituation. Det betydde att de överordnade ställde vissa krav på sina underlydande: att förvärva kompetens och erfarenhet, att lyda order, att uppträda ansvarsfullt, att uthärda våld och att inte slarva bort flottans resurser. Beteenden som inte ansågs inverka på flottans förmåga att sköta sin verksamhet eller utöva krigshandlingar visade flottans överordnade ganska hög tolerans inför. Därtill fanns det beteenden som var en så invand del av den allmänna ordningen att de sågs som naturliga, som att vara måttligt berusad under arbetet. Dessa beteenden kan ibland ha ingått i en förhandling om ordningen mellan överordnade och underlydande, men bara om de överordnade faktiskt brydde sig om dem. Utrymmet för att förhandla om målet för ordningen – att bedriva krigföring – var däremot i stort sett obefintligt.

Den ordning som de överordnade inom flottan försökte genomdriva kännetecknades av två saker: den förlitade sig i huvudsak på produktiva maktstrategier som innebar att åtminstone de dugliga och kompetenta erbjöds en möjlighet att förvärva belöningar, förtroende och status, och den var djupt ojämlig. Ojämligheten framträder i synnerhet i de överordnades stora övertag i maktrelationerna. Till sitt förfogande hade de hela flottans våldsapparat, hela flottans rättssystem samt betydande ekonomiska resurser – de underlydande hade ingenting av detta.

Ojämligheten gjorde inte flottans överordnade till utstuderade förtryckare och enskilda officerare kan mycket väl ha värnat om sitt manskap med mildhet, tålmod och lyhördhet. Den uteslöt inte heller att enskilda individer kunde tjäna på systemet och göra karriär eller vinna andra fördelar. Däremot har jag i avhandlingen velat visa att även när de överordnades uttryckliga ambition var att skipa rättvisa, som i rätten, gjorde ojämligheten att utfallet ändå blev orättvist. Ojämligheten kom också till uttryck i de spänningar, konflikter och motståndshandlingar som uppstod mellan underordnade och överordnade under undersökningsåren.

Jag tolkar även ”kontraktstänkandet”, ett väletablerat begrepp inom militärsociologin, som ett uttryck för ojämlighet eftersom det inte framstår som en överenskommelse mellan överordnade och under-

ordnade utan snarare som en strategi som de underordnade använde för att hävda sina rättigheter mot en trögörlig övermakt.

Med sådana grundförutsättningar är det svårt att veta hur de tecken på konsensus och samtycke som fanns i flottan ska tolkas. Var de uttryck för ett verkligt samtycke eller en strategi för att slippa repressalier och ovälkomna konflikter? Det faktum att överheten tjänade mest på frånvaron av öppet motstånd gör det hela ännu mer problematiskt. Eftersom överheten gärna ville framstå som försonande, lyssnande och omsorgsgivande belönades de ur manskapet som framställde dem på det viset.

Rättegångarnas förlopp är i sig ett intressant exempel på samtycke. Överordnade och underordnade var överens om att de underordnade skulle säga så lite som möjligt vid rättegångsförhandlingarna. Men var detta samtycke?

Jag menar att det i så fall var ett villkorat samtycke och att flottan trots många luckor och undantag i sin maktutövning verkade genom en hård social kontroll. Inte genom brutalitet och förtryck utan genom de ytterst ojämlika förhållanden som rådde mellan överordnade och underordnade och som innebar att de senares möjligheter att göra sina röster hörda var kraftigt beskurna.

Men jag tror också att denna hårda sociala kontroll skilde sig från social kontroll på andra håll i det tidigmoderna samhället. Jag tror att det i mångt och mycket var den som gjorde den militära organisationen till en militär organisation. I moderna öron låter det självklart att en militär organisation har en hårdare disciplin än en civil, men det är min övertygelse att det förhållandet var något relativt nytt i 1600-talets Sverige.

Fortsatta studier av hur militära organisationer påverkade människor och samhällen, ända ned på mikronivå, skulle bidra till att skapa en ny förståelse för den tidigmoderna tidens sociala relationer och förmåga till social kontroll, men också för vårt eget förhållande till krig och fred, våldsutövning och makt.

Summary

The purpose of the thesis is to investigate how the navy's social order was created and upheld, and what the consequences of this order were for different individuals and groups. The social order is analysed on the basis of three overlapping themes, inspired by Michel Foucault's theories of power relationships and the exercise of power. The first empirical chapter, Chapter 3, investigates how the navy endeavoured to establish a hierarchical power structure, and how this hierarchy was supported by or questioned by people's ideals and actions. The second empirical chapter, Chapter 4, investigates different power strategies and how they influenced possibilities for exercising discipline and control. The focus is primarily on actions carried out by superiors in the organisation towards subordinates with the aim of controlling their behaviour. The final chapter, Chapter 5, investigates what reactions the exercise of power met, and in particular the resistance that came about as a result of individuals and groups coming into contact with it. While collective protests were relatively rare, conflicts occurred frequently between individuals over the limits and expression of the exercise of power. Using a micro-historical methodology, in-depth analyses have been made of individuals, situations and judicial cases from the navy's own court (the Admiralty Court) and by comparing details and contrasting them with each other and against a larger structure, it has been possible to distinguish both patterns and exceptions in the legal material. Uncertain or contradictory perceptions of social control and the exercise of power outside the legal arena have also been identified and discussed.

The navy and the exercise of power

First to the results taken up in chapters 3 and 4 which concern the navy's power relationships and power strategies. What role did individuals' perceptions of status, authority, and scope for action play for them when accepting or questioning the hierarchy? How did other power

relationships in early modern society interact with the navy's hierarchy? What power strategies did the navy's officers use to control the behaviour of subordinates? How did repressive and productive power strategies interact to make the exercise of power as effective as possible? The aim of these chapters is to show how the navy established and upheld a social order that made the organisation's activities possible: building and maintaining ships, upholding the connections with Sweden's possessions in the Baltic, transporting goods, protecting merchant vessels from being attacked by privateers and other countries' warships, and perpetrate large-scale violence at sea.

The navy's power relationships

The prerequisite for the navy's exercise of power was that it succeeded in upholding unequal power relationships. This was in itself one of the navy's most important power strategies, but we shall begin by discussing what relationships were to be upheld. Since its founding in the sixteenth century, the navy had been a strongly hierarchical organisation, and seamen were mainly divided into three strata: the officers, who also controlled the organisation; the warrant officers, who with their intermediate rank had the responsibility of carrying out the officers' decisions and handling day-to-day discipline; and the crew, whose job was largely to work and obey orders. This hierarchy, however, was in a state of constant flux. During the seventeenth century, the hierarchisation between the groups, the officers in particular, came to be more sharply defined. The sixteenth century's two ranks had grown into eight by the first decades of the seventeenth: both shipmasters and mates had been divided into three ranks and leading seamen into two. Responsibility for the ships and sailing them had at the same time been shifted from the warrant officers to the officers, and the former lost much of their influence over daily activities and operations. A differentiation was also seen among the crew between the large group of allotment seamen and the smaller group of volunteers. While the former were recruited from the poorer stratum of the agrarian population, the latter came from a slightly higher social stratum. The volunteers often had career ambitions. But differences also appeared between allotment seamen and gunners based on age, experience, and civil status. The various positions

in the hierarchy were kept apart by means of formal requirements laid down in the maritime articles and the informal ideals and norms that arose within each group. Finally, they were supported by the fact that different groups were given different scope to act. The norms are best discussed on the basis of the function they came to have for each group. They both functioned as a cohesive factor within the group and related in different ways to the navy's exercise of power, either by supporting it or coming into conflict with it.

Cohesive and exclusive norms

The crews were the navy's largest group and consisted of between 5,000 and 8,000 people depending on whether it was peacetime or wartime. During the winter, the number was lower since most companies were discharged and returned to their home areas except for a few who remained at the dockyard as guards. Since crews were recruited from many different parts of the country, they were a disparate group. Origin, age, experience, and civil status set different individuals in the crew apart. In the admiralty court records, however, a number of common experiences, norms, and ideals emerge that with their cohesive function, mean that we are nonetheless justified in speaking about the crew as a cohesive collective. First, individual crew members shared the experience of finding themselves in a subordinate position in a large organisation. Second, most of them also shared the experience of living under very scant circumstances. These experiences in turn served to create solidarity within the group, primarily among the allotment seamen. This solidarity found expression, among other things, in the seamen sharing among themselves and offering help to those individuals in their own group who were in difficulties, or in the one who had money at the time paying for his mates at the tavern. Their solidarity, however, did not extend to individuals outside the group. It also had a downside and could be used as a means of coercion, in particular against younger seamen who at times were forced to share in order to be allowed to belong to the group or escape threats and violence. Finally, the crew also shared the experience of a mobile, indefinite existence where many social relationships were transient and short-lived. It was very important to be able to quickly form a perception of other people

and the crew rated one another's behaviour according to how honest and competent they appeared to be.

Distinct cohesive ideals also existed among the officers. Some had been adapted from the nobility, despite the fact that most ship's officers were in fact not noblemen. This applies first and foremost to ideals that were based on emphasising exclusiveness and nobility. These include perceptions of honour and the ideals connected with it. Showing courage, bravery, and loyalty was an important part of these ideals. The mere suspicion that an officer had at any time been sentenced to corporal punishment or could in some way be connected with the crew was a threat to his status. Just like the nobility, naval officers distanced themselves from other groups by making courage, bravery, and decency something exclusive to the officers' collective, and that is most distinct in the officers' repeated attempts to turn all conflicts between officers into virtual dramas of honour.

Other ideals clearly originated in the naval officer profession, being formulated around practical experience and seamanship. They led to meritocratic thinking that was sometimes diametrically opposed to the nobility's ideals. The great discussion about birth and ability that went on in seventeenth century society was therefore very noticeable in the navy and also had serious consequences. From the 1670s on, the influence of the high nobility decreased and was replaced by newly ennobled or untitled officers who increasingly had longer practical experience of service at sea.

Compared to the crew and the officers, the warrant officers stand out as the least cohesive group: not only were they divided into three ranks, i.e. *skeppare* (masters), *styrmän* (navigation officers) and *konstaplar* (artillery officers), but also to a great degree competed with one another for influence. They were also subject to being questioned from both above and below. This vulnerable mid-position made it particularly important to claim individual competence, authority, and capability, and in the source material the warrant officers stand out as being constantly occupied with defending and extending their scope for exercising power.

Supporting ideals

Several of the ideals that among the crew and the higher-ranking officers acted to unite the group at the same time supported the prevailing power structure and strengthened unequal power relationships. The physically demanding and dangerous work on board meant that seamen's and volunteers' experience, skill, and courage accorded status among the crew at the same time as these were also highly valued qualities rewarded by the admiralty. A competent experienced seaman could be given a higher position as an able-bodied seaman or a petty officer, be paid more, and possibly eventually advance to the rank of a *högbåtsman* (boatswain) or *underskeppare* (junior master). The more capable of the volunteers were promoted to *konstapel*. The ideal of capability was in turn connected to the culture of honour. Being seen as an honourable person was important if the individual was to achieve social esteem. For subordinates, honesty might mean subordinating oneself in the right way and showing one's superiors loyalty, obedience, and willingness. Correspondingly, neglecting one's duties or behaving insubordinately risked causing a loss of honour. In this way honour reinforced the hierarchical order.

The officers instead had ideals that encouraged them to defend their position as superiors, not least ideals that emphasised the importance of being in command, setting a good example, and showing courage and bravery. The important thing about the supporting ideals was that they had not only been formulated by a higher authority to facilitate the exercise of power, but also played a significant role as regards the individual's status within his own group. Since these ideals were a hotbed of conflict within the group, the conflict in itself as a rule also supported the power relationships. The internal conflicts of both officers and crew contributed to accentuate ideals, norms, and behaviour central to the navy's power relationships. Conflicts between subordinates and superiors also underpinned rather than challenged the power relationships between superiors and subordinates, since the conflict was often held up by both sides as a failed power relationship where the behaviour of individuals was criticised but never the power relationship per se.

Norms and ideals in conflict with the power structure

Ideals that in certain situations supported the navy's power structure could in other situations challenge or compete with it. Even if subordinates accepted a hierarchical division of society in general and willingly put themselves in a position of submissiveness, this did not prevent them from questioning the military hierarchy. Military rank alone could not for example legitimise a superior position. Status-generating qualities from other power structures such as age, civil status, and experience had to interact with the military order for it to be accepted. The emerging meritocratic thinking in all groups within the navy could indeed be used to instil obedience and loyalty, but also indirectly to challenge the hierarchy, such as when a leading seaman was more competent than his warrant officer or a shipmaster more experienced than his lieutenant.

The warrant officers' career ambitions and at times aggressive exercise of their authority sometimes came into conflict with their subordinates' view of what a just power relationship should be and the officers' perceptions of a good and equitable command. Since they had responsibility for many of the orders carried out in day-to-day operations, this type of conflict attracted a great deal of attention. In their mid-position, the warrant officers brought to the fore the field of tension that the military hierarchy gave rise to, and became living examples of the struggles about boundaries, space, legitimacy, and power that went on between subordinates and superiors in the navy.

Manliness

Finally, different groups in the navy conducted themselves according to different kinds of ideals of manliness that indirectly came to be of importance for the navy's power relationships. Among the younger, unmarried crewmen, an ideal of manliness dominated where the ability to assert oneself, endure provocation, and protect one's honour determined a person's position within the collective. Married, older men automatically had higher status because of their ability to provide for a household and, with a household at their back, demand their rights. They were less vulnerable to provocation since they had more possibilities to deal with it. Among the crew, the ability to both endure and exercise violence was of great importance as regards whether one

person was considered to be an 'honourable man' or not, but the link between violence and manliness was not approved of by the officers, who considered such claims to be exclusive expressions of being an officer, where manliness was not infrequently dependent on the ability to exercise authority and commit acts of violence. For an officer, his status as an officer was determined by his rank and competence, but some of the conflicts between officers and their subordinates reveal that the subordinates could very well be of a different opinion.

The navy's power strategies

Upholding the hierarchical order with its distinct power relationships intact stands out as the most basic objective of the exercise of power, and various power strategies were used time and again to confirm the importance of the hierarchy, from the division of scope and space to how officers and crew expressed themselves in the legal arena. Financial resources, clothes, possessions, and reinforced the perception of difference. In the same way, different ideals were used to indicate different positions and different expectations as regards obedience and leadership. While the crew were expected to show attention to duty, obedience, and diligence, the officers were supposed to demonstrate bravery, capability, and loyalty. The officers had the right to exercise disciplinary violence, but as a rule escaped such treatment themselves. Where the crew endured harsh punishments before an audience, the officers were with few exceptions sentenced to fines. In court, the officers ascribed strong motives, albeit not always accepted, to one another for their actions, but portrayed the crew's actions as random and often the result of drunkenness. But in order to get their subordinates in the navy to behave in the desired manner and do the work assigned to them, if anything power strategies other than upholding differences stand out as central. The strategies that I have identified as the heart of discipline in the navy, I have called the ordering of body and mind.

Ordering of body and mind

To control the large workforce, a system had developed at dockyards and on board ship that consisted of controlling the men's movements. By dividing and delimiting space, time, and social space, the navy was

able to control who was where and for how long and what each was supposed to do. Access to the different spaces was determined by the individual's position in the hierarchy: the higher one's position, the greater the space in which one had to move. The strategy also included monitoring the crew's movements and punishing those who were in the wrong place or doing the wrong thing. The strength of the power strategy, however, was that it did not need to rely on discovery and punishment to function, since the regulation of place, time and space soon became routine and was regarded as part of a self-evident order. Subordinates themselves took responsibility for upholding the system and made it part of their everyday lives.

By controlling subordinates' bodies, the navy was also able to influence their minds. When high-ranking officers for example instituted a watch system where certain individuals were to be in a certain place at a certain time, perceptions arose of the purpose of the place and the task. Together with projected ideals, these perceptions contributed to an ordering of the men's thoughts. The sentry post, for example, came to carry with it responsibility that generated personal status. The officer who took his ship close to the enemy was considered brave, honourable and loyal.

The opposite, that thoughts and perceptions were expressed through the body, also applied, and physical expressions as a rule therefore came to be very important. Anyone in dereliction of duty, for example sleeping on sentry duty, was also manifesting something over and above the act of sleeping: reluctance or a lack of respect for the task and for naval order. A volunteer who did not remove his cap in the presence of an officer could in the same way be accused of insubordination or lack of respect for his superiors. Things such as attitude, diligence, or unwillingness were rewarded or punished based on the body's movements. As regards the crew, scrutiny was in most cases limited to the body and what the individual did or did not do. But when it came to the higher-ranking officers, their thoughts and motives were also scrutinised. The difference reveals that the court had a different attitude towards the crew than towards the officers. This was a reflection of the fact that the court, officers themselves, were well acquainted with their own group's ability to think and reason, and acknowledged their peers' inner life as relevant and important. The crew's motives and reasoning were unfamiliar to them and were therefore rejected as being meaningless.

The disaffection that the superior officers felt for their subordinates' inner life contributed to the exercise of a power strategy that consisted of claiming interpretative privilege. The superiors' interpretations, accounts, and explanations were consequently accorded greater credibility than those of members of the crew. This, however, was also a consequence of the fact that high social status and honesty were often regarded as being dependent on each other. A superior officer was by definition considered to be more credible than the subordinate seaman by dint of the very fact of being superior. This led to the crew's accounts and perspectives being either discredited or rejected out of hand. This also forced the crew to adapt their rhetoric to the officers' perspective so that it agreed with the officers' perception of the crew on the one hand and the power structure on the other. It is important to point out that the officers' intention was to treat all witnesses and defendants according to the regulations prescribed by law and in an equitable manner. The power strategy was not a conscious attempt to silence the crew, but the consequence was nonetheless that the legal arena was totally controlled by the powers that be and dominated by their interpretations.

Control of body and mind can first and foremost be described as a productive power strategy. It was voluntary order and voluntary responsibility that formed the hub of the control, not punishment and coercion. But together with productive power strategies, the superiors at the admiralty also exercised a distinctly repressive kind of power, the ultimate consequence of which was the use of violence.

The monopolisation of violence and a violent ideal of manliness

Chapter 4 described violence and the exercise of violence as a constant, latent possibility within the navy. By this I mean that the use of violence was one of several possible alternatives at any time and in any situation. Ensuring the uneven distribution of these possibilities was an important power strategy within the navy. A person high up in the hierarchy had more possibilities to use violence than a person in a subordinate position who was only entitled to use violence when actually fighting the enemy. Conversely, the risk of being subjected to violence was greater the lower the man's position in the hierarchy. The role of violence as a power strategy is revealed by the officers' continual

attempts to monopolise it. This was for example done by interpreting and describing the use of violence in different ways, depending on who was behind it. While fights between officers were called 'duels', the same kind of conflict among members of the crew was termed a 'drunken brawl'. Whereas a duel was a result of an officer's duty to defend his honour and prove his bravery and manliness, a fight between crewmen was a result of intoxication and random events, and lacked inner logic. In this way the officers showed that the use of violence by members of the crew was always a result of mistakes, and never justified.

In court we also see a difference in how officers and crew spoke about disciplinary violence exercised on unjust grounds. For the crew, the very degree of violence was important because it was measured with their own bodies. The scars, wounds and bruises they received bore witness to the kind of violence and whether they were the result of combat, brawling, or punishment. They might be glorious or stigmatising, but above all they could cause different amounts of pain and at worst lead to death or permanent injury and/or an inability to work. As perpetrators of violence, the officers viewed acts of violence as something to be scrutinised according to the temperament of the perpetrator when committing the act also in a disciplinary situation. Slapping someone in the heat of the moment might in their interpretation constitute a more serious punishment than a dozen lashes with a rope's end administered correctly, even if the latter caused more pain and injury.

The superior's possibilities to use physical violence and even to have people executed if they did not behave in the desired manner was a strong means of bringing pressure to bear that risks being both overemphasised and underemphasised. It risks being overemphasised because it was a visible and effective means of bringing pressure to bear also in modern eyes is offensive and repugnant. It is therefore important to remember that capital punishment was rare; that most subordinates in the navy were not sentenced to harsh corporal punishment; and that the use of violence alone would never have been sufficient to uphold a functioning power structure. At the same time, the exercise of violence as a power strategy should not be underestimated. In particular, the unequal distribution of who had access to the use of violence and who did not gave the superior a strong advantage. Subordinates were always aware that their actions, words, and attitudes could at worst lead to

physical punishment, a fact that filled them with fear and anxiety. The use of violence also co-existed with another clear characteristic of the navy's exercise of power: military order was at times called into question and sometimes was inconsistent.

Order was questioned when the military hierarchy did not interact with expectations of age, civil status, experience, and status. It became inconsistent since the admiralty did not have the resources to detect and punish every subordinate who neglected their duties in any way. Discipline often rested with individual officers and depended on their ability to exercise authority. Ill-defined boundaries between accepted behaviour and forbidden behaviour forced the subordinates to conduct themselves according to variable control and watch their own and others' behaviour so as not to risk violent punishment or a withdrawal of benefits. Sometimes questioned the hierarchy also became in itself an incentive for individuals to try to please, make an effort, and defend their position in order not to be excluded or disgraced. The fact that the order did not function impeccably ought therefore, at least at times, have favoured the exercise of power.

Repressive and productive power strategies

It would by no means be a lie to describe the navy as an organisation that used heavy-handed disciplinary methods, while at the same time offering an order that made possible a career, acquisition of social status, experience, and skills, and provided individuals with some degree of security in the form of a regular wage, food, solidarity, and comradeship. Several of the reforms that the navy underwent in the seventeenth century were the result of people having new ideas, questioning old traditions, and trying new approaches. Since the ultimate objective was to carry on warfare, there were, however, limits to how much could be changed—and how serious individual deviations from the order could be—in order to be tolerated. Some of the navy's activities also met with resistance and repugnance. Lack of resources and problems with organising meant that parts of the productive power strategies sometimes did not work, and among the subordinates, such deficiencies were perceived as breaches of contract and could lead to protests or refusal to work. The organisation's efficiency was therefore in my opinion determined by how well its productive strategies interacted with its

repressive strategies. As long as there was scope for action that generated rewards, encouragement, social advancement, and security, the subordinates also accepted repressive strategies such as coercion, violence, and threats of violence. By using both, the navy gave the impression that the individual was given a choice. Repressive power was thus not used when productive power strategies had failed, but in parallel with them. This gave rise to an order that appeared to be based on mutual agreements, meaningful tasks, and justifiable rewards to which individuals who toed the line could feel that they belonged, and an area outside the order, or a border zone, to which people who threatened the order were removed. For the conscientious, it was important to take their superiors' side and defend this profitable order against those who were perceived as trouble-makers and boat-rockers.

Exercise of power and power relationships

Exercise of power and power relationships were closely intertwined, and it is impossible to refer to one without the other. Many of the navy's power strategies were as focused on upholding its unequal power relationships as they were on controlling people's behaviour. Its unequal power relationships were in turn the prerequisite for power to be exercised at all. It is debatable whether the military organisation had any great need for the hierarchical differences to be marked out and upheld compared to civil contexts and, if it did, why. Was it easier to force people to be obedient if the hierarchical differences were large? Did the organisation become more efficient? Or was the marking out of differences rather a response to the differences being questioned in a more direct and confrontative manner than in civil society? But the obsession with indicating and arranging differences also stands out as characteristic of the period. Both the ideology of the nobility and the concepts of a class society were strongest during the seventeenth century, which was possibly a reaction to society changing as old power structures were challenged and self-evident hierarchies questioned.

The navy and resistance

In the final empirical chapter, Chapter 5, I focus on actions carried out by the subordinates that challenged the navy's exercise of power and questioned the navy's power relationships. I call these actions resistance strategies, regardless whether they were carried out with a conscious desire to challenge control or merely happened to have such an effect. What kind of resistance arose among the subordinate individuals and how was it expressed? What did this resistance mean for the exercise of power and vice versa?

Admiralty court records show that there were several people who behaved in other ways than those dictated by the order. They came into conflict with their commanding officers because they felt that the officers had acted wrongly or did not have the right to be in command. They gave their officers derogatory nicknames or insulted them openly with various kinds of verbal abuse; they ignored order at the dockyard by arriving late for work, leaving before completing their work, not coming to work at all, sleeping on duty, and leaving their post to go and smoke their pipes or get drunk; they protested against the work, saying that they had not been paid or that the work was a private invention by an individual officer and outside the reach of Crown. They sometimes argued that they had not committed any crime or that the demands made of them were unreasonable. Open protests were generally directed at a particular situation or an individual commanding officer, but were often filled with symbolic content and thus had a broader meaning.

Resistance strategies

Different resistance strategies can be discerned that the subordinates used to protest against or alleviate the effects of the navy's exercise of power. They can be grouped either by visibility, intensity, and magnitude or by the function they fulfilled and what part of the exercise of power they were directed at. There is, however, a risk that grouping them will in itself give the impression that they were more ordered and focused than they actually were. An action was often the result of several different circumstances and had several different meanings at the same time. Different kinds of resistance strategies could support

one another and in that way build some kind of uniformity, but they could also be contradictory. Sometimes they could both offer resistance to the exercise of power and support it at the same time.

From subtle manipulation to open revolt

Most resistance strategies were subtle and focused on manipulating the order rather than opposing it, with subordinates behaving in a manner that lay at the very limit of what the navy would tolerate. They would for example leave work early, contract out their guard duties, smoke while on duty, get drunk, or extend a permitted leave of absence at their own behest. They could not be accused of consciously being insubordinate, and explained their actions by saying that they did not know any better. It is not clear whether their actions should be seen as consciously stretching the limits, or whether they were expressions of the crew having a different perception of what duty and order meant than the officers had. We know from other research that there were differences in how obedience and order were interpreted by different groups in early modern society. Public places like church, the church green, or the town square were sometimes the subject of contention about purpose and correct behaviour. The military order may very well have been perceived as an unfamiliar and obscure order by crew who were generally recruited from the poor stratum of the peasantry. Their explanation that they ‘had not understood’ might well be true. But if such action is considered alongside other resistance strategies, it appears at least in part to have been conscious.

In the survey of the crews’ rhetoric in court, it is quite clear that the crews’ explanations and excuses constituted resistance towards the interpretative privilege and control of the legal arena practised by the officers. By giving stereotypical explanations or very narrow, limited responses to the questions put by the court, the crew minimised authority’s insight into how they had reasoned and thought about their actions. These rhetorical strategies were partly a way of avoiding the need to reveal opinions that would provoke the officers, and partly a consequence of the action having its origin in a line of thought that the crew could not explain since their officers would not have understood it in any case. The legal rhetoric was part of a game between superiors and subordinates where both confirmed one another’s perceptions. That

the explanations were in fact rhetorical becomes clear when they are compared to one another or to the crew's actual actions, which could diverge widely from how they were subsequently explained. It is also clear when they are compared to objectives where the crew's actions were obviously intended to be provocative and to challenge the order.

The most common kind of openly provocative resistance was conflict between individual members of the crew and individual officers, often warrant officers or lieutenants. The maritime hierarchy stands out in court records as a field of conflict where the superiors' right to hold certain positions and enjoy certain privileges was called into question by their subordinates.

These conflicts supposedly attracted a deal of attention since they almost always took place before an audience. This also made them extremely loaded and the court therefore paid great attention to how individual officers behaved during these conflicts. Such conflicts had often begun as a conflict about disciplining where the subordinate either refused to carry out a direct order or recognise the officer's right to issue such an order. Punishments that were perceived as unjust or too heavy-handed also triggered reactions. Some crew members quite simply fought back, some protested by refusing to obey orders, and in a few cases the officer was reported to the court for 'abuse of command'.

On the other hand, open protests involving a large number of people were rare, although they did occur. The principal trigger was the navy's failure to either pay wages or distribute food. There are also a few examples from the naval battle off the south head of the Baltic island of Öland in 1676 when a whole crew refused to obey orders in order to avoid actual combat. The symbolic value of such major conflicts must not be underestimated, and the navy usually reacted more strongly to them than to individual cases of insubordination. It is nonetheless difficult to see that they constituted a greater threat to order than more subtle strategies, or that they brought about any great changes in the navy's exercise of power.

Overthrow order or protect space

In addition to being of varying visibility and distinctness, resistance strategies were also focused on different things. They might constitute a questioning of order in general. This is seen for example when the

seamen linked their experiences to earlier events and created a narrative where repeated injustices played a central role. When the navy failed to fulfil its undertakings, the crew referred to an order where subordinates had rights and superiors responsibilities in a manner that was not in agreement with the navy's view of the matter. It is also clear from the navy's conflicts that the crew sometimes perceived the military hierarchy as unjust and illegitimate. This questioning was revolutionary in the sense that the subordinates considered the navy's order to be the wrong kind of order and should be replaced with something else. But it was not revolutionary in the sense that the crew openly demanded equality or the abolition of authority. It would seem that the crew on the whole accepted a hierarchical order as long as it was designed in the right way.

Other strategies seem mainly to have been used by individuals to appropriate a degree of freedom for themselves. Individual seamen resisted the navy's control of body and mind by not turning up for work, arriving too late, or contracting out their sentry duties. I do not interpret this as a questioning of the hierarchical order itself, but as an attempt to obtain greater scope for movement within the order's boundaries by stretching or manipulating the limits. However, paradoxically, this kind of action could support order through the fact that the crew by their manipulation, took greater responsibility for the outcome of the order.

Finally, I consider the rhetorical acceptance of subordination to be a resistance strategy. Through the crews' acknowledgement of their superiors' perception of them as simple-minded and lacking reasonable motives, or through the presentation of their actions as the result of chance and coincidence instead of being well considered, they acquired protected space to which their superiors did not have access. Rhetorical subservience and stereotypical explanations acted as a smokescreen against another way of speaking and thinking about the navy. As long as the crew were performing on authority's stage, they behaved as obedient, simple-minded seamen, and *bösseskyttar* (gunners), but out of authority's sight they could adopt a critical attitude to their superiors.

The impact of resistance on the exercise of power

Naval subordinates' resistance strategies affected the way in which power was exercised. They forced superiors to consider their subordinates' actions and interpret what they stood for. They were also forced to adapt their power strategies according to how, when, and where resistance was expressed. A couple of things were of importance as regards the superiors' reactions to the crews' acts of resistance. One of these I call the idea of assent, and the other had to do with how superiors and subordinates perceived the connections between the details of their resistance and the order as a whole.

The idea of assent

According to James C. Scott, authority expresses an endeavour to have all parties view the power structure in a manner determined by mutual agreement. This partly determines what actions and statements are accepted in the public arena—actions and statements that acknowledge mutuality. This idea of assent made it difficult for subordinates to express criticism and dissatisfaction but it also made it difficult for their superiors to depict the crews' actions as signs of resistance. If the superiors were to recognise a crew's dissatisfaction to too great an extent, they would at the same time dissolve the illusion of assent and thereby also the illusion of order. Both superiors and subordinates therefore participated in a kind of theatre where acknowledgement or denial of the meaning of certain actions came to play a central part. The subordinate members of the crew wished their criticism to be seen, but without risking stiff punishments. Their superiors wanted to combat the criticism in order to defend order, but without acknowledging the full meaning of the criticism. This play-acting allowed the crew to use a narrow, limited rhetoric in court and avoid direct responses to the court's questions. The officers in the court preferred limited responses that confirmed the idea of assent to honest responses that threatened it. In most cases, the officers tried to reduce the importance of insubordination, for example by viewing it as an isolated occurrence, strictly personal and separate from the navy's order, or by sentencing the disobedient subordinate to a more lenient punishment than the Navy articles stipulated. Only in cases where insubordination was the

result of criticism so blatant that it could not be ignored did the court acknowledge its existence. The play-acting about assent meant that the relationship between individual situations and order as a whole became a field of tension filled with ambiguous symbols, possible interpretations, and contradictions.

The relationship of the details to the whole

Authority and crew together contributed to all expressions of resistance, regardless of origin, being interpreted either as consequences of a delimited, single situation or as resistance to the structure in itself. There was no reliable way of deciding which, and the same event doubtless gave rise to different interpretations. There was always a possibility that sleeping also contained a degree of resistance, that absconding contained a protest, and that individual conflict was an expression of general contempt for naval order. This possibility increased the necessity for a crewman in court to use a subservient rhetoric and emphasise his innocence and simple-mindedness, at the same time as it opened up for implying the presence of a greater resistance using very small means. It was sufficient to invent derogatory nicknames for one's superior officers to send a message that the order was not wanted. Details such as insulting gestures and single terms of abuse made up what E.P. Thompson called a 'plebeian counter theatre'. It was not the insults and gestures in themselves that constituted the threat to order, but the rejection of order that they implied. The fact that the conflicts and other kinds of resistance were in most cases played out before an audience reinforced the details' symbolic loading.

Against this background, it is logical that the court was frequently occupied with scrutinising, appraising, and judging details. Since order was challenged with the help of details, the superiors had to devise power strategies to control them, at the same time as they always had to be treated as just details in order not to threaten the idea of assent. In the field of tension between details and whole, a drama was enacted that from the point of view of the subordinates was about obligations and rights, reward, and punishment, and freedom and duty, but which their superiors perceived as being about the difference between decay and order or between chaos and control.

Noter

1. En organisation utöver det vanliga

- 1 Krigsarkivet (KrA), Flottans arkiv, Amiralitetsrätten: A Protokoll, domslut 11 januari.
- 2 Ibid.
- 3 Se Sven A. Nilsson, *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990 s. 9–28, för en mer omfattande diskussion kring militärens roll i det svenska statsbygget.
- 4 Se diskussion i Fredrik Thisner, *Militärstatens arvegods. Officerstjänstens social-reproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*, Uppsala 2007, s. 17–20.
- 5 Jan Glete, *Swedish naval administration, 1521–1721. Resource flows and organizational capabilities*, Leiden 2010, s. 1–19 och 577–580.
- 6 Se diskussion i Maria Sjöberg, *Kvinnor i fält*, Möklinta 2008, s. 17–18; Christopher Collstedt, *Väldets väsen. Synen på militärens våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige*, Lund 2012, inledningskapitlet och särskilt s. 48; Maria Sjöberg, *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009, introduktionskapitlet, s. 5–14; Dag Lindström, ”Några kommentarer till civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige”, i Maria Sjöberg (red.) *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009, s. 163–169.
- 7 Sjöartiklarna 1685, *Siöarticlar som aff herr Carl den XI. åhr 1685, förnyade och stadgade äre. Jemte dher til hörige acter, som på andra sidan vpräkñas*, Stockholm 1685, artikel 1.
- 8 Krigsarkivet (KrA), D1 Liggare och avskrifter, Reglementen och instruktioner vol. 8, Sjöartiklarna 1644; Sjöartiklarna 1685.
- 9 Eva Österberg, ”Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur”, *Scandia* 1989 samt kritik av Österbergs tes i Börje Harnesk, ”Den svenska modellens tidigmoderna rötter?” i *Historisk Tidskrift* vol. 122, nr 1, 2002.
- 10 Riksarkivet (RA), ÄK 65, Kommissorialrätt över sjöslagen den 26 maj och 1 juni 1676, protokoll den 17 juni, fol. 21. Myteriet mot Frans Lou remitterades till amiralitetsrätten, men eftersom 1676 års protokoll gått förlorade vet vi inte hur saken slutade.

- 11 Ibid.
- 12 Sjöartiklarna 1644, artikel 41.
- 13 Kurt Lundgren, *Anders Homan. En sjöofficer från Kalmar under svensk stormakts-tid. 1622–1685. Till sjöss och på Knarröarna*, Kalmar 2002, s. 15 f.
- 14 Vad man egentligen ska kalla Foucault är en tvistefråga. Han hade flera examina, akademiska tjänster både som filosof och idéhistoriker och rörde sig i sina verk fritt mellan disciplinerna.
- 15 Magnus Hörnqvist, *En annan Foucault. Maktens problematik*, Stockholm 2012.
- 16 Michel Foucault, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Lund 2003, s. 32.
- 17 Ibid., s. 32.
- 18 Hörnqvist 2012, s. 59 ff.
- 19 Roddy Nilsson, "Foucault, historien och historikern. Receptionen av Foucault inom svensk historisk forskning", *Lychnos*, 2008, s. 132.
- 20 Ibid., s. 133 f.
- 21 Roddy Nilsson, "Foucault för alle? En diskussion om Foucault, radikalitet och historievetenskapen", i Johannes Fredriksson och Esbjörn Larsson (red.), *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier av styrning och maktutövning*, Stockholm 2007, s. 20 ff.
- 22 Hörnqvist, 2012, s. 17 ff.
- 23 Ibid., s. 57–58.
- 24 Ibid., s. 20 f.
- 25 Ibid., s. 21.
- 26 Ibid., s. 67–68.
- 27 Ibid., s. 154.
- 28 Ibid., s. 151 ff.
- 29 För en diskussion om mikrohistoriska forskningsmetoder se John Brewer, "Micro-history and the histories of everyday life", i *Cultural and Social history*, vol. 7, nr 1, 2010; Naomi R. Lamoreaux, "Rethinking microhistory. A comment", i *Journal of the Early Republic*, vol. 26, nr 4, 2006; Hannu Salmi, "Cultural history, The possible, and the principle of plenitude", i *History and theory* vol. 50, nr 2, 2011.
- 30 Brewer 2010, s. 88–89.
- 31 Ibid., s. 92–93.
- 32 Ibid., s. 99–103.
- 33 Carlo Ginzburg, "Microhistory. Two or three things that I know about it", i *Critical Inquiry*, Vol. 20:1, 1993, s. 32.
- 34 Brewer 2010, s. 99.
- 35 För exempel på marinarkeologiska studier som närmast sig människors sociala villkor och tänkande, se Niklas Eriksson, "The lion wreck. A survey of a 17th-century Dutch merchant" samt Niklas Eriksson och Johan Rönnyby, "The ghost ship'. An intact *fluyt* from c. 1650 in the middle of the Baltic Sea", *The International Journal of Nautical Archeology*, vol. 41, nr 2, 2012.

- 36 Jan Glete, *Navies and nations: warships, navies and state building in Europe and America, 1500–1860*, Stockholm, 1993; *Warfare at sea, 1500–1650: maritime conflicts and the transformation of Europe*, London 2000.
- 37 Glete 2010.
- 38 Ibid., kapitel 8: "A peasant society at sea", s. 575–644.
- 39 Axel Zettersten, *Svenska flottans historia: åren 1522–1634*, Stockholm 1890 och *Svenska flottans historia: åren 1635–1680*, Norrtelje 1903 samt Otto Lybeck (red.), *Svenska flottans historia: örlogsflottan i ord och bild från dess grundläggning under Gustav Vasa fram till våra dagar*, Malmö 1942–49 (4 vol.).
- 40 Se Björn Asker, "Sjöofficerare till sjöss och till lands", i *Stormakten som sjömak: marina bilder från karolinsk tid*, Lund 2004 samt Ingvar Sjöblom, "Kompetens och sjöerfarenhet hos svenska sjöofficerare under 1600-talet", i *Strategi, ledelse og Samfunn 1588–1720*, Försvarsmuseet Oslo 2000 och "Aristokrater eller långvägare: Befäl på 1500-talets örlogsskepp", i *Årsbok för Marinmusei vänner*, 1998.
- 41 Magnus Perlestam, "Jag lovar och svär: ett plikttroget beteende i de förnyade sjöartiklarna år 1685", *Militärhistorisk tidskrift*, 2003a och "Ringa prof av behjärtad soldat: mod, plikt och heder i en marin krigsrätt vid slutet av 1600-talet", *Forum navale*, nr 60, 2004.
- 42 Olle Törnbohm, "Båtsmanshålllets uppkomst", *Forum navale*, nr 9, 1948.
- 43 Nils Erik Villstrand, "Från det avlägsna Finland till orter nära flottan. De finska båtsmanskompaniernas förflyttning på 1680-talet", i Nils Erik Villstrand (red.), *Kustbygd och centralmakt 1560–1721*, Ekenäs 1987.
- 44 Se diskussion hos Paul M. Kennedy, "Levels of Approach and Contexts in Naval History: Admiral Tirpitz and the Origins of Fascism" i John B Hattendorf (red.), "Doing naval history. Essays towards improvement", Newport 1995, s. 143.
- 45 N.A.M. Rodger, *The wooden world. An anatomy of the Georgian navy*, London och New York 1996 (1986) samt Marcus Rediker, *Between the devil and the deep blue sea*, Cambridge 2010 (1987).
- 46 Rodger 1996, s. 13.
- 47 E.P. Thompson, *The making of the English working class*, Harmondsworth, 1977 (1963).
- 48 Peter Earle, *Sailors. English merchant seamen 1650–1775*, London 2007 (1998).
- 49 Se till exempel David Kirby och Merja-Liisa Hinkkanen, *The Baltic and the North seas*, London 2000 samt Merja-Liisa Hinkkanen, "A survey of the mentality of Finnish merchant sailors at the turn of the century", *Scandinavian Journal of History*, vol. 14, nr 4, 1989.
- 50 Bland annat projektet "Krigsmakt och samhälle i 1500-talets Sverige" och projektet "Militärstaten och bondesamhället".
- 51 Sven A. Nilsson 1990.
- 52 Jan Lindegren, *Utskrivning och utslugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala, 1980.

- 53 Nils Erik Villstrand, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992.
- 54 Villstrand 1992, s. 283 ff.
- 55 Framför allt har en genusinriktad historieforskning bidragit till en sådan problematisering. Se till exempel Barton C. Hacker ”Women and military institutions in early modern Europe. A reconnaissance”, *Signs*, vol. 6, nr 4, 1981; John A. Lynn II, *Women, armies and warfare in early modern Europe*, Cambridge 2008 och Barton C. Hacker och Margaret Vining, introduktionskapitlet i Hacker och Vining (red.), *A Companion to Women’s Military History*, Leiden 2012, s. 1–14.
- 56 Sjöberg 2008, särskilt s. 17 f.
- 57 Sjöberg 2008, diskussion s. 9–20.
- 58 Lindström 2009, s. 169.
- 59 SAOB, uppslagsordet ”civil”.
- 60 Sjöberg 2009, s. 5.
- 61 Karl Bergman, *Pest, produktion och politisk kultur. Studier i statsbildning och örlogsstadens tidigmoderna historia*, Göteborg 2012.
- 62 Ibid., s. 181 ff.
- 63 Se till exempel Gunnar Artéus, *Till militärstatens förhistoria: krig, professionalisering och social förändring under Vasasönernas regering*, Stockholm 1986; Björn Asker, *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*, Uppsala 1983; Göran Göransson, *Virtus militaris. Officersideal i Sverige 1560–1718*, Lund 1990; James Cavallie, *De höga officerarna. Studier i den svenska militära hierarkien under 1600-talets senare del*, Stockholm 1981.
- 64 Asker 2004, s. 2 ff; Glete 2010, s. 614 ff.
- 65 Magnus Perlestam, *Lydnad i karolinernas tid*, Lund 2008.
- 66 Ibid., s. 117 ff.
- 67 Österberg 1989.
- 68 Dag Lindström, ”Förhållandets praktik: en politisk och social strategi i det tidigmoderna Sverige” *Historisk tidskrift*, vol. 125, nr 1, 2005.
- 69 Martin Linde, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoget och överbet under stora nordiska kriget*, 2000, s. 27; Harnesk 2002.
- 70 Marja Taussi Sjöberg, *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*, Stockholm 1996.
- 71 Jan Sundin, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Stockholm 1992, s. 452–456.
- 72 Rudolf Thunander, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Stockholm 1993, s. 286.
- 73 Sundin 1992, s. 454.
- 74 Ibid., s. 457.
- 75 Pieter Spierenburg, ”Sailors and violence in Amsterdam, 17th–18th centuries”,

- i Mirkka Lappalainen och Pekka Hirvonen, (red.), *Crime and control in Europe from the past to the present*, Helsinki 1999.
- 76 Sundin 1992, s 456–459.
- 77 Heikki Ylikangas, ”Reasons for the reduction of violence in the 17th century” i Mirkka Lappalainen och Pekka Hirvonen (red.), *Crime and control in Europe from the past to the present*, Helsinki 1999.
- 78 För företrädare för en sådan hållning, se Eva Österberg, ”Civilisationsprocesser och 1600-talets svenska bondesamhälle: en historia med förhinder” i *Saga och sed* 1986; Arne Jarrick och Johan Söderberg, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm 1998, samt replikskiftet mellan Dag Lindström och Jarrick och Söderberg i ”Civiliseringsprocessen – en konstruktion?” *Historisk tidskrift*, vol. 124, nr 2, 2004, s. 261–290.
- 79 a Erling Sandmo, *Voldssamfunnets undergang*, Oslo 1999; Collstedt 2012; Anton Blok, *Honour and violence*, Cambridge 2001.
- 79 b Erling Sandmo, *Voldssamfunnets undergang*, Oslo 1999.
- 80 Christopher Collstedt, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund 2007.
- 81 Åsa Karlsson Sjögren, *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle*, Umeå 1998.
- 82 Malin Lennartsson, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund 1999.
- 83 Jonas Liliequist, *Brott, synd och straff. Tidlagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*, Umeå 1991.
- 84 Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.
- 85 Kommissiorättens protokoll 1676. Protokollen består av 652 handskrivna sidor från åren 1676–1677 och jag undersökte dem i min magisteruppsats, *Att fäkta som en ärlig man: Den kungliga kommissorialrättens utredande av sjöstriderna i maj och juni 1676*, Umeå 2007. Se även AnnaSara Hammar, ”Att fäkta som en ärlig man: utredningarna kring sjöstriderna 1676”, *Karolinska förbundets årsbok* 2012, s. 49–84.
- 86 (RA), Justitierevisionen, Generalauditorshandlingar 1685–1704.
- 87 Riksarkivet (RA), Justitierevisionen, utslagshandlingar i Besvär- och Ansökningsmål 1699.
- 88 Krigsarkivet (KrA), Flottans arkiv, Rullor på amiralitetsstaterna Serie I a, 1642–1724: vol: 1652–1664, 1662–1682, 1665–1678, 1679–1685, 1686–1700, 1701–1711 och 1715–1796. Se också tabell 4 och 5 i bilaga 1 nedan. Skeppsmönsterrullor finns i Krigsarkivet (KrA), Flottans arkiv, Amiralitetskollegiets med efterföljares kontor, arméns flotta, loggböcker, rullor m.m. Sjöexpeditioner och skeppsmönsterrullor. Serie A: Bundna skeppsmönsterrullor 1689–1790. Officersrullor och skeppslistor är båda tillgängliga via Riksarkivets digitaliserade arkivtjänst Svar (www.svar.ra.se).
- 89 Sjöartiklarna 1644 och Sjöartiklarna 1685.

- 90 KrA, Flottans arkiv, Inkomna handlingar från ämbetsverk och enskilda Serie nr E II a, år 1672, 1673, 1674 och 1676.
- 91 Krigsarkivet (KrA), Flottans arkiv, Amiralitetsrätten: B: Domar och handlingar 1686, 1691, 1701, 1704 och 1716. I avhandlingen har material från 1686 och 1716 använts.

2. Flottan och stormaktstidens samhälle

- 1 Kekke Stadin, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004, s. 19.
- 2 Ibid., s. 132.
- 3 Svante Norrhem, *Uppkomlingarna: Kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*, Stockholm 1993, s. 91 ff.
- 4 Jonas Liliequist, "Violence, honour and manliness in early modern northern Sweden", i Mirkka Lappalainen & Pekka Hirvonen (red.), *Crime and control in Europe from the past to the present*, Helsinki 1999, s. 174–207.
- 5 Erling Sandmo, "Ærekulturens fall og vekst – Om historien som tillnærming til det vanskelige", i Kennet Johansson (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, 2005.
- 6 Ibid., s. 210 och 214.
- 7 Liliequist 1999, s. 197 f.
- 8 Glete 2000, s 60 ff.
- 9 Lars Ericson Wolke och Martin Hårdstedt, *Svenska sjöslag*, Värnamo 2009, s. 112.
- 10 Slaget vid Lolland och slaget vid Køge bugt.
- 11 Kommissorialrättens protokoll 1676–1677.
- 12 Raul F. Boström, *Ladugårdslandet med Tyskbagarbergen blir Östermalm*, Stockholm 2008, s. 10.
- 13 Glete 2010, s. 289.
- 14 Einar Wendt, *Amiralitetskollegiets historia del I, 1634–1695*, Stockholm 1950, s. 29 ff.
- 15 Einar Wendt och Lars O. Berg, "Tiden 1696–1700" i Einar Wendt et. al. *Amiralitetskollegiets historia del 2, 1696–1803*, Malmö 1974, s. 23.
- 16 Ibid., s. 56.
- 17 Ibid., s. 98.
- 18 Se Zettersten 1903, s. 152 f. och Wendt 1950, s. 83 f. och 219 f.
- 19 Sjöblom 2000, s. 44.
- 20 Artéus 1986, s. 38.
- 21 Glete 2010, s. 612 f.
- 22 Officersrullor 1650–1701.
- 23 Officersrullor 1701–1710.
- 24 Sjöartiklarna 1644 och 1685.
- 25 Glete 2010, tabell efter Axel Zettersten, s. 603.

- 26 Törnbohm, s. 61.
- 27 Ibid., s. 58.
- 28 Sjöartiklarna 1644, artikel 14 och sjöartiklarna 1685, artikel 48.
- 29 Se Villstrand 1987.
- 30 Zettersten 1903, s. 219.
- 31 Lars Ericson, *Krig och krigsmakt*, Lund 2004, s. 49.
- 32 En uppskattning som baseras på siffror från Lars Ericson, "Pionjärer och rustningar 1680–1721" i Erik Norberg (red.), *Karlskronavarvets historia. Del 1: 1680–1866*, Karlskrona 1993, s. 29 ff. Antalet anställda timmermän och hantverkare vid varvet i Karlskrona uppgick 1692 till 457 personer. Till detta tillkom officerare och vintervakt. Bara Falu koppargruva hade större arbetskraft, som mest 1 000 personer.
- 33 Erik Anners, "Vasatidens och stormaktstidens svenska militärstraffrätt", *Juridiska föreningens tidskrift i Finland*, vol. 97 1961, s. 88.
- 34 Ibid., s. 89.
- 35 Kurt Grönfors, "Ur det svenska militära rättegångsväsendets historia", i *Rättshistoriska studier band 1*, Stockholm 1951, s. 208 f.
- 36 1685 hölls 74 sammanträden och 1692 hölls 50 sammanträden.
- 37 Första gången det uttryckligen hänvisades till de nya sjöartiklarna var 28 september 1685 i Karlskrona.
- 38 Sjöartiklarna 1644, artikel 59.
- 39 Sven G. Haverling, "Ett projekt till sjöartiklar från 1628", Uppsala 1948.
- 40 Wendt 1950, s. 252.
- 41 Sjöartiklarna 1644, artikel 59.
- 42 Ibid., artikel 20.
- 43 Ibid., artikel 12.
- 44 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), domslut 9 januari. Leuterering 5 februari 1673.
- 45 Sjöartiklarna 1685, inledningen.
- 46 Marie Lennerstrand, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Uppsala 1999, s. 25 f.
- 47 Se tabell 1. De som förekom flera gånger i rätten för olika sorters brott är här inte borträknade.
- 48 Margareta Östergren, "Rättskipningens organisation vid Stockholms eskader under 1700-talet", *Forum navale* nr 331978, s. 11.
- 49 Niclas Bjälkenborn, "Brottsligheten vid garnisonsregementet i Narva 1695–1697" i *Karolinska Förbundets Årsbok 2005*. 44 procent av totalt 125 mål i Bjälkenborns undersökning utgjordes av stölder jämfört med de 29 procent som var den högsta andelen både hos Östergren och i min undersökning av amiralitetsrätten (33 anklagade individer av 113 år 1673).
- 50 Se tabell 1.

- 51 Amiralitetsrättens protokoll 1673.
- 52 Amiralitetsrättens protokoll 1685.
- 53 Amiralitetsrättens protokoll 1692 och 1703. 1703 utgjorde sovande på vaktpost totalt en tredjedel av alla brott som anmäldes till rätten.
- 54 Amiralitetsrättens protokoll 1685, 1692 och 1703.
- 55 Antalet deserterade ur manskapet uppgick som mest till 85 personer (1692) vilket delats med en uppskattad arbetsstyrka på 5 000 man.
- 56 Av Gotlands kompani, vars stipulerade antal var 300 man, stod 10 personer noterade som förrymda 1689. Siffran är osäker och andelen förrymda båtsmän är antagligen högre eftersom ett kompani sällan hade så många man som det stipulerade antalet. Gotlands kompani har valts eftersom det är ett av få kompanier för vilka det finns båtsmansrullor bevarade från före 1700.
- 57 Villstrand 1992, s. 212 f.
- 58 Amiralitetsrätten 1673 och 1703. Den lägre siffran är om endast mål med det exakta datumet för rymningen räknas in. Den högre om även mål med ungefärliga uppgifter, t.ex. ”oktober”, ”strax före Mickelsmäss” räknas med.
- 59 Se tabell 2.
- 60 Tabell 1. Sammanlagt ägde 58 lydtnadskonflikter rum under undersökningsåren.
- 61 Ibid.
- 62 Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692, 1703.
- 63 Amiralitetsrätten 1673.
- 64 Amiralitetsrätten 1703.
- 65 Henning Henningsen, *Køhalning og råspring. Et par gamle sømandsstraffe*, Köpenhamn 1956, s. 118.
- 66 Ingemar Oscarsson (red.), *Den franske kammartjänarens resa. Minnen från länderna i norr på 1660-talet*, Stockholm 2013, s. 95 f.
- 67 Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.
- 68 Se Lennart Grabe, ”Den svenska militärrättens utveckling 1683–1798: några laghistoriska och straffrättsliga huvudlinjer”, *Rättshistoriska studier band 4*, Stockholm 1974 för en längre redogörelse för flottans prygelstraff.
- 69 Sjöartiklarna 1685 samt amiralitetsrättens protokoll 1685.
- 70 Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.
- 71 Se tabell 3.
- 72 Resterande 16 procent för officerarna utgjordes av reprimander och suspenderingar och de resterande 17 procenten för manskapet av bötesstraff, reprimander och frihetsstraff.
- 73 Glete 2010, tabell på s. 587. Siffror för året 1666. 1674 angavs ett stipulerat antal på 13 396 man, men det är antagligen ett resultat av amiralitetets önsketänkande snarare än en riktig uppskattning.
- 74 Ibid., siffror för året 1700 som antagligen också är en för hög uppskattning (16 096 man).

3. Maktrelationer och social status

- 1 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 20 februari.
- 2 Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692 och 1703 (Stockholm, Kalmar och Karlskrona). Av de 65 stölder som begåtts av någon ur manskapet, var 36 stölder från amiralitetet, 6 från någon annan ur manskapet och 23 från någon högre upp i hierarkin eller från en civilperson.
- 3 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 2 augusti.
- 4 Utgår.
- 5 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 8 oktober.
- 6 Ibid.
- 7 Ibid.
- 8 Inkomna handlingar från myndigheter och enskilda 1676, vol. 2, brev från Johan Bogman, 29 juni.
- 9 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 12 februari. Hökarhustruns namn nämns inte i protokollen.
- 10 Se till exempel amiralitetsrätten 1685, Stockholm 28 januari, där båtsmannen Per Blom berättar att han låter sin hustru sälja öl, samt Karlskrona 15 september där båtsmanshustrun Maria Mårtensdotter sägs ha ”förtjänat” gryn genom att tvätta. Sjömanshustrur tog ett stort ansvar för hushåll och ekonomi i hela Europa. Manon van der Heijden och Danielle van den Heuvel, ”Sailors’ families and the urban institutional framework in early modern Holland”, *The History of the Family*, vol. 12, nr 4, 2007, s. 300.
- 11 Gustaf Utterström, *Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen*, Umeå 1978, s. 57 f.
- 12 Amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), protokoll 13 maj.
- 13 Ibid.
- 14 Ibid., protokoll 14 september.
- 15 Ibid.
- 16 Ibid.
- 17 16 öre silvermynt motsvarar cirka 115 kronor i dagens penningvärde. Se Rodney Edvinsson och Johan Söderberg, *A Consumer Price Index for Sweden 1290–2008*, Review of Income and Wealth 2011:2, vol. 57, s. 270–292.
- 18 Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692 och 1703, med tre undantag år 1703: volontären Johan Svan anklagades den 15 juli för att ha stulit från en annan volontär, volontären Måns Berg anklagades den 7 oktober för att ha stulit från en indelningsbåtsman och indelningsbåtsmannen Jöns Olsson Frimodig anklagades den 14 november för att ha stulit från en annan indelningsbåtsman.
- 19 Rediker 2010, s. 244.
- 20 Sjöartiklarna 1685, artikel 37.
- 21 Rediker 2010, s. 243.

- 22 Sjöexpeditioner och skeppsmönsterrullor 1689–1790, besättningsrulla *Gotland* 1689.
- 23 Amiralitetsrätten 1692, protokoll 8 oktober (domslut 19 oktober).
- 24 Se amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 9 september.
- 25 Se amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 7 maj; amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 18 juli och 3 oktober; amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona och Stockholm), förrymda båtsmän från skeppen *Skåne* och *Gotland*.
- 26 Se en ganska förslagen stöld av segelduk begången av de två vintervaktbåtsmännen Simon Jakobsson Svarvare, Bertil Månsson Lindfelt och volontären Anders Danielssons Lilja i amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll den 23 april, domslut 11 maj.
- 27 Se protest mot sen kostutdelning i amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 30 oktober samt roslagsbåtsmännens protest mot utebliven kostutdelning på Djurgården, amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), domslut 28 januari.
- 28 Kommissorialrätten 1676, 17 juni, fol. 6.
- 29 Se diskussion hos Glete 2010, s. 580 f.
- 30 Se von Rosenfeldts beskrivning i (RA) Militaria, Handlingar rörande flottan, vol. instruktioner m.m. för militärpersonalen 1620–1800 (M1789), *Siöömansmemorial*. Memorialet finns även tryckt i James Cavallie, ”Werner von Rosenfeldts sjömansmemorial”, *Karolinska Förbundets årsbok*, 1976.
- 31 Kirby och Hinkkanen, 2000, s. 212 ff.
- 32 Rediker 2010, s. 95.
- 33 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 16 juli.
- 34 Ibid.
- 35 Ibid. Skepparen friades av rätten.
- 36 Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703. Siffran bygger på hur många indelningsbåtsmän, volontärer, bösseskyttar, skeppspojkar och kofferdibåtsmän som någon gång var inblandade i en konflikt med någon annan indelningsbåtsman, volontär, bösseskytt, skeppspojke eller kofferdibåtsman. Konflikter som balanserar på gränsen till en lydnadskonflikt, till exempel bråk mellan båtsmän och profosser, har sorterats bort. Hustrur till manskapet (en båtsmansänka och en volontärhustru) är däremot inräknade. Av de 22 målen rör 18 våldsbrott, 3 stölder och 1 sedlighetsbrott.
- 37 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 30 april.
- 38 Ibid.
- 39 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 2 november.
- 40 300 daler kopparmynt motsvarar ungefär 24 800 kronor i dagens penningvärde. Se Edvinsson och Söderberg 2011, s. 270–292. Den stora legan var antagligen en följd av problem med att få båtsmanstjänsten besatt. Se Villstrand 1992, s. 224 ff.
- 41 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 2 november.
- 42 Ibid. 11 november.

- 43 Ibid. 2 november.
- 44 Rodger 1996, s. 229 ff.
- 45 Se kapitel 5, avsnittet ”Rätten att klaga och godkänna klagomål”.
- 46 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 9 november.
- 47 Ibid.
- 48 Ibid.
- 49 Generalauditören 1685, 7 december, Jacob Matsson Kring (onummerad). Inskickad handling 20 november.
- 50 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), domslut 11 november.
- 51 Ibid., protokoll 11 november.
- 52 Amiralitetsrätten 1685 (Kalmar), protokoll 18 december.
- 53 Ibid. Vittnet Gudmund Weding påstod dock att Malm hade slagit tillbaka men att de trots detta inte förlikats.
- 54 Ibid.
- 55 Ibid.
- 56 Se också amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 21 maj och 17 december.
- 57 Stadin 2004, s. 84.
- 58 Collstedt 2007, s. 165. Den 22-åriga Axel Julius Coyet blir där kallad barn av Gustaf Mauritz Horn.
- 59 Kommissorialrätten 1676, protokoll 17 juni 1676, fol. 19.
- 60 Amiralitetsrätten 1685 (Kalmar), protokoll 10 december. Ordagrant ”fast han intet annat är än pojkar.”
- 61 Zettersten 1903, s. 90. Volontären Wilhelm Mertz var femton år gammal när han vittnade i en konflikt mellan Johan Wass och Jonas Palmqvist. Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 19 maj.
- 62 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 19 september.
- 63 Ibid.
- 64 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 1 juni. Ordagrant ”fast han intet annat är än pojkar”.
- 65 Ibid.
- 66 Ibid.
- 67 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll den 19 maj.
- 68 Ibid.
- 69 Ibid.
- 70 Ibid.
- 71 Ibid., 16 april.
- 72 Sjöartiklarna 1644, artikel 20.
- 73 Jonas Liliequist, ”Manlighetens flytande gränser”, *Scandia*, vol. 74, nr 1, 2008, s. 86.
- 74 Ibid., s. 85.
- 75 Liliequist 1999, s. 186 ff.

- 76 Liliequist 2008, s. 85.
- 77 Stadin 2004, s. 36.
- 78 Andreas Marklund, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå 2004, s. 85 f. Se också Harnesk, "Patriarkalism och lönearbete", *Historisk tidskrift*, vol. 106, nr 3, 1986, s. 347.
- 79 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 11 oktober.
- 80 Ibid.
- 81 Ibid.
- 82 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 11 oktober.
- 83 Ibid.
- 84 Ibid., extraordinarie rättegång 30 oktober.
- 85 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), domslut 28 januari. Att dras under isen var en vintermotsvarighet till kölhalning. Man högg helt enkelt upp två hål i isen och drog den dömde med ett rep under isen, ned i det ena hålet och upp genom det andra.
- 86 Sjöartiklarna 1644, artikel 18. Att avvika från arbetet räknades i sjöartiklarna som myteri. I rättspraxis tolkade man emellertid avvikande något mildare.
- 87 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 16 januari.
- 88 Ibid.
- 89 Ibid., domslut 28 januari. Formuleringen i rätten lyder: "Efter nu allt detta ville Kungliga Rätten till domarnas avsägande skrida och ehuruväl Hans Kungl. Maj:t. uppå underdånig förfrågan [...] nådigast skall resolverat hava att de trenne båtsmän av 21 man som till uppstudsningen vid proviantets första upphov varit, skola piskas med spö för knuten, och alla de övriga med daggen, så kunde likväl Kungliga Rätten intet annat än döma och se saken efter den 18:e Sjöartikeln."
- 90 Se avsnittet "Retoriken i rätten".
- 91 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 16 januari.
- 92 Ibid.
- 93 Ibid.
- 94 Ibid. Enligt skepparen Petter Widbom hade hustrurna anklagat underofficerarna för att vilja "stjäla bort kosten" från båtsmännen.
- 95 Ibid.
- 96 Marklund 2004, s. 85.
- 97 Sandmo 1999, s. 132.
- 98 Jonas Liliequist, "Flep eller hustyrann", i Anette Warring (red.), *Køn, religion og kvinder i bevægelse. Konferencerapport fra det VI. Nordiske Kvindehistorikermøde, Tisvildeleje 12–15 August 1999*, Roskilde 2000, s. 284 f.
- 99 Amiralitetsrätten 1716, domslut och inskickade handlingar, brev till amiralitetet från Britta Andersdotter den 21 januari.
- 100 Sjöberg 2008.
- 101 För en diskussion om kontraktstänkande, se Perlestam 2008, s. 177 ff.

- 102 Sjöartiklarna 1685, artikel 273.
- 103 För en utförlig genomgång och analys av sjöartiklarna 1685 se Perlestan 2003, s. 157–220.
- 104 Ibid., s. 187. Se också diskussionen om vilka plikter som kopplades till vilken ämbetsutövning på s. 212–213.
- 105 Ibid., s. 200.
- 106 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 14 maj, supplik, inlämnad 23 april samma år.
- 107 Ibid.
- 108 SAOB, uppslagsordet ”enfaldig”.
- 109 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 24 september.
- 110 Ibid., protokoll 7 februari.
- 111 Ibid., protokoll 4 juni.
- 112 Peter Ericsson, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala 2002, s. 106–114.
- 113 Kurt Johannesson, ”Erik Lindschöld, konsternas beskyddare” i Magnus von Platen (red.), *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, Stockholm 1988, s. 25.
- 114 Peter Englund, ”Om klienter och deras patroner” i Stellan Dahlgren, Anders Florén och Åsa Karlsson (red.), *Makt och vardag*, Stockholm 1993, s. 87.
- 115 Jämför diskussionen om konstruktionen av inbördes relationer i Hörnqvist, s. 66 ff. och 74.
- 116 Officersrullor 1651–1710, skeppare, styrmän och konstaplar.
- 117 Ibid. Merparten av de adliga underofficerarna var konstaplar men där fanns också ett par adliga styrmän.
- 118 24 procent eller totalt 29 av 228 konflikter. Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.
- 119 Officersrullor 1651–1710, skeppare.
- 120 von Rosenfeldt, *Siöömansmemorial*, om skeppartjänsten.
- 121 Officersrullor 1672 och 1673. Överskeppare. Sammanlagt var 24 av 29 överskeppare kvar på samma skepp som de tjänstgjort på sommaren innan.
- 122 Earle 2007, s. 161.
- 123 Se amiralitetsrätten 1685 (konflikt mellan skeppare Johan Andersson och löjtnant Cornelius Ruth 4 juni, mellan skeppare Gulich Olofsson och löjtnant Wilhelm von Hoppen 19 september och mellan löjtnant Daniel Olanidus och skeppare Pável Henriksson 11 november) samt 1703 (konflikt mellan löjtnant Baltsar Bremer och skepparen Mikael Netsel 22 oktober).
- 124 Officersrullor 1651–1710. Styrmän. Se också Bergman 1995, s. 67–85.
- 125 Zettersten 1903, s. 57.
- 126 Officersrullor 1651–1710. Styrmän. Tjänstgöringen för samtliga styrmän var något högre, cirka 4 år, och för överstyrmän – de som stannade längst – 6,6 år.

- 127 Wendt 1950, s. 235.
- 128 Ibid., s. 438 f.
- 129 Officersrullor 1651–1710, konstaplar och arklimästare.
- 130 von Rosenfeldt, *Siöömansmemorial*, om konstapel.
- 131 Totalt var underofficerarna inblandade i 88 konflikter, de flesta med manskapet. Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692 och 1703.
- 132 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 6 maj. Fallet fortsatte behandlas även den 7, 8, 9, 11, 12 och 13 maj, samt den 3 juni då den slutgiltiga domen föll.
- 133 Ibid., 9 maj 1685.
- 134 Ibid., 8 maj.
- 135 Ibid., 12 maj.
- 136 Ibid. Det tycks åtminstone som om Olof Hamburgs skeppartjänst var tillfällig eftersom han inte återfinns i rullorna.
- 137 Ibid.
- 138 Ibid.
- 139 Perlestam 2008, s. 80 f. Se även avsnittet om vikten av att bestraffas av rätt person, s. 101 f.
- 140 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll och domslut 3 juni.
- 141 Ibid., protokoll 30 mars.
- 142 Ibid., 4 april.
- 143 Ibid.
- 144 Att blotta värjan mot någon var enligt sjöartiklarna en straffbar handling, se sjöartiklarna 1644, artikel 20 och sjöartiklarna 1685, artikel 235.
- 145 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 30 mars.
- 146 Palmqvist var född 1667. Han avancerade så småningom till kapten men avskedades 1700 efter en incident då han strukit flagg för brittiska örlogsfartyg, se Perlestam 2004 och Riddarhusets stamtavlor, *Palmqvist A605*.
- 147 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 11 april.
- 148 Ibid., 30 mars.
- 149 Ibid., 30 mars samt 4 april.
- 150 Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703. Av de resterande sex anklagade var fem löjtnanter och en kapten.
- 151 Amiralitetsrätten 1692 (Stockholm), protokoll 15 februari samt 5 mars. Förrymda båtsmän från skeppen *Skåne* och *Gotland*.
- 152 Se kapitel 4, avsnittet ”Förtroende och tillit”.
- 153 Amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), protokoll 17 juni.
- 154 Ibid.
- 155 Ibid.
- 156 Ibid.
- 157 Ibid., 18 juni.
- 158 Ibid.

- 159 Ibid.
- 160 Ibid.
- 161 Ibid.
- 162 Ibid., 17 juni.
- 163 Ibid.
- 164 Officersrullor 1698–1711, skeppare. Anders Utter var högbåtsman 1698, medelskeppare 1699–1702, överskeppare 1703–1707, underlöjtnant 1709 och löjtnant 1711 innan han försvann ur rullorna. Petter Svanankar var underskeppare 1702–1705 och medelskeppare 1707–1709 innan han försvann ur rullorna.
- 165 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 16 juli.
- 166 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 9 november.
- 167 Ibid.
- 168 Ibid.
- 169 Ibid.
- 170 Ibid.
- 171 Ibid. protokoll 9 och 11 november samt domslut 11 november.
- 172 Ibid., domslut 11 november. Ordagrant ”ljuga äran mans av männer”.
- 173 Officersrullor 1686 och 1687. Skeppare och styrmän. Det saknas rullor för 1684 och 1685 så både Pável Hindersson och David Fuhl kan ha fått tjänst 1684.
- 174 Officersrullor 1676–1687. Underlöjtnanter.
- 175 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 11 november.
- 176 Om husbonde och hushåll, se Liliequist 2000, s. 284 f. samt Marklund 2004, s. 84 ff.
- 177 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 11 november.
- 178 Ibid.
- 179 Ibid.
- 180 Se Mats Hallenberg, ”The Golden Age of the Aggressive Male? Violence, Masculinity and the State in Sixteenth-Century Sweden”, *Gender and history*, vol. 25, nr 1, 2013, s. 132–149.
- 181 Ibid., s. 140.
- 182 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 17 december.
- 183 Ibid., Jacob Stiernborgs supplik, lit. A.
- 184 Se sjöartiklarna 1685, artikel 119: ”Löper någon styrman av stor oaktsamhet och försummelse på klippa eller grund, försättandes således Kronans skepp eller farkost, mista livet.” Sjöartiklarna 1644 är i det här fallet mildare formulerade och stipulerade ”endast” kölhalning. Se sjöartiklarna 1644, artikel 36.
- 185 Generalauditören 27/4 1704 handling nr 15, skrivelse från Abraham Höjer den 27 februari 1704. Straffet leutererades av generalauditören till en månads fängelse och ett år som gemen båtsman.
- 186 Ibid.
- 187 Om retorikens betydelse i rätten se Collstedt 2007, s. 227.

- 188 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll den 17 december. Domboken slutar efter detta datum och det finns varken någon längre redogörelse av händelsen, något förhör eller någon dom i målet.
- 189 Nigel Worden, "Artisan Conflicts in a Colonial Context: The cape Town Blacksmith strike of 1752", *Labor History*, vol. 46, nr 2, 2005, s. 106.
- 190 Generalauditören 27/4 1704, ur amiralitetsrättens bifogade protokoll 28 januari 1704.
- 191 Officersrullor 1703–1704. Överstyrmän.
- 192 Någon större undersökning av officersfamiljernas sammansättning, giftermåls-
mönster och släktkretsar finns inte, men officerarna i rätten hänvisar påfallande
ofta till andra officerare som släktingar och av Ridarhusets stamtavlor framgår
att många sjöofficersbarn gifte sig med andra sjöofficersbarn. En studie av dessa
giftermål skulle antagligen kunna avslöja ett stort mått av karriärpolitik där inte
minst officersmödrar och officersdöttrar spelade en betydelsefull roll.
- 193 Stadin 2004, s. 131.
- 194 Cavallie 1981.
- 195 Se tabell 4. Cavallie kommer fram till en högre siffra, men hans undersökning
baserar sig på tre nedslag (1654, 1672 och 1699) och inte på hela perioden.
- 196 Stadin 2004, s. 133.
- 197 Anders Thoré, "Maktens kultur. Den svenska högadelns utbildning under 1600-
talet", i Anders Florén och Åsa Karlsson (red.), *Främlingar. Ett historiskt perspektiv*,
Uppsala 1998, s. 29 ff.
- 198 Göransson 1990.
- 199 Stadin 2004, s. 132.
- 200 Inte minst genom det rituella drickandet av brorskål. Se mer om det i Collstedt
2007, s. 243.
- 201 Av 1673 års kaptener hade till exempel Jöns Barkman och Erik Sjöblad varit löjtnanter i den brittiska flottan, Hans Hysing seglat till Ostindien och Olof Willman seglat till Ostindien och Japan.
- 202 Se kapten Jonas Wallerstedt som 26 januari 1673 anklagades för att ha kallat styrmannen Jöns Bramfält tjuv och skälm, löjtnanten Johan Pettersson Adler som 31 juli 1685 anklagades för att inte ha gjort reda för material ombord, löjtnant Anders Carlin som 18 mars 1692 anklagades för att ha straffat en volontär felaktigt, löjtnant Olof Helleberg som 22 september samma år anklagades för lägersmål och kapten Magnus Bröms som 20 juli 1703 anklagades för att inte ha efterkommit amiralitetets order.
- 203 Perlestam 2008, s. 90 ff.
- 204 För en diskussion om sociala motsättningar generellt mellan adel och ofrälse i det tidigmoderna samhället, se till exempel Norrhem 1993, s. 91 ff.
- 205 Artéus, 1986, s. 59 ff.

- 206 Se Artéus 1986, s. 59 ff., Perlestam 2008, s. 31 f., och i viss mån Glete 2010, s. 611 ff. även om Glete är kritisk till begreppet.
- 207 Se också diskussion i N.A.M. Rodger, ”The development of broadside gunnery 1450–1650” i Rodger (red.), *Essays in Naval History, from Medieval to Modern*, Farnham 2009, s. 301–324.
- 208 Glete, 2010, s. 633.
- 209 Officersrullor 1651–1710. Konstapelsmått–amiralgeneral.
- 210 von Rosenfeldt, *Siöömansmemorial*, om löjtnanten.
- 211 Ibid.
- 212 Sjöartiklarna 1644, artiklarna 13, 17, 18 om båtsmannens förhållande till arbetet; 24, 25, 26 om skepparens ansvar; 36 om styrmannens ansvar; 26 och 53 om konstapelns uppgifter samt allmänt i artikel 8, 14, 15, 16, 17, 18, 20, 25, 29, 32, 36, 42, 57 med motsvarigheter i sjöartiklarna 1685.
- 213 Sjöartiklarna 1644, artikel 17.
- 214 Tabell 5.
- 215 Officersrullor 1651–1710. Vid en jämförelse mellan underlöjtnanter rekryterade ur underofficerskåren och underlöjtnanter som rekryterats på annat sätt hade de senare klar fördel när det gällde avancemang ovanför kaptensgraden.
- 216 Officersrullor 1651–1710. Siffrorna är här något osäkrare eftersom det i rullan oftast bara finns en notering om ”permission”. Inbland står det ”permission att resa utomlands”. Officerare som haft permission någon gång under sin karriär klättrade hursomhelst högre på karriärstegen. Sådana resor sammansmälte också med tidens utbildningsideal, som föreskrev att människor som ville göra karriär skulle företa resor till främmande länder. Se till exempel Jakob Christensson, ”Studieresorna”, i Christensson (red.), *Signums svenska kulturhistoria: Stormakts-tiden*, Lund 2005, särskilt s. 171–195.
- 217 Abraham Alcinus, *Christeligh lijk-predikan, som för närwarande höfe och förnähme samt folckrijke försambling bleff hållen uti Stockholm och S:t Jacobs kyrckia åhr 1678 den 12 Majjt tå hans kongl. may:ts wår allernådigste konungz och herres troo mans ammirals och ammiralitetz rådz then edle och wälborne herres H. Johan Bärgerstiernas herres til Haddenäs, etc döde lekamen medh wederbörlig heder och prydnad dher sammastädes wartd begrafwen*, Stockholm 1678.
- 218 En utförlig redogörelse över det rättsliga förloppet efter sjöslagen den 26 maj och 1 juni sommaren 1676 finns i Hammar 2012.
- 219 Kommissorialrätten 1676, protokoll 17 juni, fol. 11.
- 220 Ibid., 21 juni, fol. 4.
- 221 Ibid., fol. 17 f.
- 222 Se till exempel riksamiralerna Gustav Otto Stenbock, Gabriel Bengtsson Oxenstierna och Karl Karlsson Gyllenhjelm samt amiralgeneralen Henrik Horn, varav ingen hade någon egentlig sjömilitär bakgrund innan de utnämndes till sina höga tjänster.

- 223 Kommissorialrätten 1676, protokoll 18 juni, fol. 43. Bakstam och framstam var samma sak som akterskepp och förskepp. Han såg alltså inte skillnad mellan för och akter.
- 224 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 12 augusti.
- 225 Ibid., domslut 28 september.
- 226 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), domslut 19 september.
- 227 De andra två var amirallöjtnanten Christer Boije och majoren Johan Klerck.
- 228 Kommissorialrätten 1677, protokoll 27 juli, fol. 255.
- 229 Ibid., protokoll 2 maj, fol. 167.
- 230 Ibid., 1676, protokoll 18 juli, fol. 32.
- 231 Ibid., 1676, protokoll 17 juni, fol. 6.
- 232 Stadin 2004, s. 141.
- 233 Ibid., s. 262.
- 234 Magnus Perlestam, ”Fienden hade doch intet det hierat att attaquera mig. Den karolinske krigarens syn på ett modigt beteende”, i Stig Welinder (red.), *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*, Stockholm 2003b.
- 235 Andreas Marklund, ”Bättre dö än illa fåkta. Våld, död och manlighet i dansk-svensk propaganda under Stora nordiska kriget”, i Eva Österberg och Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Våld. Representation och verklighet*, Lund 2006, s. 261.
- 236 Kommissorialrätten 1676, protokoll 18 juli, fol. 32.
- 237 Ibid., fol. 33.
- 238 Ibid., 22 juli, fol. 70.
- 239 Marklund 2006, s. 264.
- 240 Stadin 2004, s. 142.
- 241 Kommissorialrätten 1677, protokoll 1 juni, fol. 222.
- 242 Kommissorialrätten 1676–1677, *Acta*, inskickade akter till Erik Lovisin, attest av Johan Bär, inkommen 29 maj 1677, fol. 137.
- 243 Kommissorialrätten 1676, protokoll 17 juni, fol. 12.
- 244 Ibid., 1677, protokoll 28 februari, fol. 86. Citatet fol. 90.
- 245 Ibid., 1676, protokoll 22 juli, fol. 47.
- 246 Ibid., 1677, protokoll 28 februari, fol. 86.
- 247 Collstedt 2007, s. 25.
- 248 Victor Kiernan, *The duel in European history*, Oxford 1989, s. 13 ff.
- 249 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 17 oktober.
- 250 Ibid.
- 251 Ibid.
- 252 Ibid.
- 253 Ibid., 18 oktober.
- 254 Ibid., 17 oktober.
- 255 Ibid., relation från Arvid Björnrams grannar, inlaga lit. B.
- 256 Liliequist 1999, s. 187 f.

- 257 Collstedt 2007, s. 207.
- 258 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 30 oktober.
- 259 Ibid., 18 oktober.
- 260 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 2 november.
- 261 Ibid.
- 262 Ibid.
- 263 Ibid.
- 264 Ibid.
- 265 Ibid.
- 266 Ibid.
- 267 Ibid., 7 november.
- 268 Ibid., domslut 7 november.
- 269 Officersrullor 1651–1710.
- 270 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 7 november.
- 271 Collstedt 2007, s. 243.
- 272 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 2 november.
- 273 Ibid., 7 november.
- 274 Sjöartiklarna 1644, artikel 18: ”Men brukar någon kapten, löjtnant eller skeppare en eller annan båtsman uti sina ärenden, eller dagligt arbete, så att vår tjänst därigenom bliver försummat, då stånda till rättens dom, var samma officerares plikt och straff vara skall.” Denna artikel verkar i praktiken ha tolkats som att en båtsman kunde vägra utföra ett arbete om han misstänkte att arbetet inte var kronans.
- 275 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 11 januari.
- 276 Ibid., inskickad rannsaking från 27 december 1672 infogad i protokollen den 11 januari.
- 277 Ibid., domslut 11 januari.
- 278 Ibid.
- 279 Sjöartiklarna 1644, artikel 33. De stipulerade straffen för myteri var hårda, från att mista tjänsten till arkebusering. De tycks dock regelmässigt ha leutererats; böter och olika former av kroppsstraff var det vanliga.
- 280 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), domslut 11 januari.
- 281 Ibid.
- 282 Zettersten 1903, s. 49.
- 283 Riddarhusets stamtavlor 2002, *von Rosenfeldt A909*.
- 284 Officersrullor 1642–1664.
- 285 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), supplik från Husman 19 mars 1673 där Husman påstår att von Rosenfeldt beviljats ”bröllophjälp” från amiralitetet samt Riddarhusets stamtavlor 2002, *von Rosenfeldt A909*.
- 286 Riddarhusets stamtavlor 2002, *von Rosenfeldt A909*.
- 287 Riddarhusets stamtavlor 2002, *Ridderheim A1530*. Husmans son, Hans Husman,

- också han sjöofficer, blev adlad 1717, därför finns uppgifter om Husman och hans hustru i stamtaflorna.
- 288 Officersrullor 1665–1678. Husman antogs som konstapel 1666.
- 289 Enligt SAOB var en husman någon som inte brukade sin egen jord.
- 290 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), domslut 11 januari.
- 291 Ibid., inskickad rannsaking från 27 december, infogad i protokollen 11 januari.
- 292 Ibid.
- 293 Sandmo 2005, s. 214.
- 294 Ibid.
- 295 Taussi Sjöberg 1996, s. 181.
- 296 Liliequist 2008, s. 95.
- 297 Hörnqvist 2012, s. 66.
- 298 Ibid., s. 67.
- 299 Alexandra Shepard, *Meanings of Manhood in Early Modern England*, Oxford 2006, s. 140 f.

4. Lydnad och disciplin

- 1 Marklund 2004, s. 76.
- 2 Sandmo 1999, s. 131 ff.
- 3 Thomas Hobbes, *Leviathan eller En kyrklig och civil stats innehåll, form och makt*, Göteborg, 2004, s. 126 ff.
- 4 Om militärens relation till våld och våldsanvändning se Wilfried von Bredow, "The Order of Violence. Norms, Rules, and Taboos of Organized Violence and the De-legitimization of the Military", i Giuseppe Caforio, *Handbook of the sociology of the Military*, New York 2003.
- 5 Siniša Malešević, *The sociology of war and violence*, Cambridge 2010, s. 2.
- 6 Ibid., s. 3.
- 7 Joseph L. Soeters, Donna J. Winslow och Alice Weibull, "Military culture", i Giuseppe Caforio, *Handbook of the sociology of the Military*, New York 2003, s. 246 ff.
- 8 Collstedt 2012, s. 83 ff.
- 9 Marklund 2006 och "The Manly Sacrifice. Martial Manliness and Patriotic Martyrdom in Nordic Propaganda during the Great northern War", i *Gender and history*, vol. 25, nr 1, 2013, s. 150–169.
- 10 Joachim Östlund, "En fördärvsängels fotspår", i Eva Österberg och Marie Lindstedt Cronberg (red.), *Väld. Representation och verklighet*, Lund 2006, s. 288 f.
- 11 Göransson 1990; Stadin, 2004, s. 131–142; Marklund 2006 och 2013 och Perlestam 2004.
- 12 Kommissorialrätten 1676–1677, inskickade handlingar, odaterat brev från Johan Bär, fol. 17–18.

NOTER

- 13 Kommissorialrätten 1676–1677, protokoll. Se särskilt inledande förhör i Dalarö 17–19 juni 1676.
- 14 Kommissorialrätten 1677, protokoll 2 maj, fol. 161.
- 15 Kommissorialrätten 1676, 18 juni, fol. 38.
- 16 Ibid.
- 17 Perlestam 2004.
- 18 Ibid., s. 51.
- 19 Ibid., s. 63.
- 20 Ibid., s. 66.
- 21 Kommissorialrätten 1677, protokoll 27 juli, fol. 260.
- 22 Ibid., 2 april, fol. 148.
- 23 Perlestam 2004, s. 66 ff.
- 24 Perlestam 2003a, s. 199 samt kommissorialrätten 1676, protokoll 4 juli, fol. 16.
- 25 Perlestam 2004, s. 67.
- 26 Ibid., s. 66 f.
- 27 Joanna Bourke, ”The emotions in war: Fear and the British and American Military 1814–1945”, *Historical research*, vol. 74, nr 185, 2001.
- 28 Kommissorialrätten 1676, protokoll 17 juni, fol. 6.
- 29 Ibid., 18 juni, fol. 33.
- 30 Ibid., 17 juni, fol. 16.
- 31 För mer om skepp och representation se Matz Erling och Hans Hammarskiöld, *I lejonets tid: skeppet Vasa och svenskt 1600-tal*, Stockholm 1999.
- 32 Kommissorialrätten 1676, protokoll 17 juni, fol. 21.
- 33 Ibid., 18 juli, fol. 26.
- 34 Rodger 1996, s. 207.
- 35 Officersrullor 1651–1710, Frans Lou, kommendör 1676, major 1679, schoutbynacht 1680, död 1686.
- 36 Kommissorialrätten 1676, protokoll 4 juli, fol. 16. Rosenberg var antagligen kapten i armén. Om han med ”folket” menade hela besättningen eller bara sina egna soldater är därmed oklart.
- 37 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 8 juni.
- 38 Ibid., 7 september.
- 39 Ibid., 10 september.
- 40 Se diskussion i Perlestam 2008. Om rättens syn på godtyckligt våld s. 94 ff. och om manskapets syn på godtyckligt våld s. 140 ff.
- 41 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 9 januari.
- 42 Ibid., domslut 11 januari.
- 43 Ibid., 8 maj.
- 44 Se Perlestam 2008, diskussion på s. 142–144 om att manskapet i vissa fall också stödde befälens användning av fysiska tillrättavisningar.
- 45 Liliequist 2000, s. 286–291.

- 46a Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 11 april.
- 46b Ibid.
- 47 Ibid.
- 48 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 17 december.
- 49 Ibid. Volontären Anders Drake hävdade för sin del att konstapeln dragit honom i håret och kastat ned honom på golvet och att han därför sagt sig ”ej vara någon hund” och att om han hade en silverbägare att skänka bort kunde han också avancera till konstapel.
- 50 Ibid., 17 december.
- 51 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), resolutio 3 juni.
- 52 Ibid., resolutio 5 maj.
- 53 Ibid., protokoll 11 maj.
- 54 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 16 september.
- 55 Amiralitetsrätten 1692 (Stockholm), protokoll 5 maj.
- 56 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 10 januari.
- 57 Ibid., 3 juni och 4 juni samt resolutio 4 juni.
- 58 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 23 januari och resolutio samma dag.
- 59 Ibid., protokoll 16 mars och 18 mars samt resolutio 18 mars.
- 60 Ibid., protokoll 23 september.
- 61 Perlestam 2008, s. 94.
- 62 Generalauditören, protokoll från hållen rannsaking i amiralitetsrätten i Karlskrona 9 mars 1704. Mer om fallet i kapitel 5.
- 63 Perlestam 2008, s. 141.
- 64 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 19 maj.
- 65 Ibid., 16 april.
- 66 Ibid., 9 november.
- 67 Collstedt 2012. Se diskussion på s. 31–49 samt 77–110.
- 68 Se till exempel båtsmannen Erik Andersson Lustig som rymt sedan kamraterna skrämt upp honom med att han skulle ”sättas för om masten” i amiralitetsrätten 1685 (Kalmar), protokoll 23 november; vittnesmål från ett tiotal båtsmän på skeppet *Gotland* som förklarade att de rymt på grund av en våldsam skeppare och högbåtsman i amiralitetsrätten 1692 (Stockholm), 15 februari och 5 mars; och William Mertz vittnesmål om att han var rädd för volontären Anders Berling eftersom de grälat i amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 19 maj.
- 69 Perlestam, 2003, s. 186.
- 70 Se avsnittet ”Förtroende och tillit” längre fram i detta kapitel.
- 71 Sjöartiklarna 1685, titel IV.
- 72 Perlestam 2008, s. 39.
- 73 Ibid., s. 25 f.
- 74 Ibid., s. 41 f.

- 75 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 11 april.
- 76 Sjöartiklarna 1644, artikel 39 och Sjöartiklarna 1685, artikel 106.
- 77 Sjöartiklarna 1644, artikel 22.
- 78 Ibid., artikel 58.
- 79 Sjöartiklarna 1685, artikel 245. ”Inga horor skola lidas på skeppen eller flottan, finnas någon som ett orenligt leverne fört haver, och han den samma med vilken han det gjort haver, hos sig behålla vill, då måste han henne ordentligen äkta.”
- 80 Det finns bara ett sådant fall under de fyra undersökningsåren och då anklagades en konstapel för att ha varit berusad på sin vakt ombord på ett krutskepp. Se amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), protokoll 10 juli.
- 81 Amiralitetsrätten 1692 och 1703.
- 82 Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692 och 1703.
- 83 Sjöartiklarna 1685, artikel 42.
- 84 Kommissiorätten 1677, protokoll 11 maj, fol. 182.
- 85 Jämför diskussion i Hörnqvist 2012, s. 83 ff.
- 86 Rediker 2010, s. 243. Se också Rodger 1996, s. 229 ff.
- 87 Kommissiorätten 1676, protokoll 4 juli, fol. 13.
- 88 Ibid., 18 juli, fol. 28.
- 89 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 17 september.
- 90 Ibid., domslut 19 september.
- 91 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 12 augusti.
- 92 Perlestam 2004, s. 66.
- 93 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 9 november.
- 94 Amiralitetskollegium, inkomna handlingar 1676 vol. 1, brev den 29 november.
- 95 Ibid.
- 96 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 12 augusti.
- 97 Ibid.
- 98 Sandmo 1999, s. 136 ff.
- 99 a Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), 11 september.
- 99 b Ibid.
- 100 Ibid., 12 september.
- 101 Se kapitel 5, avsnitten ”Att tala om makten” samt ”Rätten att klaga”.
- 102 Liliequist 1999, s. 289 f.
- 103 Foucault 2003, s. 166 ff.
- 104 Ibid., s. 201.
- 105 Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.
- 106 Av de konflikter manskapet var inblandat i var motparten en hantverkare eller varvsarbetare i 6 procent. Det vanligaste var dock att motparten var någon annan ur sjöfolket (67 procent). I resterande 27 procent av fallen var motparterna antingen civila eller så framgår det inte varifrån de kom. Se amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692 och 1703.

- 107 Se till exempel konflikten mellan båtsmannen Fullmo Börjesson och profossen Thomas Hindersson i amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 17 september; konflikten mellan skepparen Bengt Ambjörnsson Gumse och profossen Jöns Orre i amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 4 april; konflikten mellan styrmannen Måns Bas och volontären Nils Håll i amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 23 januari; slagsmål mellan volontärerna Tore Wassman och Olof Murman 23 april samma år; konflikt mellan kapten Johan Ankarcranz och vintervaktsbåtsmannen Simon Pil i amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), protokoll 17 juni.
- 108 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), resolutio 9 november.
- 109 Ibid., 4 november.
- 110 Karl Bergman, ”Bröd och Brännvin” i *Historisk tidskrift*, nr 1, 2007, s. 9.
- 111 Bergman 2007, s. 12.
- 112 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 4 november, se konflikten mellan proviantmästaren Gustav Scharp och volontären Bengt Örnflykt.
- 113 Se kapitel 5, avsnittet ”Missnöje med kosten”.
- 114 Eriksson 2012, s. 22.
- 115 Niklas Eriksson ”Sailing, sleeping and eating on board 17th century ships. Tapping the Potential of Baltic Sea Shipwrecks with regard to the Archaeology of Space” i Jonathan Adams och Johan Rönby, *Interpreting Shipwrecks: Maritime Archaeological Approaches*, Southampton 2013.
- 116 Ena gången när skeppspojken Magnus Ros föll ned från mesanrån och andra gången när löjtnant Johan Nilsson klagade på att båtsmannen Per Lång aldrig var uppe i märsen ombord på skeppet *Gotland*. Se amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 23 september.
- 117 Rodger 1996, s. 207. Se också diskussionen i avsnittet ”Militärt våld” i detta kapitel och diskussionen om konflikt, våld och hämnd hos Spierenburg 1999, s. 129 ff.
- 118 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 22 september.
- 119 Kommissorialrätt 1676, inskickade handlingar, Johan Bärs brev 21 juli 1676.
- 120 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 30 augusti.
- 121 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), inskickat vittnesmål 27 december 1672, bifogat protokollen 11 januari 1673.
- 122 Se Rediker 2010, s. 77 ff.
- 123 Henrik Ågren, *Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsambällen 1650–1730*, Uppsala 1998, s. 14 ff.
- 124 Sjöartiklarna 1685, artikel 104.
- 125 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 16 mars.
- 126 Ibid., 14 september.
- 127 Amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), resolutio 20 januari.
- 128 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 6 januari.

NOTER

- 129 Ibid.
- 130 Totalt 131 fall. Se amiralitetsrätten 1703.
- 131 Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.
- 132 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 3 september.
- 133 Ibid., 21 maj.
- 134 Ibid., 1 juni.
- 135 Ibid., 9 juli.
- 136 Ibid., 21 maj.
- 137 Ibid., protokoll samt resolutio 23 april.
- 138 Ibid., 27 april.
- 139 Ibid., 27 april.
- 140 Ibid., 27 juli.
- 141 Ågren 1998, s. 9 ff.
- 142 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 9 november. Rätten påpekar att ingen under de långa höst- och vinternätterna bör stå mer än tre timmar på sin post.
- 143 Ibid., 21 maj.
- 144 Ibid., 10 september.
- 145 Ibid., resolutio 10 september.
- 146 Ibid., protokoll 21 maj.
- 147 Vakten fick ibland ta den ved som timmermännen lämnade vid varvsporten efter arbetsdagens slut.
- 148 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 6 februari.
- 149 Ibid.
- 150 Ibid.
- 151 Perlestam 2008, s. 130.
- 152 Foucault 2003, s. 31 samt 208 f.
- 153 Niklas Frykman, "Seamen on late Eighteenth-Century European Warships", *International Review of Social History*, vol. 54, nr 1, 2009, s. 83 f.
- 154 Se kapitel 2, avsnittet "Försummelse och avvikelser: gamla vanor blir nya brott".
- 155 Sjöartiklarna 1644, artikel 31.
- 156 Sjöartiklarna 1685, artikel 62.
- 157 Ibid., artikel 63.
- 158 Ibid., artikel 64.
- 159 Villstrand 1992, s. 210.
- 160 Niklas Frykman, "The mutiny on Hermione", *Journal of social history*, vol. 44, nr 1, 2010, s. 173; Earle 2007, s. 168 f. Synen på varför sjömän har deserterat har varierat. Desertören har tidvis setts som en berusad bråkstake och själva rymningen som en oansvarig impulshandling som tillskrevs sjömannens opålitliga natur. De flesta historiker framhåller numera desertering som en mycket medveten handling med rationella motiv. Se Jari Ojala och Jaakko Pehkonen, "Not Only For Money: An

Analysis of Seamen's Desertion in Nineteenth-Century Finland", *International Journal of Maritime History*, vol. 18, nr 1, 2006, s. 25–53.

- 161 Rodger 1996, s. 188 ff.
 162 Ibid., s. 201 f.
 163 Ibid. 1996, s. 189 f.
 164 Earle 2007, s. 171 ff.
 165 Rodger 1996, s. 198.
 166 Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.
 167 Ibid.
 168 a Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 18 juli. Detta uttalande skulle kunna tyda på att båtsmän vid den här tiden börjat få en enhetlig klädsel.
 168 b Se kapitel 2.
 169 Båtsmannen Gustav Jonsson Blomma var till exempel borta från tjänsten i cirka tre år innan han blev fasttagen, amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 7 maj och domslut 14 maj, och båtsmannen Zackarias Zackariasson Bror höll sig undan från tjänsten i fem år, i amiralitetsrätten 1685 (Kalmar), protokoll och domslut 23 november.
 170 Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692 och 1703.
 171 Amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), protokoll 11 juli och 15 juli.
 172 Ibid., 15 juli.
 173 Ibid.
 174 Vid domsluten från undersökningsåren 1673 och 1685 finns vanligen en anteckning om huruvida domen har leutererats eller verkställt. För 1692 och 1703 finns en sådan anteckning antingen i registret eller i (KrA) Flottans arkiv, Amiralitetskollegium med efterföljares kontor, rätter, kommissioner, amiralitetsrätten 1673–1716, *DI Liggare, Förteckning över leutererade dödsdomar 1690–1716*.
 175 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 2 oktober samt domslut 7 november, båtsmännen Johan Andersson Lind och Mats Hansson Kåffernagel. Vid domslutet finns en anteckning om att dödsdomarna verkställdes 18 januari 1686.
 176 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), domslut 7 november, volontären Daniel Öman för "olovligt avvikande".
 177 Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692 och 1703.
 178 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 22 november.
 179 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 16 januari.
 180 Vid ett enda tillfälle angavs en löneutbetalning, eller snarare utebliven löneutbetalning, som orsak till rymningen. 1683 hade kapten Mikael Albrektsson meddelat att de ogifta inte skulle få ut sina vårpenningar. Båtsmannen Tomas Matsson förklarade för rätten att han då fick "intet att hjälpa sig med och ty begav sig förleden sommar ett år sedan som är 1683 den 13 juni hit". Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm) protokoll 16 april.
 181 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 27 mars.

NOTER

- 182 En hemkallsbonde löpte risk att bli bestraffad om han tog emot en båtsman som han misstänkte hade rymt.
- 183 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 21 januari.
- 184 Amiralitetsrätten 1673, 1682, 1692 och 1703.
- 185 Ibid.
- 186 Ibid.
- 187 Amiralitetskollegium, inkomna handlingar 1676, volym 2, brev från Johan Bogman 29 juni.
- 188 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 11 maj.
- 189 Ibid., 8 oktober.
- 190 Ibid., 6 februari.
- 191 Amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), protokoll 11 juli och 15 juli.
- 192 Se till exempel konflikten mellan Johan Wass och Jonas Palmqvist, då officerarna argumenterade för att Jonas Palmqvist följt den ”gamla vanan.”
- 193 Amiralitetsrättens protokoll 1692 (Karlskrona), protokoll 22 september och 9 november.
- 194 Amiralitetsrättens protokoll 1692 (tre mål) och 1703 (fem mål).
- 195 Amiralitetsrättens protokoll 1692 och 1703.
- 196 Brita Persdotter, som anklagade löjtnanten Bertil Mandor för hor, stämplades genomgående som kona och löskvinna under rättegången, se amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 21 maj, 1 juni, 8 juni och 15 juni. Domslut och resolutio saknas men i registret är Mandor markerad som befriad. Annika Hansdotter, som anklagade Olof Helleberg, påstods ha haft sexuellt umgänge med en annan man ombord på *Lejonet*, se amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 22 september, resolutio 9 november.
- 197 Se vidare diskussion om makt, vetande och tolkning i Hörnqvist 2012, s. 99 ff.
- 198 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 7 maj.
- 199 Ibid.
- 200 Amiralitetsrätten 1685 (Kalmar), protokoll 5 november.
- 201 Ibid.
- 202 Amiralitetsrätten 1692, protokoll 23 januari. Mål mot volontären Nils Håll.
- 203 Foucault 2003, s. 52 f.
- 204 Ibid., s. 59.
- 205 Ibid., s. 61.
- 206 Ibid., s. 39.
- 207 Liliequist 1991, s. 90 samt 93.
- 208 Inga Floto, *Dödsstraffens kulturhistorie. Ritualer og metoder 1600–2000*, Köpenhamn 2001, s. 15 ff.
- 209 Ibid., s. 45.
- 210 Eva Österberg, *Mentalities and other realities. Essays in Medieval and Early Modern Scandinavian History*, Lund 1991, s. 82 f.

- 211 Sjöartiklarna 1644, om stypningsstraff se artikel 12 och artikel 20. Vrede och hämnd uttrycks i artikel 59; hela formuleringen lyder: ”Vi vilja fördenskull också strängeligen förbinda alla eho där och äre, högre eller lägre, officer eller gemen som under ovanbemälda amiralitet och sjöstat är och för att de sig här efter rätta, vid föreskrivna straff och vår vrede och hämnd tillgörandes.”
- 212 Sjöartiklarna 1685, särskilt formuleringen ”god lag, ordning och rättvisa måtte göras och hållas, var igenom dygden och dess älskare hava sin rätta frukt och belöning”, i artiklarnas inledning.
- 213 Amiralitetsrätten 1673. Totalt dömdes 29 personer till hårdare kroppsstraff. Med hårdare kroppsstraff menas gatlopp, springa rå, stypningsstraff och kölhalning.
- 214 Amiralitetsrätten 1703. Totalt dömdes 210 personer till hårdare kroppsstraff. Stypningsstraff och kölhalning hade då helt utgått ur lagtexten eller rättspraxis.
- 215 Rodger syftar framför allt på gatloppets funktion vid stöldbrott, se Rodger 1996, s. 227.
- 216 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), resolutio 28 september över Olof Persson Ölänning (straffad 7 november); 7 november över båtsmännen Mats Kynta, Simon Duva, Mats Ruda, Urban Vitlock, volontären Bengt Örnflykt, profossen Jöns Svensson och båtsmannen Per Larsson Fast (samtliga straffade 9 november); 11 november över murargesällen Erik Mickelsson, båtsmannen Anders Olsson Brun och båtsmannen Nils Matsson Ask (samtliga straffade 12 november).
- 217 Amiralitetsrätten 1685 (Kalmar), protokoll 23 november.
- 218 Se diskussion hos Rediker 2010, s. 211.
- 219 Se diskussion i Perlestam 2008, s. 140–148.
- 220 Sundin 1992, s. 454 och Thunander 1993, där gatloppet i det civila rättsväsendet diskuteras på s. 81–83 samt bödelns roll på s. 80–81.
- 221 Henningsen 1956, s. 107, Grabe 1974, s. 211.
- 222 Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.
- 223 Se till exempel konflikten mellan skepparen Påvel Hindersson Liten och styrmanen David Fuhl, amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 9 november och ordväxlingen mellan löjtnant Israel Hansson och kapten Hans Sturck, amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 17 oktober.
- 224 Se diskussion om kroppsstraff och fattigdom hos Sundin 1992, s. 454.
- 225 Thunander 1993, s. 75.
- 226 Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692, 1703. Av de 477 personer som dömdes till kroppsstraff under undersökningsåren hade 89 straffats förut. Siffran omfattar bara dem som straffats fler än en gång under undersökningsåren. Det kan ju dock ha funnits individer som straffades 1692 som också straffats till exempel 1691 eller 1690, men eftersom det saknas protokoll från alla år utom de fyra undersökningsåren kan vi inte veta hur många de var. Det verkliga antalet återfallsförbrytare var med andra ord antagligen högre.

- 227 Amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), resolutio 28 januari, 18 mars, 29 april och 11 juli.
- 228 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 17 september, samt register 1692.
- 229 Se diskussion i kapitel 1, avsnittet ”Social kontroll i det tidigmoderna samhället”.
- 230 Rodger 1996; Rediker 2010; Kirby och Hinkkanen 2000.
- 231 Jämför Collstedts resonemang om religion, kunskapssyn och ”magisk diskurs” i Collstedt 2012, s. 57–58 samt Sandmos diskussion om analogt tänkande och synen på världen som en bok i Sandmo 2002, s. 156–162.

5. Makten och motståndet

- 1 Hörnqvist 2012, s. 153.
- 2 Carlo Ginzburg, *Osten och maskarna. En 1500-tals-mjöltnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1996, s. 1–23 samt diskussion i Arlette Farge, *Livets sköra tråd: Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*, Stockholm 1989, s. 7–13.
- 3 James C. Scott, *Weapons of the weak. Everyday Forms of peasant resistance*, New Haven and London, 1985. Se också Michael J. Braddick och John Walter, (red.), *Negotiating power in early modern society. Order, hierarchy and subordination in Britain and Ireland*, Cambridge 2001, s. 5–9.
- 4 Amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), protokoll 31 januari, protokoll 24 november.
- 5 Amiralitetskollegium, inkomna handlingar 1676, vol. 2, brev från Johan Bogman 29 juni.
- 6 Se kapitel 3, avsnittet ”Vardagens villkor och arbetets krav”.
- 7 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona) protokoll oktober och november.
- 8 *Ibid.*, protokoll 1 oktober, resolutio 3 oktober.
- 9 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 21 januari.
- 10 *Ibid.*, 27 juli.
- 11 *Ibid.*, 27 juli, domslut 30 juli.
- 12 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 21 januari.
- 13 Jämför Martin Lindes diskussion kring de klagomål som framkom vid massåtalet 1715 mot bönderna i Askers härad som hade underlåtit att prestera kronoskjuts. Förklaringarna, att djuren var orkeslösa och sjuka, var högst rimliga samtidigt som de också ingav känslan av att bönderna utelämnade stora delar av de verkliga motiven, Linde 2000, s. 29 ff.
- 14 Collstedt 2007, s. 37 ff.
- 15 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 9 september.
- 16 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 10 september.
- 17 *Ibid.*, 11 september.
- 18 *Ibid.*
- 19 *Ibid.*
- 20 *Ibid.*

- 21 Ibid.
- 22 Ibid., 18 september.
- 23 Ibid., 5 november.
- 24 Ibid., resolutio 7 november.
- 25 Ibid., protokoll 12 september.
- 26 Se kapitel 3, avsnittet ”Som en rätt äreälskande kavaljer anstår”.
- 27 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 2 november.
- 28 I officerarnas vittnesmål var det ömsom en silverkanna, ömsom ett silverstop, men rätten kommenterade inte att Caspar Mickelsson påstod att det var en träkanna.
- 29 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 2 november.
- 30 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 16 januari.
- 31 Amiralitetsrätten 1692 (Stockholm), protokoll 15 februari. Volymen är vid dessa tio fall kraftigt skadad och flera sidor är till hälften sönderrivna.
- 32 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll och resolutio 24 september, mål mot kofferdibåtsmannen Olof Von Bergen och båtsmannen Olof Larsson Norman som tillsammans rymde från *Livland* 1691.
- 33 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 8 juni.
- 34 Ibid., 15 juni.
- 35 Ibid., 20 augusti.
- 36 Amiralitetsrätten 1692 (Stockholm), protokoll 15 februari.
- 37 Ibid., protokoll 5 mars.
- 38 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 23 september.
- 39 Ibid.
- 40 Ibid.
- 41 Ibid.
- 42 Frykman 2009, s. 91. Citatet Frykman använder är hämtat från ”A Captain in the Royal Navy. Observations and Instructions for the use of commissioned, the junior and other officers of the Royal Navy”, London 1804.
- 43 Se diskussion i Earle 2007, s. 159; Rodger 1996, s. 237 ff. samt Rediker 2010, 227 ff.
- 44 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 19 februari.
- 45 Ibid.
- 46 Ibid. Ordagrant: ”och där hos skola båtsmannen sagt kommandören det samma tillförne i ögonen, då han har farit med honom [på resa]”.
- 47 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 23 januari.
- 48 Ibid.
- 49 a Ibid., protokoll och resolutio 1 juni.
- 49 b Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona) resolutio 1 juni samt protokoll 23 januari.
- 50 Collstedt 2007, s. 33 ff.
- 51 Linde 2000, s. 138.
- 52 Linde 2000, s. 138 f.; Lindström 2005, s. 5–24.

- 53 Se kapitel 3, avsnittet ”Att rymma”.
- 54 Linde 2000, s. 129.
- 55 Till exempel formuleringar som ”sin post som honom vid västra varvporten anförtrodd var”, Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 16 mars.
- 56 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 22 juni.
- 57 Ibid.
- 58 Ibid.
- 59 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 18 september.
- 60 Se till exempel amiralitetsrätten 1692, volontären Abraham Duva 6 januari, volontären Henrik Box 22 juni och vintervakten Hans Förmärs 17 december.
- 61 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 6 februari.
- 62 Ibid., 17 december.
- 63 Ibid., resolutio 17 december.
- 64 Se kapitel 4, avsnittet ”Ansvar och lojalitet: vakthållningen ur vakternas perspektiv”.
- 65 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 6 januari.
- 66 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 6 juli.
- 67 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 17 september.
- 68 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), 7 november. Se också båtsmannen Olof Örn i amiralitetsrätten 1703, protokoll 11 juli.
- 69 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 25 september.
- 70 Rodger 1996, s. 189 ff.
- 71 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 27 juli.
- 72 Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692 och 1703. Sammanlagt hade tolv förrymda båtsmän medvetet hållit sig undan, elva rymt till städer, sexton tagit värvning någon annanstans, fem rest utomlands och fyra rest runt i Sverige. Det var dock inte alltid båtsmännen uppgav någon förklaring till rymningen inför rätten. De som tog dubbel värvning kan lika gärna ha gjort det för pengarnas skull som för att de ville undkomma flottan.
- 73 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 9 juli.
- 74 Ibid., 24 september.
- 75 Earle 2007, s 168 f.; Frykman 2010, s. 173; Ojala och Pehkonen 2006, s. 25–53.
- 76 Amiralitetsrätten 1703 (Karlskrona), protokoll 31 januari.
- 77 Ibid., 24 november.
- 78 Ibid.
- 79 Ibid., 31 januari.
- 80 Ibid., 24 november.
- 81 Om rörlig arbetskraft i tidigmodern tid, se Patricia Fumerton, *Unsettled. The culture of mobility and the working poor in early modern England*, Chicago 2006.
- 82 Till exempel breven från Johan Bogman sommaren 1676.
- 83 Sjöartiklarna 1644, artikel 47.

- 84 Sjöartiklarna 1685, artikel 231.
- 85 Amiralitetsrätten 1692 (Stockholm), protokoll 15 februari, förrymda båtsmän från skeppen *Skåne* och *Gotland*.
- 86 Yves-Marie Bercé, *Revolt and revolution in early modern Europe. An essay on the history of political violence*, New York 1687, s. 4 f.
- 87 Lennersand 1999, s. 22 f.
- 88 Ibid., s. 31 f.
- 89 Amiralitetskollegium, inkomna handlingar 1674, handling nr 420, brev under-tecknat av hela ”arbetsfolket vid skeppsbygging i Norrland”.
- 90 Amiralitetskollegium, inkomna handlingar 1676, vol. 2, brev från Johan Bogman 29 juni (handling nr 21), 7 juli (handling nr 204) och 4 augusti (onummerad handling). I breven framkommer att han skrev fler brev, som inte besvarades.
- 91 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 1 juni.
- 92 Amiralitetskollegium, inkomna handlingar 1676, vol. 2, brev från Johan Bogman 7 juli.
- 93 Amiralitetskollegium, Inkomna handlingar 1676, vol 2. Anonymt brev från skeppet *Compagnie Solen* till amiralitetskollegium, handling nr 450.
- 94 Ibid.
- 95 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 9 och 11 november (resolutio 11 november).
- 96 Amiralitetskollegium, inkomna handlingar 1675, brev 29 november.
- 97 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 19 februari.
- 98 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), domslut 11 januari.
- 99 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), inskickad rannsaking infogad i protokollet 11 januari.
- 100 E.P. Thompson, ”Patrician society, plebian culture”, *Journal of Social History*, vol. 7, nr 4, 1974, s. 399.
- 101 Sjöartiklarna 1685, artikel 213. Se också sjöartiklarna 1644, artikel 48 med motsvarande ordalydelse.
- 102 Se oroligheterna vid proviantmästarens hus i amiralitetsrätten 1673 (Stockholm) 11 oktober, Roslagsbåtsmännen i amiralitetsrätten 1685 (Stockholm) 16 januari samt målet mot volontären Bengt Örnflykt i amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona) 4 november.
- 103 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 4 november.
- 104 Ibid., 7 november.
- 105 Jämför diskussion i Perlestam 2008, s. 117 ff.
- 106 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 6 maj.
- 107 Ibid.
- 108 Ibid., 9 maj.
- 109 Ibid., 6 maj.
- 110 Ibid., 8 maj.

- 111 Perlestam 2008, s. 101 ff.
- 112 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 11 maj.
- 113 a Rediker 2010, s. 239.
- 113 b Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm) protokoll 11 maj.
- 114 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 12 maj.
- 115 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 11 maj.
- 116 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 9 november.
- 117 Ibid.
- 118 Ibid., 21 maj.
- 119 Ibid.
- 120 Söderberg och Jarrick 1998, s. 79.
- 121 Se Collstedt 2007, s. 242 f.
- 122 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 6 maj.
- 123 Ibid., 4 april.
- 124 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 9 januari.
- 125 Perlestam 2008, s. 139 f.
- 126 Amiralitetsrätten 1685 (Karlskrona), protokoll 24 september.
- 127 Amiralitetsrätten 1692 (Karlskrona), protokoll 6 februari.
- 128 Ibid., 27 april.
- 129 Ibid., 10 september.
- 130 Amiralitetsrätten 1673, 1685, 1692 och 1703. Av 58 olydnadsfall bestraffades 34 med kroppsstraff. Tre anklagade dömdes till döden men bara ett dödsstraff verkställdes. En anklagad dömdes till böter, sju friades och tretton fall saknar domslut.
- 131 Perlestam 2008, s. 94 f.
- 132 Sjöartiklarna 1685, artikel 231.
- 133 Ibid., artiklarna 232, 233 och 234.
- 134 Österberg, 1989.
- 135 Harnesk 2002; Linde 2000, s. 25–27.
- 136 Mats Berglund, *Massans röst. Upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, Stockholm 2009, s. 38–43.
- 137 Thompson 1974.
- 138 Ibid., s. 389.
- 139 Ibid., s. 400.
- 140 Ibid., s. 401.
- 141 E.P. Thompson, ”The moral economy of the English Crowd in the Eighteenth Century”, *Past & present*, nr 50, 1971, s. 78 ff.
- 142 I amiralitetsrätten 1673: arbetsvägran på skeppet *Spes* 28 augusti, protester utanför proviantmästarens hus 30 oktober; i amiralitetsrätten 1685: protest mot utebliven kostutdelning 28 januari, arbetsvägran bland repslagarna 3 juni; i amiralitetsrätten 1703: arbetsvägran bland hampspinnarna; i generalauditören 25/4 1704 (på

- handlingen står felaktigt 1705), nr 14; i justitierevisionen 1699; i kommissorialrät-
tens protokoll 1676–1677: myteri på *Jernvägen*, *Svärdet* och *Draken*.
- 143 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 10 september och 30 oktober.
- 144 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), inskickad attest 15 september, Magnus Come-
rus (lit B).
- 145 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 11 oktober.
- 146 Ibid.
- 147 Ibid., 11 oktober och 30 oktober. Mannerfelt försökte också väcka en egen process
mot Didrik Ståhle, men fortsättningen av processen är förkommen.
- 148 Amiralitetsrätten 1685 (Stockholm), protokoll 16 januari.
- 149 Amiralitetsrätten 1673 (Stockholm), protokoll 28 augusti.
- 150 Generalauditören 25/4 1704, nr 14.
- 151 Ibid., brev från Christer Gyllenstierna 13 februari 1704.
- 152 Ibid., brev från N. Törne och M. Folcher 8 februari 1704.
- 153 Ibid., bifogade protokoll från amiralitetsrätten 9 mars 1704.
- 154 Ibid.
- 155 Ibid.
- 156 Ibid.
- 157 Ibid.
- 158 Ibid.
- 159 Sjöartiklarna 1685, artikel 231. De båtsmän som skulle hängas var Erik Modig,
Anders Rolig samt fördubblingsbåtsmannen Petter Dorfer. Brev från amiralitets-
kollegium till generalauditören 6 april 1704.
- 160 Justitierevisionen 17/1 nr 5, ur rådstugurättens handlingar, 11 december, Håkan
Nilssons vittnesmål.
- 161 Ibid., Jöran Kyhlmans vittnesmål.
- 162 Ibid. Håkan Nilssons vittnesmål.
- 163 Ibid., Gunnar Håkansson's vittnesmål.
- 164 Ibid., lit. B. 17 november.
- 165 Ibid.
- 166 Tidelagsbrottet var till exempel ett brott som väckte stark avsky och associerades
med inblandning av djävulen, se Liliequist 1991, s 130 ff.
- 167 Bibeln, Nya Testamentet. Joh. 8:57.
- 168 Bibeln, Gamla Testamentet. 1 Sam. 17:50.
- 169 Lindström 2005, s. 7 f.
- 170 Se Göran Malmstedt, *Bondetro och kyrkoro: religiös mentalitet i stormaktstidens
Sverige*, Lund 2002.

Källor och litteratur

Otryckta källor

Krigsarkivet (KrA)

Flottans arkiv

Amiralitetsrätten 1673–1716, A: Protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.

Amiralitetsrätten 1673–1716, B: Domar och handlingar 1686, 1691, 1701, 1704 och 1716.

Amiralitetsrätten 1673–1716, DI: Förteckning över leutererade dödsdomar 1690–1716.

Amiralitetskollegium, Inkomna handlingar från ämbetsverk och enskilda, Serie nr E II a, 1672, 1673, 1674 och 1676.

Riksarkivet (RA)

Kommissorialrätt över sjöslagen den 26 maj och 1 juni 1676 (ÅK 65).

Ämneshandlingar, Militaria, Administrativa handlingar rörande flottan (M1788), Sjöartiklar 1644.

Ämneshandlingar, Militaria, Handlingar rörande flottan, vol. instruktioner m.m. för militärpersonalen 1620–1800 (M1789), *Siöömansmemorial*.

Justitierevisionens arkiv

Generalauditorshandlingar 1685–1704.

Justitierevisionens utslagshandlingar i besvär- och ansökningsmål 1699.

Digitaliserade källor

Tillgängliga via riksarkivets arkivtjänst Svar (www.svar.ra.se).

Krigsarkivet (KrA), Flottans arkiv, Rullor på amiralitetsstaterna Serie I a, 1642–1724: vol. 1652–1664, 1662–1682, 1665–1678, 1679–1685, 1686–1700, 1701–1711 och 1715–1796.

Krigsarkivet (KrA), Flottans arkiv, amiralitetskollegiets med efterföljares kontor,

arméns flotta, loggböcker, rullor m.m., sjöexpeditioner och skeppsmönsterrullor. Serie A: Bundna skeppsmönsterrullor 1689–1790. Krigsarkivet (KrA), Flottans arkiv, rullor IV Båtsmanskompanier, vol 25: 1689–1803, Gotland Rulla 1689.

Tryckta källor

Alcinus Abraham, *Christeligh lijk-predikan, som för närwarande höfe och förnähme sampt folckrijke försambling bleff hållen uti Stockholm och S:t Jacobs kyrckia åhr 1678 den 12 Maijt tå hans kongl. may:ts wår allernådigste konungz och herres troo mans ammirals och ammiralitetz rådz then edle och wälborne herres H. Johan Bärgenstiernas herres til Haddenäs, etc döde lekamen medh wederbörlig heder och prydnad dthersammastädes wartd begrafwen*, Stockholm 1678.

Sjöartiklarna 1685, *Siöarticlar som affherr Carl den XI. åhr 1685, förnyade och stadgade äre. Jemte dher til hörige acter, som på andra sidan upräknas*, Stockholm 1685, artikel 1.

Litteratur

Anners, Erik, "Vasatidens och stormaktstidens svenska militärstraffrät", *Juridiska föreningens tidskrift i Finland*, vol 97, 1961.

Artéus, Gunnar, *Till militärstatens förhistoria. Krig, professionalisering och social förändring under Vasasönernas regering*, Stockholm 1986.

Asker, Björn, *Officerarna och det svenska samhället 1650–1700*, Uppsala 1983.

Asker, Björn, "Sjöofficerare till sjöss och till lands", i *Stormakten som sjömakt. Marina bilder från karolinsk tid*, Lund 2004.

Bercé, Yves-Marie, *Revolt and revolution in early modern Europe. An essay on the history of political violence*, New York 1987.

Berglund, Mats, *Massans röst: upplopp och gatubräk i Stockholm 1719–1848*, Stockholm 2009.

Bergman, Karl, "Bröd och brännvin", *Historisk tidskrift*, nr 1, 2007.

Bergman, Karl, *Pest, produktion och politisk kultur. Studier i statsbildning och örlogsstadens tidigmoderna historia*, Göteborg 2012.

Bergman, Ulf, *Från bondelots till yrkesman. Lotsning i Östergötland 1537–1914*, Lund 1995.

Bjälkenborn, Niklas, "Brottsligheten vid garnisonsregementet i Narva 1695–1697", i *Karolinska förbundets årsbok*, 2005.

Blok, Anton, *Honour and violence*, Cambridge 2001.

Boström, Raul F., *Ladugårdslandet med Tyskbagarbergen blir Östermalm*, Stockholm 2008.

- Bourke, Joanna, "The emotions in war, fear and the British and American military 1814–1945", *Historical research*, vol. 74, nr 185, 2001.
- Braddick, Michael J. och Walter, John (red.), *Negotiating power in early modern society. Order, hierarchy and subordination in Britain and Ireland*, Cambridge 2001.
- Bredow, Wilfried von, "The order of violence: Norms, rules, and taboos of organized violence and the de-legitimization of the military", i Caforio, Giuseppe, *Handbook of the sociology of the military*, New York 2003.
- Brewer, John, "Microhistory and the histories of everyday life", *Cultural and social history*, vol. 7, nr 1, 2010.
- Cavallie, James, *De höga officerarna. Studier i den svenska militära hierarkien under 1600-talets senare del*, Stockholm 1981.
- Cavallie, James, "Werner von Rosenfeldts sjömansmemorial", i *Karolinska Förbundets årsbok*, 1976.
- Christensson, Jakob, "Studieresorna", i Christensson, Jakob (red.), *Signums svenska kulturhistoria. Stormaktstiden*, Lund 2005.
- Collstedt, Christopher, *Duellanten och rättvisan. Duellbrott och synen på manlighet i stormaktsväldets slutskede*, Lund 2007.
- Collstedt, Christopher, *Väldets väsen. Synen på militärers våld mot civilbefolkning i 1600-talets Sverige*, Lund 2012.
- Earle, Peter, *Sailors. English merchant seamen 1650–1775*, London 2007 (1998).
- Edvinsson, Rodney och Söderberg, Johan, "A consumer price index for Sweden 1290–2008", *Review of Income and Wealth*, vol. 57, nr 2, 2011.
- Elgenstierna, Gustaf (red.), *Den introducerade svenska adelns ättartavlor*, Stockholm 1925–1936.
- Englund, Peter, "Om klienter och deras patroner", i Dahlgren, Stellan, Florén, Anders och Karlsson, Åsa (red.), *Makt och vardag*, Stockholm 1993.
- Ericson, Lars, "Pionjärer och rustningar 1680–1721", i Norberg, Erik (red.), *Karlskronavarvets historia. Del 1: 1680–1866*, Karlskrona 1993.
- Ericson, Lars, *Krig och krigsmakt*, Lund 2004.
- Ericson, Lars Wolke och Hårdstedt, Martin, *Svenska sjöslag*, Stockholm 2009.
- Ericsson, Peter, *Stora nordiska kriget förklarar. Karl XII och det ideologiska tilltalet*, Uppsala 2002.
- Eriksson, Niklas, "The lion wreck. A survey of a 17th-century Dutch merchant ship – an interim report", *The International Journal of Nautical Archaeology*, vol. 41, nr 1, 2012.
- Eriksson, Niklas, "Sailing, sleeping and eating on board 17th century ships. Tapping the Potential of Baltic Sea Shipwrecks with regard to the Archaeology of Space" i Adams, Jonathan och Rönnby, Johan, *Interpreting Shipwrecks: Maritime Archaeological Approaches*, Southampton 2013.
- Eriksson, Niklas och Rönnby, Johan, "'The ghost ship'. An intact *fluyt* from

- c. 1650 in the middle of the Baltic Sea”, *The International Journal of Nautical Archaeology*, vol. 41, nr 2, 2012.
- Erling, Matz och Hammarskiöld, Hans, *I lejonets tid. Skeppet Vasa och svenskt 1600-tal*, Stockholm 1999.
- Farge, Arlette, *Livets sköra tråd. Våld, makt och solidaritet i 1700-talets Paris*, Stockholm 1989.
- Floto, Inga, *Dödsstraffens kulturhistorie. Ritualer og metoder 1600–2000*, Köpenhamn 2001.
- Foucault, Michel, *Övervakning och straff. Fängelsets födelse*, Lund 2003.
- Frykman, Niklas, ”Seamen on late eighteenth-century European warships”, *International Review of Social History*, vol. 54, nr 1, 2009.
- Frykman, Niklas, ”The mutiny on Hermione”, *Journal of social history*, vol. 44, nr 1, 2010.
- Fumerton, Patricia, *Unsettled. The culture of mobility and the working poor in early modern England*, Chicago 2006.
- Ginzburg, Carlo, ”Microhistory. Two or three things that I know about it”, *Critical Inquiry*, Vol. 20, nr 1, 1993.
- Ginzburg, Carlo, *Osten och maskarna. En 1500-talsmjölnares tankar om skapelsen*, Stockholm 1996.
- Glete, Jan, *Navies and nations. Warships, navies and state building in Europe and America, 1500–1860*, Stockholm 1993.
- Glete, Jan, *Warfare at sea, 1500–1650. Maritime conflicts and the transformation of Europe*, London 2000.
- Glete, Jan, *Swedish naval administration, 1521–1721. Resource flows and organizational capabilities*, Leiden 2010.
- Grabe, Lennart, ”Den svenska militärrättens utveckling 1683–1798: några laghistoriska och straffrättsliga huvudlinjer”, i Hafström, Gerhard & Modéer, Kjell Å. (red.), *Skrifter. Bd 4, Rättshistoriska studier*, Stockholm, 1974.
- Grönfors, Kurt, ”Ur det svenska militära rättegångsväsendets historia”, i Vretblad, Hillevi. (red.), *Skrifter Bd 1, Rättshistoriska studier*, Stockholm 1951.
- Göransson, Göran, *Virtus militaris. Officersideal i Sverige 1560–1718*, Lund 1990.
- Hacker, Barton C., ”Women and military institutions in early modern Europe. A reconnaissance”, *Signs*, vol. 6, nr 4, 1981.
- Hacker, Barton C. och Vining, Margaret, ”Introduction”, i Hacker och Vining (red.), *A Companion to Women’s Military History*, Leiden 2012.
- Hallenberg, Mats, ”The golden age of the aggressive male? Violence, masculinity and the state in sixteenth-century Sweden”, *Gender and history*, vol. 25, nr 1, 2013.
- Hammar, AnnaSara, *Att fäkta som en ärlig man. Den kungliga kommissorialrättens utredande av sjöstriderna i maj och juni 1676*. Opublicerad magisteruppsats, Umeå 2007.

- Hammar, AnnaSara, "Att fåkta som en ärlig man: utredningarna kring sjöstriderna 1676", i *Karolinska förbundets årsbok* 2012.
- Harnesk, Börje, "Patriarkalism och lönearbete", *Historisk tidskrift*, vol. 106, nr 3, 1986.
- Harnesk, Börje, "Den svenska modellens tidigmoderna rötter?", *Historisk Tidsskrift*, vol. 122, nr 1, 2002.
- Haverling, Sven G., *Ett projekt till sjöartiklar från 1628*, Uppsala 1948.
- Heijden, Manon van der och Heuvel, Danielle van den, "Sailors' families and the urban institutional framework in early modern Holland", *The History of the Family*, vol. 12, nr 4, 2007.
- Henningsen, Henning, *Kolhalning og råspring. Et par gamle sømandsstraffe*, Köpenhamn 1956.
- Hinkkanen, Merja-Liisa, "A survey of the mentality of Finnish merchant sailors at the turn of the century", *Scandinavian Journal of History*, vol. 14, nr 4, 1989.
- Hobbes, Thomas, *Leviathan eller En kyrklig och civil stats innehåll, form och makt*, Göteborg 2004.
- Hörnvist, Magnus, *En annan Foucault. Maktens problematik*, Stockholm 2012.
- Jarrick, Arne och Söderberg, Johan, *Odygd och vanära. Folk och brott i gamla Stockholm*, Stockholm 1998.
- Johannesson, Kurt, "Erik Lindschöld, konsternas beskyddare", i von Platen, Magnus (red.), *Klient och patron. Befordringsvägar och ståndscirkulation i det gamla Sverige*, Stockholm 1988.
- Karlsson Sjögren, Åsa, *Kvinnors rätt i stormaktstidens Gävle*, Umeå 1998.
- Kennedy, Paul M., "Levels of Approach and Contexts in Naval History: Admiral Tirpitz and the Origins of Fascism", i Hattendorf, John B. (red.), *Doing naval history. Essays towards improvement*, Newport 1995.
- Kiernan, Victor, *The duel in European history*, Oxford 1989.
- Kirby, David och Hinkkanen, Merja-Liisa, *The Baltic and the North seas*, London 2000.
- Lamoreaux, Naomi R., "Rethinking microhistory – a comment", *Journal of the Early Republic*, vol. 26, nr 4, 2006.
- Lennartsson, Malin, *I säng och säte. Relationer mellan kvinnor och män i 1600-talets Småland*, Lund 1999.
- Lennerstrand, Marie, *Rättvisans och allmogens beskyddare. Den absoluta staten, kommissionerna och tjänstemännen, ca 1680–1730*, Uppsala 1999.
- Liliequist, Jonas, *Brott, synd och straff. Tidlagsbrottet i Sverige under 1600- och 1700-talet*, Umeå 1991.
- Liliequist, Jonas, "Violence, honour and manliness in early modern northern Sweden", i Lappalainen, Mirkka och Hirvonen, Pekka (red.), *Crime and control in Europe from the past to the present*, Helsingfors 1999.
- Liliequist, Jonas, "Flep eller hustryann", i Anette Warring (red.), *Køn, religion*

- og kvinder i bevægelse. Konferencerapport fra det VI. Nordiske Kvindehistorikermøde, Tisvildeleje 12–15 August 1999*, Roskilde 2000.
- Liliequist, Jonas, "Manlighetens flytande gränser", *Scandia*, vol. 74, nr 1, 2008.
- Linde, Martin, *Statsmakt och bondemotstånd. Allmoge och överhet under stora nordiska kriget*, Uppsala 2000.
- Lindgren, Jan, *Utskrivning och utsugning. Produktion och reproduktion i Bygdeå 1620–1640*, Uppsala 1980.
- Lindström, Dag och Jarrick Arne och Söderberg, Johan, "Civiliseringsprocessen – en konstruktion?", *Historisk tidskrift*, vol. 124, nr 2, 2004.
- Lindström, Dag, "Förhalandets praktik: en politisk och social strategi i det tidigmoderna Sverige", *Historisk tidskrift*, vol. 125, nr 1, 2005.
- Lindström, Dag, "Några kommentarer till civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige", i Sjöberg, Maria (red.), *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009.
- Lundgren, Kurt, *Anders Homan. En sjöofficer från Kalmar under svensk stormakts-tid. 1622–1685. Till sjöss och på Knarröarna*, Kalmar 2002.
- Lybeck, Otto (red.), *Svenska flottans historia. Örlogsflottan i ord och bild från dess grundläggning under Gustav Vasa fram till våra dagar*, Malmö 1942–1949 (4 band).
- Lynn II, John A., *Women, armies and warfare in early modern Europe*, Cambridge 2008.
- Malešević, Siniša, *The sociology of war and violence*, Cambridge 2010.
- Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002.
- Marklund, Andreas, *I hans hus. Svensk manlighet i historisk belysning*, Umeå 2004.
- Marklund, Andreas, "Bättre dö än illa fåta. Våld, död och manlighet i dansk-svensk propaganda under stora nordiska kriget", i Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Våld. Representation och verklighet*, Lund 2006.
- Marklund, Andreas, "The manly sacrifice. Martial manliness and patriotic martyrdom in Nordic propaganda during the Great Northern War", *Gender and history*, vol. 25, nr 1, 2013.
- Nilsson, Roddy, "Foucault för alle? En diskussion om Foucault, radikalitet och historievetenskapen", i Fredriksson, Johannes och Larsson, Esbjörn (red.), *Att rätt förfoga över tingen. Historiska studier av styrning och maktutövning*, Stockholm 2007.
- Nilsson, Roddy, "Foucault, historien och historikern. Receptionen av Foucault inom svensk historisk forskning", *Lychnos*, 2008.
- Nilsson, Sven A., *De stora krigens tid. Om Sverige som militärstat och bondesamhälle*, Uppsala 1990.
- Norrhem, Svante, *Uppkomlingarna. Kanslitjänstemännen i 1600-talets Sverige och Europa*, Stockholm 1993.

- Ojala, Jari och Pehkonen, Jaakko, "Not only for money. An analysis of seamen's desertion in nineteenth-century Finland", *International Journal of Maritime History*, vol. 18, nr 1, 2006.
- Oscarsson, Ingemar (red.), *Den franske kammartjänarens resa. Minnen från länderna i norr på 1660-talet*, Stockholm 2013.
- Perlestam, Magnus, "'Jag lovar och svär'. Ett plikttroget beteende i de förnyade sjöartiklarna år 1685", *Militärhistorisk tidskrift*, 2003a.
- Perlestam, Magnus, "Fienden hade doch intet det hierat att attackera mig. Den karolinske krigarens syn på ett modigt beteende", i Welinder, Stig (red.), *Män och manligheter från vikingar till Kalle Anka*, Stockholm 2003b.
- Perlestam, Magnus, "'Ringa prof av behjärtad soldat'. Mod, plikt och heder i en marin krigsrätt vid slutet av 1600-talet", *Forum navale*, nr 60, 2004.
- Perlestam, Magnus, *Lydnad i karolinernas tid*, Lund 2008.
- Rediker, Marcus, *Between the devil and the deep blue sea*, Cambridge 2010 (1987).
- Rodger, N.A.M., *The wooden world. An anatomy of the Georgian navy*, London och New York 1996 (1986).
- Rodger, N.A.M., "The development of broadside gunnery 1450–1650", i Rodger (red.), *Essays in naval history, from medieval to modern*, Farnham 2009.
- Salmi, Hannu, "Cultural history. The possible, and the principle of plenitude", *History and theory*, vol. 50, nr 2, 2011.
- Sandmo, Erling, *Voldssamfundets undergang*, Oslo 1999.
- Sandmo, Erling, "Ærekulturens fall og vekst. Om historien som tillnærming til det vanskelige", i Johansson, Kennet (red.), *Hedersmord. Tusen år av hederskulturer*, Lund 2005.
- Scott, James C., *Weapons of the weak. Everyday forms of peasant resistance*, New Haven och London 1985.
- Shepard, Alexandra, *Meanings of manhood in early modern England*, Oxford 2006.
- Sjöberg, Maria, *Kvinnor i fält*, Möklinta 2008.
- Sjöberg, Maria, *Sammanflätat. Civilt och militärt i det tidigmoderna Sverige*, Uppsala 2009.
- Sjöberg, Marja Taussi, *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet*, Stockholm 1996.
- Sjöblom, Ingvar, "Aristokrater eller långvägare. Befäl på 1500-talets örlogsskepp", i *Årsbok för Marinmusei vänner*, 1998.
- Sjöblom, Ingvar, "Kompetens och sjöerfarenhet hos svenska sjöofficerare under 1600-talet", i *Strategi, ledelse og Samfunn 1588–1720*, Oslo 2000.
- Soeters, Joseph L., Winslow, Donna J. och Weibull, Alice, "Military culture", i Caforio, Giuseppe, *Handbook of the sociology of the military*, New York 2003.
- Spierenburg, Pieter, "Sailors and violence in Amsterdam, 17th–18th centuries", i Lappalainen, Mirkka och Hirvonen, Pekka (red.), *Crime and control in Europe from the past to the present*, Helsingfors 1999.

- Stadin, Kekke, *Stånd och genus i stormaktstidens Sverige*, Lund 2004.
- Sundin, Jan, *För Gud, staten och folket. Brott och rättskipning i Sverige 1600–1840*, Stockholm 1992.
- Thisner, Fredrik, *Militärstatens arvegods. Officerstjänstens socialreproduktiva funktion i Sverige och Danmark, ca 1720–1800*, Uppsala 2007.
- Thompson, E.P., "The moral economy of the English crowd in the eighteenth century", *Past & present*, nr 50, 1971.
- Thompson, E.P., "Patrician society, plebeian culture", *Journal of Social History*, vol. 7, nr 4, 1974.
- Thompson, E.P., *The making of the English working class*, Harmondsworth, 1977 (1963).
- Thoré, Anders, "Maktens kultur: den svenska högadelns utbildning under 1600-talet", i Florén, Anders och Karlsson, Åsa (red.), *Främlingar. Ett historiskt perspektiv*, Uppsala 1998.
- Thunander, Rudolf, *Hovrätt i funktion. Göta hovrätt och brottmålen 1635–1699*, Stockholm 1993.
- Törnbom, Olle, "Båtsmanshålllets uppkomst", *Forum navale*, nr 9, 1948.
- Utterström, Gustaf, *Fattig och föräldralös i Stockholm på 1600- och 1700-talen*, Umeå 1978.
- Villstrand, Nils Erik, "Från det avlägsna Finland till orter nära flottan. De finska båtsmanskompaniernas förflyttning på 1680-talet", i Villstrand, Nils Erik (red.), *Kustbygd och centralmakt 1560–1721*, Helsingfors 1987.
- Villstrand, Nils Erik, *Anpassning eller protest. Lokalsamhället inför utskrivningarna av fotfolk till den svenska krigsmakten 1620–1679*, Åbo 1992.
- Wendt, Einar, *Amiralitetskollegiets historia. 1, 1634–1695*, Stockholm 1950.
- Wendt, Einar och Berg, Lars O., "Tiden 1696–1700", i Einar Wendt et al., *Amiralitetskollegiets historia. 2, 1696–1803*, Malmö 1974.
- Worden, Nigel, "Artisan conflicts in a colonial context. The Cape Town blacksmith strike of 1752", *Labor History*, vol. 46, nr 2, 2005.
- Ylikangas, Heikki, "Reasons for the reduction of violence in the 17th century", i Lappalainen, Mirikka och Hirvonen, Pekka (red.), *Crime and control in Europe from the past to the present*, Helsingfors 1999.
- Zettersten, Axel, *Svenska flottans historia. Åren 1522–1634*, Stockholm 1890.
- Zettersten, Axel, *Svenska flottans historia. Åren 1635–1680*, Norrtälje 1903.
- Ågren, Henrik, *Tidigmodern tid. Den sociala tidens roll i fyra lokalsamhällen 1650–1730*, Uppsala 1998.
- Österberg, Eva, "Civilisationsprocesser och 1600-talets svenska bondesamhälle. En historia med förhinder", *Saga och sed*, 1986.
- Österberg, Eva, "Bönder och centralmakt i det tidigmoderna Sverige. Konflikt – kompromiss – politisk kultur", *Scandia* 1989.

KÄLLOR OCH LITTERATUR

- Österberg, Eva, *Mentalities and other realities. Essays in medieval and early modern Scandinavian history*, Lund 1991.
- Östergren, Margareta, "Rättskipningens organisation vid Stockholms eskader under 1700-talet", *Forum navale*, nr 33, 1978.
- Östlund, Joachim, "En fördärvsängels fotspår", i Österberg, Eva och Lindstedt Cronberg, Marie (red.), *Våld. Representation och verklighet*, Lund 2006.

Ordlista

arkli	vapenförråd
blessera	såra, skada
brassar	rep som används för att manövrera råna (se nedan) i sidled så att man kan anpassa vinkeln på seglen efter vindriktningen
bärnhyttare	odåga, fuskare
conduite	skicklighet, omdömesförmåga
draf	svinföda
enfaldig	oskyldig, naiv, okunnig
encouragera	uppmuntra
fingerä	ljuga ihop falska beskyllningar
fuxsvans	lismande, falsk person
fåfång	sysslös eller meningslös
fåktning	strid eller kamp, inte nödvändigtvis med värja
för knuten	besträffning av vakten vid vaktstugan (knutvakten)
försagd	modfälld, klenmodig eller rädd
galiot	ett litet lastfartyg med nästan helt flat botten för att kunna segla i grunda vatten. Den var mycket vanlig i Östersjön och Nordsjön under 1600-talet
gebör	plikt
hund	ett kräk, en usling eller en feg, undergiven person. Ibland eufemism för djävulen
hundsfott (starkt nedsättande)	hundfitta, liktydigt med kräk, usling, kanalje, lymmel
husman	en person som inte äger sin egen jord utan brukar andras
hålskepp	kan beroende på sammanhang syfta antingen på hela utrymmet under däck eller på lastutrymmet närmast skrovet
häpen	skräckslagen, gripen av fasa
<i>inter spem et metum</i>	lat. ”mellan hopp och förtvivlan”
katt/kattskepp	tvåmastat transportfartyg. flatbottnat och i regel ganska klumpigt

klädordning	förordning
komportera	uppträda, uppföra sig
krejare	litet tvåmastat transportfartyg
lever	levern ansågs vara vredens hemvist. ”Växande lever” var en metafor för våldsamt, okontrollerad vrede
leuterera	omvandla, mildra ett straff
luntesticka	luntstake, stång vid vilken luntan fästes när man skulle avfira en kanon
mesan/mesanrå	mesan var ett snedställt (gaffelriggat) segel i skeppets akter som gjorde det lättare att kryssa. Mesanrån var snedställd och därför besvärlig att arbeta på
morgonstjärna	spikkklubba som bars av vakten
märs	rund plattform en bit upp i masten. Egentligen ett stöd för att fästa toppstängerna vid den nedre delen av masten, men tjänstgjorde som utkiksplats och arbetsplattform
märssegel	andra seglet på masten räknat nedifrån. Sitter ovanför märsplattformen. Märsrån kan sänkas från däck, vilket var vad man gjorde när man strök segel
nollgubbe	oduglig, värdelös
officium	ämbete
pajrock	kort överrock i grovt tyg, vanlig bland sjömän. Tillhörde det livrée som båtsmännen fick av amiralitetet
passlig	inte särskilt lysande
pultron	feg stackare, kräk, skurk
rya	täcke som båtsmannen fick av amiralitetet för att ha ombord
röstbänk/röste	liten plattform på skrovets utsida som fungerade som ett stöd för riggen samt användes som arbetsplattform
<i>salvo honore</i>	oaktat hedern
snällhet	snabbhet, flinkhet
skrap tunna	tunna för skräp
spanskt rör	promenadkäpp, ofta av rotting. Användes ibland som bestraffningsredskap av officerarna
soutinera (sutenera)	vidhålla, hävda
storm	strid/stormning
stormast	vanligen den högsta masten på skeppet. På ett skepp med tre master är stormasten den mittersta
storrånock	storrån är den nedersta rån på stormasten ochnocken yttersta delen av rån

ORDLISTA

stryka segel	sänka märsrån som en vördnadsbetygelse för andra skepp/stater. Ansågs kränkande av Karl XII och förbjöds därför, vilket gav upphov till en rad rättegångar på 1690-talet
sträng	hård, skoningslös
studsighet	trots, ohörsamhet (uppstudsighet)
stukat	lång stickvärja
stycken	kanoner
taptotrumma	trumsignal för att ange att manskapet ska återvända till sin förläggning eller att arbetet är slut
tarv	behov, nödort
uppfordra	beordra manskapet att inställa sig i tjänst
vattenliggare	tunna för våta varor
äsping	liten roddbåt, ibland också med ett enklare segel

Tabeller

Tabell 1. Anklagade i amiralitetsrätten efter brottskategori och undersökningsår. Antal och procent.

Brottstyp	1673		1685		1692		1703		TOTALT	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Avvikande	5	4	4	2	39	10	90	20	138	12
Förräderi	1	1	0	0	0	0	0	0	1	0
Försummelse	27	24	39	19	139	34	193	44	398	34
Olydnadsbrott	11	10	27	13	12	3	8	2	58	5
Otidigt kommando	1	1	6	3	10	2	1	0	18	1
Missbruk av befogenheter	0	0	2	1	7	2	1	0	10	1
Rymning	14	12	42	20	85	21	27	6	168	14
Sedlighetsbrott	0	0	0	0	6	1	15	4	21	2
Stöld	33	29	14	7	25	6	14	3	86	7
Väldskonflikter	17	15	35	17	54	13	53	12	159	14
Skuldtvister	4	4	33	16	9	2	9	2	55	5
Övrigt	0	0	4	2	24	6	32	7	60	5
SUMMA	113	100	206	100	410	100	443	100	1 172	100

Källa: Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.

Tabell 2. Kärande och svarande i konfliktmål. Absoluta tal och frekvens.

	Kärande	Frekvens	Svarande	Frekvens
Amiral	0	0	0	0
Major/Schoutbynacht	5	0,21	0	0
Kommandör	3	0,25	2	0,16
Kapten	8	0,04	7	0,04
Löjtnant	15	0,05	18	0,06
Skeppare	9	0,02	18	0,05
Styrman	5	0,02	3	0,01
Högbåtsman	4	0,01	3	0,01
Konstapel	15	0,05	23	0,05
Konstapelsmätt/arklimästare	2	0,007	11	0,04
Volontär	20	0,01	45	0,02
Indelningsbåtsman	22	0,001	39	0,002
Kofferdibåtsman	0	0	6	0,005
Skeppspojke	0	0	1	0,001
Hantverkare	25	0,01	16	0,007
Övriga*	34	0	63	0
SUMMA	228		228	

Källa: Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703, officersrullor 1673–1703, Ericsson 1993 samt Zettersten 1903.

Kommentar: Tabellen bygger på konfliktmålen i amiralitetsrätten åren 1673, 1685, 1692 och 1703. Med konfliktmål menas alla former av tvister mellan enskilda individer. Den vanligaste konflikten var slagsmål, men även skuldtvister, stölder och sedlighetsbrott är inräknade eftersom dessa brott i regel också innebär meningsskiljaktigheter mellan de inblandade och ibland även lett till våld eller hot om våld.

Med frekvens menas hur många som stått inför rätten i förhållande till gruppens totala antal under de fyra undersökningsåren. Till exempel stod en kapten som kärande i ett konfliktmål åtta gånger under undersökningsåren eller i genomsnitt två gånger per år. Då antalet anställda kaptener åt gången i genomsnitt var ca 48 stycken ger det att 4 % av kaptenerna stod som kärande inför rätten i ett konfliktmål.

Frekvensen baseras på en uppskattning av amiralitetets anställda. För officerare och underofficerare har ett medeltal räknats ut med hjälp av officersrullor från de fyra undersökningsåren (eller året närmast undersökningsåret om det saknades rullor från undersökningsåret). Antalet volontärer (400), kofferdibåtsmän (300), indelningsbåtsmän (5 000) och skeppspojkar (200) är en uppskattning utifrån uppgifter i Zettersten 1903, s. 88, s. 73 och 90. Volontärerna ökade kraftigt i antal efter 1680 och under 1690-talet var de ett par tusen. Detta till trots var de fortfarande överrepresenterade i amiralitetsrättens konflikter jämfört med indelningsbåtsmännen. Hantverkarnas antal (540) är hämtat från Ericsson 1993, s. 47.

Siffrorna som ligger till grund för frekvensen är osäkra och tabellen ska tolkas med försiktighet. Det är dock utan tvivel så att vissa grupper var överrepresenterade i rättsfallen, till exempel löjtnanter, konstaplar och volontärer.

*Till exempel skrivare, magasinpersonal, drängar, pojkar och civila – det saknas uppgifter om hur många de var och jag har inte kunnat beräkna frekvensen.

TABELLER

Tabell 3. Dömda och friade i amiralitetsrätten efter grupp. Antal och procent.

Rang	Dömda		Friade		Okänt domslut		Antal
	Antal	%	Antal	%	Antal	%	
Manskap	632	78	75	9	106	13	813
Holmfolk	47	55	9	11	29	34	85
Underofficerare	51	38	23	17	59	45	133
Officerare	13	15	21	23	56	62	90
Övriga*	18	45	5	17	11	38	34
SUMMA	761	66	133	11	261	23	1 155

Källa: Amiralitetsrättens protokoll 1673, 1685, 1692 och 1703.

Kommentar: Tabellen omfattar brottmål där man kan förvänta sig en dom. En del ärenden i amiralitetsrätten rörde emellertid andra saker, som rättsens interna anläggigheter och undersökningar som inte resulterade i domslut, varför det totala antalet i denna tabell (1 155) är något mindre än antalet individer inför amiralitetsrätten (1 172). "Okänt domslut" betyder att målet antingen remitterades till en annan instans eller inte avgjordes under undersökningsåret, men att någon form av dom, antingen fällande eller friande, ändå kan förväntas ha avgivits.

* Magasinpersonal, apotekare, präster och andra civilbetjänter samt kvinnor och andra vars grupptillhörighet inte framgått.

Tabell 4. Adliga i officerskåren 1650–1720. Absoluta tal och procent.

Rang	Adliga		Icke adliga		Totalt	
	Absoluta tal	%	Absoluta tal	%	Absoluta tal	%
Flaggmän	73	72	28	28	101	100
Kaptener och löjtnanter	165	17	803	83	968	100
Underofficerare	57	2	2 584	98	2 641	100
SUMMA	295	8	3 415	92	3 710	100

Källa: Officersrullor 1650–1720.

Kommentar: Officersrullorna från denna period är inte fullständiga. Det saknas rullor från 1658, 1674, 1685, 1688–1697, 1700, 1706, 1709 samt 1712–1714. Officerare under perioden var alltså fler än mina siffror anger. Trots de saknade rullorna går det att bilda sig en ganska god uppfattning om officerarnas karriärvägar och antal år i tjänst, och med hjälp av Ridarhusets ättartavlor kan man skaffa sig en uppfattning om antalet adliga officerare. Jag har följt officerarna fram till 1720. Den sista årgången nyantagna officerare jag har inkluderat är 1710 års.

Tabell 5. Löjtnanternas bakgrund 1651–1660, 1671–1680 samt 1701–1710. Antal och procent.

Rekryterad från	1651–1660		1671–1680		1701–1710	
	Antal	%	Antal	%	Antal	%
Konstapel	11	10	55	25	124	53
Skeppare	21	19	41	18	21	9
Styrman	3	3	16	7	55	24
Övrigt	1	0	2	1	0	0
Nyantagen	75	67	111	49	32	14
SUMMA	111	99	225	100	232	100

Källa: Officersrullor 1651–1660, 1671–1680, 1701–1710.*

* Se kommentar till tabell 4.